

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Окурмандын китеп текчесине

КАСЫМ КАИМОВ

16-том

Түзгөндөр: *Аида Жакыпбекова,*
Айгүл Мусаева

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2016

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
К 15

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Чыгышына жооптуу:

А.А.Акматалиев

Рецензент:

Филология илимдеринин кандидаты Б. Өмүров

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

К 15 **Касым Каимов.** «Окурмандын китеп текчеси» сериясы: 16-том. / Түз. А. Жакыпбекова, А. Мусаева. – Б.: «Принт-экспресс», 2016. – 524 б.

ISBN 978-9967-12-575-9

Бул китепке Касым Каимовдун «Атай» романы, «Кыштакча» повести жана «Анарбайдын көпүрөсү» аңгемеси кирди.

Китеп жалпы окурмандарга арналат.

К 4702300100-16

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-575-9

© КР УИА, 2016
© «Принт-экспресс», 2016

КАСЫМ КАИМОВ
(1926–1989)

Жазуучу, сатирачы Касым Каимов Талас районуна караштуу Арал айыл өкмөтүнүн «Коммунизм» колхозунда 1926-жылы туулган. 1943-жылы Пржевальскидеги педагогикалык институтуна кирип, ден-соолугуна байланыштуу окуусун токтотуп, бир топ аңгемелерди, очерктерди жазып, гезит-журналдарга жарыялайт.

1953–1956-жж. «Жаш ленинчи» журналында жана «Кыргызстан пионери» гезитине бөлүм башчы, жооптуу катчы, редактор, 1956–1972-жж. «Чалкан» журналынын редактору, «Ала-Тоо» журналынын редактору, «Кыргызфильм» киностудиясында башкы редактор, «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын башкы редактору, 1972-жылдын март айынан Кыргызстан Жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы, 1979–1987-жж. Талас облустук Жазуучулар союзунун адабий консультанты болгон.

Касым Каимов адабият майданына кыргыз адабиятынын жаңы этабы башталган 50-жылдары келип кошулду. Кыргыз адабиятын жаңы тепкичке көтөрүп, өзүнчө ачылыш окуя болгон чыгармалар менен байыткан Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, Ш.Бейшеналиевдердин катарында К.Каимов да өз үнү, өз маанайы менен келген ошол жаңы муундун өкүлү эле.

К.Каимов алгач чыгармачылыгын ыр, очерк, чакан сатиралык аңгемелерди жазуу менен баштаган. Анын «Соңку жолугушуу» (1955) аттуу алгачкы жыйнагы кыргыз окурмандары тарабынан жылуу кабыл алынып,

жазуучуну кадыресе калемги төшөлүп калган калемгер катары көргөздү.

Жазуучунун алгачкы жыйнагы тууралуу адабиятчы К.Асаналиев мындай дейт: «Анда элүүнчү жылдардын башы: «Теке сүзгөндө», «Бөтөлкөдөгү киши», «Начальниктин кабагы» сыяктуу аңгемелер биринин артынан бири жарыкка келет. Адегенде эле чыгарманын наамындагы каймана маани, метафоралык «күтүлбөгөндүк», жазуу манерасындагы кандайдыр бир (карапайымдык менен чектешкен) сыпаалык көзгө урунат. Бирок, баарынан мурда ушул аңгемелердин автору менен кыргыз прозасына кошо келген бир таанымал касиет болду, ал юмор эле. Билким, таланты ушул касиетиненби, же башталган эле жерден турмуштук терс көрүнүштөргө тике багыт алып, аларды көнүмүштөн башкача биринчи планга коюп сүрөттөгөндүктөнбү, айтор, жазуучунун ысмы кыргыз окуучуларына тез эле тарап кетти».¹

Жазуучунун туңгуч аңгемелеринен эле анын талантынын бир кыры, же болбосо бир тарамы, тубаса сатирик экендиги айкын көрүндү. Ал коомдун турмушундагы ар кандай бышып жетилген курч проблемаларга көңүл кош карай албастан, чыгармалары аркылуу маселе коюуну көздөйт.

«Теке сүзгөндө» аңгемесинде социалисттик коомдун айыкпас оорусуна айланган бюрократизмдин табиятын таамай деталдар аркылуу көрсөтүп, жумшак юмор менен жайдары күлкүгө алса, «Начальниктин кабагы» аңгемесинде жаңыдан телчигип келаткан кыргыз интеллигенциясына илешкен кошоматчылыкты, анын жүрүштурушун, адамдарга, начальнигине жасаган мамилесин ичкериден ачып берген.

К.Каимовдун чыгармачылыгына арналган монографиясында адабиятчы К.Жумабекова жазуучунун кеңири

¹ Асаналиев К. Өрдөн өргө. — Ф.: Кыргызстан, 1977. 92-93-беттер.

колдонгон көркөм каражаттарынын бири гротеск экенин жана буга чейин эч бир адабиятчы автордун чыгармаларындагы гротеск маселеси боюнча бир ооз да сөз кылышпаганын айтып, «Бөтөлкөдөгү киши» аңгемесин кеңири талдоого алат.

«Адашуу» (1957) повестинин сюжеттик-композициялык курулушу анча деле татаал эмес. Чыгармада кызыктуу алынган сюжеттик окуя жетиштүү түрдө иштелбегендиктен, бул идеяны алып жүргөн образдардын жасалмалуу, психологиялык жагынан ишенимсизирээк чыгышы автордун повесть жанрын эстетикалык жагынан азырынча терең өздөштүрө албагандыгын көрсөтүп турат.

Ал эми «Кабинеттен алыста», «Майлыбайдын келини», «Ашыктык» сыяктуу сатиралык аңгемелери автордун бул жанрда кадимкидей жетилип, бир топ чеберчиликке жетишип калганын көрсөтүп турат.

Кыргыз элинин улуу обончусу, залкар комузчусу Атай Огонбаевдин өмүрүн, чыгармачылыгын көркөм изилдөөгө алган бул роман К.Каимовдун чыгармачылыгындагы ири жетишкендик эле. «Атай» (1961) жарык көргөн мезгилде кыргыз прозасында жеке инсандын өмүрүнө арналган чыгарма жарала элек болучу. Эгерде А.Токомбаевдин аягына чыкпай калган Токтогул жөнүндөгү чыгармасынын келки-келки үзүндүлөрүн эсептебегенде бул чыгарма өмүр баяндаштырылган роман жанрынын ички табиятын, эстетикалык сабактарын өздөштүрүүдөгү алгачкы кадамдардын бири эле. Ошондуктан роман окурмандар тарабынан кызуу кабыл алынган эле.

Атай Огонбаевдин өмүр жолун, чыгармачылык, инсандык табигыйлыгын анын өз доорунун шарына, агымы катуу турмуш ташкынына шайкеш чагылдыруу менен гана реалисттик чыгарма жаратууга болорун К.Каимов эң туура түшүнгөн. Ошондуктан жазуучу ошол доордун мүнөзүн Атайдын чыгармаларында чагылдырууну көздөп, ал жараткан

ар бир чыгарманын жаралыш тарыхын, бапталышын жакшы эле майдалап, кеңири сүрөттөп берет. Жазуучу Атайдын дүйнөсүндө өтүп жаткан психологиялык процесстерди таамай сыпаттап, анын чыгармачылык жолун өмүр тарыхы менен ажырагыс түрдө көрсөтө алган. «Атай» романы К.Каимовдун чыгармачылыгына көркөмдүк-эстетикалык табылгаларды алып келүү менен бирге жазуучуну ошол кездеги белсемдүү кыргыз жазуучуларынын катарына кошту.

Ал эми «Талаа жылдызы» (1964) , «Аялдын самаганы» (1965) повесттеринде жазуучу жанрды өзүнчө бир жаңы табылгалар менен байытып жиберди деп айтыш кыйын. Жазуучунун повесть жанрындагы бурулуш мезгил катары анын «Бири-бирине окшобогон күндөр» (1968), «Кыш ыргактары» (1973), «Белгилүү эркек», «Жигит баратат» (1975), «Ийри жылан» (1978) повесттерин көрсөтүүгө болот. Ошондой болсо да алар салттуу формадагы повесттердин катарына кирип, адабий процесстеги окуя дегендей деңгээлге жетпей, тек гана К.Каимовдун чыгармачылыгындагы табылга, жаңылык бойдон кала берди. Автор аты аталган повесттеринде негизинен ошол мезгилдеги (70-жылдардагы) айыл эмгекчилеринин турмушун чагылдырууну көздөгөн. Сыягы ушул себеп жазуучунун чыгармаларынын эл арасына тез таралышына шарт түзгөндөй.

К.Каимовдун кийинки жарык көргөн чыгармаларынын ичинен сөз кылууга арзый турганы — «Акырын күтпө» (1984) романы. Роман жарык көрөрү менен адабий коомчулугу-буздун көңүлүн өзүнө бурду. Мындай ийгилик жазуучу тарабынан козголгон проблеманын учур талабына ылайык өтө актуалдуулугунда эле. Романдын башкы темасы — эки мундун, эски менен жаңынын, ата менен баланын карама-каршылыктуу алака-мамилеси, проблемасы — социалдык жактан курчуп жеткен, кылмыштардын жасалышына алып барган көрүнүштөрдү ичкертен ачып берүү болуп эсептелет.

Роман биздин азыркы күнүбүзгө арналып, бүгүнкү күндөгү шаар турмушу, андагы тиричиликтин оош-кый-

ыш учурлары, балдарды тарбиялоо иши сыяктуу орчун маселелери тууралуу кеп козгойт.

Баарынан мурда К.Каимов кыргыз жазуучуларынын калемин тие элек темага эң биринчилерден болуп киришип, кадимкидей терең жана кеңири иликтөөгө алды. Ырасында эле укук органдарынын иши, андагы «былыктар» ачык жана курч маанайда чагылдырылган. Ал эми «Акырын күтпө» романынын көтөргөн жана көркөмдүк жагынан ишке ашырган проблемасын бүгүнкү күндүн окуясына апкелип карасак, анда жазуучунун кыргыз турмушундагы чындыкты канчалык алдын-ала көрө билгенин жана өтө сезгичтик менен өз учурунда маселени коё билгенин ачык эле байкайбыз.

К.Каимов турмушта кездеше калуучу айрым бир терс көрүнүштөрдү ашкерелеген чакан сатиралык аңгемелерден тартып элибиздин революцияга чейинки, Улуу Ата Мекендик согуш маалындагы жана андан кийинки жылдардагы жашоо-турмушун, кажыбас кайрат, эрдигин көркөм чагылдырган чыгармаларын жаратты. Жазуучу мейли аңгемелеринде болсун, мейли повесттеринде, романдарында болсун өзүн сөз ширесин өткүр сезген сүрөткер, турмуштун ар түркүн проблемаларын учурунда туюнган баамчыл баянчы экенин далилдей алды.

Жазуучунун «Атай» романы Москвада «Советский писатель» басмасы тарабынан 1968-жылы орус тилине, 1973-жылы Алма-Атада казак тилине которулуп басылган.

К.Каимов 1955-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү.

1976-жылы «Кыргыз ССРинин маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген наам алган.

Кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү эмгеги үчүн «Эмгектин артыкчылыгы үчүн» медалы менен сыйланган.

Фрунзе шаардык советине эл депутат болуп шайланган (1969–1978).

АТАЙ

(роман)

ЗАРЫКТЫРГАН ҮМҮТ

Мобу, жүк тактайдай тептегиз болуп, кырка тарткан жепирекей дөңсөөнүн алдындагы алакандай жайык Көк-Кашат деп аталат. Мунун дарегин балким ушул айылдан башка жактагылар билишпес. Мындай көз жаздымында калып, учуру келгенде гана эске алынчу жайлар дүйнөдө мол го. Ага бет маңдайлаш күңгөй тарапта, атактуу Кең-Колдун оозундагы дарбазадай кызыл таш, айкөл Манастын күмбөзү тарыхтын күбөсүнө окшоп, бул кай жер экенин өзү эле айкындайт.

Өрөөндүн ортосунда күкүктөп агып жаткан чоң сууну бойлой өскөн чытырман токой да арстандын жалына окшоп дүпүйүп, баатырдын жеринин элесин көз алдыга тартат. Күңгөй-тескей жактары ажыдаардын азуусундай арсак тоолор менен курчалган кең мейкин чыгыштан батышты көздөй тасырайып созулуп жатат.

Бул жер эзелден кең Талас деп аталат.

Кең Талас жомокко бай. Жада калса, тепкедей кашаттын да сыры бар экенине ким шектенет? Ушул жерди жарып өткөн арык суусунун бирде алабармандап шаркырап, бирде жылаажындуу шылдырап агышына кулак салгылачы... Кыялды окторулган агымына ээрчитип, далай жерге сүрөп барып таштайт.

Бул туура арыктын башы Талас суусунан бурулган. Анын арыктын кырынан аша чаап, кара кочкул тартып атырылып агышы көрөңгөсүнүн күчүнөн.

Ой-тоонун баары суу каптагандай көлбүп, какшып калган эски арыктардын нугу ылай аралаш кумга, ка-

кыр-чикир агындыларга шиленип, чуңкурлар майда-майда көлчүктөргө айланганына караганда түнү менен кара жамгыр төгүп, күн таңга маал гана ачылгандай. Жаратылыштын ушул алааматы тынч жаткан чоң өзөндү ээлендирип, ташкындатып жиберген. Эми ал кирген буурадай чамынып, теректерди түбү менен агызып, казандай таштарды калдыратып, эпсиз күрүлдөйт. Өйүз-бүйүздөгүлөр бири-бири менен каттай алышпай калган. Бирин-серин көпүрөлөр капкачан жуулуп кеткен.

Анткени менен жаңы чымыраган көктүн суусуну каанып, кубат алгандай бой жазып, кадыресе жабалактай түшкөн. Арыктын боюндагы ак теректер чайырлуу бүрчүктөрүн жарып чыккан көк мончокторуна сыймыктанышып, жаңырып, кайра жашарган өмүрлөрүнө мас болгондой бой тиреше теңселишет.

Белсене келген сулуу жаз бейкут айылдарга да өз таасирин тийгизди.

Ушул эле кашаттагы чачкын айыл Тыныбек байдыкы. Күн көтөрүлүп калган.

Түнкү жамгыр айылга өз белгисин калтырган. Ийнеин көзүндөй жылчыгы жок ак өргөөлөр эч нерсени сезбегендей даңкайышат. Ал эми ышка жана күндүн табына чирип, сансыз тешик болуп, жабуусунан жылдыз саналган үйлөрдүн бүлөлөрү таң атканча уйку көрбөй, жаандан кийин тыным албай, шөптүрөгөн төшөнчүлөрдү жана кийимдерди күнгө жаюу менен алек. Очоктор сууга толуп, кемегелер көлчүккө айланып, көп кишилер алиге эртең мененки тамагын ичише элек.

Түнкү жамгырдын таасири ошону менен гана бүтпөгөндөй.

Малчы менен жалчы аттуулардын баары өзүнө тиешелүү малдарын айылдын четине түгөлдөшүп коюп, жылкычылардын соңунан тоону көздөй самсып кетип жатышат. Айылдын орто чениндеги дөбөдө чогулушкан

топ киши тарп аңдыган жорудан бетер моюндарын созушуп, нары-бери чапкан малчыларды тиктешип, суз отурушу да бекеринен эместей.

Бүт айыл боюнча Тыныбектин көрөркөзү Айсалкын токолдун өргөөсүнө гана кыймыл кире элек. Түндүгү ачылуу, бирок эшиги желп этпейт. Балким, сулуунун уйкусу канбаган чыгар. Жо-жок. Бул магдыроо бүгүн бай эрке токолунун үйүнө түнөгөндүктүн белгиси эле.

Тыштагы дүрбөлөң өргөөгө жетпеди. Тыныбек таттуу уйкуда жатканда аны жылуу төшөгүнөн ким козгойт? «Бакпай балаандан сакта» – дешип, жалчылары алыстан эле жүрөктөрү титиреп, өз алдынча күбүрөшөт.

Бай жайчылык убакта токолунун төшөгүндө түшкө чейин уктаса да, байбичеси менен ортончу катынынан башкалар тардык кылбас эле. Бирок бүгүнкү карайлаткан түндө байдын бир үйүр жылкысы малайы менен кошулуп дайынсыз жоголуп отурса, анын үстүнө кетментөбөлүк жек-жааттары аттанганы жатышса, айылдаштары чебелектебей кантишсин?

Бул кордуктан улам берки эки катыны өзгөчө ачуулуу. Бирок, алар каарын отун алып, мал баккан жалчылардан гана чыгарууда. Байбичеси элүүдөн ашып, кудая шүгүр деп, балпайып от боюна отуруп калгандыктан, күйөөсүн анчалык талашпайт, жөн эле намысынан өлүп баратат. Ортончу катыны Бурулча өзүн кара торунун сулуусумун деп ишенген, толмочунан келген, антсе да сымбатынан ажырабаган, өңүнө да, тегине да сыйынган өткүр жана тилдүү неме. Кыргыздан чыккан кыйын аялдарды уламадан улап, көргөндөрүн, билгендерин териштире келгенде, өзүн жалгыз гана Каныкейге теңейт. Мунун да жөнү бар. Бурулча колунан көөрү төгүлгөн уз болбосо да, сарамжалы айтарлык – эл ичиндеги өнөрлүү келин-кыздарды чогултуп, ишин бүтүрүп алууга ыктуу. Манас баатыр башы менен Каныкейдин үстүнө нике жа-

ңыртпагандан кийин Тыныбекке окшогон сасыган бай үч катын алышына нааразы. Кээде кептин кезеги келип калганда Бурулча ушул оюн эрине тайманбай айтат. Бирок Тыныбек өзүн кудуреттүү адамдардын ичиндеги нысаптуусумун деп далилдеп, «жети катын алгым келсе ким токтотот» дегенде Бурулчада токолго ызырынуудан башка арга калбайт.

Бурулчанын туталанганы ушунчалык – Айсалкын токолдун өргөсүнө буркулдап кирип келди. Минтип кирип келиши жосунга сыябы, аны үчүн эринин каарына калабы – ушул учур капарында жок. Эки көзү сол капшытта, керегенин кап ортосуна чейин кат-кат болуп салынган жумшак төшөктө. Бурулчанын сурданган иренинде, алайган көзүндө «топон салган кара каптай болгон чочко, итирейген жаман токолун менен моюндашып жаткандырсың ээ!» – деген кээр бар.

Уйкусу чала кангансып, назданып, боюн түзөп, төшөгүнүн четинде ич көйнөкчөн отурган токол – жаш келин Айсалкын эч нерсе менен иши жоктой, ал турсун, улуу күндөшүн да киши келдиби, ит келдиби дегенсип, билмексен болуп, өз алдынча керилип-чоюлат. Күйөөсү өз жаздыгынан жылып келип, жаш катынынын жылуусу тарай элек жаздыгына жаагын желөп мемирөөдө. Бурулчанын күйбөгөн жери күл болду.

– Итирейген өлүгүңдү көрөйүн! – Ал ызалыктын, ачуунун, өкүнүчтүн чогуна бышып-күйүп, Айсалкынга чукул келип, карысынын жумшак этинен аткып алып, үнүн басаңдатуу үчүн кызыл өңгөчүнөн сүйлөдү. – Тиги өлүгүңдү өлгөңдүн үстүнө көмгөн кылбай ордуна козгобойсуңбу?

Айсалкын бакырайып ийе жаздап, колун тартып алды:

– Өзүңдүн жаның жокпу? Козгоп көр! – Күйөөсүнө желөнгөн токол күндөшүнүн кээрине кээр менен жооп кайтарды.

– Тигини! Жарыбаган гана өлүгүндү көрөйүн! Сени минтип эле...

Ал жерде жаткан кыпчыкейди алууга умтулганда баятан бери күндөш катындар кантээр экен дегенсип, кара күчкө уктамыш болуп жаткан Тыныбек көрөркөзүн аяп, чукуранымыш болгондо Бурулча диртилдеп токтой калды.

Эки катын бири-бирин жеп жиберипчүдөй тиктешти да турду. Катындарынын күнүлөштүк жоруктарын көргөндө мооку канып, чери жазылчу бай дагы эмне болор экен дегенсип, кайрадан мемиреди. Ал минтип жатканда ашык үн чыгарып, уйкуну бузууга батына турган ким? Бурулчанын кыпчыкейди кармаган бойдон селейгенине табасы кангансып, Айсалкындын жүзүндө салкын жылмаюу пайда болду. Бурулчанын таноолору кыпчылып, намысы үчүн өлүмгө башын байлагысы келди. Аны токол да түшүндү. Ага улуу күндөшүнүн ушинтип безгек болгонсуп титиреши, өз акылын токтото албай ачууга жеңдирип, чатак чыгарып, эринен өлөрчө таяк жеши керек эле.

– Кыпчыкейге келдиң беле? – Айсалкын шыңк этти. – Ала кой, керек болсо.

Ансыз да өзүн күч менен токтотуп турган Бурулча кыпчыкейди кош колдой кармап, аны төбөгө салмакчы болуп обдулганда, байкап жаткан Тыныбек жаздыктан башын көтөрдү. Тамаша көрүү үчүн дагы бир көз ирмем сулк жатса, жакшы көргөн токолунаан ажырап калууга мүмкүн эле.

Эки катын тең көнүмүш боюнча сыр бербөө үчүн, башкача айтканда, жаңжалды баштабагансып көрүнүү үчүн жер карап, тымпыйышып калышты. Мындайда кимиси шек чыгарса, токмок ошонун төбөсүндө ойной турган. Бирок бу жолу Бурулча айыптуу экенин жашырууга алсыздык кылса да, Тыныбек өз адатын карматып, чеки-

лик кылганын тапкысы келгендей жасакерсинген эки катынды алмак-салмак тиктейт. Мына анын алагыр көзү ортончу катынына такалды. Тирүүлөй союлаарын түшүнгөн Бурулчанын колунан кыпчыкей түшүп, эрин тиктеди. Анын көз карашында айбыгуу, жалооруу, боорукерлик күтүү жок, ачуунун жана өкүнүчтүн кээри бар эле. Өмүрүндө эрине тике карабаган Бурулчанын азыркы көрүнүшү аны таңкалтты, күндөштүктүн азабынан улам ушунчалык адепсиздикке түшкөн экен – деп ойлоду. Демек аны эч убакта болуп көрбөгөндөй жазалоо керек. Бай ашыкпады.

– Кош, эмне келдиң? – Тыныбек кереге тараптагы камчы менен ноктону издегендей көз жүгүртө сүйлөдү.

– Бай! – Бурулча өңгөчүн тартып жашып кетти. – Бир үйүр жылкы жок...

Дили башкага оогон Тыныбектин кулагы сөздү чала укту. – Эмне дедиң? Жылкы керекпи? Энци доолап жүрөсүңбү?

Ал аялынын бышактаганын көрдү.

– Бир үйүр жылкы жок...

Бул жолу уккан кулагына ишене албады.

– Эмне деп күңкүлдөйсүң, канчык? Жылкы жок дейсиңби? – Ал жаңылыш уккай элем деп тиледи.

– Ооба. Жибек жалдын үйүрү жок.

Тыныбек эстен тангандай эки катынын элеңдей карап, отуруп калды. Угулган сөздүн биринен бири катуу тийип, кантээрин билбей, айласы түгөнүп баратты.

Бир маалда отурган байдын айкырыгы чыкты:

– Алымбай!

Жаландаган жаш жигит бакырыкты күтүп тургандай үйгө шып кирип келди. Үмүтүн дале үзө албагандай бай андан сурана үн катты:

– Жылкы аманбы?

Жигит шыдыр жооп бере албай карбаластады.

– Камчы! – Бай ордуна турду.

Алымбай керегеде илинген кызыл табылгы саптуу бөрү тил камчыны алып берди.

– Мына сага! – Камчы жигиттин башына, жонуна ойноду. Кезек Бурулчага келди... Анан көрөркөзгө жетти. Ал жаалына келгенде кимиси жакыны, кимиси алысы түгүл, кимиси малайы, кимиси аялы экенин да эске албады. Баары тегиз жазаланды. Камчы баарыдан да ич көйнөкчөн Айсалкынга көбүрөөк өттү. Тыштагыларга камчынын тарсылдаганы, катындардын чыңырганы угулуп турду. Бир маалда бай көйнөк, дамбалчан эшикке чыгып, жыңайлак бутуна кепичин салган бойдон атка минди...

Дөңдө отурган кишилер Тыныбекти көргөндө козголуп калышты. Бай аларга караган да жок.

Ооба, жер тоборсуй баштаганда биерге Тоймат бий Атабекти ээрчите келген. Жулма сакал Тоймат белин бүкүрөйтүп, чокчоюп отурганда анын көзүнүн чекири өзгөчө таасын көрүнчү. Бир аздан кийин аларга чоң сакал Айтыке кошулду. Дөбөгө үстөмдүк кылган ушул эки чал. Калгандары аларды жандоочулар, жөн эле сөз тыңшап, кулактын курчун кандыруу үчүн келишкен карыялар. Бүгүн чалдардын арасында чоочун үч киши отурушат. Алар саяк Дыйканбай манаптын тууганы Борош менен анын жолдоштору. Борош тектүү жерден чыгып, өзү Талас элине жээн болгондуктан, Тоймат бийдин оң жагынан орун алган.

Кимдин ким экендиги отурушунан эле байкалып турат. Төбө жагында Тоймат бий менен Борош, алардан төмөнүрөөк берки эки мейман. Калган айыл кишилери аларды курчап отурушат.

Күндө аксакалдар айыл арасындагы жана Талас ичиндеги жаңылыктарды козгошчу, алыска каттаган кишилерди ушул жерге чакыртып алып, башка элдердеги нарк жөнүндө, аш жана той жөнүндөгү кабарларды угушчу.

Бүгүн кадырлуу меймандардын келишине байланыштуу Кетмен-Төбө менен Таластын жаңылыктарын сурашты. Кепке коноктор ынтаалуу, бирок айылдын ээлери эмнегедир алагды болуп, аңгемеге ынтаасыз катышкандыктан сөз кызыган жок. Демейде сөзмөр Тойчу бий эрдин жаланып жамбаштап жата калып, тынч ала албай отурат. Ал сөзгө кызыганда гана көчүгү жай алат. Меймандар менен сөз жалгаштырган жалгыз гана Айтыке чоң сакал. Меймандарды ал сөзү гана эмес, эртеден бери ордунан козголуп койбой, бир калыпта отурушу менен да ыраазы кылууда.

Кара жоргого камчы урган, ак көйнөк, ак дамбалчан киши Субандын самтыраган боз үйүнүн жанына жеткенде гана токтолду.

– Субан! А, сумурай, кайдасың? Өлүүсүңбү, тирүүсүңбү?

Эски күрмөсүнүн этек, жеңин түрүнүп, жылаңаяк бутары ылай болгон, маңдайы кууш аял эшикке чыга калып, акырын жооп берди.

– Таңында аттанып кеткен... – Аял жылаңаяктыгына, жүн жоолугу мойнуна кетип, жылаңбаш жүргөнүн байкап, үйгө кире качууга ыңгайланганда байдын өкүмдүү дабышы аны селейтти.

– Абдыракман жубарымбек кайда? Көзүмө көрсөтчү!

– Түндөгү бойдон жок... Дайынсыз...

Ачуулуу үндү угуп, апамды урганы жатабы дегенсип, эшикке чуркап чыккан кичинекей кыз Тыныбектин алагыр көзүнөн коркуп, апасынын аркасына далдаланып, ийинден башбактаган чычканча башын кылтыйтып карап коёт.

– Силер тоюнуп калган экенсиңер! Кутурган экенсиңер! – Шашпагыла, көзүңөрдү ачармын...

Тыныбек кара жоргону ыргыштаткан бойдон тоону көздөй жөнөдү. Жибек жалдын үйүрү жок дегенде ачуу-

су кайнап, жылаңач буттары үзөнгүгө согулганын да капарына албады. Жорго чимириктей учуп жөнөгөндө чепкендин этектери желге далбалактап, ак дамбалы булактап, дөңдөгү отурган кишилер түгүл, бүткүл айылдагыларга өөн көрүндү.

Миң жылкылуу адам бир үйүрү жоголгонго меймандардын көзүнчө итетайы тутулуп, жоо тийгенсип, дамбалчан чабышынан уялышты. Ар иштин жайын билген Тоймат анын жоругун жымсалдатып актоого аргасыз болду.

– Кудайдын кылганы экен... – Ал оңдонуп отуруп, чокчо сакалын сылап койду. – Жибек жал жоголот деген кимдин оюна келиптир. Тыныбектин башка жылкыларынын баары бир тең, ушул айгыры бир тең... Жаныбар жылкынын камбар атасы эле.

Тыныбектин жоругуна ачык эле жылмайышып отурган меймандарга бийдин сөзү таасир этти бейм, анда жөнү бар дегенсишип, бири-бирин тиктешип, унчукпай калышты.

– Андай болсо, жай эле түшүндүрүп койсо, баарыбыз издешип чыкпайт белек? – деп Борош сөздүн аягын тамашага чаптырды.

Миң жылкы, үч миң койлуу Тыныбек байга түшкөн бүлүк бүткүл айылды дүрбөлөңгө салды. Туш-тушта жар чакыртып жана тымызын суроо салып, шектүү ууруларды көзөмөлдөп, жок издеген эле кишилер. Малдын изи сууй электе табуу керек эле. Ошондуктанбы, айтор Жибек жалдын үйүрү жоголууга эмне себеп болгонун ойлошкон жок, ошол күнү жылкы кайтарып, жыга чабылган Абдыракманды – Субандын жалгызын эстеп да коюшпайды. Бул окуя кокусунан болгон нерсе эмес экендигин, байда ала албай жүргөн өчү же кечпес кеги бар гана кишинин ушундай мыкаачылыкка бара турганын жалгыз Тоймат божомолдоду. Бирок ал да болжолун шардана кыла

албады. Эрегишкен кишинин ким экенин билбей же байдын кеңеш сураганын күтпөй, сөз айтуудан этияттанды. Ал окуянын бир жагына чыгышын күттү.

* * *

Арадан эки аптадай убакыт өттү. Өрөөндүн баш-аягында изделбеген жер, кабар айтылбаган эл калбады. Жоголгон мал табылбаганы мындай турсун, анын дарегин билген киши чыкпады. Ошондо гана мал кантип жоголгонун, анан жылкычы жөнүндө эстешти. Сурай-сурай Абдыракмандын киши колдуу болуп, үйүндө катуу ооруп жатканын угушту. Жарактуу уурулар кай тараптан келип, кай тарапка багыт алганын Абдыракман кантип байкабасын, балким түнкү кармашта бирер-жарымын таанып калгандыр.

Эки жумадан бери Субандын үйүнө жакын санаалаш кишилер гана катташып, төшөктө жаткан оорулуу баланын көңүлүн сурашчу. Абдыракман эч кимисине жооп берчү эмес. Алар турсун, ата-энеси да анын бир ооз сөзүн угууга зар.

Эки-үч күндөн бери Субан той бергенсип, эшиги тынбайт. «Абыштын ден соолугу жакшыбы?» деп жобурагандардан кулак тунат. «Кудайга шүгүр!», «жакшы» деп жооп берет энеси. Капшытта жаткан оору жигит кээде кыңкыстап, денесинин ысыгына чыдабай далбастайт, төшөнчүсүн ачынып, кээде булдурактап жөөлүйт. Ага караганда баланын абалы анча деле жакшы эмес. Келген кишилер бала эмне биле турганын сурамжылашат. Ар бир ушундай суроо Субан менен Зуурага бычактай тиет. Субан кыжырланып, башын чайкайт, Зуура көз жашы менен жооп кайтарат. Кайгылуу үй-бүлөнүн кебетесин көргөн кишилер тим болушат да, үйлөрүнө жөнөшөт.

Эл ичинде имиштер, ушак-айыңдар да пайда болду. «Жоголгон малга Абдыракман өзү шерик дейт. Байга эрегиши бар экен. Болбосо эмне үчүн унчукпайт? Бирөө тилин кесип алыптырбы! Мындай имиш байга да жетти.

Жибек жалдын күйүтүнө чыдабай нечен күндөн бери долуланып, ачуусу тарабай, эч ким менен ачылып сүйлөшпөй жүргөн Тыныбек жылкычысы менен оозмо-ооз сүйлөшкүсү келди.

Үйдө Субан да бар эле. Ал жок издөөдөн түңүлгөндөн бери гана үйүнө байыр ала баштады. Жаратылыштын ысык-суугуна, турмуштун азап-тозогуна бышкан абышка нечен күндөн берки тыным албай, санаасы санга бөлүнгөн азапка майтарылган жок. Эс-дарты: эми кожоюнга эмне жооп берем? Алгач баласынын оорусуна да анча маани берген эмес. Урулар менен чабышуу жана ар кандай оорулардын канчасын баштан өткөрбөдү.

Бирок бул жолку окуя башкачараак окшоду. Уру көктөн түшкөндөй тымызын келип, тымызын жоголду. Абдыракмандын дарты аты табылбаган, дарысы жок, оор кеселге айланды. Уулум өзү эле айыгып кетет деп, көңүлү бир ыңтай жүргөн абышка анын күн санап төмөндөп баратканын билгенде катуу шашты, далбасалады. Айылдагы табыптарды, бакшы менен молдолорду чакырды. Алардын ар кимиси оору менен сүйлөшө албай, өз ырымын жасамыш болуп, аракеттеринен эч нерсе чыкпасын түшүнүшкөн соң жай-жайына кетишти.

Өмүрүндө эс-дартында малдан башка эч нерсе жок Субанга бүлүк түштү. Баламын жаны калар бекен деп зарлаганда сакалынан жашы чууруп, баккан малын, жоголгон бир үйүр жылкыны таптакыр унутту. Байга эмне жооп берери да көңүлүнөн көтөрүлдү. Эшикке кирип-чыккандын ортосунда «Бала кандай?» дейт аялына. Зуура жашылданган көзүн баласы жакка бурат. Ал жакта тилсиз, сулк жаткан Абдыракман.

Субан баласынын бут жагына чөгөлөп отура калып, камчысын мойнуна салып, алаканын жайып, тилегин айтты:

– О, кудай! Мен сенден өмүрүмдө эч нерсе сураганым жок: ден соолукту да, байлыкты да, дөөлөттү да... Аны азыр да сурабайм. Сенден суарарым бирөө гана: жалгыз баламдын жанын аман калтыра гөр? Мен сенин кулуң-мун, көзүм өткөнчө кулуң болом...

Анын үнү каргылданып, жасакерленип, уккан кишинин муунун бошотчудай. Аялы да алакан жайып, анын жанына отура калды.

Ушул учурда сырттан аттын дүбүртү угулду. Топураган дабыштар үйгө кирди. Дүйнө, эртеңки тиричилик эстен чыгып, жалгыз баласынын өмүрүн тилеп турган эрди-катын башка эч нерсеге көңүл бурушпады. Көздөрүнөн аккан жаш беттен ылдый салалоодо...

Келгендер Тыныбек бай менен Тоймат бий эле. Ардактуу адамдарды көзгө илбегендерге Тыныбектин ачуусу келип, камчысын кармалады эле, бий анысын жактырбагансып, кашын үрпөйтүп, төргө өтүп отурду. Бай да аны ээрчий, жанына барып, мандаш урунду.

Субан менен Зуура «оомийин!» – деп, бата кылып, баш көтөргөндө гана асмандан түшө калгансып, төрдө отурушкан кадырлуу кишилерди көрүштү. Зуура шашылып турду. «Менин көзүмө эмне көрүндү? Буларды кудай өзү жибердиби?» – дегенсип, Субан аларга жалдырады да калды.

– Куу сакал, тааныбай турасыңбы? – Тыныбек аны мыскылдуу карады.

– Оо, байым тура! Өзү. Өзү. – Субан ордуна туруп, колун бооруна алды. – Ассалом-алейкум!

Муруттары түктүйүп, кыжыры келип турган байдан мурда озунуп, Тоймат тамагын жасап:

– Алейкима-ассалом! Кандай, уулуң жакшыбы?

– Кудайга шүгүр!

Мындай шаани ого бетер Тыныбектин кыжырын келтирди.

– Ай, куу сакал! Балаң эмне дейт? Айтпайсыңбы?

Абышка шылк этип ылдый карады, байдын сөзү анын жаралуу жерине таамай тийди.

– Балаң Жибек жалды кай тараптагы шериктерине узаттым дейт? Мага ошону айт. Мага ошо керек.

Чай кайнатмак болуп, толтура суу куюлган бастекти көтөрүп турган Зуура отура калды.

Булар мынча эмне тымпыйышат. Ооз ачпаса эле менден кутулуп кетишмекпи – деген ой менен Тыныбек төшөктө кыймылсыз жаткан оорунун жанына келди:

– Ай, бала!

Оору былк этпеди. Ал жанагыдан каардуу чаңырды: «Ой, кулагың барбы?» анда да жооп болбогон соң, жуурканды камчысынын сабы менен кайрыды, эми камчы анын ээгине такалды:

– Көзүңү ач, жоону сайып келип, доомат кылгансыбай!

«Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет» дегендей, сулк жаткан немеге кыймыл кирди. Көздөрү ачылды. Бирок ал бетмандайында ким турганын жана эмне дегенин биле албады. Чоң кара тебетейчен дөө аскадан ылдый баштанып тургансып көрүндү...

Бала көзүн ачканга ата-эне жетине албай аксарбашыл айтышты. Акжолтойлорум деп, эки мейманга жалбарышты. Бай менен жаш жылкычы тиктешип калышты. Аска да, төбөсүнөн ылдыйланган киши да жоголуп, эми оорунун бет мандайында Тыныбек турду. Абдыракман анын жанындагыларга көз жүгүртүп, баарын бир баштан абайлап карап чыкты. Жаңы дүйнөнү, жакын кишилерди көргөнсүп, анын алсыз көз карашы кубанычтын нурлары менен бажырайт.

– Жылкы кайда? – деген үндү укту. Түшүнө албады. Тыныбек да аны менен арбашып турууну каалабады:

– Тилиң байланып калганбы? Жибек жал кана дейм? Ачуулу күпүлдөгөн дабыш, Тыныбек, Жибек жал деген сөздөрдү туйганда оорулуу жигиттин кабагы чытылып, көөдөнү керилип барып, анан көзү жумулду. Зуура бакырып ийди...

Байдын андан кийинки кыйкырыктары, каары, камчысы менен түрткүлөгөнү, чөгөлөй калып, ооруну жулкуллаганы тилге киргизе албады. Бала кайрадан жөөлүй баштады.

– Томааяк! Кески! Кара жолтой... – Байдын жер чапчыган букадай бакырыгын угуп, жинди болгондой жулкунганын көргөндө Зууранын ыйы өзүнөн өзү басылды. Бир алетте жаткан баланын жүрөгү чыкпагай эле дегенсип коркту.

Тыныбектин ачуусу жаман экенин, анын каарына калган киши оңбосун бардыгын билишчү. Бирок өлүм менен өмүрдүн ортосунда жаткан кишиге да мынчалык ырайымсыздык кылары, тургандардын эч кимисинин оюна келген эмес. Анын иреңи кара көк тартып, көзүнүн чары чыгып, кутургандай ажаанданып баратты. Кабагын чүрчүйтүп коюп, көз кырын салган бий анын ачуусу өзүнчө тарабасын түшүнгөн соң ордуна турду:

– Сабыр кыл, бай! – Сөзү талаага кетти. Ал жулкунган немени билектен тартып өзүнө каратты. – Сабыр керек...

– Эмне сабыр? Кокуй-ой, эмненин башын оорутасың! Мен күйүп баратпаймынбы? Жибек жалым! Кайран гана асылым!..

– Жибек жал табылат...

– Табылат? – Тыныбек азга тына калды.

– Буйруса табылат.

– Катыгүн ой, мен сени билет экен десем.

Тыныбек кайрадан бакырды. – Мен буларды кырам! Жибек жалдын артынан жоготом.

Аны бий дагы өзүнө каратып:

- Табылат.
- Табылат?
- Ооба, сөзсүз табылат.
- Оозуңа май! Аксарбашыл! – Тыныбек бакырыгын токтотуп, оор үшкүрүндү. Ушул учурдан пайдаланып бий аны эшикти көздөй жетеледи. Сонун эшик ачты. Субан бүжүрөп, аларды аткарганча шашты.

* * *

Бай менен бий аттанышып кеткенден кийин баласынын абалы оор болсо да, эрди-катын бир балаадан кутулгансып, жеңилденишти. Май биликти үлпүлдөтүшүп, таң атканча кирпик какпай уулунун жанында отурушту.

Абдыракман таңында гана тынчпы, уйкуга көшүлдү...
Күн эбак көтөрүлгөн.

Оорунун көңүлүн сурайлы – деп келген кишилер тегиз уктап жаткан үй-бүлөнү көрүшөт. Абдыракман баягы калыбында. Кыз чапанчан чачын сербейтип бир бурчта. Субан менен Зуура кийимчен, оорулуу баланын аяк жагына куланышкан.

Кишилердин киргенинен чыкканы бат болуп, унчукпай келип, унчукпай кетишет. Үйдүн тегерегинде айланчыктап жүргөн буттары ичке, иймейген кызылдуу бала кишилердин жүрүшүнө жана тиги боз үйдүн көрүнүшүнө таң калгандай, тышта көпкө турду. Үйгө шыр кирип баруудан ийменди. Ийменген себеби – оорулуу үйгө баланын киргенин жактырышпайт. Элдин аягы суюлган кезде бала акырын басып келип, эшикти ачты.

Боз үйдүн ичи жарык эле. Өңчөй кийимчен жаткан кишилерге түшүнө албады. Тиктеп тура берди. Бир убакта төшөгүндө чалкалап жаткан Абдыракман көзүн ачты. Бир нерсени эстегендей бери жагына башын кыйшайтып, көз чаптырды. Анан кыңкыстап жатып күч менен ба-

шын көтөрдү. Бир нерсени издегенсиди. Анын көзүнө бала урунду. Абдыракман аны көпкө тиктеп турду. Иреңинде жылмаюу пайда болду. Балада «мени куубайт экен го» деген ишеним пайда болуп, босогону аттап үйгө кирди.

Абдыракмандын алсыз үнү чыкты:

– Эшикти... түрчү!

Бала боз үйдүн эшигин түрүп, улагада тура берди.

Жазгы гүл жыттуу салкын желдин илеби келди.

Субандын үйү тектирчеде эле. Өрөөндүн бир бети суйкайып көрүнүп турду. Мал жайылган жашыл талаа. Көк жашыл токой.

Абдыракман талааны ойлуу тиктеп турду да, анан балага төргө өт дегендей белги берди. Беркилер дале уйкуда.

Үйдүн ичинде кийим-кече, казан-аяк – баары чачылган. Абдыракмандын тушунда керегеге илинген комуз гана баштагыдай. Бирок ал да далай күндөн бери чертилбей калган. Баланын көзү комуздан өтүп баратты.

Баятан бери баланын көз карашын байкап жаткан Абдыракман кереге тарапка ээк кагып, көзүн кысып койду. Бала ордунан чуркап туруп, комузду алып, ээсине сунду. Абдыракман кош колдоп жер таянып, башын көтөрүп, калтыраган колуна комузун алды. Буроого шайманы жетпей тиштенип, чертмек болду.

Колу анын эркине көнбөдү, титирейт, эпке келбей, жыгачтан жасалгансып шалкылдайт. Ал төшөгүнүн үстүндө бир аз калчылдап отурду да, комузду балага түртүп, төшөгүнө кайра жыгылды. Бала да мелтиреп олтура берди.

– Чертпейсиңби? – Өкүнүчтүү үн угулганда гана бала комузду колго алды. Дыңгыратып көрүп, комуздун кулагын башкача толгой баштады. Комуз анын эркине көндү, колдору да эп менен шилтенгенин Абдыракман байкап жатты...

Комуздан чыккан күү ажайып көрүнүштү көз алдыга тартты. Көбүктөнгөн тоо суусу. Керкейген көк серке сакалын сеңселтип, көзүн тикирейтип, атырылган ак көбүктү тиктеп тура калганда калың кой жээкке шыкала түшөт. Ошондо койчу айтат:

Ай, көк серке жаныбар,
Сен кечпеген суу барбы,
Сен чыкпаган зоо барбы,
Кыйыктанбай жол башта!

Серке тура берет. Койчу жемелей баштайт:

Сени улагыңда сойбой,
Сорпонду ичип тойбой.
Арам өлгөн көк серке,
Териңди талпак кылып койбой!

Серке акырында «тиги өйүздүн кекиреси жайнап, бетегеси буралып турган экен, кечиксең куру каласың» дегенде гана башын ийсеңдетип, калың койду баштап, сууну шатырата кечип жөнөйт.

Бул шаттуу жана тамашалуу күү. Муну укканда оорулуу жигит жылмайды.

– Кежир серке! Келесоо серке! – ойлойт Абдыракман. – Бактыңын босогосуна келип токтолгуң бар... Босогону аттоо керек эле. Аттадың... А мен сендей да боло албадым. Мен өйүздө калдым...

Күүнүн дабышы менен үй-бүлө бүт ойгонгон. Субан менен Зуура уккан кулагы менен көргөн көзүнө ишене алышпады. Кубанычынан бакыргылары, баласына жалынгылары келишти. Бирок ашык үн чыгаруудан, кыймылдоодон чочушту. Азыр ал үйдө күүдөн башканын баары ашык эле.

Күү токтолгондо гана Субан менен Зуура баш көтөрүштү. Жакаларын кармап, кудайга тобо кылышты. Энеси Абдыракманга обдулду:

– Садагаң болоюнум! Берекем!

Көзү ачык жаткан баладан үн болбоду. Анын көңүлүн айнытып албайын дегенсип, эне унчукпай калды.

Комуз черткен бала эмне кыларын билбей, ал да муюп отурат. Бир маалда Абдыракмандан үн чыкты:

– Черт!

Баланын колундагы комуздун кылдары жүрөктү сайгылап дирилдей баштады.

Бул убакта бирин-сериндеп келген кишилер үйгө толуп калган эле.

Ыры менен кошулуп чертилчү бу күү жалгыз гана Тыныбектин айлы эмес, бүт Талас өрөөнүнө белгилүү боло баштаган. Ырдын аты аталбаганы менен, чалынган күүдөн армандуу жаштын боздогону угулат:

Кең-Каракол четинди
Керкимдин мизи кетилди.
Керилип барып бир өпсөм,
Ак Зыйнат, кебезден аппак бетинди.

Көчкөндө миндиң сур атты,
Көркөмгө миндиң сур атты.
Көрөр күнүм бар бекен
Көңүлдөш сулуу Зыйнатты?

Карагер минсең чаң жетпейт,
Карасам сага жан жетпейт.
Кайындашып алууга
Кантейин, калыныңа мал жетпейт.

Карача каймал жетелеп,
Калбаны өрдөп көчөсүң,
Кара көзүм жайнатып,
Ак Зыйнат, каякка таштап кетесиң...

Жакшы ыр, жакшы күү кулактын курчун кандырат, көңүлдүн жарпын жазып, өмүрдү шаттандырат. Отургандардын көңүлү азыр ушундай эле. Бардыгы «Ак Зыйнатты» ышкылуу боз балдардын оозунан угуп кумары канып, «Субандын уулу өлбөсө, жакшы ырчы болот» экен деп коюшчу. Боз балдар жаштыктын оту чалдыкканда күйгөн менен секетпайды ушинтип сызгырылтат эмеспи. Бирок бул ырды эч кимиси Абдыракмандын өз оозунан угушпаган. Ал эл арасында далай күүлөрдү чертип, ырларды таңшытса да, өз ашыгына арнаган жүрөк сырын элдин көзүнчө аткаруудан айбыгып, жылкыда жүргөндө курбуларынын арасында кусалыгын таратуу үчүн созолонтчу.

Мына ошол ыр, ошол күү. Бул ашыктыктан, кусалыктан гана чыккан ыр эмес, автордун бүткүл өмүрү, жаштыгы, максаты, келечеги ушунда эле...

Абдыракман ушул эле айылдагы Кожокенин кызы Зыйнатка ашык болот. Бул айылдан ага ашык болбогон жигит аз эле. Зыйнат ошол жигиттердин ичинен жалгыз гана Абдыракманды сүйө турган.

Абдыракмандын ырынан кийин Кожокенин кызы Ак Зыйнат атыгып кеткен.

Кыздын сулуулугу жана атагынын алыска кетиши өзү үчүн да, башкалар үчүн да кымбатка турду.

Бойго жеткен кызды бир балаага учурай электе, аман-эсен колго алуу үчүн кайындап койгон жери Кожокени кыса баштады. Кыздын атасынын абалы кыйындайт: бир жактан сүйгөн кызын ыйлаткысы келбейт, экинчи жактан, кудалыктын антын буза албайт. Ары ойлоп, бери ойлоп, акыры субанга сөз салат: «Балдардын тилегине каргаша болбоо үчүн, кудай алдында күнөөмдү мойнума алып, куда менен болгон батамды бузайын. Эгер сен да менчилеп балдардын тилегин орундатууга даяр болсоң, кызымдын башын ачып ал».

Баталашуу, кудалашуунун гүлдөп турган шартында Кожокенин мындай чечимге келиши чоң эрдик эле. Аны шарият жактан да, кудалар жактан да жаманчылык күтүп турган. Ошондой болсо да, Абдаракманды жана эки жаштын махабатын билишкен кишилер Кожокеге ыраазы болушкан. Айрыкча жаштар «кайната ушундай болсун» – дешип тамшанышкан.

Эмки кеп Субанда эле. Бул кабар аны сүйүндүрөт жана күйүндүрөт. Сүйүнгөнү – Кожокенин чоң адамкерчилиги, эрдиги, күйүнгөнү – кудалуу кыздын башын ачуу үчүн, башкасын айтпаганда, элүүдөн ири кара керек эле. Аны кайдан табат? Субандын кудурети, баш аягын чогултканда, үч каралык. Же ага жардам берер тууганы, белдүү жек-жааты жок. Өзүнүн аялы Зуураны да Тыныбек байддын шарапаты менен алган. Анын мурунку күйөөсү дүйнөдөн кайтканда, аркасында калган жесирге ээ болор эч кимиси болбогон соң, Тыныбек адал кызматы үчүн аны Субанга никелеп койгон.

Зуура менен Субандын алдында да бир мудаалуу, асыл максат бар эле. Эптеп мал жыйып, эл катарына кошулганда байдан боштондук сурап, өз алдынча жан сактоого өтүшмөк. Бул максат Зууранын мурунку күйөөсүнөн калган ыйык осуят эле. Ал тилегине жетпей өлдү. «Эми биз тилегибизге жеткей элек» деп, эрди-катын ак эткенден так этишчү.

Мына ошентип жүргөндө Ак Зыйнаттын тамашасы башталды. Субан менен аялынын акылы айран. Ал бүктүшүп калды.

Абдыракман менен Зыйнат, бүтүн айылдаштары да Субандын жообун чыдамсыздык менен күтүшөт. Бирок кыздын кайын-журту аны күтпөдү. Калган-каткан калыңын күдүрөтүп айдап келип, Кожокенин айласын кетирди. Субандан оң жооп болбогон соң Кожоке эмне демек. Кыз аттанаар түнү Абдыракман жылкыда эле... Күн

бүркөлүп, ууру менен бөрү күчөп турган учурда ал жылкысын талаага таштай албай, атасына нааразы болуп, түңүлүп, жайыттын четинде турганда бир топ ууру каптап келип чабыш болот. Албеттүү жаш жигит бирөөнү башка чаап, аттан түшүрөт, калганын билбейт, өзүнө чокмор тийип, анан көк келтектерге жанчылат...

Жигит армандуу көз карашын атасына, анан үйдө отургандарга айландырып чыгат. «Мына менин зарымды уктуңар, мурун да уккансыңар, эгер ага кана элек болсоңор дагы жакшылап угуп алгыла. Мен арманда кеттим. Тагдырыма, таалайы жок тагдырыма армандамын. Мага сарандык кылган атама армандамын. Колунан келбесе эмне үчүн мага ачык айтпайт? Анда мен башкача айла табат элем го. Аттиң! Эл, мен силерге да армандамын. Эмне үчүн эч кимиңер мага жардам бере албадыңар? Мен силерди сүйчү элем, сыйлачу элем. Силер мага эч болбосо, бир ооз кеңешиңерди бере албадыңар го». Анын бечара көзүнөн ушул ойлору окулуп турду. Аны менен тиктешкендин баары көзүн ала качып, тике карай алышпады. Мунусу алардын алсыздыгын моюнга алышы, «өткөнгө өкүнгөн менен айла жок» дешкен жообу сыяктанды. Жалаң ал эмес, кишилерди жалтанткан нерсе – ажалга кырчын өмүрү кыйылып бараткан кишинин үрөйү.

Комуз эбак токтолуп, баары дем тартпай отурушту. Бул отуруш жакшы көргөн киши менен керез-мурасын айтышып, акыркы жолу коштошууга окшоду.

Абдыракманга чукул отурган Султаналы тынчтыкты бузуп, сөз салды:

– Акыш! Садагасы, баарын түшүнөбүз. Эр жигит мындайда майтарылчу эмес. Башың аман болсо, баары ордуна келет.

Абдыракман эрдин кесе тиштеп, тунжурады. Мунусу кеч болуп калды дегендей туюлду.

Субан баласынын алдына чөгөлөп:

– Балам, мен акмакка эмне десең да эп. Мен... Күнөөлүү мен гана. Чымын жаның калса болду! Мени кечир кагылайын! Мен эл кыдырып, чоң табып издейин.

Абдыракман кескин түрдө башын чайкап:

– Кечтим... Мага табып керек эмес. – Анан ал бала тарапка мойнун буруп:

– Атай! Комуз сеники... – Ал дагы бир нерсе айтмакчы болуп, бирок ага дарамети жетпей жаздыгына кыйшайды. Бою сунала түштү...

* * *

Бизге тааныш Көк-Кашаттын четинде, арыктын боюнда соройгон жалгыз бака терек жана жанаша тигилген эки боз үй бар. Алардын бири аппак, экинчиси сагызгандын канатындай ала-була. Ошол эки боз үйдүн жанында бастырмалуу чоң короо. Сыртынан караган кишиге да, эки үйдүн ортосундагы бир короо алардын ынтымактуулугун, энчилештигин жана бир ичип, бир жей турганын далилдейт. Мындан үч жыл мурда бул боз үйлөрдүн саны үчөө эле. Мында Абеилденин үч уулу: Султаналы, Огонбай жана Тууганбай жашай турган. Үч жыл мурда Огонбай дүйнөдөн кайтты. Күйөөсү өлгөнүнө үч ай болгондо анын аялы Күңөтөй да көз жумат. Алардын уулу Атай мурун эле Султаналыга бала болуп кеткен, бешикте калган үч айлык ымыркайды Тууганбай асырап алат. Султаналы инисинен калган боз үйдү да эң кичүү бир тууганы Тууганбайга берет. Тууганбай менен аялы Барча эки боз үйдүн жабууларын тандап, бир үй жасаганда, кийиздери эски-жаңы болуп, ала-була көрүнүп калат.

Ал эми бутактары тарбайган тиги бака терек эмне үчүн жалгыз болуп калганын жана аны ким тиккени эч киминин эсинде жок. Балким, ал өзүнчө чыккандыр же

ата-бабасынан калгандыр. Эмнеси болсо да, айылдан окчун эки үйгө ушул терек көрк да, караан да болгонсуйт.

Жакын жерде мындан башка жыгач болбогондуктан, айылды пааналаган чымчык, чөкө таан, түрдүү сайроочу куштар буга конбой өтүшпөйт. Үпүп, күкүк жана булбулдардын келиши менен бака теректин багы ачылат.

Комузду кучактай кармаган Атай ушу терекке сүйөнүп турду. Үйдүн тегереги жымжырт. Жалгыз гана чоң үйдөн түтүн булап, кобураган үн угулат. Токой тараптан салпылдап учуп келаткан сасык үпүп тарбагай бутактын бирине коно калып, кыш-кыш этип, тажысын үрпөйтүп, тумшугун ийкеңдетип, сайрай баштады. Бала комузун бооруна кыскан калыбында тура берди.

Абдыракмандын окуясы жана өлүмү ага катуу таасир берген эле. Баарынан да анын өлүм астында күү тыңшаганы, эл менен коштошкону баланын көз астынан кетпеди. Болгон ишти өз көзү менен көрүп, кулагы менен укса да, Абдыракмандын өмүрү мынча эмне кайгылуу болгонун түшүнө албады. Анын ачык түшүнгөнү – Абдыракман комузун ага атайын арнап бергени. Бир жагы кубаныч, бир жагы өкүнүч. Бала өзү кожоюну болуп, колунда кармап жүргөн комузун чертүүгө жүрөгү даабады. Абдыракманды мүрзөгө койгон күнү кечинде Султаналынын үй-бүлөсү кайгырып отурганда бала чертмек болот.

– Коё турчу, каңгыратпай. – Энеси аны токтотуп коёт. – Субан укса каңырыгы түтөйт.

Андан бери бир нече күн өтөт. Абдыракмандын ата-энесинин жаралуу жүрөгүн сыздатпоо үчүн бала дале черте албайт.

Баланын ичи бышып баратты. Ошондо да каякка басса, аны колунан түшүрбөйт, кээде каңгыратып барып, кайра эсине бир нерсе түшкөндөй токтоло калат.

Мына ал теректин түбүндө үпүптүн үнүнө көңүлжөш, мойнун кыйшайтып, өзүнчө кыялга батып турду.

Субан менен Султаналынын үй-бүлөлөрү ынтымактуу эле. Алардын ынтымактуулугуна себепчи болгон – Абдыракман. Анын адамкерчилигин, шайырлыгын, комузга ынактыгын биринчи байкаган Огонбай.

Огонбай комуз чертүү жагынан айылдагы комузчулардан калышчу эмес. Күү угууга дилгир Абдыракман адегенде чертүүнү Огонбайдан үйрөнгөн. Ошентип жүрүп Султаналы менен катышып, Атайды сүрөөгө алып, бул үй-бүлө менен ата-баладай болот.

Абеилденин балдарынын ичинен комузду жактырбаган жалгыз гана – Султаналы. Ал комузчулукту – бекерчиликтин жана бакырчылыктын иши деп эсептей турган. Ага корогон убакытты тиричиликке жумшачу. Эч ким жокто Тууганбай да бирдемени кыңгырата койчу. Султаналынын кыртышы эч нерсени жактырбай турганда Абдыракман Атайды эшикке ээрчитип чыгып, ушу теректин түбүнө, арыктын жээгине отурушуп алып, каалашынча чертчү.

Ошол Абдыракман түбөлүккө коштошту. Экинчи жолу бу теректин жанына айланып келбейт да, чертпейт да. Эми Атайга күү үйрөтөр киши да жок.

Баланын көзүнөн жаш кылгырып, бетинен ылдый салаалады. Өзүн өзү токтото албай, өпкө өпкөсүнө батпай шолоктоду... Абдыракман өлгөндө жана көмүү учурунда да ал эмне үчүндүр ыйлаган эмес. Бирок жүрөгү ачышып, кандайдыр бир салмак кезигесинен баскансыган. Буулугуп турган неме бара-бара уңулдап киргенде үйдөгү кишилер: Тууганбай, Атайдын апасы Аккыз жана Барча эшикке жабыла чыгышты...

Аккыз жүгүрүп келип, баласын бооруна кысып, жалынып-жалбарып, соорото баштады. Бирок ал сооронбоду. Аңгыча чоң жол жактан кандайдыр бир темир буюмдун шыңгыраганы, дөңгөлөктүн кыйчылдаганы угулду. Узун бойлуу Тууганбай жолду көздөй тарбалаңдап чуркап, кыйкырды:

– Укмуш! Укмуш! Баякем соко алып келатат.

Кош өгүзгө соко сүйрөткөн Султаналы айылга жакындап калган. Аккыз менен уулу отурган жеринен турушпаса да, укмуштуу дабыш чыккан тарапка көз чаптырышты. Бул дабыш кыргыздын кулагына чоочун эле. Азырынча Талас кыргыздары баягы эле ата-бабадан калган буурусундан кол үзүшө элек.

Атай көз жашын жеңи менен сүртүнүп, атасын утурлай басты. Кара тукаба күрмөчөн Аккыз ак жоолугун оңдоп салынып, уулунун мойнуна колун артып, күйөөсүн кубанычтуу күтүп турду. Анын жайынча жүргөндө көзгө өөнүрөөк көрүнгөн борбогой мурду кубанган учурунда баданадай кара көздөрүнө жарашып, өз алдынча сулуу көрүнчү. Күйөөсү анын кашкайып күлүп турганын абдан жактырчу.

Тууганбай агасындай орто бойлуу сары чийкил эмес, ийни кууш, коңкогой кара тору жигит, муруту да дүрдүйүп чыйратылып турбастан, жапалак арчадан бетер эриндин үстүнө жабыша өскөн.

Тиги үйдүн жанында үч жашар Бектенди көтөрүп туруп калган илмийген кызыл тору келин Тууганбайдын аялы Барча. Ал акесинен ийменип, алдынан тосуп чыккан жок.

Султаналы атчан, колуна узун чыбык алып, өгүздөрдү айдап алган, көңүлү жайдары трийке кемселинин топчуларын чыгарып, деле ысуулап кеткенсип желпинип коёт.

Бул Тыныбектин айлына келген биринчи соко болучу. Айрым колу жеткен кишилер орустарга тамыр болуп, кадыресе байланышканы менен соко кыргыз дыйкандарынын турмушуна сиңе элек кез. Кайсы бирөөлөр: «Муну менен айдаса жердин асылы кетет» – дешип, жаман үгүт таратууга да үлгүрүшкөн. Бирок Султаналы ушакка кылчактаган жок.

Соко үйдүн жанына жеткенде Тууганбай өгүздөрдү токтотту. Султаналы атын байлап келгенче, бала-чака-

сы жабылышып: «Эй, укмуш» дешип, арсагай темирлерди жана анын дөңгөлөктөрүн өз колдору менен кармалап көрүштү:

– Мунусу тиши го. Укмуш! Буга жер кантип түтсүн!

Султаналы өзү да соконун жанына келип, андан кумары тарай электе карап туруп: «Ушул соко өзүмдүкү болбос беле» – деген ойго кетти.

– Тууганбай! – Ал үйүн көздөй басып баратып инисине тапшырма берди. – Сокого таар жаап койчу. Буга жаан тийсе дат басат, күндүн нуруна какшып кетет. Этияттоо керек.

Аккыз күйөөсүнөн озунуп барып, эшикти ача берди.

Бүгүн Султаналынын үй-бүлөсү кубанычта. Жакында кош чыгарып, жерди көбүрөөк айдашмак. Үрөн жетиштүү. Куда кааласа, күзүндө эгинди батыра албай каларбыз деген үмүттө.

Буга баары ишенимдүү. Мурунку аялы өлүп, биринсерин малдары айылды чаап алышкан урууларга таланып, караманча калганда Султаналы ушул аялга үйлөнгөн. Жардынын бүлөсүнүн тыңы жакшы. Аккыз казан-аяк кармаганы мындай турсун, кийим тиккич жана чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган сарамжалдуу бүлө.

Аккызга үйлөнгөндөн бери анын иши оңолууда. Дыйканчылыкты мурдагы жылы гана баштаган. Адегенде топуга ченеп сепкен таруудан кырк пуд түшүм алган. Кырк пуд таруу – бул кыргыз дыйканы үчүн чоң байлык. Аштыгын бөлүп алып, жакын санагандарга аяктап, чөйчөктөп берип, калганын сатып, бир музоолуу уй сатып алды. Былтыр айдоо аянтын кеңейтип, таруу жана буудай сээп, көп түшүм алды. Жалаң ага карабастан, байлардан акчага мал көтөрүп алып, Олуя-Ата, Анжиян тарапка соода жүргүзүп келди. Аяктан-быяктан кошулган пайдасына бир ат, бир өгүз токтотуп алды. Анын жардамы менен Тууганбай да бир өгүздүү болду.

– Багы ачылса кыйын экен! Бир тыйын пайда көрөмбү – деп, соодагер өзбектердин тарапыранын сатышып жүргөн Султаналы эми эл катарына кошулуп калды, – дешип айылдагылар кеп кылыша турган болду.

Султаналы мына ушундай тырышчаак киши. Ал төрдө эки бүктөлүп салынган төшөктүн үстүндө маасычан болуп, мандаш урунуп отурат. Сүт катыктаган чайдын демиби, же соконун кубанычынын таасириби, кызыл чийкил иреңи албырып, көңүлүнүн көтөрүңкүсүн белгилейт. Аккыз анын төмөн жагында жоолугунун бир учун аркасына кайрып коюп, эмне сөз чыгар экен дегенсип, эринин оозун тиктейт. Тууганбай жеңесинин төмөн жагында коңкоюп чөк түшүп отурат. «Кудай бизге берди» – деген кубанычтан башка пикир көңүлүндө жок, ысык чайды шорулдата ууртайт. Барча кайнагасын түз карап отуруудан ийменип, кыйгач бурулуп, камыр жуурууда. Айранга көөлөнгөн талканды сөөмөйү менен жалап отурган үч жашар Бектен гана эч нерсе менен иши жоктой өзү менен өзү алек.

– Сокону кимден алдың? – Күйөөсүнүн сөзүн күткөнгө ашыгып, Аккыз чай сунуп жатып сурап калды.

– Никелейден.

– Никелейден? – Тууганбайдын көзү бакырая түштү.
– Кайсы Никелейден?

Султаналынын чыртыйган муруттары былк этти:

– Падыша Никелейден дейсиңби! Өзүбүздүн эле Никелейден.

Тууганбай падыша Николайдан башка Николайды уккан эмес. Ошону үчүн агасы ким жөнүндө айтып жатканын түшүнбөдү. Же оруста башка дагы Никелей барбы – деген суроо менен отура берди. Суроону кайталоодон ийменди

Кыраакы Султаналы үй-бүлөсүндө бүгүн ый да, кубаныч да болгонун аттан түшө электе байкаган. Мына азыр да ошол жөнүндө ойлонуп отурду. Анын баамында Ак-

кыз күндөгүдөй, Атай гана жаңы ыйлап басылгандай көздөрү шишип, анда-санда улутунат. Сыягы уулунун ыйы менен Аккыз да жашыган өңдөнөт.

Керегеди комузду тиктеп коюп, Султанаалы улуна кайрылды.

– Уулум, чертип койчу! Көптөн бери күү укпай калдык го.

Атай шашылбай комузун алды да, кулагын толгоду. Эмнени чертүү жөнүндө ойлонбосо да, комуздан «Ак Зыйнат» кайрыла баштады. Бардыгы көңүл коюп тыңшап отурушту. Абдыракманды дагы бир жолу эстеп, ичтеринен кайгырышты.

Бул күү Султаналынын кыялын далай жерге сүрөп барып таштады... Балким, Абдыракман комузчу, ырчы болбосо, ашыктыктын отуна мынчалык күйүп-жанып, балага башы малынбайт беле? Ушу өнөрү болбосо, Зыйнат анын эмнесине кызыгат эле? Кайран бала жашында жайрады.

Абдыракмандын ыры Атай жөнүндө да ойлонтту. Султаналы уулун делбээлерге кошпостон, жашынан туура жолго салмак болду. Аны үчүн окутмак: эң мурун кыргыз молдосунан окутуп, анан орус мектебине киргизмек. Азыркы заманда кыргызча да, орусча да билгендер озуп баратат. Эти бышык жана зээндүү баласы тири болсо, элди башкара билген азаматтардын бири болуп чыгарына ишенет. Эгер анын колунан мансап келбесине көзү жетсе, атасы аны аштык өстүрүүгө жана соодагерчиликке дароо эле үйрөтмөк.

«Ак Зыйнат» чертилип бүткөндө Султаналы уулунун келечеги жөнүндө биротоло бир чечимге келген эле. Атай атам эмне дээр экен дегенсип, аны тиктеди. Султаналынын оозунан башка сөз чыкты:

– Тууганбай! Эртең эрте тур! Айдай турган жер көп. Бүрсүгүнү кечинде сокону ээсине тапшыруум керек.

– Таңында турам! – деди иниси зор ынтаа менен.

* * *

Секинин үстүндөгү көк мейкин балдарга бир башкача туюлду. Күзүндө бул жерде куураган шыбак, саргайган бетеге, куурай жана аңыздын бакалдары гана аралаганда шуудурап турчу. Азыр эски чөп менен бакалдан эч нерсе калбаган. Сыягы малга тоют болуп жана тебеленип, карга тапталып, акырында такырайган окшойт. Анын ордунда кулпунган көк шибер, жалбырагын жаңыдан гана жабалактатып, мойнун созо баштаган чогойно, шыраалжындар. Башка чөптөрдөн көрө мурда камынып, амалга жараган көк шыбактар жумшак желге ыргалышып, жыпардай жытын буруксутушат.

Талаа кыймылдуу жана көңүлдүү. Тажысын чочойткон акын торгойлордун кай бири чокмороктошкон чополордун, же таштын үстүнө отуруп алышып, жазды мактай сайраса, кай бирлери көз мелжиген бийиктикке көтөрүлүшүп, тунук жана таза абага канаттарын желдетишип, мелтиреген асманды шаңга бөлөшкөнсүйт.

Салпактаган кулалылар уйкудан ойгонгон талаага чычкандардын айынан гана ашык болушкансып, бир жерден чөптүн кыймылдаганын көрсө, ошол жерден алыстабай, ойкуп-кайкып үчүп жүрүшөт. Канаттары талган кезде карарган бутага конушуп, талааны аңдыганы аңдыган.

Талаа мейкининен булбул менен күкүктүн дабышы угулбайт. Каеринде болсо да сарала моюн чымчыктар кезигет. Алар куурайдын бутагына конуп алышып, чыйт-чыйт чирилийлешип сайрап коюшат. Обону бир гана кайрым, бирок ушу бир кайрым обонду үстү-үстүнө кайталабай, кыйлага чейин тымый түшүп, анан баштайт. Атай бул чымчыктарды жакшы билчү жана аны жакшы көрүүчү.

Мына азыр да бири каптал жактан, эски куурайдын бутагына конор менен сайрап коюп, анан чоочун меймандарды тиктегенсип унчукпай калды. Ал ырын кайталаганча Атай зарыга күтүп калгансып, эринин жаланып, тамшанып турду.

– Анын эмнесине кызыгасың? Торгойдой сайрай албайт. – Мамат аны уруу үчүн жерден таш издей баштады.

Ооба, ал торгойдой таңшый албайт. Бирок үнү эмне үчүндүр сүйкүмдүү.

Сайроочу куштардын бир өзгөчөлүгү – алар өз ырына өздөрү өтө кумар келишип, айлананы шаңга бөлөөнү эңсешет. Ошону үчүн бир жерге узакка отуруудан талыкпай жана жаагы талбай атайын безенишет. Булбул менен торгой дал ушундай. А тиги сарала моюн да өз баасын билген чымчык болуу керек. Тили ката элек кезинде кумардан чыгуу үчүн куурайдан куурайга учуп конуп жүрүп, бир кайрым күүсүн далай жерге угузат.

Маматтын ыргыткан ташы отурган куурайына тийгенде лирага ашык болуп, башка нерсени элес албай күү менен жүрөгү чалкыган сарала моюн катуу чочуп, ырынан жаңылып, тилин булдуруктатып уча качты. Учканда да бийик көтөрүлүп көзгө илешпей алыска кетти.

– Кап, урбай эле койбой. – Атай ыйлап жибере жаздады.

Мамат аны тыңшаган да жок:

– Байкуштун коркогун ай! Безе качты, – деди каткырып.

Сарала моюн тили булдуруктаганына насаа болуп, кулак угуп, көз көргүс жакка ооп кеткенин жаш балдар кайдан билишсин. Акын куштар ажалдан коркушпайт, ырынын бузулушунан коркушат...

Барган сайын талаанын көрүнүшү өзгөрө баштады. Алдыда кара чымы каңтарылып жаткан айдоо талаасы. Ар кайсы жерде жүрүшкөн он чакты буурусун көрүнөт.

Айдалган жер аз, кең талаа кебелбеген. Чурулдаган калың чөкө таан кошчулардын соңунан ээрчип алышкан.

Кошчулардын көрүнүшү да кызык. Кайсы бирлери аттарын, кээси өгүздөрүн кошушкан. Бардыгында бирден шапалак. Ар биринде эки кишиден: бири алдына чыгып, ахаалап узун шапалакты жаңсап, көлүктү коштогон, экинчиси буурусундун сабын жерге ныктай басып, өбөктөй ээрчип алган. Ошолордун ичинен бир коштун гана дөңгөлөгү шыңгырап, өтө бараандуу көрүнөт.

– Тигиниси кимдики? – деп сурады Мамат соко тарапты көрсөтүп.

– Биздики... Атам менен байкем... Темир буурусундун аты соко...

– Ү-үй, сонун экен! Силер сокону кайдан алдыңар? – Атайлардын буюмуна Мамат биринчи жолу таң калды.

– Атам орустан алып келген.

– Орустан алган арам болбойбу?

– Арам болбой эле, жерди сонун айдайт. Карачы, биздин жер көп айдалган.

Мамат эки жагын карап туруп, буурусундардын баары кошулганда айдалган жери соконукунан аз экенин көрдү.

Алар сокого чукул барышты. Тууганбай жылаңаяк, жылаңбаш, таар шымчан, кара көйнөгүнүн бүчүсүн чечип, кош сарала өгүздү жетелеп, тартынганына шапалагын жаңсайт. Султаналы да жылаңаяктанган, көйнөк, дамбалчан, башында топосу. Жонунан күн өтүп, чыпылдаган тер көйнөгүн шөптүрөткөн. Балдар жакындаганда алар сокону токтотуп, чекесиндеги терди сүртүшүп, көйнөктөрүн желпишип тура калышты.

– Эмнеге келдиңер? – деп сурады Султаналы.

– Сокону көрүүгө... – Мамат бул укмуш немени колу менен кармалай баштады. «Атам эмне үчүн орусту жаман көрөт? – деп ойлонот, – сокосу жакшы турбайбы».

Атай айдалган жерди тиктөө менен алек. Тиги жанында жүргөн буурусундар топуракты араң эле тилген, а соко тим эле кыртышты жалпылдатып, түбү менен оодарып таштаган.

Тыныбек орустан соко албаган себебин Мамат жакшы билүүчү эмес. Анткени бир топ кыргыздарга окшоп, Тыныбек да соко айдаса, жер тез арыктайт, зыянга учурайт деген ишенимде болучу. Бирок үйүндөгүлөргө: «Орустун бетин ары кылсын», – деп гана коюучу.

– Кана, тарт өгүзүңдүн башын, – деп Султаналы өзү соконун сабынан ныктай кармап, жалп-жалп этип каңтарылып жаткан кыртышты тиктеп кетип баратты. Борпоң жана нымдуу кыртыштын жыты мурунга буруксуйт. Топурактардын арасынан соймоңдогон сөөлжандар, ар түрлүү сары курттар чыгат. Коштон кынуу тапкан таандар айдоолордун четинде учуп-конушуп, табылгыс жемдерин терип жешип, дыйкандарга алкыш айткандай жапырт как-как этишет.

Атай менен Мамат бир топко чейин кошту ээрчип жүрүштү. Акыркы жолу имерилип чыккандан кийин кошчулар өгүздү чыгарышып, бир аз эс алып турушту.

Жер жылдагыдан көп айдалды. Жаан-чачын болуп берсе, курсак кампайганы деп ойлойт Тууганбай. Султаналынын кебетесинде али да аз деген кыңырылуу бар. Бирок мындан ашык жери болбогондон кийин аргасы жок.

Эки бир тууган эки өгүзгө минип, балдарды учкаштырып, сокону сүйрөткөн бойдон кайра тартышты. Үрөндү бешим ченде себишмек болушту.

Калган коштор качан бүтөрү белгисиз. Атамдар баарынан мурда бүтүштү деген ой менен Атай кудуңдап сүйүнүчтүү эле. Коштон ылдыйлай бергенде Султаналы өгүзүнүн мурунтугун жыя кармады.

– Тууганбай! – Ал айдөшүнөн келген төшкө бир азга көз жүгүртүп турду. – Сокону ушул жерге таштайлы.

– Биерге таштап эмне, бирөө алып кетпейби?

– Ташта дейм, келесоо! – Султаналы кара муруттары үксөйө калганда Тууганбай өгүзүнөн секирип түштү.

Султаналы өгүздөн түшүп, балдарды көтөрүп алды да: «таш теришкиле» – деди.

Анын оюн үчөө тең түшүнүшкөн жок.

«Куу киши эмне жорук баштады?» – деп ойлойт Тууганбай, бирок ачыгын суроого оозу барбайт.

– Жериң куурулгур эле киши да, – иними агасынын сырын эми байкады. – Ушул жерди кандай акмак айдайт? Оюна келгенин кылат.

Агасынын акырайып караганын байкай койду да, Тууганбай каршылык кылмак түгүл, беттин ташын ылдамдык менен тере баштады.

Аянттын ташын терип бүтүшкөндөн кийин биринчи борозду салышты.

Чоң кишилердин жоругуна балдар абдан таң калышты: төшкө себилген эгин кыйгачынан өнөт го.

Бешим ченде бул жерге болгону эки топу таруу себилди.

«Шумдугуң курган Султаналы» – дешип, аны көргөн кишилер өз ара кеп кылыша турган болушту.

КОМУЗ СЫРЫ

Күн ысыды. Этек жактын жайыты тепселип, чымын-чиркей көбөйүп, мал ылаага токтобой өр талаша баштады. Анткени, тоонун бетегеси кулпуруп, шар суусунун бою жана бийик көңгөй-тескейлери салкын тартып турган учур.

Мал каякка ыктаса, ошол тарапка оогон көчмөн элге кыймыл кирди. Анан кантсин! Алардын оокат, тиричилиги бүт ушул малга гана байланышкан. Ансыз турмуш өтпөөчүдөй.

Этек жактагы калың айыл жана жайнаган кой менен жылкы көрүнбөй калды. Чоң байлар өз жамааты менен

бирге алыскы Суусамырга көчүшүп, орто байлары Калба жайлоосун өрдөшкөн. Алар жакадагы жумуштардан да көңүлдөрү бир ыңтай. Кыштык чөптү чаап жана ашыкты багуу, жыйноо жатакта калган кедейлердин мойнунда, себеби, алар байлардан саан жана эгин айдоого ортоктошуп үрөн алышкан.

Бирок тоо этеги чоң айылдар кеткенден кийин томсоруп калган жок. Кара жамгырдын жана күн нурунун шарапаты менен баягы жайыты тапталган колот менен жылгалардын чөптөрү кайрадан жанданган мезгилде бирер-жарым малдары бар букаралар көчүп келишти. Буларды козгогон да мал. Жалгыз уй менен эки эчкиге да от керек. Короонун тегерегинде отурууга мүмкүн эмес. Ошону үчүн алар биринчиден, жайыттын ыңгайына жараша, экинчиден, өздөрү иштеген талаадан алыстап кетпей, ушул этекти тандап отурушкан. Булардан тышкары, адалдан түгү жок, итке минген томаяктар да малдуу кишилерден саан алышып, акысына анын эгинин багып, чөбүн чаап берүүгө милдеттенишип, алар да өз кыштоосунун жанында калбастан, мында көчүп келишкен. Булар жатакчылар эле.

Кыштоодо калган бир да түтүн жок. Баарынын тырмышканы – тоо тарап. Жай мезгил тоолук айылдардын турмушундагы өзгөчө бир учур. Мүмкүнчүлүгү бар кишилер баккан малы менен кооз жойлоонун үзүрүн көрүшөт. Кээ бир адамдар колунда бир саан уюнан башка туягы болбосо да, бөксө жайлоого көчкөндөргө кошулуп, бирөөдөн унаа сурап, эгин сугаруу жана чөп чабуу учурунда жакага бир нече күнгө түшүп келип, жумушун бүтүрүп алып, анан жайлоого шашылат.

Жатакта айласы жоктор гана калышат. Алар башкалардын тиричилигин бүтүрүү үчүн калышат. Аны үчүн акы алышат.

Адаттагыдай жатакчылардын айлы суз. Даңкайган ак өргөөлөр, жайнаган мал, кымыз улашып бакылдашкан

кишилер, көкбөрү, оюн-тамаша болмоюнча айылда эмненин көркү, эмненин шаттыгы?

Айыл отурган колоттун ортосундагы саздакты шылдыраган булак суусу жарып өтөт. Улам жогорулаган сайын колот ичкерип, баш жагы туюк бетке барып такалат. Булактын тегереги чычырканак, ал эми бийик беттер кызыл караган, шилби, бөрү карагат, табылгы жана ыргайларга толгон.

Быйыл жатакчыларга дагы бир үй кошулду. Ал үй Султаналыга катарлаш, маркум Огонбайдын конушун ээледі.

Жаңы кошунанын келиши менен айылдын көрүнүшү, көп жылдардан бери көнүмүш болгон адаты да өзгөрө баштады.

Субандын башына түшкөн каргаша, Абдыракмандын кайгылуу өлүмү, эл жайлоого көчөрдө Тыныбек бай аны журтка таштап кетиши – анын баары элге маалим эле. Учуга канаты, конууга куйругунан ажыраган кушка окшоп, боору менен жылып калган карыпка Султаналынын боору ооруп, үйүнүн жанына көчүрүп алат. Башка жаманчылык түшкөндө эл ичинен ушундай кең пейил, боорукер адамдын табылышына ким да болсо сүйүнмөк. Субан антпейт. Журтта калганына кайгырбайт, Султаналы бир туугандай колун созуп, аны элге кошконуна кубанбайт. Ошо жалгыз үй калганда күндүз убакытты баласынын мүрзөсүнүн жанында, түнкүсүн үйүндө өткөрүүчү. Турмуш, бүгүнкү тиричилик, эртеңки оокат оюна да келген эмес. Бирөө менен сүйлөшүү, айланасында болуп жаткан окуяга кызыгуу деген анда болбой калган. Карыптын ушундай абалга келгенин Тыныбек да, башкалар да байкашкан.

Алдан тайып, акылынан айныган абышка мындан ары Тыныбекке керек эмес эле. Ошондуктан анын керт башын боштондукка чыгарууну ойлогон. Бул оюн Субанга

айтпайт, себеби, эсинен ажыраган чал байдын боорукерлигин түшүнөбү?! Ал ушу максатын Тоймат бийге жана коңшуларына айтат. Субан түшүнбөсө, эл түшүнсүн. Байдын кең пейилдигин эл да жогору баалабайт. Аны керек болбой калганда журтуна таштап кеткендиги үчүн, тетирисинче, ага наалат айтышат. Эл алдында Султаналынын баркы көтөрүлө түшөт.

Султаналынын жанына көчүп келгенден бери Субан күндүз үйүнүн жанындагы дөбөдө отурганы отурган. Жанына келген кишилер менен сүйлөшпөгөндөн кийин ага эч ким каттабай калган.

Жатакчылар бечара абышка «баласынын күйүтүнөн жарым эс болуп калды» деген тыянакка келишти. Эми анын жүрүш-турушуна эч ким таң калбады.

Субан бир күнү Султаналыныкына келип, үйдүн ичин айландыра тиктеп туруп калды. Үй ээси да, анын аялы менен баласы да анын келиши эмне менен бүтөрүн күтүп турушту. Аны келиңиз, төргө өтүңүз деп айтышпады. Айткан сөз баары бир анын кулагына кирмек эмес. Көз кыры керегедеги комузга урунганда, абышка бир укмушка туш келгендей жанданып, аны качырып жибербөөчүдөй болуп, кучагын жазып жиберип, керегени көздөй аңдый басып, комузду кучактай калды. Комуз колуна тийгенде тарбалаңдап үйүн көздөй чуркады...

– Жинди чал сындырат. – Атай соңунан бакырды.

Султаналы эрдин кысып:

– Тим кой, балам! Байкуштун эсине бир нерсе түшкөн го. – Ал ойлоно калды. – Акылынан ажыраган эмес экен. Эсинде бир нерселер калган окшойт. – Атайга акырын шыбырап: – Артынан барып, үйүнүн сыртынан шыкааласаң! Эмне кылар экен? Бирок ага жолтоо болбой кайра кел!

Бала кыйылды:

– Комузду сындырып койсо кантем, ата?

– Сындырбайт. Сынса башкасы табылар. – Султанынынын кабагы бүркөлө түшкөндө Атай жинди чалдын соңунан жөнөдү.

Субандын эмне жорук баштарын билүү үчүн аңдып келген бала туурдуктун тешигинен шыкалар менен этияттанууну унутуп, кыткылыктап күлдү.

Абышка күрмөсүнүн жеңдерин каруусуна чейин түрүнүп, чоң топтун ортосунда тамаша көрсөтүп жаткан кадимки комузчуга окшоп, чын дили менен шартылдата чертип отурган экен. Бирок анын тарбалаңдаган кары колдору черткенге окшобойт, кайрыгы күүгө окшобойт, айтор чандыр-мундур бир нерсе. Түйшүктүү катуу колдору, барбайган салаалары имерүүгө, ийүүгө келбей жылтыр баштан матек алгансып, комуздун капкагын карсылдатат. Атай оозун басса да болбой, каткырып ийди. Өзү да чоочуп кетти. Бирок чал аны капына албады.

Бир маалда чарчадыбы же оюна бир нерсе түштүбү, ал эмне үчүндүр чертүүнү токтотуп, комузду бет маңдайына кармап, аны таңкаларлык тиктеди. Оодарып, имерип көрдү. Бырыштуу беттери ого бетер жыйрылып, анан кулакты тундура бакырды. Көңүлүндө эч нерсе жок, анын жоругуна күлүп турган бала корккону ушунчалык – артына кылчайбастан качты.

Ал артынан бирөө кууп келаткансып, үйүнө чуркап кирип, апасынын алдына эт-бетинен кулады. Ачуу бакырыктан жана баланын купкуу болуп, тызылдап качып келишинен ата-эне карбаластап калышты.

– Ай, тентек! Антчү эмес! Коркпо, коркпо! – атасы маңдайынан сылады.

Апасы «токто жүрөк, токто» – деп апаптады...

Бала тез эле эсин жыйып, көргөн-билгенин айтып берди. Ата-энеси ошондо гана жүрөктөрү ордуна келип, ал турмак күлүштү.

Атай тез эле эсин жыйганы менен түнкүсүн түшүнөн чочуп, уктай албады. Чыракты жагып коюп, ата-энеси да таң атканча уктабай чыгышты. Эртеси, анын соңку түндөрү да бала чочуп, уйкусу жарым болуп жүрдү.

Жүрөгү козголуп калдыбы дешип, аны бакшыга көрсөтүштү, молдого окутушту. Андан айла болбогон соң баланын көңүлүн алагды кылып, башка жакка жиберүүнү макул табышты. Ушул максат менен Аккыз уулун Кең-Колдогу таятасыныкына алып бармай болду. Бул ой баарынын көңүлүнө туура келди. Жолдо Атайды Манастын күмбөзүнө зыярат кылдырмак. Касиеттүү Кең-Кол жана таятасы атактуу комузчу Жантакбай балага балким таасир берер.

* * *

Чоң тору атка минип, уулун учкаштырган Аккыз өз айлынан узап, Талас суусунун өйүзүнө өтөр менен – башка дүйнөгө туш келгендей сезим пайда болду. Түйшүктүү турмуш, жаздан берки кайгылуу окуялар көңүлдү ылайлантайп жиберген эле. Эми ошол азаптуу күндөр артта калгансып, Аккыздын көңүлү көтөрүңкү жана сергек.

Аккыз төркүнү Жантакбайдыкына сейрек катташар эле. Жантакбай алардыкына андан бетер сейрек келе турган. Алар качан сагынышканда же кандайдыр бир зарылдык туулганда жүз көрүшчү.

Атай таятасыныкына акыркы жолу мындан эки жыл мурда апасы менен келип кеткен. Анчейин учурашуу үчүн. Бирок баланын көңүлүндө «анчейин учурашуудан» башка кандайдыр бир кереметтүү таасирлер калар эле. Талас суусунун өйүзү, Кең-Кол – ал үчүн реалдуу турмуш эмес, жомоктор дүйнөсү сыяктуу сезилчү. Ошону үчүн таятасынын үйүнө көбүрөөк баргысы келчү. Ата-энесинин тиричиликтен колу бошобогону, таятасынын

кепке жана күүгө сараңдыгы, өзүнүн кичинекейлиги колун байлар эле.

Көптөн күткөн тилек бүгүн орундалды. Мына ал кайрадан жомоктор дүйнөсүнө кирди.

Чындык менен жомоктун арасы асман менен жердей, кээде бир бутактагы эки алмадай. Атай жомокко толук ишенчү. Бир гана өкүнүчү – анын баары өткөн заманда калып, азыр кездешпегени. Каратөлөк саятчы, Толубай сынчы эс дартынан кетчү эмес. Алар менен бир ажайып болуп, көрүшүп калса, айбандардын, куштардын тилдерин үйрөнүп, сырларын билип, аны күүгө салбас беле.

Маркум Абдыракман менен Токтогул ырчы «Көк серке» менен «Аккууну» ошол макулдуктардын сырын билгендиги үчүн күүгө айландырышкан сыяктуу. Аттиң, Абдыракмандын тирүүсүндө эле ошол жөнүндө сурабай. Токтогул болсо, алыскы Кетмен-Төбөдө. Карманганы таятасы Жантакбай, бирок ал кырс, күүгө сараң, эч нерсени айтып бербейт.

Алар айкөл Манастын күмбөзүнүн тушуна келгенде адатынча аттан түшүштү. Аккыз баатырдын арбагына атап куран окуду. Бул анын адаты эле. Бу жолу мурдагы адатына кошумчалап, күмбөздүн түбүнө келип, зыярат кылып, «уулумду кырсыктан сактап, ар убакта жөлөк боло көр» – деп тиледи.

Жалаң Аккыз эмес, өрөөндөгү кишилердин көбү башына кыйынчылык түшкөндө же тилек кылганда ушу күмбөзгө зыярат кылышчу. Манастын арбагына сыйынышчу. Баатырга түшүндө же өңүндө жолугушуп, Манасчы болуп кеткен кишилер жөнүндө имиштер ого бетер көп.

Кең-Колдун оозунан кирип, өзөндү өрдөгөн сайын жомок көбөйө берүүчү. Жогорулай түшүп, Терс-Колдун оозуна жакындаганда, капталдын этегинде, арыктын боюнда жаткан чоң жалпак ташты көрсөтүп, апасы атын токтот-

ту. «Манастын чакмак ташы ушул. Баатыр караңгыда баратып, чакмагын колуна түшүрүп, таппай калган экен». Караңгыда табылбаган таштын көлөмү койдон чоң экенин болжоп, таң калды. Мына өрөөн экиге бөлүндү. Алар сол жакты көздөй созулган өзөндүн оозуна келишти.

Ушул Кең-Кол өрөөнүнүн ичинде салаалап келип кошулган канча майда өзөн бар.

– Бу катарлашы Чачыкей өзөнү, мындан кийинки Терек. – Апасы ылаалап бараткан тору атынын жүрүшүн акырындатып, жердин жайын баяндады. – Бул оң кол жактагы биз бара турган Обо деген жер. Семетейдин тулпарынын жайыты экен. Бир күнү Семетей мобедеги Теректин башындагы чокуга чыгып, Обо жактагы жигиттерине: «Ат барбы?» – деп кыйкырат. Күлчоро: «Ооба» – деп жооп бергенде, экөөнүн үнү бири-бирине угулган экен... Ошондон кийин тулпар оттогон өзөн Обо атыгып калган.

– Чачыкей Семетейдин биринчи аялы, ал ушу өзөндүн боюнда турчу экен. Семетей экинчи аялдыкка Айчүрөктү алып келгенде Чачыкей бул жерден кетип, те жогорку жылгага барып, жалгыз үй болуп, чочоюп отуруп калган экен. Ошондон кийин ал жер Чочой аталып калган... Андан ары Бакайдын башкы суусу... Ээ, балам, булардын эмнесин сурайсың. Аккыз маңдайындагы терин сүртүп койду. – Чачыкей байкуш ошондой болуптур.

– Коркпойбу?

– Айласы канча?

– Анан андайлар азыр жокпу?

– Бар. – Аккыз өзүң көрөсүң дегенсип, туюк жооп кайтарды. Апасы менен баласы бул жолдорду нечен жолу басып өтүшкөн. Баары тааныш эле. Андан ары бири-бирине кеп салбай, ар ким өз кыялы менен алышып жүрүп отурушту. Жайкы чилденин чыйылдаган күнүнө чыдабай тору ат алка-шалка тердеп, тааныш жол менен аяндап аяк шилтеп келатты.

Алар тескейи бийик өзөндү бойлоп келип, бир колотко бурулушту. Те алды жактагы кызыл таштын урчундагы коргон Аккыздын атасы Жантакбайдын турагы эле. Коргондун жанында эски боз үй бар. Жантакбай жай, кыш дебей ушул коргондун түбүндө жалгыз отурчу.

Короонун тегереги атайлап кол менен тегизделгенсип такырайып, топурагы сыртына чыгып жатат. Дубалдын жанындагы жампаларды, чабылган көңдү көрүп, ал уйлуу экенин түшүнөсүң.

Атай таятам эмне үчүн жалгыз үй отурат деген ойго келди. Мурда нечен жолу келип-кетип жүрсө да, мындай суроо көңүлүнө келчү эмес. Балким, күйөөсүнө таарынып, бир өрөөндү жалгыз өзү маанек кылган Чачыкейдин жомогу көңүлүнө уюгандыктан, ушу суроого келген чыгар.

Жантакбайдын өмүрү башкалар үчүн да табышмактуу.

Жолдон өткөн жолоочулар колоттун өлөңдүү сазын, камышын, жайыты мол күңгөй-тескейин көрүшүп, бу киши уйлардын шартына карай өрүш алган экен деп ойлошот. Бирок Жантакбайды билгендерге анын мал үчүн келбегендиги белгилүү.

Ал бул жерге жаңы келгенде жалгыз саан уйдан башка малы жок эле. Анын эмне үчүн жалгыз отурушун эч ким билчү эмес.

Жантакбайды эл укмуштай комузчу деп угушат. Бирок анын комузчулугун билгендер аз, көбү даңкын гана угушат. Комузга дилгир адамдар күү угуу үчүн ага нечен келишип, жакшы конок болушкан, бирок ал эч кимисин күү менен сыйлап көргөн жан эмес. Кийинчирээк эл андан чертип бериңиз деп суроону да койгон.

Жантакбай элден обочолонгондон бери күүсүн эки гана кишиге атайын чертип берген.

Ал убакта жалгыз уйлуу кези. Бир түнү уурулар келип, анын уюн көз көрүнөө чечип баратканын көрүшөт. Жарактуу эки жигитке жалгыз чалдын алы кайдан жет-

син. Айласы кеткен Жантакбай эшикке чыгып, үйдүн түбүнө отура калып, күүсүн кайрый баштаганда уурулардын бири токтойт:

– Капырай, сонун күү экен!

Экинчиси: «Таң атып кетет» – деп жолдошун шаштырат. Бирок экөө тең күүгө барган сайын кызыгып отуруп таңдын атканын билбей калышат. Жер аппак болгондо:

– Бали, өнөрүңө баракелде! Уюңду өзүңө таштадык, – деп ыраазы болгон уурулар тоого чыгып кетишет.

Ошондон кийин Жантакбайдын даңкы ого бетер күчөйт. Айыл арасындагы кумарпосторду ким тыят, кээ бирөөлөр ышкысына чыдабай, түш ченде анын короосуна далдаланып келип, укмуштуудай күү тыңшашканын айтып жүрүшөт. Анткени ал күндө эки маал – эртең менен, түштө гана чертет. Бул адетин эч качан бузбайт.

Жантакбайдын күүсүн өзү, кемпири жана ала мойнок ити гана угат. Ити да комузга кайдыгер эмес. Жантакбай ала мойнокту күүсү менен чакырып алганын Аккыз да көргөн.

Атайдан таятасы дал ушундай киши.

Алар үйгө жакындаганда комуздун кубулжуган дабышы чыкты. Аккыз аттын тизгинин тартып, күүгө кулагын тосту. Атай демин албай көзүн кыбыңдатып, ырахаттын бешигине термеле баштады. Бул эмне деген шумдук? Комуз кол менен чертилбей, торгойдон бетер безенип сайроодо. Аңгыча кыргын тийген чиркейлер торунун таноосуна өрдөп кеткен белем, ат тыбырчылап, бышкырып жибергенде, үйдүн артында көлөкөлөп жаткан ала мойнок ит тура калып, үрүп жиберди. Торгойдун дабышы басылды. – Кап! – Энеси менен баласы чиркейлерге ачууланышып, атты жемелешип, катарлаша теминишти. – Чү! Чү!

Жеппирейген элечеги бар, бүкчүгүй кемпир эшикке чыга калып, келе жаткандарды таанып, чалына сүйүнчүлөгөнсүдү:

– Кызың! Жээниң!

Кепич, маасычан, ак топулуу чал көйнөгүнүн жеңин түрүнгөн калыбында үйдөн чыгып, утурлай басты. Анын шымаланганына караганда чын ыкласы менен комуз черткени сезилет.

Чалдын кубанганы ушунчалык: бети бырыш-тырышка толуп, иреңи кандай экени билинбей, курчу кайта элек көздөрү гана жалтырап турду. Элден бөлүнүп, ээн жерде отурушкан жалгыз үй абышка, кемпир жакындары эмес, деле келген чоочун меймандарга да кубанышчу. Мейман келгенде алар элге аралашкандай сезишчү. Ошого караганда Жантакбайды минтип жалгыз отурууга кандайдыр бир купуя күч аргасыз кылганын түшүнүү кыйын эмес.

Алар кызы менен жээнин кучак жайып тосушуп, үйгө киргизишти. Биринчи Султаналынын ал-жайын, анан башкалардын аман-түгөлүн сурашты. Көбүнчө кемпир сүйлөөдө. Жантакбай күлүңдөгөнүн жазбай суроолорго да, жоопторго да кулак салууда. Эки көзү меймандарда. Анын карашында түбөлүк канбас сагыныч, өкүнүч, сүйүү бар.

Жөн-жай сурашып, бир топко отуруп калышты. Алгачкы көрүшүүдө берилчү суроолор, айтылчу келим-кегим сөздөр аяктагансыды. Абышка да угарын угуп, билерин билип бүткөнсүп, өз алдынча тунжурап отуруп калды. Элдин жайы кандай? Айылда эмне жаңылыктар бар? Бул жөнүндө кызыкпады. Эми анын иреңи суз тартып, жылмаюусу тарап, өрөпкүгөн көңүлү кадимкидей калыбына келгенде бетинин бырышы анчалык көп эмес тиги байкалды.

Жантакбай жулма сакалын сылап, байбичесине үн катты:

– Отура беребизби? Мен эчкини алып келейин.

– Тим эле койгула! Биз бөлөк-бөтөн киши белек?!

Аккыз атасынын мал союшуна каршы болду.

Ага ата-эне көнбөдү.

Жантакбай эчкиге кетти.

Керегеде илинип турган комуз баланын көз кумарын ырбатууда. «Мунун башка кол кармабай турган эмне касиети бар? Башка киши билбей турган заттан жаралганбы?» Атай азыркы курагынан кичирээк кезинде таятасынын үйүнө катышып жүргөндө күүнү эркин угар эле. Жантакбай өз төрүндө мандаш урунуп, үргүлөгөнсүп көзүн сүзө черткенде Атай жанында тыңшап отурчу, кээде тапшырмасын унутпоо үчүн эшикке чыгып, башка бирөө жокпу дегенсип, үйдүн айланасын карап чыгуучу.

Таятасы кызыган кезде бүткүл денеси күүгө кошо термелип, көзү жумулуп калуучу. Мындайда ал өзү этияттанууну унутуп, кароолчусу да эч ким менен иши болбой оозун ачып отура берчү. Атай эсине кирип, комузду өзү да черте баштаганда таятасы аны кароолчу кылмак түтүл, анын көзүнчө чертпей турган болгон.

Арманда калбай, бу комуздун эмне керемети бар экенин билүү үчүн Атай аны кармап көрүүгө чымырланды. Колу урунганда жүрөгү түрсүлдөдү. Кимдир бирөө эшикте жерди дүкүлдөтүп жүгүрүп келаткансыды. Колун тартып алды. Келе жаткан эч ким жок. Апасы менен таянеси эшикте кемегенин жанында сүйлөшүп отурушкан.

Экинчи жолу умтулганда кереметтүү комуз колуна келди. Ары-бери оодарып, кармалап, бетине жакын алып келип тиктеди. Кадимки эле өрүктөн жасалган, үч кыл комуз. Киши кызыгарлык алтын же күмүш чегелери, оюм-чийим жок. Баланын кызыгы тарай түштү. «Мунун эмнесин элден жашырат?» – деп, кылдарын анчейин дыңгыратып көрдү. Толгоосу жанбаган кылдар тил киргендей шаңгырай түштү. Бала ошондо гана таң калды.

Күлүктү табына келтирген саяпкер, кушту кыраан кылган мүнүшкөр сыяктуу комузга кадимкидей тил кир-

гизген даанышман устаттар болот. Алардын аспабы күлүк аттай болуп дайыма табында. Балким, сыр билбеген адамдын колуна тийсе бир паста айныр эле.

Комуздун жаны ичегиден жасалган кылдын сапатында гана эмес. Кеп – аны урунууда жана сактай билүүдө. Колу машыккан чеберлердин буроосу жана кайруусу өзүнө гана белгилүү, комуздун бир калыпта шаңкылдап турушунун себеби да ошондо. Кокус аны башка бирөө чертсе, күүнүн ыргагы өзгөрүлүп калат, ошондуктан ээси комузга чоочун кол тийгенин сурабай эле билип коёт.

Атай күүгө кызыкканы менен азырынча комуздун жана чеберчиликтин сырын биле элек болучу.

Жантакбайдын ыйык комузун көргөндөр бар, бирок ага колу тийгендер жок. Мындай учур мындан ары кезигеби?! Көңүлгө таберик болгон ушу комузду, кантсе да, чертип көргүсү келди. Жүрөгү опкоолжуду. Колуна тиери менен эле, андан кандайдыр бир жаңырык чыкты. Кылдары толголуу экен. Ал эми, черте бер. Бирок толголуу кылдар кандай чертсе да эч бир күүгө келбеди. Комуз илгерки Каратөлөк саятчынын Буудайыгына окшоп эркке көнбөдү. Канчалык убараланса да тилин таппады. Бул эмне деген керемет буроо?

– Тентек десе! Абышка билсе, бул үйдү экинчи көргүсү болосуң! – Кайдан жана кантип келгени билинбеген таянеси баланын колунан комузду жулуп алып, анын илинип турган ордун издеп, буйдала түштү. Эгер ордунан жаңылса абышканын каарына калмак. Жантакбайдын ачуусун таратуу эч кимдин колунан келмек эмес. Оюна ар нерсе түшүп, эчен күнү, эчен түнү беймаза болуп, өзүнөн өзү кыйналып, акырында шайманы кетмек. Ошо бойдон далай күнгө алына келе албай катуу оорудан жаңыдан баш көтөргөнсүп, шалдайып жүрмөк. Байбичеси ошону эстеп, карбаластап, өмүрүндө катуу айтпаган, сүйкүмдүү жээнин какты.

* * *

Жантакбайдын эч кимдикине окшобогон өмүрү, тиричилиги Кең-Кол тоолорунун бүгүнкү жомогу, бүгүнкү табышмагы. Кишилерге ал өздөрү менен замандаш катары көрүнбөй, кандайдыр башка дүйнөдөн адашып келген жолоочудай туюлар эле.

Элден качып, турмуштун жыргалчылыгынан безип, ушу ээн тоону пааналаган комузчу чын эле жалгыздыкты сүйөт экен деп ойлоюн десең, ал анда-санда нары-бери өткөн жолоочулар үйүнө тийип өткөндө капкачанкы кыйышпас досу менен көрүшкөнсүп, кубанып, колдо болгон даамдуу оокатын дасторконго жайнатчу. Айтор күүдөн башкасын аячу эмес.

Ал эми кызы, жээни же күйөө баласы Султаналы учурашууга келгенде жетине албай, жанын берүүдөн да тартынбастай агылып-төгүлө турган. Бирок аларды да күүсү менен сыйлачу эмес.

Бул жолу Жантакбай жакшы көргөн кызы менен жээни келген күнү түштөн кийин жайыттагы эчкисин алып, үйүнө келер менен жадырап-жайнаган кубанычы бүтүп, кабагын салып калды.

Мындай болорун кексе чал Атай аттан түшүп, көчүгүн жерге коё электе эле билген. Баланын отгуу көзү шек берип койгон. Комузду байбичеси ордуна жаңылбай илсе да, аны кыңгыратып көрүп, чоочун кол тийгенин дароо баамдаган...

Бирок ал кыйкырбады, ачууланбады. Ушу кызы менен жээнинен башка жакыны, сагына турганы, өзүнө да киши экенин сездирип жана калк менен кээде аралаштырып турган булардан башка эч кимиси жоктугу гана сабыр берди. Чыдады. Ичинен туталанып, сыр билгизбөө үчүн кепке-сөзгө кошулбай тымпыйды да калды.

Арадан эки-үч күн өттү. Жантакбай кабагын ачпайт. Кызы менен жээни эмне үчүн келгенин сурабайт, качан кайтышары менен да иши жоктой.

Анын эмне үчүн тырчыганы өжөрлүгү кармап, көшөрүп отурушунан белгилүү болду. Эми аны сооротуу, көңүлүн ачуу эч кимдин колунан келмек эмес.

Аккыздын максатынын жарымы гана орундалды. Атайдын түнкүсүн чочуганы басылып, уйкусу тынчыды. Бирок таятасы менен сүйлөшүп, күү үйрөнөм деген тилеги аткарылбачудай. Атасынын сырын жакшы түшүнгөн Аккызга баласын ээрчитип, өз үйүнө жөнөп кетүүдөн башка арга жок эле. Ага Атай көнбөдү. «Таятамдын черткенин көрмөйүнчө кетпейм» деп, ал андан бетер көшөрдү.

– Капырая, кантем эми? – Аккыз энесине даттанууга аргасыз болду. – Таятасы менен жээни биринен бири ашкан өжөр экен. Эми кандай айла болот?

– Эр тайын тартат деген ошол. Кемпир жообун тамашага чаптырса да, ичинен бушайман. – Азыр да эч нерсе эмес. Аңгеме силер кеткенден кийин башталат. Абышка капасына чыдабай өлүп кетеби? – деп корком.

Ошондой болууга да мүмкүн. Аккыз акыры оюн бир жерге токтотуп, энесине кеңеш салды:

– Мынча болору болду. Эми атама ачык сүйлөшөлү. Тилегибизди ачык айталы. Жарылса да, чечилсе да биздин көзүбүзчө болсун.

«Эмнеси болсо да, биздин көзүбүзчө болсун» деген жери кемпирге жагып калды.

Алар кечки оокаттан кийин Жантакбайды ортого алышты. Сөздү кызы баштады:

– Ата! Биз сизге чоң үмүт менен келдик эле. Аны жашырганыбыз болбос. Тентек жээниңиз сиздин черткениңизди көрүп, күү үйрөнсөм деген тилекте. Жалгыз жээниңизден өнөрүңүздү аябаңыз. Сизден мындан башка суларыбыз да, тилерибиз да жок.

Абышка кызынан ушундай сөз чыгарын мурда эле сезип, ага жообу камдалуудай былк этпеди. Учурдан пайдаланып, байбичеси да сөзгө кошулду. Эми ал сүйлөбөсө да, сүйлөсө да күнөөлүү эле:

– Атайдан аяп, кимге чертесиң? Төрүндөн көрүң жакын. Же комузуңду көрүңө алып кетесиңби?

Маселе ачык коюлду. Комуз жөнүндө кымындай шек билинсе, жаанын огу тийгендей секирген Жантакбай ачык жана тайманбай айтылган сөздү сабырдуулук менен тыңшап отурду. Тырчыганы басылып, ойго түштү. Кемпири менен кызы андан жооп күтүшкөндөй телмиришет.

Атай үйдүн тышында тыңшап отурган эле.

Жантакбай ордуна туруп, комузун алды. Аны ойлуу тиктеп, дагы да кыйлага тура берди. «Чындап ак көңүлү кармадыбы?» дешип, тигилер жымың этишти. Бирок абышка үйүнөн чыгып, өзөндү бойлоп, жогору көздөй аяңдап жөнөдү. Аны токтотууга аракеттенүү жана каякка барарын суроо пайдасыз. Бу кежир чал дайыма өз билгенин иштейт, бирөөнөн кеңеш сурабайт да, бирөөнүн акылын укпайт. Катындар жалдырашып отуруп калышты.

Абышка белин бөкчөйтүп, өр таянып майпаңдап басып баратты. Көзүн жерден албайт. Эки жагына карабайт. Дүйнөдө ал кызыгарлык эч нерсе калбагансып, кастарлаган, ыйык, кол тийгис нерсесин сугалак көздөрдөн далдалоого кең дүйнөдөн кенедей орун табылбагансып, арман-азыретти козголуп, эгерде тиги дүйнөнүн эшиги ачыла калса, кылчактабай түп-түз кетчүдөй ызалуу баратты.

Абышканын кебетесинен жана жүрүшүнөн бир шумдук күткөндөй үйдүн тышында жашынып турган Атай соңунан ээрчиди. Анын комузга берилгендиги, таятасына дилгирлиги ушунчалык – эгерде ал жердин ачыгына кирсе, кошо кетмек. Бирок абышканын өрү калган

көкүрөгү, муундары бошогон буттары алыска жибере турган баштанбады. Өзөндүн башына жеткенде эле каруусу кетип, энтигип, басыгы акырындады. Ээр белдей кайкаңга көтөрүлгөнчө иреңи кара көк болуп, күшүлдөп-бышылдап жүрбөй калды. Бир кезде терс кыялы кармаганда, ич күптүсүн чыгаралбай Кең-Кол тоолорун керели-кечке тыным албай аралап чыгар эле. «Карылыктын тушоосу түшкөн экен? – деп ойлоду бир нече жылдан бери тоо аралабай калган Жантакбай. Ушу кайкаңда тагынакай көк майсаңдуу тегиз жер, андан күн батышты көздөй аккан булагы бар. Кээде ушу жерге келип эс алып, комузун каалаганча чертип, кумардан чыгар эле.

Мына, ээр белдей белес. Батышты көздөй аккан шылдыр булак. Ушул жерге жетүү аны үчүн кымбатка турду.

Күүдөн тая элек кезде ал күн батышты бет алып отурууну жаман көрө турган. Башына бакытсыздык түшүп, кудайдан тилек тилегендер, курмандыкка мал чалгандар, беш убак намас окугандар гана күн батышка бет алышчу. Ал күн батышты көздөй аккан булакты да жактырчу эмес. Эрегиши бүтпөгөн тагдыр анын карып калган чагында, жакын жерде чыгышты көздөй аккан булакка туш кылбаганын карачы. Жантакбай алгач ушу булакка көнө албай жүрдү.

Азыр болсо, бу тетири аккан булак терс мүнөздүү комузчу үчүн атайын жаралганын, өмүрү да күн батышка бет алып калганын биротоло түшүндү. Тагдырына ыраазы болду. Бул анын тагдырга биринчи жолку ыраазылыгы эле.

Иңир коюулап, ымырт жабылды. Асмандан жылдыздар көрүнүп, иймек ай тоо үстүнө илингенсип турду.

Тоонун абасы өзгөрүп, сыдырым жел согот. Абышка демин жыйып, каруусуна кире баштады. Булак менен сырдашкансып, өз алдынча кыялга батып отурду...

Ай нуруна чагылышкан тунук булактын шылдыраган агымы тили чыга элек баланын былдыраганындай

сүйкүмдүү жана жылаажындуу угулат да, колдон түшүп, ташка урунган күмүш сындуу шыңгыраган бойдон шагылга житип жоголгондо жүрөк зырп этет. Бул жүрөктү кытыгылаган назик күү барган сайын ачык сезилип, ээликкен көңүлдөн эриксиз кайталанып чертилет. Ошондуктан сезими курч комузчу булактын жанында отурганын унутуп, өзү чырымтал өмүрдүн сыбызгысын тарткан сыяктанат.

Жантакбай дүйнөнү талак кылам дегени менен булактай оргуган өмүрдү сезип жана анын башкалардын кулагына жетпес сонун күүсүн угуп, моокусу канып, турмушту ого бетер сүйүүчү. Ошону үчүн Жантакбай элден бөлүнүп, бир колотко камалганына карабастан, уйларын багып, кемпири менен ала мойногунун жанында эркин доорон сүргөнүнө кээде сыймыктануучу.

Атайдын тунук сезимине Обонун түнкү көрүнүшү, ай нуруна жаркыраган булактын көркү жана таятасын коргошундай балкыткан кереметтүү күчтүн ортосунда кандайдыр байланышы бар экендиги таасир берди.

«Дагы канчалык отурар экен?» деп ойлойт бала.

Ал канча отурса отура бермек, жатса жатмак, турса турмак, ага ошонун баары кызык, табылгыс нерсе.

Бир маалда комуздун күүсү угулду. Таятасы комуздун кулагын толгобой туруп черте баштады. «Баягы толгоосу ушу экен го» деп ойлоду Атай.

Күү кандайдыр элкин жана мукамдуу чыгып, дароо эле муңга айлана баштады. Ал бирде өмүрдү мактаган армандуу булбулга, бирде чежиречи торгойго, бирде жетим калган ботонун боздогонуна окшойт. Аба да, тоо менен булак да муңга толуп, чертип отурган киши жана арт жагында угуп отурган Атай да илеби чыкпай, көлгө тумчугуп бараткансыйт. Бул эмне деген турмуш? Эмне деген дүйнө? Атайдын сезимине дүйнө жана жашоо биринчи жолу ушундай азаптуу, коркунучтуу сезилди.

Жантакбайдын «Арман күүсү ушул»... «Ойрумалуу кыядан, жалгыз чыктым уядан» деп башталат. Ооба, ал бир убакта атадан жалгыз болгонуна арман кылган. Анан замана да аны жалгызсыратат...

Күүнүн мазмуну ушу.

Күү бүтөр менен Атай терең улутунду. Камырабай эркин отурган абышка бөйрөккө бирөө сайып калган-сып селт этип, артына кылчайды. Атай да өзүнөн өзү чочуп, эрбеңдеп тура калганда, абышка жин же албарсытыга туш келгенсип, аптыгып, ордуна козголууга чамасы жетпеди.

– Таята! – Бала пашкалактады. – Мен... Атай!

– Өх! – Жантакбайдан ошондо гана дем чыкты. – Жаным да калсачы, шумпай! Кайдан жүрөсүң?

– Бая эле келгем.

– Бая эле?! – Абышканын башы шылк этти. «Мындан кутулбайт экенмин го» – деп ойлоду.

Жээнинин комузга кызыкканын мурда эле билчү. «Чертет экен» деген сөздөрдү да кулагы чалган. Бирок маани бербеген. Ал турсун, «мен комузчумун» – деп төшүн уруп, топто чертип жүргөндөрдүн көбүн жактырчу эмес. Атайды да ошолордун бири болор деп болжогон.

Өзү үйдө жокто ээн баштык кылганы үчүн жээнин жек көрүп калган. Ошону үчүн кызы менен байбичесинин суроосуна кыжырланган. Анысы аз келгенсип, бу шумпай аркасынан кошо келип, күүсүн угуп койгонун көр. Жантакбайдын ачуусу келе түштү:

– Сага эмне керек?

– Күү...

– Күүнү эмне кылат экенсиң! Колуңан келе турган жумушка талпынсаңчы?!

– Колуман келет, таята.

– Эмне?

– Күү.

– Эшек! Эшек отко айдаса каякка качарын билесиң-би? – Абышка мыскылдуу сүйлөдү.

– Мен эшек эмесмин. Мага күү үйрөтүңүз, таята?

– Ансыз да ачуум келип турат. – Жантакбай ага комузун сунду. – Ме, черт. Эгерде черте албасаң, кулагыңды үзүп алам.

Мунусу опуказы эмес. Жалаң Жантакбай эмес, чоң комузчулардын баары күүдөн жаңылган комузчуну өлөрчө жек көрүшөт. Аны уруп жиберүүгө, кулагын жулуп алууга да мүмкүн.

Түнкү тоо: караңгылык менен кокту-колот, капчыгай жана жылгалуу бийик беттер ширелишип, киши өзүн кандайдыр бир чуңкурга түшүп же туюкка капталгандай сезет. Чаңкайган асмандан бүлбүл шоола чачкан иймекей ичке ай гана дүйнөнүн бурчунда турганыңды жана тирүүлүгүңдү күбөлөгөнсүйт.

Башка күн буйрубагансып, ушу урөйлүү түндө, эл-журттан обочодо эки караан атайын аңдышып келишкенсип, бетмандайлаша отурушкан. Кичинекейи чоң караандын көңүлүндө эмнеси бар экенин билбейт. Ал эми кичинекейинин оюнда эмне бар экенин чоң караан капкачан сезип, аны соңунан илештирбей бир жолу кутулуу үчүн ачык сүйлөшкүсү келип отурат. Ошону үчүн ал бараандуу, өзүнө өзү ишенимдүү. Кичинекейдин мындан аркы өмүрү, тагдыры, чоң караандын бир ооз сөзүнө жараша чечилмек.

Абышка сөз баштоого ашыкпады. Сүйлөшпөй туруп эле ушу бала жөнүндө ойлогон ою бар эле. Балким ошондойдур...

Бала чакта комузга, ырга, усталыкка жана башка өнөргө ким кызыкпайт. Бара-бара кызыгы тараганда балдардын көпчүлүгү аны таштап, тагдырдын буйруган жолу менен кете беришет. «Балким жээним да ошондой делбе-

лердин бири болбосун» деп ойлойт абышка. Атайдын комузду өз алдынча толгоп, адегенде эле, «Ак Зыйнатты» созолонто чертишинен улам, «чымыны» бар экенин болжоду. Минтип, үйрөнгөнүн жакшы аткарып, ыры жана аны коштогон күүсү менен айыл арасына эрмек болгон шайырлар бар. Алардан чоң күү, чоң чыгарма үмүт этүүгө болбойт. Атайды ошондойлордун катарына кошулууга мүмкүн деп алымсынбагандай суроо таштады:

– Болгон өнөрүң ушубу?

Бала аны күттүргөн жок. Комуздун кулагын шашылбай, таамайлап толгоп, өзү сүйгөн «Арсар күүнү» кайрыды.

Ниязалынын «Арсар күүсү» – кыргыздын ири күүлөрүнөн. Аны дал өзүндөй чертүү ар бир комузчунун колунан келе бербейт. Залкар күүнү жараткандар жана көркүнө чыгара чертүүчүлөр деп Жантакбай тааныгандар: Токтогул, Аксынын Ниязалысы, солтонун Тайтекеси, сарыбагыштын Мураталысы. Азыркы жаштардан маркум Абдыракманды жактыра баштаган эле...

Баланы теңине албай, Талас ичинде өзүнө теңдеш комузчу болбойт – деген текебердүү ишенимине биротоло берилген карт комузчу «Арсар күүнү» укканда, шамал тийген байтеректей ордунан козголуп барып, кайра былк этпей калды. Атай анысын байкаган жок. «Арсар күүнү» карт комузчунун көңүлүн өзүнө буруу же жагынуу үчүн эмес, аны каалагандыгы, сүйгөндүгү үчүн гана чертти. Баланын өнөрү болжолунан ашып түшкөнү күтүлбөгөн окуя эле, ал ойлонууга аргасыз болду. Оюн тыянактай албай күбүрөдү:

– Ниязалыны көрө элек турбайсыңбы?

«Аны кантип билип койду?» – Атай таятасынын сурабай билген кыраакылыгына ыраазы болду.

– Бул күүнү Абдыракмандан үйрөнүпсүң, – деди Жантакбай сөзүн жаңыртып. Аны да таап сүйлөдү. Баары-жоктун баарын айттырбай билген абышка дагы эмне дээр

экен дегенсип, баланын жүрөгү туйлай баштады. Анын кереметтүүлүгүнөн чочуду.

– Кайран Абдыракман! Жубарымбек кетти... – Ал үшкүрүп койду. – Бирок жаштайынан өлгөнү деле дурус.

– Эмне дейсиз, таята? – Бала уккан кулагына ишенбей. – Жаштайынан өлгөнү жаман болду дейсизби?

– Кулагың жокпу! – Абышка кага сүйлөдү. Кылайган иймекей ай тоого далдаланды. Айлана эми кадимкидей караңгылап, абышка менен бала бири-биринин караанын гана ажыратып калышты. Бирок эч кимиси ордунан жылбады.

Абышка бул учурда өзүнүн өмүрү жөнүндө ойго чумуган. Жээни болсо, андан жылуу сөз күтүүдө. Керек болсо, түн жарымы эмес, таң атканча тирмийип отура бермек.

Жантакбай бир убакта Атайга окшоп күйүп-жанган бала эле. Комуз дегенде ичкен ашын таштап, үйүнөн безип, комузчуларды ээрчип апталап же айлап башка айылда жүрчү. Ошентип, бармактайынан бирөөлөргө жаман көрүнүп, бирөөлөрдүн кызматын кылып, көзү менен кошо тең айланып жүрүп комузчу болуп чыккан. Антпесе, көздөгөн максатына жетпейт эле.

Бет маңдайындагы каргадай баланы да мага окшотуп тагдырдын таш боор жазасы, бакытсыздык күтүп турган экен – деп ойлойт.

– Балам! – Эми анын илеби илбериңки чыкты. – Мынча келген экенсиң, экөөбүз эркекче бетке айтып, ачык сүйлөшөлү. Макулсуңбу?

– Макулмун.

– Сен комузчу болууну каалайсыңбы?

– Каалайм.

– Менин суроомо ачык жооп бер. Эмне үчүн?

– Билбейм.

– Ырасын айттың. Билбегениң чын. Эмесе билип ал: комузчу болсоң оңбойсуң. Түшүндүңбү?

– Жок.

– Комузчу болсоң корсуң, багың байланат же болбосо ар-намысыңан, абийириңен ажырап, бирөөгө көз каранды болосуң. Тыягың да, биягың да туюк. Эми түшүндүңбү?

– Жок.

Жооптор ачуусун келтирдиби, тажаттыбы, айтор ал унчукпай калды. «Менин сөзүмө нааразы болуп, таятам үйүнө басып кетпегей эле» – деп, бала чебеленет. Бирок абышка албууттанбады. Мурункудан да жай сөз катты:

– Атаңдын малы көппү?

– Аз.

– Кедей турбайсыңарбы? Кедейден чыккан өнөрпөз өз башына өзү ээ болбойт. Эми түшүндүңбү?

– Түшүндүм.

– Түшүнсөң сага комузчулуктун эмне кереги бар?

– Керек – деди бала ишенимдүү.

Абышка кайрадан унчукпай калды. Узакка тымпыйып отура берди.

Жантакбайдын өмүрүндөгү кээ бир окуяларды эл биле турган. Бирок аны элден бөлүнүп, жалгыздашынын жана күүсүн башкалардан жашырышынын сырын эч ким таасын билчү эмес.

Бир кезде ал комузчулукту кадимкидей өздөштүрүп, айыл арасына таанылып калганда ушу кемпири кырчындай кыз. Жантакбай ага ашык болот. Кыз да аны сүйөт. Өзүндө ишенимдүү, белдүү тууган болбогондуктан, караманча жетим Жантакбай өз айлындагы күүгө ынак, бир сөзмөр абышканы жуучулукка жумшайт. Абышка жигиттин өнөрүн кадырлаганы үчүн гана жуучулукка макул болот. Болбосо, үйүндө адалдан түгү жок жигитке орточу түшкөн киши чекеси ысыбасы белгилүү эле...

Кыздын атасы макул болот, калың талап кылат. Абышка менен Жантакбай акылдашат да, алар жетелеген малы же түйүп алган акчасы жок, ошол үйгө жетелешип кирип барышат.

Үйдүн ээси мал союп, кыз айттыргандарды сыйлайт. Алардын калыңын күтүп отуруп калышканда Жантакбай комузун чертип кирет.

Жигиттин күүсүнүн биринен бири кооз, биринен бири сонун. Айылдагылар бүт чогулушат. Күү таң атканча басылбайт. Үй ээси да ышкыбоз киши экен, угуудан тажабайт. Бир катар кишилер отурган жеринде уктап калышат. Көпчүлүгү отура беришет. Жантакбай күн чыкканча чертет.

Ошондо бир күүнү экинчи кайталабайт. Эл ыраазы болуп, жигитке бата беришет.

Анын өнөрү купулуна толгон үй ээси ыраазылыгына чыдабай элдин көзүнчө жуучуга ачык жооп берет: «Кечтим калыңдан!»

Ошентип, Жантакбай калыңсыз үйлөнөт.

Муну айылдаштары жакшы билишет. Ал өзү да комуздан көргөн пайдам ушу деп айта жүрөт. Бирок, өнөрүнүн азабын көп тартат.

Бир тамашада Кызылбаш Кудайберген аны өзүнүн комузчусу менен чертиштирет. Байгени Кызылбаш өзү белгилейт: жеңгени жеңилгенинин атын алмак болот. Жантакбайда ат болбогондуктан, мындай дейт: «Болуптур! Мен жеңилсем, экинчи комуз кармабай турган болоюн».

Болуш аны мазактайт:

– Сенин комуз кармаган-кармабаганың кимге зарыл. Ат тап. Таппасаң, айлыңдан бирөөнүн атын жыгып алабыз.

Берки комузчу сөзгө аралжы болот:

– Болуш! Жантакбайдын шартына мен макулмун.

– А, шоруң кургур! «Эшекти отко айдаса, ыпласка качат» деген ушул, өзүң бил. – Кудайберген Кызылбаш өз комузчусуна нааразы болот. – Мага силердин чертишкениңер керек.

Чынында Жантакбайдын шартынан чоң байге жок эле. Аны комузчулар гана жакшы түшүнөт.

Берки комузчу чабалыраакпы же Жантакбайды аядыбы, жеңилет. Атын тартат.

Жантакбай анын атын албайт. Өзүнө калтырат. Бирок ошо жеңилиш менен ал комузчунун күнү бүтөт. Болушка шылдың болуп, куулат. Элдин бетин карай албай, комузун таштайт. Ал эми комузчу үчүн комузун таштоо өлүм менен барабар. Ал арманда жүрүп, аз жылдарда дүйнөдөн кайтат.

Жантакбайдын атагы чыгып, Талас ичинде андан өткөн комузчу табылбай турганын билген Кызылбаш аны өз колуна алат. Болушка баарыдан мурда «Кызылбаштын комузчусу» деген сөз калышы керек эле. Жантакбай жанында жүргөндө башка манаптардын комузчулары анын четине жолой алабы?

Талас ичинде Кызылбаш менен теңтайлаш, мансап талашкан манаптар бар. Байлык жактан да, башкаларга таасирдүүлүгү жактан да алар бири-биринен калышпайт. Бирок алардын биринде да эл араласа манаптын шаанисине шаани кошуп, атагын асманга чыгарып ээрчип жүрчү белгилүү ырчылары же комузчулары жок.

Бул жөнүндө Кызылбаш Кудайберген көп ойлоноор эле. Мындай мүчүлүш Таласта өнөрпоздор жоктуктан эмес, бул өрөөндүн билермандары аларды күтө билбей жана кадырына жете албагандыктан эле. Жаактууга жай бербес Жеңижок ырчыны кичинекейинде Аксыга куушкан. Эшмамбетти бир эчкини карышкырга жедиргени үчүн Кетмен-Төбөгө качырышкан. Кийин алар акын болуп элге таанылганда да айылга чакырып, кастарлап алып жүрүүгө жарактуу билерман болгон жок. Кайран Эсенаман өз тизгинин эч кимге бербей, оң менен солду кыдырып жүрүп, дүйнөдөн өттү. Анын кадырын билген да жан болбоду.

Таластын манаптарынын эчактан келаткан жаман адатын оңдоо үчүн Кызылбашка учур келди. Эми ал комузчунун ким экенин жана өзүнүн ким экенин оң менен солго, түндүк менен түштүккө таанытуу керек эле.

Ошентип жүргөндө Ташкент шаарында губернатор Сыр-Дарыя областы боюнча чоң жыйын чакырат. Жыйынга өңчөй гана болуштар жана атактуу байлар барат.

Учур күтүп жүргөн Кызылбаш жыйынга Жантакбайды ээрчитип барат.

Жыйын башталуудан мурда эле Таластан келген комузчунун атагы дүңгүрөп, ар түрлүү жактан келген билермандар аны черттирип көрүшөт. Кабар губернаторго да жетет.

Губернатор комузчуну да, анын ээсин да өзүнө чакырат. Кызылбаш мына ушуну күтүп жүргөн. Башка манаптар ойоздун эшигин тырмалап жүргөндө ал түз эле генерал-губернаторго мейманга чакырылышынын өзү чоң бедел, башкалар көз арта турган сыймык. Балким губернатор ага чен берер же болбосо дагы жогорку кызматка көтөрөр. Жалаң Кызылбаш эмес, башка болуштар да «мунун иши оңунан чыкты» – деп кеп кылышат.

Бул чакыруудан корккон жалгыз гана Жантакбай. Ал чарчап чаалыккан эле. Күнү-түнү дебей, чертип, манаптардын биринен бирине барып, көңүл ачып жүрүп, кээде ачка калып, комузунун кылы түтпөй, тырмагына күч келип жүргөн кез.

Кызылбаш менен Жантакбай генерал-губернатордун резиденциясында күнү-түнү болушту. Ал жерден Кызылбаш жалгыз өзү чыкты. Жантакбайга эмне болгонун жана алар губернатордон эмне сый көргөнүн эч ким билбеди. Сурагандарга Кызылбаш жооп бербеди.

Жантакбай губернатордун резиденциясынан экинчи күн дегенде качып кеткени кийин билинди. Анын комузунун кылдары түгөнүп бүтүп, оң колунун тырмагы канталап, чертүүгө келбей калган. Сага убал болду, эс ал

деп айтууга эч ким чыкпады. «Комузумдан күү кетти, колумдан шайман кетти» – деп даттануудан намыс кылып, Жантакбай айлын көздөй качкан...

Генерал-губернатордун жана Сыр-Дарыя областынын билермандарынын көзүнчө абийири төгүлгөн Кызылбаш эми комузчусун кантип жазалар экен – деп күтүп турушат.

Кызылбаш Ташкенттен кайтып келгенден кийин Жантакбайды жигити аркылуу айдатып алат. Ал тоң моюн комузчуну кантип жазалаганын жана экөөнүн ортосунда эмне сөз болгонун эч ким көрбөйт, укпайт...

Бирок ошондон кийин Жантакбай эл аралап, комуз чертмек турсун, кишинин көзүнчө аны колуна кармабай турган болот. Анан элден биротоло бөлүнүп, тоо ичинде жалгыз үй жашап калат...

Өмүрү кайгы менен өткөн абышка мына ушул азаптуу окуяларды көз алдына элестетип, анан балага акыркы мудалуу оюн айтты.

– Тил алсаң, комузду ташта! Тил албасаң, мендей болосуң!

Ал үчүн мындан оор, мындан коркунучтуу сөз жок эле.

– Таята! – Атай аны укканда коркмок түгүл, кубанды. – Сиздей эле болсом, башканын кереги жок.

Абышка өкүнүчтүү башын чайкады:

– Кудай кылса, кубарыңдын акысы барбы? Балким жазмышта ушундайдыр...

* * *

Чоң Саздагы даңкайган ак өргөөлөр Тыныбек байдыкы. Анын айланасында чакан жайлоо үйлөр.

Жакада чөп чабылып бүтүп, ар кайсы жерде сербейген аштык эгиндер да жыйналган. Ошону үчүн элдин көпчүлүгү мал күздөтүү үчүн жакага түшүшкөн.

Чоң Саздын көрүнүшү баягы жаз мезгилиндегидей эмес. Талаа мейкини саргайып, тээтиги токой тарап гана көк жашыл. Жайлоонун салкынына көнгөн мал талаага токтобой суу жээгин, токойду көздөй качышат.

Айылдын ортосундагы дөбөдө Тыныбек, Тоймат бий баш болгон беш-алты киши. Алар айланасына көз чаптырып коюшуп, алдыдагы батнүскө үймөлөнгөн жүгөрүнүн дүмбүлүн чайнап отурушат. Мүмкүн дүмбүлгө кызыккандан сөзгө чололору тийбей жаткандыр.

Тыныбектин жакшы көргөн оокаттарынын бири – жүгөрүнүн дүмбүлү, жүгөрү дүмбүл болгондо жайлоого байласа да токтобойт. Жайкысын болсо, ичкени кымыз. Жайында жакага байласа да токтобойт. Жыл мезгилинин башка убактарын анча барктабайт.

Ынак кымыз, козунун эти жана жүгөрүнүн дүмбүлү – Тыныбектин каалаганы жана ыраматы. Канына кан, демине дем жана өмүрүнө өмүр кошуп, жанын жашарта тургандар да ушул.

Ырас, Тыныбек өмүр жөнүндө терең ойлогон да учуру бар. Адам туулат, өлөт. Аздыр-көптүр өмүрдө жакшылап жашап кетүү керек. Ал үчүн байлык жана бийлик зарыл. Байлык деген – мал, байлык деген – сулуу жар. Малдын молу, аялдын көбү жакшы. Бир ат жана бир катын менен тиричилик бүтпөсүн, жашоо кызыксыз болорун Тыныбек капкачан түшүнгөн.

Мындай ой башына түшө электе анын бир гана аялы бар эле. Манат анда отузга жаңы чыккан. Бир аял менен марыбасын түшүнөр менен Бурулчаны алат. Бара-бара үчүнчү аялдын зарылдыгын сезген. Ошентип Ай-салкынга үйлөнгөн. Ошондо Тыныбек алтымышка караган эле.

«Өх, чиркин! – деген бай тардырына ыраазы болуп, – аялдан бактым эми ачылбадыбы! Улам төшөк жаңырта берсең акыры бир күнү каалаганыңа жетет экенсиң!»

Тыныбек мурунку аялдарынын ар бирине жаңы үйлөнгөн сайын кудайга жана өзүнүн тагдырына ыраазылыгын билдирчү эле. Бирок кийинки ыраазылыгы мурункусунун баарын басып кетти. Балким Айсалкын салкын тарта баштаганда дагы бир жолу төшөк жаңыртса, мындан бетер ыраазы болмоктур.

Жүгөрүнүн дүмбүлүнө, токолуна жана өз тагдырына ыраазы болуп жүргөн байдын жаагы карышып калгансып, оозундагы жүгөрүсү ууртунда томпоюп, те алыс жакты тиктеди да калды. Байга эмне болду дегенсип, отургандар да жүгөрүнү кепшегенди токтотушуп, ошол тарапка көз чаптырышты.

Күн ылдыйлап, эл кечки тиричиликке баш койгон учур эле.

Тиги, Көк-Кашаттын түбүндө жалгыз теректин жанында үч боз үй көзгө түштү. Булар – Султаналы менен Тууганбайдыкы, үчүнчүсү – Субандыкы.

Дөңдө отургандардын көз жоосун алган – кашаттын үстү жагында өгүзгө төрт кап эгин артып келаткан дыйкан. Анын соңунан сылай жүк артылган дагы бир өгүз көрүндү. Булар Султаналы менен Тууганбай.

Дөңдө отурган кишилер жүгөрүнүн даамдуу дүмбүлүнө тойгончо эгин ташыгандар кырманга үч жолу барып келишти.

Таңгала тургандай эле жорук. Бул жердегилердин эч кимиси мынчалык көп аштык алчу эмес. Султаналы эки-үч жылдан бери дыйканчылыктын кынуусун тапкан менен быйылкыдай мол түшүмгө эч качан ээ болбогон. Бу да болсо, орус тамырынан алган соконун шарапаты.

Жүк ташыган өгүздөр боз үйдүн жанына келгенде Субан абышка катын-калачтарга кошулуп, каптагы эгиндерди түшүрүшүп жана ташышып жүрөт. Аялдардан калышпай толтура капты темтеңдебей көтөргөнүнө караганда али күүлү, демдүү.

Бир өгүздүн жүгү бүт бойдон Субандын үйүнө түшүрүлдү. Бул отургандардын арасында мынчалык бекер эгинге ээ болуучулар жок. Көп болсо, шыралгага же тартууга бир кап, ашып кетсе эки кап аштык алышат.

Тыныбек колундагы жаш сотону кармап отуруп калды.

–Субан? – Өзүнүн карыган малайын ал өлдү, өлбөсө да, киши катарынан чыкты деп ойлогон. Анын дале тирүү жүргөнүнө, баш маанек таап, кадимкидей жашай баштаганына таң калды.

Жибек жал үйүрү менен жоголгондон кийин Тыныбек бийлерге арыз жазып, Субанды сототкон. Бийлер Субанды жана уулун байга адал кызмат кылбай, касиеттүү айгырын баштап, бир үйүр мал жоготкону үчүн колдогу бээсин, уюн, анча-мынча жандыктарын бүт байга кесип беришкен. Субандын болгон малынын баары биригип, Жибек жалдын туягына арзыбай турганын эсептешип, Субан менен Абдыракман өмүр бою байга акысыз иштеп берсин деген бүтүм чыгарышкан. Субан ошондо гана байдын акысынан кутулмак.

Абдыракмандын өлүмүнөн кийин байдын планы да өзгөрөт. Карылыгы жетип жана акылынан ажыроого баш койгон абышка мындан ары керек эмес. Ошондуктан, аны «эми өзүң билгендей жаша» деп, эркине коюп, өзү жайлоого көчүп кеткен. Күйө турган жакын тууганы жана жанын сактар дүйнөсү жок Субан эски журтта калган иттей болуп күнү бүтмөк.

Тыныбек бай жайлоодон келгенден кийин Субан өлмөк түгүл, кадимкидей жашай баштаганына эмне үчүндүр кыжырланды...

Эгинди ташып бүтүшкөндөн кийин Султаналы менен Тууганбай өгүздөрдү суусун үчүн байлап коюшуп, өздөрү жалгыз теректин түбүнө эс алууга отурушту.

Субан болсо, Атайды ээрчитип, кашаттын кырына чыкты.

Атай комуз чертет. Субан тыңшайт. Калгандары күүгө көңүлкош.

Мына ушуну көргөндө Тыныбек ого бетер ачууланды. Байдын шагын сындырып, анын өлүм ортосундагы жалчысын өз колуна алып алган Султаналыга ачууланды.

– Шашпа! Сага көрсөтөрмүн! – Ачуусуна чыдабай тишин кычыратып, ызырынды. Анын кимге ызырынганын жана эмне үчүн ызырынганын отургандар айттырбай түшүнүштү...

* * *

Күн батты. Дөңдө отурушкан Тыныбектин тобу тарды. Ал эми кашаттын кырындагы абышка менен бала отура беришти.

Султаналынын тынчы кете баштады. Намасдигер менен намасшамдын ортосунда бир нерсе иштөө, ал түгүл, комуз чертүүгө да болбойт, Муну эл бейубак дешет. Бейубакта жатуу да жарабайт.

Субан абышка аны билсе да, комузду токтоткон жок. Ал турсун, намасын унутуп, намасдигерди каза кылды.

– Субаке!– Акырында Султаналы кыйкырууга аргасыз болду. – Жарыктык! Намасты унуттуңузбу? Атай, болду, бейубакта чертпе!..

Султаналынын өкүмдүү дабышы гана абышка менен баланы ордунан козгоду.

Султаналы абышкага боору ооруп жана сыйлагандыгы үчүн гана көпкө чейин унчукпай, араң чыдаган. Анткени – Субандын күйүтүн басып, көңүлүн алагды кылган – комуз, Атай. Ансыз тура албайт. Абдыракмандын күүлөрүн он кайталап, күнү-түнү чертсе да, жадабай отура берет. Балким көз алдына жалгызын элестетип, күү дүйнөсүндө көңүлү балкып, уулу менен беттешип, сүйлөшкөнсүп сергий түшсө керек.

Атай жайында таятасыныкына кеткенде Субан эсинен танып, катуу ооруп жаткан эле. Үч күн дегенде, денесинин ысыгы тарап, көзүн ачты, Тилге келер менен Атайды сураган. Бала үйгө кайтып келгенче ал да баш көтөрүп калган. Ошондон бери баладан ажырабайт.

Бечаранын сообуна калып, эрмек болгону үчүн Султаналы баласынын комузчулугун жактырат. Бирок күүдөн башканы ойлобой, куу жыгачты өнөкөткө айландырып баратканын жактырбайт.

«Бірчылык менен комузчулуктан жарыган кишини көргөнүм жок» деп ойлойт Султаналы. – Андан көрө дүйнө тапкан жакшы. Колдон келсе, элди бийлөө керек. Бала комузга биротоло ыктай электе аны пайдалуу ишке үйрөтүү керек». Бир топтон бери ушул ойдо жүргөн Султаналы абышка менен уулунун жоругун көргөндөн кийин максатты кечиктирбей ишке ашыруунун зарылдыгын түшүндү.

Ымырт жабылып, эл орунга отурду. Султаналы болсо, боз үйдүн жанында колун артына алып, жалгыз өзү ары-бери басып жүрдү...

Эртеси Султаналы баласын окутуу үчүн Таластын баш жагындагы молдого алып жөнөмөк болду. Анын оюна эч ким каршы чыкпады. Субан унчукпай тим болду.

Капысынан башталган жорукка түшүнө албай Атай гана суроо берди:

– Ата, эмне окуу?

– Эмне окуу болмок эле. Мусулманча окуу. Молдо болосуң.

– Аний, ооруган катындарга дем салып, тумар жасай турган молдо болбойм.

Султаналы күлүп:

– Анан кандай молдо болмокчусуң?

– Абжалбек менен Кожокулдай.

Алар мусулманча да, орусча да окуп, кызмат иштеген кишилер эле.

Атасы башын ийкеп:

– Алардай болуш үчүн эң мурун кыргызча оку. Анан барып, сени учителге берем.

Бул ойго Атай макул болду.

– Мен да барып, кандай молдо экенин көрөйүн, – деп Субан да ээрчип алды.

Атай окуу деген кандай болорун жана алдыда эмнелер болорун кайдан билсин. Атасынын сөзүнөн баш тарта албаганы үчүн гана баратты. «Комузду ала барайын» деген суроосу канаттандырылган жок. Бала ошого гана кыңырылды.

ЖОЛ АЧУУ

Элүү чакты кой айдашкан үч жолоочу чоң жолдун чаңын буруксутуп жайбаракат баратышат. Куйругу кучак соолуктар атка жеткизбей даңкакташат. Жолоочулар узун чапан кийишип, сыртынан жоолук курчанышкан, алдында салынган куржундары жана артыкчылыктары бар, экөөнүн башында селде, бири калпак кийген. Булар Наманган тарабына жөнөп баратышкан соодагерлер эле. Алар атлес, көлөш, маасы жана башка буюмдарды элетке жазга маал алып келип сатышып, кайсы бирлерин насыя калтырышып, соодадан түшкөн малды ушинтип күзүндө жыйнап кетише турган.

Соодагерлердин алдында бастырып келаткан карала атчан, мурду коңкогой кара киши арт жактагы эшек минген кызыл чийкил балага теңеле бастырып, тегерек чоң көздөрүн күлүңдөтүп эркелете карады:

– Ээ, Атайжан, мына буюрса айлыңа келдиң! Жоонун колуна түшкөнсүп түнү менен уктабай чыктың эле.

Берки эки соодагер малдын эки жак четинде, жетелеген аттардын улам тартынганынан улам кыргыздын ма-

лынын баарын сөгүп келатышып, башчысы менен баланын сөздөрүн уккулары келбегендей терс карашты.

Ооба, айлына келгенин бала да капкачан эле көрүп сүйүнүүдө.

Жоонун колуна түшкөнсүп түнү менен тынчы кеткени да ырас. Соодагерлерге ишенсе да, ишенбесе да болот, анткени, аларга алдангандар көп. Андай ташбоорлор жомокто да кездешет. Кайсы бирөөлөрү ушу балага окшоп адашып жүргөндөрдү алтын алдыруу үчүн асканын бооруна таштап, же башка кишиге кул катары сатып жиберипчи экен. Алардын жомоктогу уккандарынан улам чочуган. Ага кошумча соодагерлердин башчысынын сөзү да суук угулду. Кечээ токойдогу чоң суунун жээгинен кезиккенде анын аты-жөнүн билгенден кийин: «Султаналы бурадарыма сени өз колум менен тапшырам» – деген. Түндө Чат-Базардагы кербен сарайга келгенде бир кыргыз абышкага Наманганга барабыз деп жооп берген. Эмнеси болсо да коңкогой мурун кашын үрпөйтүп, шектүү карайт. Бала анчалык корккон жок. Башка соодагерлер ырайымдуу: аны ылдам эшекке мингизишти, тамак менен жемишти аяшкан жок. Эгерде алардын ою бузук болсо, Намангандан деле качып келем деп ойлоду.

Жүрө-жүрө айлынын чети көрүнгөндө гана соодагерлердин алдабаганына анык ишенди. Тигине, Көк-Кашат, арыктын жээгиндеги жалгыз терек, бийик короо, боз үй... Түндүктөн түтүн булайт, балким, апасы чай кайнатып жаткан чыгар.

Сагынган айлы баланын көзүнө бөтөнчө татынакай көрүндү. Оң жакта торпок минип жарышчу Тыныбектин сазы, көгүчкөндүү ак жар, сол жагы Калба жайлоосу. Апасы жол карап жүргөндүр, ээ?

Айыл эч нерсе менен иши жоктой. Көксөп келаткан баланы күткөн киши байкалбайт. Үйдүн жанында жалгыз отуруп алып, өлгөн баласы жөнүндө ойлончу Субан

да көрүнбөйт. Аккыздын жол тоскону кана? Издегенде-ри жашырылган сайын аларды ого бетер көргүсү келет.

Атай өз айлынан бөлүнгөндөн берки эки ай ал үчүн эки жылдан да узак көрүнүп, мындан ары апасынан, Субан чоң атасынан жана комузунан эч качан ажырабайм деп ойлоп келатты. Атасы жөнүндө ойлогону жок.

Жүрөгү элжиреп үйгө кирген баланы ата-энеси салкын тосуп алышты. Анын сагынганын билбей, эмне үчүндүр тааныбай калгансып тиктеп калышты. Султаналы Короз молдого окшоп акшыя карады.

Бетине муздак суу чачылгандай денеси дүр дей түшкөн Атайдын оозунан «апа», «апа» деген гана дабыш чыкты. Аккыздын жүрөгү түтпөй ордуна тура калды:

– Эрбейген кагылайыным! Кайдан адашып жүрөсүң?

Бул убакта соодагерлер да аттарын байлаштырып, үйгө кирип, салам айтышты.

– Вассалом алейкум!

– Валейкума-ассалом!

Үй ээси алар менен туруп көрүшүп, меймандарды төргө өткөздү.

– Ээ, Султаке! – Коңкогой мурун өзбек Атайды көрсөтүп, – уулуңузду биз алып келдик – деди сүйүнчүлөгөндөй.

– Бекер алып келипсиз. – үй ээси анын сөзүнө кубанган жок.

Султаналы эмне үчүн антип айтканын меймандар түшүнүшпөдү. Бирок унчукпай калышты.

Ата-эне баланын окуудан качып келгенин дароо эле билишти.

Султаналынын үмүтү чоң эле. Уулу эң мурун мусулманча окуудан көзүн ачса, башка жакка көнсө, анан орустан окуп, ортон колдой киши болмок. Орустан окуп, тилмеч же болуш болуп, падыша өкмөтүнөн чем алгандар да бар эмеспи. Атанын ысык үмүтү сууду.

Коңшулаш кыргыз айлына токтобогон бала орустардын арасына байласа турабы. Султаналынын капасы ушунда эле.

Туюк жеме жайдары балага да оор учурады. Ал апасынын тизесине желөнүп жатып, ата-энесине эмне үчүн жаман көрүнгөнүн ойлоду.

Үйгө киргенде бабырашып, жөн-жайды сурашкан соодагерлер да күтүлбөгөн жымжырттыктан кийин сүйкүмсүз конок болдукпу дешкенсип, насаа болушуп, көңүлдөрүн насыбай менен гана алаксыта башташты.

Атам менин сагынганымды билген жокпу? – Атай өз алдынча башын катырат. – Короз молдону да билбейби? Комузду сагынганымдычы!..

Комуз оюна түшкөндө бала башын көтөрүп:

– Апа, комузду алып бериңизчи!

Султаналы аялын акшыя карады. Мунусу жактырбаганы эле. Аккыз козголуп барып кайра отурду.

– Комузду дейм, апа!

Аккыз эмне кыларын билбей бир аз карбаластап, анан меймандардын көзүнчө кажылдашпайлы дегенсип, ордунан туруп, чоң сандыктагы комузду сууруп чыкты.

Үңүрөйүшүп суз отурушкан кишилердин арасынан качып, бала жарык дүйнөгө чыкты да, көптөн бери көрө элек терегинин түбүнө барып, сагынган комузун кучактап, кулагын толгой баштады.

Комуз менен баланын ортосунда туугандык тамырдын түбү тереңде: учурунда Оогонбай маркум да чертчү. Абдыракман байкеси да чертчү, таятасы Жантакбайдын мындан башка кесиби да, эрмеги да, кубанычы да жок, анын каранганы, карманганы комуз. Атайдын чөйрөсү ушундай болгондугуна жараша тагдыр аны жерден боорун көтөргөндө эле комуздан өмүрүндө ажырабай турган бир окуяга туш кылды.

Атай аз жерден бутунан ажырап кала жаздайт. Балдар менен тоодо ойноп жүргөндө үстү жагында турган Чырымдын кулаткан ташы анын шыйрагын талкалап кеткен...

Жыл маалын төшөктө өткөрүү оюнкараак бала үчүн жеңилби? Бир буту шыйрагынан талкаланган Атай эмне кордук көрбөдү. Айылдагы билермандар аны козголбой турган кылып керегеге жаткыра таңып коюшуп, табып издешти. Табыптан даба болбоду, молдо менен дубаналар безе качышты, акырында аны арабага салып, Ак-Чийдеги доктурга алып барышты. Аз күндүн ичинде Атайдын буттары карайып, шишип, жыттана баштады. Ак-Чийдин доктургу кесүүдөн башка айла калбаганын түшүндүрүп, тезирээк Олуя-Атанын чоң доктуруна жөнөттү, ылдамдабаса шишик бүткүл денеге жайылып, бала чукулунан мертинмек. Бутунун сыздап ооруганы, уйкусу качып, тынчы кетип, оору менен алышуудан башка нерсе оюна келбей, кылдыраган арабада ачык асманды тиктеп чайпалып баратканы Атайдын өмүр бою эсинде калды.

Ак-Дөбөгө жеткенде алар тыныгуу үчүн арабаны токтотушту. Аттарды чөпкө коюп, өздөрү чайханага киришти... Жол жээгиндеги арабанын үстүндө Атай гана калган. Аттын дүбүртүн угуп, бала мойнун жол жакка бурат. Кулундуу тору бээ минген бакжакай ак сакал адам өтүп баратып, арабадагы таңылып, онтолоп жаткан баланы байкап, кайрыла калат.

– О, мурдунду урайын! Эмне үчүн жатасың? – Анын төгөрөк чоң көздөрү таңылган бутка барып урунат.

– Бутум сынып...

– Сени каякка алып баратышат?

– Олуя-Атанын доктуруна.

– Жакшы, баргыла. – Аксакал киши бээсин теминип жолго түштү да, эмне үчүндүр кайра артына бурулду.

Чайханадан бир чайнек чай, нан ала чыккан Султаналы карыяны көрүп салам айтып, жөн сурашып калат.

– Бузурман табып деген мен болом. – Жолоочунун ким экендигин билгенде Султаналы анын үстүнө үйрүлүп чайханага ээрчитип кирет:

– Олуя-Атага аргам жок баратамын. Бутун тез кеспесе, кабылдайт дейт... Кантейин! Сиздин атыңызды укчу элек... Эгер баламдын бутун кестирбей айыктырсаңыз сураганыңызды берем...

– Өзүм да баланы көрүп, жалдыратып таштап кете албай кайрылдым. Менин жумушум көп... Баланын өмүрү үчүн тобокел... Дарылайм. Балаң жазында бутун шилтөөгө жарап калат. Бирок ачык айтайын: бир тогуз.

– Куп болот! – Султаналы башын ийип, колун сунду. Табып экөө убаданы бүтүрүшүп, чай ичип отурганда ал колундагы малдар эсине түштү. Жылкы, уй, өгүзү болуп – жети карасы бар. «Калганын туугандарыман сурап алып толуктап берип, жер сыйпалап отуруп калсам да, баламдын мажес болбой, аман-эсен айыгып кеткенине ыраазы элем. О, кудай өзүң жардам бере көр?»

Араба кайра артына кайрылып, бакжакай аксакал жол баштап жөнөгөндө баланын жүрөгүндө кандайдыр бир жылуу сезим пайда болот. Султаналынын да кабагы ачылып, кейиштүү сөзү түгөнөт. Атай тору бээге ээрчиген тору кашка кулунду, жол боюндагы сазда чөп чаап жүрүшкөн элди байкайт...

Өз үйүнө келгенден кийин табып эң мурун жыгачтан кеп жасайт, баланын бутун жыпар мончок кайнатылган суу менен жууп тазалайт, терисин тепчип чыгып турган майда сөөктөрдү терип таштайт. Атай анын баржагай колунун эптүүлүгүн карап жата берет. Бузурмандын башында ак топу, ак көйнөгүнүн сыртынан кийген кара чыптамасы болбосо, сакал, чачынан тартып, иреңине чейин ашпак көрүнөт. Ал «кармагыла» дегенде кишилер

Атайды козголтпоо үчүн колтуктан, жоон сандан алышып, тизесин чеңгелдеп былкылдатпай кармап турушту. Табып талкаланган шыйрагын сууруп алып кайрадан жасай тургансып, аткый кармап, оркойгон сөөктөрдү ордуна коё баштаганда бала бир бакырып алды... Бир оокумдан кийин ал буту жыгач кепке таңылып жатканын гана бир билди.

Бузурман бир айча баланын жанынан кеткен жок. Күн, түнү дарылоо менен... Бир ай дегенде табып өз тиричилигине киришип, аны бир маал гана көрө турган болду. Бул учурда Атайдын бутунун сыздаганы басылып, уйкусу тынчыган. Ата-энеси биринен сала бири үзгүлтүксүз каттап турушат. Оорусунун басылышы менен комузду, оюнду эстеп, зериге баштады.

«Чертмек?» – деп какшап болбогондон кийин Бузурман айылдагылардын биринин комузун алдырды.

Атай чалкалап жатып, Абдыракмандан үйрөнгөн күүлөрүн чертет. Бузурман тыңшайт.

– Башка күүң барбы?

– Жок. – Бала билгенин кайталай берет.

Бузурман бир күнү айылдагы белгилүү комузчулардын тыңыраагын конокко чакырып, аны үч күнгө чейин меймандады. Үч күнгө чейин анын колунан комузу түшкөн жок. Таңылып жаткан Атай анын бир-эки күүсүн үйрөнүп калды.

Мейманды эртең менен аттандырган Бузурман түш ченде сарайынын жанында шак-шак жасап жатып, «Куу, куу турумтай» деген күүнү угат.

«Ой, жанагы мейманым баланын көңүлүн кыйбай кайра келгенби?» – деп керкисин таштап үйгө кирсе, Атай чамгаракты тиктеп, чертип жатат.

– Мурдунду урайын!

Атай токтой калды.

– Черте гой. Бул абдан жакшы күү.

Атай кайрадан чертти. «Куу, куу турумтайды» Бузурман өтө жакшы көрөр эле. Анын артынан башкаларын чертип отуруп далай убакыт өтгү.

Абышка менен Атайдын ортосунда татынакай достук мамиле башталды.

Атай табыптын үйүндө бир жыл бою жатты. Аны оорудан алып калган Бузурман болсо, жалгыздык менен зеригүүдөн сактаган комузу. Комуз эрмек гана болбостон, ага азаптуу күндө арка болгон ынак досуна айланды жана ага башка досторду да таап берди.

Бузурман кайра бүткөн сөөктөр бекемдеп жана бут кубатына кирсин үчүн жажы деген куурайды кайнатып, бутун ошонун суусу менен жуудура турган болду.

Жыл маалында Султаналы убада боюнча өзүндөгү малдарын бүт жана туугандарынын чогулткандарын кошуп, табыпка бир тогузду айдатып чыгарды.

Тырышчаак Султаналы аз жылдардын ичинде кайра мал курап алды. Киши ушундай болуу керек деп ойлоп, уулун да өз жолуна салууга аракетин үрөөдө. Бирок баласы ага түшүнбөйт, баланын оюндагыны Султаналы түшүнбөйт.

Атай жаш болсо да атасына макул болуп, айтканын иштеп, окууга да барып көрдү. Канчалык дилин койсо да окуудан эч нерсе чыкпады, комузунан ажырабай турганын барган сайын ачык түшүнүүдө.

Көзүн ача элек кызыл эт кезинде комуз менен ушунчалык ынак болуп, тилеги ошого оогон баланы башка кесипке бурууга болобу?

Мына, Абдыракман байкеси керез калтырган өрүк комузун толкундана кармап, ичин бук кылган күүлөрдү айдата баштады...

Комуздун сагынычтуу дабышын угуп, аркы үйдөн өңкөңдөп чуркап чыккан Субан бала менен уңулдап ыйлап көрүштү. Абышканын ыйына чыдабай Аккыз да үйдөн чыкты.

– Черт, балам! Садагаң болоюнум. – Абышка кемшиңдеп жашын сүртүндү.

Атай билектерин түрүнүп, черте баштады. Аккыз менен Субан түгүл, үйдөгүлөр да күүгө кулак түрүштү.

Бала жаңы күү чертип жаткан. «Сары барпы» ушул экенин Субан гана түшүндү. Баланын окуудан арттырганы ушул. Бул чоң олжо эмеспи. Билген киши Атайдын мээнети текке кетпегендиги үчүн кубанмак жана ага алкыш айтмак.

– Короз молдодон окубай эле, Оторбайдан окуган турбайбы, – деди Субан Аккызга. – Башында эле ошо кишиге жибербей... Эгер эчкини Оторбай алса, дагы канча күүлөрдү үйрөтөт эле.

Аккыз күүнү жана Субандын сөзүн уккандан кийин балага ичи жылыды. Аны бекер жемелешкенин түшүндүрүү үчүн Субан үйгө сүйлөй кирди:

– «Сары барпы» үйрөнүп келиптир. Ажап болуптур! – Көңүлү эмнеге жибигенин билбей турган Султаналы күү жөнүндө укканда кабагы түктүйө түштү:

– «Сары барпысы» менен жерге кирсин! Чымчыктар толуп жатпайбы. Анын эмнесине кубанасыз? Акыл айтып акмакты эсине келтирет десе, кайра менден сүйүнчү сураганы жүрүшөт. – Үйдөгү меймандар менин кейпимди көрүшүп, бизди сүйбөй отурабы – деп комсонушпасын үчүн Султаналы аларга иштин жөнүн баяндады.

– Ушу балам тирүү калып, киши болор бекен деп канчалык мээнет кылдым, тилек тилеп, зар ыйладым. Колумдагы жыйган дүнүйөмдү ушул үчүн зарп кылып, башымды ташка койгулап жүрүп, кайрадан мал күтө баштадым. Аны балам билбесе, же башкалар билбесе, күйөт экенсиң да... Карагылачы, ага бирөө кой кайтарткансып окуудан качат. Чертмегин сагынган имиш!..

– Бала балалык кылгандыр, капаланбаңыз, Султаналы аке, – алиги коңкогой киши кудая шүгүр бизге капа

эмес экен деп, көңүлү куунак болуп, ага кеңешин айтты. – Балаңыз эстүү, бышык, жаман киши болбойт. Эсине киргенде тентектигин өзү эле таштайт...

Султаналы меймандар менен кобурашып отура берди.

Комузун дыңгыратып, арыкты бойлой бет алды басып кеткен Атай эл орунга отурганда үйүнө келди. Анын каякка жоголгонун билбей отурушкан ата-энеси курсагы ачып, үлдүрөгөн баланын кебетесин байкашса да, ага сез көрсөтүү үчүн үн чыгарышкан жок. Меймандар аңгемени уланта беришти. Атай комузун керегеге боосунан илди да, очоктун жанына келип отуруп, отту ичкерте баштады.

Соодагер башчысы Наманганды мактай берди:

– Э, мындай чырайлык жер жок! Коон, жүзүм, шабдалы, өрүк, анар... Неме гана жок? Балдардын баары окушат. Биздин молдолордой катта билимдүүлөр Таласта гана эмес, Олуя-Атада да жок.

– Анда окуган баланын арманы жоктур да, – деди Султаналы аны сүрөп.

– Эч...

Жемиш жөнүндө угуп, кулагын салып калган Атай сөз молдого оогондон кийин отту көсөп-көсөп алып, тегири карап отуруп алды.

Соодагер башчысы чын пейли мененби же Султаналынын көңүлүн улагысы келгендиктенби, айтор, «балаңды мага кошуп бер, Наманганда окутайын» – деп кеп салган эле. Кептин четин укканда эле Атай кандайча таасирленгенин сезген Султаналы окуу жөнүндөгү аңгемени уланткан жок. Бирок минтип ара-чолодо коюуга да болбойт, аны мусулман молдосуна, же орустун молдосуна бермейинче атасынын жаны жай тапмак эмес...

Иши кылып, алыс жердеги окууга берүү керек. Жакын жерден дагы качары ыктымал.

Жакын жердеги окуудан качкан себеби мындай:

Боз үйдүн сол жак капшытында 5–6 бала чөк түшүп, колдорундагы бир барак кагазда жазылган тамгаларды жаттап отурушат.

– Алип... бэ... тэ... сэ...

Ар ким өз бетинче күбүрөгөндүктөн үйдүн, ичи чуу, эмне айткандарын өздөрү да угуша албай, башкалардын дабышын басуу үчүн ого бетер катуу унчугушат.

Бир гана Короз молдонун окуучулары эмес, башка молдолордо окугандар да чуу жагынан бири-биринен калышпайт. Ошону үчүн шариятта мындай деп айтылат: кыяматтын алдында жалган оюн-тамаша менен Таджы Махал чыгып, элди алдап, тозокту көздөй ээрчитип баратканда, тегирменчи тегирмендин жаңырыгы менен, окуган балдар өздөрүнүн чуусу менен сыйкырдуу тамашаны угушпай, аман-эсен кала беришет имиш.

Молдо ак селдечен болуп, төрдүн башында чөк түшүп куран окуп отурат, жанында узун чыбык. Оң жаккы капшытта молдонун жаш аялы сайма саюу менен алек.

Балдар окуу менен, молдо жана аялы өз иштери менен...

Чуу күчөдү. Мындай чууга шарият өзү жол берсе, молдо каршы болмок беле, биротоло мээлерине тамгаланып калсын дегенсип укмаксан болуп, өзү да куранды кыңылдап окуйт. Чоң китепти барактаарда гана көзүнүн алды менен жаш катынын тиктейт. Үйлөнгөнүнө жарым эле жыл... Багына жараша аялы кыңк этип ашык үн чыгарбай турган ыймандуу жана колу жөндөм чыкты. Келгенден бери күйөөсүнө сайма бет аарчы жана чачыктуу ычкыр өрүп берди. Эми дагы бир нерсени сайып отурат. Молдо, бул эмне деп майда нерсеге кийлигишүүдөн намыс кылып унчукпайт.

Аны билүүнүн кызыгы да жок. Жаш аялынын сурмалуу көзү менен өз көзү чагылыша түшкөндө сулуунун ийменип ылдый караганына молдо жетине албай кубанат. Кантсин, отуздан эңкейгенде гана аялга жетти. Анын үстүнө аялын жакшы көрүүгө шарият да жол берет.

– Кудайга шүгүр! – деп молдо жакасын кармайт.

– Кокус шарият аялыңды жакшы көрбө десе, айлам канча эле!

Короз кудайга кул болгондуктан жана аялын жакшы көрүүгө шарият жол бергендиктен, акыр аягына чейин ислам дини үчүн жан аябай кызмат кылууга даяр.

Окуу күнүгө ушундайча башталат. Жакшы жери-ага балдар да, молдо да көңүл бурбайт, ар кайсысы өз иши менен.

Жаңырыкка баштары зыңылдаган балдар куру кый-кырыктан жадашып, алдыртан бири-бири менен нукумай ойной баштады. Тултук бет кызыл бала зериккенден оозун чоң ачып, молдону байкады да, сөөмөйүнүн учу менен Атайды капталга бир сайды. Атай «бэ» арибин айта албай «бөө» – деп жанында отурган Абдыракман деген кочкор мурун баланы бөйрөк талаштыра бир койду. Молдо менен аялынын көз карашын байкап, кудундап отурган Абдыракман чочуп бакырып ийди. Анын бакырыгына балдар дуу күлүштү.

Короз молдо китебин жерге коюп, колуна узун чыбыкты алып, балдарга сурдана карады:

– Эшекче бакырган ким?

Абдыракман чын эле эшекче бакырган. Күлкүсүн араң тыйып турган Атайдын кытыгылуу жерин молдо чукуп алгансып, ал кыткылыктап, оозун алакандары менен басып калды. Бирок көзгө чалынбай койгон жок. «Ушунуң ашык болуп калды» – дегенсип, капшыттагы келин да Атайга башын чайкады. Ачмыйган молдонун көзү чарасынан чыгып, узун чыбыкты шилтеп калганда Атайдын чокусу тыз дей түштү, Абдыракман да куйкасын сыйпалап калды (жанаша отургандыктан чыбык Атайдан артыла барып Абдыракманга тийген эле). Эгерде чокусу сыздап, өз жаны менен алек болбосо, Атай Абдыракманга кешик арттырып бергендиги үчүн аябай күлөт

эле. Азыр ыйлагысы келип, экөө тең жашылданып араң эле чыдап отурушат.

Молдонун ачуусу тараган жок, жутуп жиберүүчүдөй балдарды акшыя тиктеп турду: мунусу дагы кандай жаза кылайын деп ойлонгону. Ушул жерде мурду коңкогой боз бала Эшенкул акылдуулук кылбаган болсо, иш мындан да кайгылуу болуп бүтөр эле. Ал «Алип–бэ», – деп созолоно баштады. Калгандары карап турсунбу, Эшенкулду жапырт сүрөп кетишти. Балдар ыйбаа кылышып, кайрадан окууга киришкендиктен, молдо бир аздан кийин: «инша-алла», – деп, чыбыгын таштап, колуна китебин алды...

Окуу адатынча кызып келгенде алды жакта үнүн мудалап чыгарып кыйкырып окуп жаткан Эшенкулду «жарайсың, бизди куткарып калдың дегенсип, Абдыракман далыга бир чапты. Ыракматты биринчи мен айтышым керек эле, али да кеч эмес дегенсип, Атай да Эшенкулду шилинин түбүнө шак эткизе бир чапты. Балдардын ичи кайнап, ким эмне кылганын келин байкады. Бирок молдо чак эткен дабыштан башкасын биле албай, балдарды алая караганда, алар дагы бирди көрөбүз го дегенсип, баштарын жерге салып мелтирешти. Дагы болсо, Эшенкул акылын тапты. «Алип – бэ...» деп созолоно берди. Беркилер аны ээрчишти. Ошентип, Эшенкул аларды дагы бир таяктан куткарды. Бирок бу жолу эч ким ага «ыракматын» билдирүүгө батынбады.

Атай үчүн түшүнүксүз тамгаларды жаттап кыйкыруудан көрө балдар менен нукушуунун өзү кызык. Алар үйлөрүнө тарагандан кийин Атай жалгыз калат. Ойноор баласы жок, тиги үйлөрдөгү эки-үч кыз ага өлсө да кошулушпайт. Эгерде койчу бала үйдөгү тиричилик менен жүрсө жалгыздыгы билинбейт, аны менен кошо кыймылдап, бири-бирине эрмек болуп, экөө да жыргашат. Ал кой кайтарып кеткен күнү Атайды кайгы басат, зеригет, ата-энеси, Мамат, Субан жана Бектен эсине түшөт. Окууну

таштап качкысы келет, бирок аралыктын алыстыгы, жолду бөгөгөн калың токой, чоң суулар аны эч жакка жылдырар эмес. Кишенделген аттай болуп, үйүнө жетпесин сезгенде эч кимге көрүнбөй көз жашын төгүп ыйлайт...

Балдар менен таанышкандан кийин зериккени аздап тарады. Бирок, жүрөгүн өйкөгөн бир нерсе али да кетпеди. Бул комуздун кайгысы эле. Комуздан ажыроо ага Абыш байкесинен айрылган учурундай оор туюлат. Жантакбай таятасынын «чертмекчи болосуң» деген сөзүн эстегенде окуу кулагына кирбей калат, мында келгенине кайгырат.

Барган сайын сабакта ойноп отуруунун да кызыгы тароодо. Ал эч болбосо, Оторбай молдону көргүсү келип, Абдыракмандан кеңеш сурады. Башкалардан көрө Абдыракман ага жакыныраак көрүнүчү.

– Аны тааныймын. Бирок үйүнө барган эмесмин. Өзү сонун чертмекчи киши. Куш салат, саяпкерлиги да бар.

– Охо! – Оторбайдын өнөрлүү киши экенин уккан Атай ого бетер таң калды.

– Үйү ушул жерден көрүнөбү?

– Дөңгө чыксак көрүнөт.

Алар үйдүн жанындагы дөңгө жүгүрүп чыгышты. Абдыракман күн батыш тарапка колун сунду...

– Алдагы ат жалындай дөңчөнүн ары жагындагы сайды көрдүңбү?

– Көрдүм.

– Сайдын төмөн жагындагы эки тереги бар короону, анын жанындагы жалгыз боз үйдү көрдүңбү?

– Көрдүм.

Ошол Оторбай молдонун короо-жайы. – Абдыракман тиктеп турду да, кубанычтуу кыйкыра баштады. – Тигине, тигине!

– Эмне?

– Тиги теректин бутагына кара ат байланган киши Оторбай болуу керек.

Бая күнү Оторбай кара ат минип жүргөнүн көргөн Атай андан бетер сүйүндү.

– Жүр, барабыз. – Атай аны колдон алды.

– Молдо бизди урат. Ана үйүнө кирди. Азыр окуу башталат, – Абдыракман кылчактады.

– Ушул жерде туруп, окуу башталар менен качабыз.

– Макул.

Тилекке каршы, окуу башталган жок. Эшенкул эшикке чыгып, дөңдөгү балдарга кыйкырды:

– Ой келгиле! Молдокем чакырып жатат!

– Кап, маңка сени! – деди Абдыракман молдо эмес эле, Эшенкул күнөөлүүдөй...

Сабак башталды, балдар тамгаларды жаттоого киришти.

Токтогула! – Молдо китебин жанына коюп, – я, алла, – деп ордунан туруп балдардын жанына келип, чөгөлөп отурду. – Бери жакындагыла... тынч... карагыла... силер тамгаларды жаттап бүтүңөр. Бирок эжелеп окууну үйрөнө албадыңар, эшеклер! – Ал урунуштуруп окууну дагы бир сыйра түшүндүрдү. «Ал хам дү» деген сөздү окуу үчүн анын тамгаларын мындайча эжелөө керек: алип лам забар ал, эмин забар хам, ал хам, дал шеп дү.

Балдар бир сыйра угушкандан кийин өз бетинче окууга киришти. «Лам забар алип!» Андан кийинки тамгалардын айтылышын унутуп коюшту да, билгендерин кайра башынан айтып чуулдоого киришти.

«Лам забар алип» дешип кайталай берүүдөн жадап бүтүштү.

Молдо төрдө куран окуп, аялы капшытта ийик ийрип отурат. Эринин көзү китепте, көңүлү аялында.

«Кудая шүгүр! Аялымдын колунан келбеген өнөр жок экен го?»

Узун саптуу коргошун ийик тегирмендин ташынан бетер чарк айланат, аялдын сол колунан башына оролгон жүн

азайып, чубатылган жагы чыйратылып, ийиктин сабына оролуп отуруп чоң түймөккө айланууда. Колунун өнөрүнө жараша аялдын иреңи да чырайлуу: кызыл тору, каштары капкара, ууртунун бир жагында нокоттой калы бар.

«Жаман эмес!» – Короз молдо буга да тобо кылат. Олуя-Атадагы молдолордун зайыптарын кээде көрүп калуучу. Баары каштарына сурма коюшуп, беттерине кал салып алышкан. Анын баары сулуу көрүнүү үчүн кылган далбас. Куданын кудурети менен Короздун аялынын кашы да, калы да тубаса капкара.

Короз өзү кыргыз болсо да, араб билимин өзбек дамбылдан үйрөнгөндүктөн, тили тантыр-мунтур, кийген кийими ала-була, чапаны кыргызча, топусу өзбектики, селдеси араптыкы. Адаты да чар-жайыт, аялына паранжы чүмкөтпөйт, бирок үйүнөн чыгарбайт, чоң кишилер турган жерге жолотпойт.

Балдарга молдонун аялынын кашы менен калынын эмнеси кызык, окуунун азабын тартып, эркин сүйлөп, эркин күлө албай бук болушуп араң отурушат.

– Сен болбосоң биз качып кетет элек, – деп Абдыракман ооз учу менен күбүрөп, көзүн сүзүлтүп, ариптерди эжелеп окуп жаткан келте мурун боз баланы көк желкеге бир муштады. Эшенкул «лам забар алипти» так айта албай, «алип» деп, тилин тиштеп алып, же ыйлай албай, же күлө албай томсорду. Балдар кыт-кыт күлүп, ооздорун басышты. Молдо башын көтөрүп алды. Балдар оңбой калдың го дегенсип, Абдыракманды жал-жал карашат. Айып кимден экени белгилүү болду. Молдо ордунан туруп келип, Абдыракмандын оң кулагын толгоп алганда, баланын мойну үзүлүп кетчүдөй кошо буралды. Көздөрүнөн жашы шорголоду. Үн жок...

Молдо ордуна барып отургандан кийин да, Абдыракмандын кулагынын учу бопбоз болуп каны качып турду.

«Лам забар алип», – кобууроо кайра жанданды.

Атайдын эки көзү Абдыракмандын кулагында. Бир аздан кийин анын кулагынын учуна кан жүгүрдү, бирок тарап кетпей, ошол бойдон кыпкызыл болуп туруп калды.

«Эмне үчүн тарабайт? Бир жерге жыйналып калганбы?» – деп Атай колунун учу менен кызарган жерин чымчып көрдү, Абдыракман «ий» – деп чыңырып ийди.

Абдыракманды ким чыңыртканын молдо байкап калды. Муруттары сербейип ордуна турду. «Мени да кулактайт го?» – деп Атай коркту. Молдо Арсыкул деген дардайган чоң кара балага буйрук кылды:

– Керегедеги тай чыбыкты мага алып бер!

Атай керегеде илинип турган кичинекей үч чыбыкты жаңы келгенде эле байкаган, бирок аны элес албаган. Анын жайын берки балдар жакшы билүүчү. Үч чыбыктын өздөрүнчө аттары бар. Жоонураагы – бышты чыбык, орто су – кунан чыбык, ичкеси – тай чыбык. Чектен чыга бейбаштык кылган балдарды молдо күнөөсүнө жараша ушул үч чыбыктын бири менен жазалайт. Күнөөсү күчтүүрөккө – бышты чыбык, жеңилірээгине – тай чыбык.

Арсыкул кичине чыбыкты алып келди да, колун бооруна алып, молдонун алдына тура калды.

– Тиги баланы көтөрүп тур!

Арсыкул «куп» деди да, Атайды колунан жетелеп, улага жакка алып барып, күрмөсүн чечтирип, аны аркасына салаңдатып көтөрүп, эки колун өз мойнунан айкалыштырып кармап турду.

«Бул эмнеси?» – деп таң калып турган Атайдын май куйругуна көк чыбык чыпылдай түшкөндө бакырып, туйлай баштады. Албеттүү Арсыкул аны жылдырар эмес...

Атайды сабап бүткөндөн кийин улаганын түбүнө тик кесинен тик тургузду.

– Жаагыңды бас, кыймылдаба!

Буулуккан Атай бакырыгын баса албай турганда, чыбык жонуна ойноду.

– Болду! Бас!

– Ба, – деп жиберип, Атай өзүн-өзү токтото албай, энтигет, бышактайт.

«Бекер бакырган экемин» – деп, Абдыракман убакытты кайгыруу менен өткөздү...

Окуу бүткөндөн кийин Атай жаткан үйүнө барбастан, Абдыракманды ээрчип, Оторбай молдонун үйүн карай чуркады. Алардын каякка барарын башка балдар билишкен жок, Чөңөрдүн суусунун боюна барышабы деп гана болжопту.

Молдонун үйүнүн артындагы кара суудан өтүшкөндөн кийин жаңы дүйнөнүн илеби келе баштады.

Күн бешимге жакын убак. Асмандын чет-четинде түрмөктөшкөн ак булуттар каяккадыр тарап жатышкандай, улам азаюуда. Түндүк тараптагы аркайган бийик тоолордон соккон муздак жел Калбанын шамалына окшоп, кой ыйлаба дегенсип, эркелете беттен сылайт. Ат жалындай жончого жеткенде кош терек көзгө дайын көрүндү. Баягы байланган ат жок.

– Оторбай молдо бир жакка кеткен го? – деди Абдыракман мурдун ормойтуп.

– Эмнеси болсо да барабыз. – Эптеп эле алыс кеткиси келип турган Атай комузчуну кайдан болсо да издөөдөн качар эмес.

Алар үйгө жакындаганда тегерек көз сары аял жууп жаткан кирип таштап, эшиктин алдында маң-маң үргөн карала дөбөттү кармады:

– Биздин үйгө келатасыңарбы? Тезирээк киргиле! Балдар эшикти ачып алганда, улагада кушка жем берип турган шишимик көз кишини көрүп, салам айтышты:

– Ассалом-алейкум:

– Алейкима-салам! – Ал балдарга караган жок. – Тыякка өткүлө, отургула!

Кушуна жем берип, аны тууруна отургузуп койгондон кийин гана балдарга көз жүгүрттү. Абдыракманды таа-

ныды. Тигинисин кайдан көрдүм эле дегенсип боолгоп турду:

– Сен кимдин баласы элең?

– Султаналынын...

– Баса, сен молдо болууга келген мейман бала эмес белең. О, окшошкон ананайындарым. Отургула. – Ал аялына кыйкырды. – Айым, оо Айым! Балдарга чай кайнат!

– Биз чай ичпейбиз, – деди Атай керегедеги комузду тиктеп.

– Эмесе козу союп берейин...

– Козуну да жебейбиз.

– Мейман берсең тогуна бер дегендей, бизди кудай жалгаган экен.

– Оторбай шишимик көзүн бүтүйтүп каткырып күлдү. Бирок балдардын эки көзү комузда экенин байкады. – Эмесе күү чертип коноктоюнбу?

– Ооба, ооба – дешип, экөө тең сүйүнүштү.

– Уй менен төөнүн жарышын? – Атай бул күүнү уккусу келди.

Оторбай жеңилденип отуруп, комузун күүлөй баштады. Күүгө балдар гана эмес, Оторбай өзү да ошончолук кызып, чай кайнап, алдыларына дасторкон жайылганча далайларды аткарды.

– Меймандарыңызга чай ичирип алыңыз? – деди аялы акырында.

– Биз чай ичпейбиз деп убадалашканбыз. – Оторбай комузун жүккө сүйөп коюп, нандан алды. – Кана, балдар, алгыла чайдан. Өзүңөр үчүн эмес, апаңардын көңүлү үчүн ичип койгула!

Балдар чай ичпейбиз деп жооп бергенден улам, үй ээлерин аларды ток экен деп ойлошкон. Нанды бурдап жешип, пияланы үстү-үстүнө бошотуп баратканы окуудан чыгар менен бери чуркашканын билгизип турат.

– Кош, балдар, жол болсун! Жумуштап келдиңер беле? Сүйлөй отургула.

– Күү угалы деп келгенбиз.

– Комузду жакшы көргөнүңөргө караганда өзүңөр да чертесиңер го? Кана, чертип көргүлөчү. Мен да угайын? – Ал комузун Абдыракманга сунду, ал аны Атайга узатты. – А, жаман арам, сен тим эле ээрчип жүрөм дебейсиңби?

Атай комузду күүлөй баштаганда эле Оторбай анын колунун эптүүлүгүн баамдуу көзү менен карады.

Баланын сезими жана кол шилтеши Оторбайды өз алдынча ойго чөмүлттү. Атай кайсы күүнү чертсе да, Абдыракман маркумга окшоп, колдорун алчылантып, сыбызгыдай сыздатып, күүнү өз алдынча өзгөртүп жиберет.

– Атың ким? – Карт комузчу анын аты-жөнүн эми гана сураштырды.

– Атай.

– Абдыракман устатың беле?

– Ооба.

– Баракелде! Жакшы үйрөнүпсүң! – Ал аялына карды. – Бу балдар тегин конок болбой калды. Жылкынын этинен ас. Козу сойбой эле коёюн, балдардын оозуна козунун этинин даамы татыбайт экен.

Бала коноктор эт жештен баш тартышкан жок, «конок койдон жоош, май берсеңер жей берет» – дегеншип, тым-тым болуп отурушту.

– Силер отура бергиле – деди да, Оторбай колуна кумганын алып, эшикке чыкты.

– Бул киши эмне үчүн бала окутпайт? – деди Атай жолдошуна шыбырап.

– Мындай бала окутпаган молдолор көп, тиги мандайда Молдокул деген бар. Ал чертмекчи. Айылда кат жазып, китеп окуган кишинин баарын эле молдоке дешет.

– Биздин айылда деле ошондой.

Комузду кыңгыратып отурушкан балдар Оторбай молдо намаз окуу үчүн жайнамасын төшөй баштаганда чер-

түүнү токтотушуп, укчукпай калышты. Аялы уюн саап, сүтүн бышырып коюп, анан казан асып, этти толтура салды.

Үйдүн ичине күүгүм кирип, шам жагылды. Оторбай молдо балдарды жанына отургузуп алып, комуздун жайын үйрөттү.

– Колду жөнү жок тайрактата бергенде болбойт. Жоргонун жүрүшүн келтирүү үчүн колунду арбадатсаң арыш керген күлүк атка окшоп калбайбы! Ошону билүү керек. Муңдуу күүнү черткенде комуздун дирилдеген кылынан сөөк сыздап, көздүн жашы төгүлүп турсун. Ал үчүн өтө кылдат болуу керек.

Оторбай кандайдыр бир муңдуу күүнү черте баштады. Күүдөгү кыздын ыйына караганда ал «Эдилдин кызынын кошогуна» үндөш. Бирок, кайрылышы жана сыбызгышы башкача. Комузчу өзү дал айтканындай кылдаттык жана чеберлик менен чертип жатат.

Эт бышты. Үй ээси бала конокторунун алдына койдун жиликтерин жана жылкынын карта, чучугун тартты. Өмүрүнүн ичинде өздөрүнө арналган мындай чоң сыйды көрбөгөн Атай менен Абдыракман аксакалдардан бетер бирден жилик мүлжүшкөнү үчүн үй ээлерине ыраазы болушту.

– Бүгүн биздин үйгө эле конуп алгыла! Караңгыда убара болбой... – деген сөз менен алар комузчунун үйүнө конуп калышты.

Экөө бири-бири менен кучакташып, өз үйлөрү сыяктуу эркин сүйлөп, кенен дем алып жатышып, таттуу уйкуга мемирешти.

Бала коноктор эртең менен молдо намасынын акырына чыгарда гана ойгонушту.

Молдо менен аялынын төшөгү жыйылуу. Аялы үйдө жок. Турсакпы же жата туралыбы – дегенсишип, бир азга ойлуу жатышты. Оторбай бата кылып, ордунан турду да,

керегеде илинген комузун алып, эшикке чыкты. Ал кетер менен балдар да турушуп, кийимдерин кийиништи.

Улага жактагы туурда отурган куш да капкачан ойгонуп, коңгуроосун шыңгыратып, канат-куйругун таранып, суксуң-суксуң этип балдарды айбаттуу карайт.

Алар кийинип жатышканда терек жактан комуздун дабышы угулду.

– «Чайкама!» – деди Атай күнүн атын.

Балдар эшикке чыкканда Оторбай «жуунуп келгиле» деп суу жакты көрсөттү. Короонун оозунда байланып турган карала ит чоочун балдарды көрүп арсылдап жулкуна баштады...

Алар мупмуздак өзөн сууга жуунуп келишкенде чай даяр эле.

...Балдар тамактанып алышып, үй ээлери менен коштошуп, жолго түшүштү.

– Эми каякка барабыз? – Атай Короз молдонун жүзүн көргүсү келбейт.

– Биздикине – деди Абдыракман. Алар келген издерине түшпөй жогорулап жөнөштү...

Атай качкандан кийин молдону агасы жемеледи:

– Балдарды минтип ура берсең, эч кимди кармай албай таш жалак каласын, кадырың кетет.

– Антпесе мусулман болбойт пачагарлар. – Короз көнбөдү.

– Сен качан мусулман кылганча бардыгы качып жоголушат. – Агасы инисине акыл үйрөттү.

– Сен эптеп буларга китеп окуп, кат жазганды үйрөтсөңчү. Башканын кереги эмне?! Чоңойгондо кааласа, өздөрү мусулман болуп алышар.

– Көп урбайын. Бирок бала молдодон коркпосо шайтан болуп кетедилар.

– А мунуң акыл! Бейбаштык кылбас үчүн алдын ала коркутуп кой!

Короз молдо жаш болсо да, эч качан шарияттын жолунан чыгуучу эмес. Анын максаты балдарга билим гана берүү эмес, аларды дин жолуна берилтүүдө эле. Ал Олуя-Атадан келерде мечит кармаган чоң дамбылда дал ушинтип осуят айткан.

Динге дили менен берилген Короз китептен окуганына жана дамбылдадан укканына түшүнсө-түшүнбөсө да бүт ишенүүчү. Айылга келгенден кийин ошо дамбылданы туурап, айтканынын баарына эл ишенет жана макул болот деп үмүттөнгөн. Үмүтү талаага кеткен жок. Чоң молдону сейрек учуратышкан эл аны өтө кадырлашты. Садага, зекетти, орозонун битирин ага жеткирип турушат. Мындан тышкары арбактарга куран түшүргөнү, бала окутканы жана ооруларга дем салганы үчүн акы аяшпайт. Оору адамдын айыккан, айыкпаганын жана молдонун айтканы туура, туура эместигин ылгаган киши жок. Аны ылгоого да мүмкүн эмес эле. Анткени, анын китеби жана дубасы араб тилинде. Оозунан чыккан сөзүн башкалар түгүл, өзү да түшүнбөйт. Молдонун күчү – тилинин түшүнүксүздүгүндө.

Кайсы бир молдолор аны билишпейт. Окуганын унутушуп, өз билгенин иштей беришет! Мисалы Оторбай молдо. Ал кумаркечтикке берилип, куш салат, мылтык атат, анысы аз келгенсип, комуз чертет. Ушунусу кудаага жакпай турган иш. Короз молдо аны шарият жолуна эч түшүрө албады. Акыры ушак-айыңдан: «Оторбай молдо кези келген жерден күнөөдөн да баш тартпайт экен» – деген кабар угуп, андан биротоло түңүлгөн. Молдо ошентип отурса оңбогон кеп. «Кайыр, өз күнөөсүн өзү тартканда билер» – деп ойлойт Короз.

Молдо карапайым адамдар менен мамилешүүдөн эч кыйналуучу эмес. Азапты бала окутуудан көрө турган болду. Булар молдо түгүл, шарият менен да эсептешпейт. Бала окутуунун ушундай кыйынчылыгын алдын ала эс-

кертп, чоң дамбылда мындай деген: «Чыбык жумшоо балага кудайды таанытуучу күч – чыбыкта».

Молдонун осуятын эстей жана агасынын дайындоосу боюнча бүгүн чыбыктарын жоонураак жана узунураак кесип, керегедеги эскилеринин ордуна кыстарып койгон.

Иш кыйын жагына айланганын түшүнүшүп, жаңы чыбыкты көргөн балдар тым-тым. Сабак баштала элек болучу. Молдонун келинчеги жеңесинин үйүнө кирген, ал өзү эшикте даарат алып жүргөн.

– Чыбыкка туш келгенибиз оңбойбуз! – деди Абдыракман баарынан мурда озунуп. – Бир айла табуу керек.

– Мен таптым. – Атай ордунан турду. Бардыгы кандай амал тапты дегенсип, ага жабалакташып карашты. Атай керегедеги чыбыктарды эки бүктөп сындырып, молдо отуруучу ала кийиздин астына бастырып койду.

Туура дегенсишип, бардыгы күлүндөштү. Эшикте молдонун какырынганын укканда барактарын тиктешип калышты. Молдо киргенде орундарынан текши турушуп:

– Таксыр!–дешип кол куушурушту. Качан молдо отуруп, бата окуй баштаганда гана чөгөлөшүп отуруп, ала-кандарын жайып дуба кылышты.

Окуу ар күнү ушундайча башталуучу.

– Инша-алла, жакында аптекке түшөбүз, – молдо тамагын жасап, бийик жана каардуу үнү менен балдарды опузалай баштады. – Тентектик – кудаанын жолунан чыгуу. Адептүүлүк керек. Якшы тыңлаңыздар. Кимде ким мындан ары шайтанга азгырылып, чекилик кылса мен... – Ал бош калган керегени көрүп, таноолору дербейип, ачууланды. – Чыбыкты ким алды? Аа, ким дейман?

Жооп жок. Балдар телмирип жер карашат.

– А, шайтан падбак, мойнуңарга минген экен аа?

«Менин мойнума кандай шайтан минди экен?» – дегенсип, Атай башын артына буруп, далысын тиктеди.

Эч кандай шайтан жок, арт жагында коңкогой мурун Арсыкулдун кумсарып отурганын көрдү.

– Айткыла! Ким алды? – Молдо диртилдеди. Айтпасаңар тилиңерди сууруп аламан.

Балдар өз эрки менен унчукпасына көзү жеткенден кийин Короз молдо Арсыкулга карады. Бардыгынын ичинен чоңу да, эстүүсү да, молдону көбүрөөк сыйлап, айтканын кыңк этпей аткара турганы да ушул бала.

– Арсыкул!

– Лаппай! – Бала ордунан учуп турду.

– Ким алды?

Айтып жибербегей эле, – дешип балдардын үшү учту.

– Билбеймин, таксыр!..

– Ишак, билип туруп билмейман дейсиң! Кудай алдында күнөөлүү болсаң.

Арсыкул билбеймин деп кутула албасына көзү жетти:

– Таксыр! – деди ал колун куушуруп. – Жана мен окууга келатканда сиздин үйүңүздөн жымкырылып чыгып бараткан капкара баланы көргөмүн... Тим эле көөдөй кара бала, төмөнүрөөк суунун жээгине барып, көздөн кайым болду... Мен таң калдым. «Кудайга тобо» – деп оозумду ачтым...

– Келме келтирдиңби? – деди молдо өзү да чочуп...

– Келме келтирдим. Калп айтсам ит болоюн!

– Кудай урсун деп айтың?

– Кудай урсун, таксыр!

Молдо бир аз ойлоно калды. Ал жин, шайтан менен өңүндө кезигишпесе да, аларды түшүндө көрүчү. Чоң молдолор жана эшендер элге баарыдан мурда жин, шайтандарды кармашып, аларды кууп, оорулуу кишилерди айыктыргандыгы менен даңкы чыгуучу. Корозго ушу өнөр гана жетпей жүргөн. Бирок ага көрүнөө келүүдөн жалтанган жин өзү жокто үйүнө уурданып келип, тийише баштоого мүмкүн. Бул ой Арсыкулдун сөзүн чындыкка ыйгарды.

– Эй падбак! Бир жин мени менен эрегишип жүрөт. Чыбыктарды ошол ала качкан экен да?

– Ошол-ошол. Куду жинге окшош, – деди Арсыкул лыпылдап.

Анын жөнсүз лыпылдашына күлкүсү келген Атай бырс күлүп жиберди.

Молдонун куркуйган мойну узарып, көзүнүн чаары чыккан. Атайды кулактан мыкчый кармап силккенде, ал Абдыракманга жабыша түштү.

– Чык эшикке кызталак, жогол!

Томсоргон бала артына кылчайбай эшикке чыкты.

Жогол!.. Ооба, кетүү керек. Мындан башка арга жок. Ал айылым кайдасың деп, келген изине түштү...

Жалгыз аяк жолу бар сары талаа менен кетип баратты. Атасы, Субан – үчөө төмөн жактан бир эчки өңөрүп келишкени, алар баланы таштап, өздөрү кайра кетишкени, чоочун айылда анын ичи ачышып кала бергени эсинде. Балдар менен жыргап-куунап ойноп жүргөн учурунда да ушул жол эмне үчүндүр көзүнө ысык көрүнүүчү.

Ошол сүйкүмдүү жол аны кулагынын дуулдап ысыганын басып, ууру иттен бетер үйдөн куулган ызалыгын кетирип: «Капа болбо, сени каалаган жериңе алпарам» – дегенсип, баланын алдында тасмадай сызылууда. «Менин жалгыз баратышымды билесиңерби, балким, түшүңөрдөн көргөн чыгарсыңар?» – деп ата-энеси жөнүндө ой жүгүртөт, ат коштоп алдыман чыга калышар беле деп таттуу кыялга батат.

Биринчи жолу өз үйүнөн бөлүнгөн бала үчүн эки ай эки жылдан ашык убакыттай туюлду. Убакыттын созулушу, биринчиден, сагынуунун белгиси, экинчиден, ушул кыска мезгил анын эсине көп эстеликтерди чаптады. Канчалык жаңы окуялар өттү, канча балдар, канча чоңдор менен таанышты: оюнпоз Абдыракман, ак көңүл жана туруктуу Арсыкул, окууга зээндүү Эшенкул, жайдары

комузчу Оторбай аны менен ажырабай тургансышып, элеси менен кошо ээрчишип баратты.

Кушчулардын айлы деле өз айлындай шайыр, боорукер, меймандос экендигине ыраазы болду. Бирок жетим койчуну эмне үчүн мынчалык кыйнашканын түшүнө албады. Эч болбосо бутуна чокой алып беришип, курсагын тойгузуп коюшпайбы? Аны кыйнаган ким? Короз молдо жана алардын туугандары. Молдонун агасы мени багамын жана окутамын деп убараланганча, өзүнүн жетим тууганынын бой-аягына карабайбы? Бул суроону Атай канча ойлосо да чече албады. Андан көрө уккан ырларын, билген күүлөрүн ойлоо көңүлдүү эле.

Ар кандай күүлөрдүн башын үнгө кошуп кыңылдап келатып, Абдыракмандын атасынын короо кайтарып отуруп, түн менен сырдашкансып ырдаган ырын эстеди:

Коюмду жайдым адырга,

Жебедим тыштуу кабырга...

Байкуш өзү миң койду алдына салып айдап жүрсө да, семиз эт жебесе керек.

Кушчулардын айылын ойлогондо Короз молдонун элеси гана жүрөгүн селт эткизет. Андан кордукту көп көрдү, ата менен энесинен да антип катуу таяк жебеген жана ачуу жеме укпаган.

Каардуу молдо эми артында калды. Атай айлына барат, ага экинчи кайрылып келбейт.

Бала канча жерге келдим дегенсип артына кылчаят: молдонун айлынын карааны жаңы гана көздөн далдааланган, алдына көз чаптырса, барар жеринен дареги билинбейт. Ал алдыда баса турган жолун эсине түшүрдү: тиги тумшукту имерилгенден кийин токой, чоң суу, андан нары түз жол, сай, дагы бир...

Жол узак. Баарынан да түнт токой менен чоң суу коркунучтуу. «Жалгыз кантип өтөмүн?» – деген суроо көңүлүнө келе калганда жүрөгү зыр дей түштү. Кайра кетсемби деген-

сип, артына кылчайды. Колуна узун чыбык кармаган, коркогой каардуу молдо көзүнүн чаарын чыгарып, «жогол» деп чыбыгын кезегенсийт. Ал молдодон биротоло кечип, тааныш жол менен кыңылдап ырдап, сагынган айлын көздөй бара берди. – Мындан ары үйдөн алыс эч жакка кетпеймин!

Туулуп өскөн жери анын көңүлүн ээликтирет, эргитет, демине дем кошуп, өз бооруна тарткансийт.

Узун жол кыскарууда. Кыңылдаган ичке үнү койчунун зары же жесир аялдын кошогуна окшоп, кандайдыр күүнүн ыргагына айланды. Божураган сөздөрү бири-бири менен чатышып, өзгөрүлүп, жаңырып отуруп, Абдыракмандын атасынын ырына окшоп жылмалана түштү:

Окуп молдо бол деген

Атакеме багындым

Сагынбай мени жүр деген

Апакемди сагындым.

«Ыр! – Ээн талаадан алтын тапкансып кубанычтуу кыйкырат. – Ыр!»

Баланын жүрөгүнөн биринчи ыр ушинтип оргуп чыкты. Ыр билгенге ээн жол коркунучтуу эмес. Ага ыр эрмек жана жолдош.

Атай кушчулардын айлынан ошондой окуяларды көрүп, ал жерден да комузчу менен комузду жана курбуларын тапты. Бирок молдого окуудан көңүлү сууду. Эми тирүү турса, молдого бармак эмес.

Султаналы болсо аны катыктырып, талаага көндүрүп, билим берүү үчүн андан да алыска жибермек. Ата менен баланын ортосундагы мамиле өтө эртелеп курчуй баштады.

* * *

– Ой, турсаңчы! Турсаңчы! – Кызык уйкудагы баланы кимдир бирөө кулактан чоё тарткандай болду. Ал таттуу уйкудан бөлүнө албай «Койчу, тийбечи» – деп,

чукуранып жатып, көзүн ачты. Кулактан чойгон киши жок эле, эшик жактан кимдир бирөө турсаңчы деп чакырып жаткансыйт. Абайласа, чакырык көмөкөйдөн кайрылган уккулуктуу үн болуп чыкты. Бул ким?

Үйдүн ичи ала күүгүм. Балким, эшик жарык боло баштагандыр. Укмуштай дабыш азан айткан сопу эмес, сурнайдын күүсү экендигин ажыратты. Ал канчалык таңшыган сайын тили кулакка так-так угула баштады.

Торгой сайрап таң атты,

Тозоку пенде турсаңчы!

Булбул сайрап таң атты,

Муңдуу пенде турсаңчы!

«Бул ким?» – Атай төшөгүндө жатып, сурнайчынын ким экендигин ойлоно баштады.

Жакында Тыныбек атасынын ашын өткөрмөк. Туштуштан ырчыларды жана сурнайчыларды чакыртты деген сөз бар эле. Байдын жигити «Бүгүн-эртең Тойкожо келет» – деп айтып жүргөнүн эстеди. Анын уйкусу умачтай ачылды. Бир аздан кийин апасы ордунан козголду. Балким, кишилердин баары тургандыр. Ошолордун баарын Тойкожонун кереметтүү сурнайы гана ойготконсуду. Апасынын соңунан Атай да кийинип, эшикке чыкты.

Таң агарган. Кашаттын жогору жагындагы секиде боз чепкен жамынган ак сакалдуу киши сурнай тартып туруптур. Малчылар менен намаз окуй турган кишилер жапырт көтөрүлүшүп, баары да секи жакка карап кулак түрүшкөн. Уйлар көздөрүн сүзүшүп, кой-эчкилер бышкырыгын токтотушуп, өз алдынча мемирешкен. Арыктын жээгиндеги оттоп турган тор ат чирене боюн жазып, мойнун созуп жолго чыгууга беленденгенсип куйругун чычайтып заңдап жиберди.

Тойкожо сурнайын тартканда аттар заңдап жиберет деген сөз бар эле.

Табият ойгонду, малга да, жанга да кыймыл кирди.

Чоң сазга тигилген боз үйлөрдүн саны мурдагыдан эки эсе көбөйгөн. Айылды бир жерге топтоп, жаңы үйлөр тикмейинче ашка келген конокторду батырууга мүмкүн эмес.

Аш менен той айрым гана кишинин наамына арналганы менен ага жалпы эл катышат. Демейде тоо элин бир жерден баш коштуруу кыйын. Ар бир уруулар эмес, майда уруктар жана айылдар да чогуу отурууга мал жайытынын ыңгайы келбегендиктен, майда-майда топко бөлүнүшүп, тоо-таштын кокту-колотторуна сиңип кетишет. Качан гана ушул сыяктуу аш-той же чоң жыйындарда сансыз булактардан куралган көл сыяктуу капкаяктагылары агылып келишип, бир жерден баш кошушат.

Чачкын кыргыздар үчүн ушинтип баш кошуунун өзү чоң нерсе. Өмүрүндө бирин-бири тааныбаган кишилер ушул жерден көрүшөт, аңгемелешет. Ырчы, комузчу, кыякчы жана сурнайчыларды эл чогуусу менен табышат. Күрөш, эңиш, оодарыш, эр сайыш, көкбөрү, ат жарыш сыяктуу тамашалардын баары аш менен тойдо өзгөчө даңктуу өткөрүлөт. Күчтүүнүн күчтүүсү, баатырдын баатыры, күлүктүн күлүгү сыналат жана бүт элге таанылат.

Жалпы эл катышканы менен аш менен той бир гана кишинин наамына айтылып калган сыяктуу мөөрөй алган өнөрпоздор, баатырлар жана күлүктөр да ошол тараптарды башкарган манаптын же байдын даңкын көкөлөтөт.

Тыныбектин атасы Малабектин ашына Талас ичинен чакырылбаган белгилүү кишилер калган жок. Мындан тышкары Кетмен-Төбө, Аксы, Чүй жана коңшулаш казак айылдарындагы сөөк тамырлары да кабарланган. Ар кайсы жактан келүүчү кадырлуу конокторго ээрчий келишкен жана көпчүлүктүн коболоңу менен чакырылбай, өздөрү эле келген аттуу-тондуу кишилер да толуп жатат.

Ашка келүүчүлөрдүн эсебин болжоп, Тыныбек өз айлын бүт конок күтүүгө даярдаган. Отун-суу белен. Ундун

өсебин алган киши жок. Жалаң малдан: ондогон жылкы, жүз кой союлду. Боло турган тамашанын баарынын байгеси белгиленди. Байгелерге жүздөгөн кой жана тогуздаган кара малдар коюлду.

Аш Тыныбекке бир жагынан чыгаша, экинчи жактан киреше. Атайын чакыртылган жакын адамдары «ашыңа кошумчабыз» – дешип айдап келишкен малдар короолорго сыйбай барат. Бирок мейман күткөн айылдын кишилеринин туугандык чыгымы толбойт жана алар аш тараганча тыным албай суй жыгылышат.

«Тууган бир жакшылыкта, бир жамандыкта» – дешип, бүткүл колпoch уругу Тыныбек үчүн тикесинен тик туруп, адал кызмат кылууда. Султаналынын бир өзү кушчудан келген меймандардын бир бөлүгүнүн милдетин мойнуна алып, өз малынан бир бээ, үч кой сойгон. Айыл кан сасыды. Шамал кай тараптан соксо, майга бышырылган боорсок менен жаңы шорпонун жыты өрөөндүн ошол тарабын каптап жөнөйт.

Коногуна келгендер сыйга тунушту. Топураган элди али эртең көрөсүңөр...

«Алыбек алына жараша» дегендей Тыныбектин атасы Малабектин ашы чамалуу. Таластын баш-аягындагы мартабалуу кишилер жана өрөөндүн тегерегиндеги жакын адамдар гана чакырылган. Булар үчүн атайын тигилген үйлөр отуздан ашпайт. Эртең көп болсо беш-алты миң киши чогулар. Бул кийинки кыргыз турмушундагы мүнөздүү көрүнүш. Мезгил өткөн сайын той менен аштын чаркы кичирейүүдө.

Тыныбектин «ашыбыздын чаркы кичине болгон жокпу?» деген күңкүлүнө Тоймат бий жайынча гана жооп берген:

– Кыргызга белгилүү аштардын эң акыркы чоңу жана атактуусу Шабдандын ашы. Анда жалаң коноктор үчүн эки миң боз үй тигилип, кырк миң киши чогулган. Ырчыдан жүз элүүсү катышкан. Ал убак өтпөдүбү, бай.

Ага караганда Малабектин ашы тырмактын агындай гана. Ошону ойлогондо Тыныбек бечара арман кылат. Кантет эле... Шабдандын балдары менен калдайган сарбагышка алтымыш түтүн колпочтун Тыныбеги теңеле алабы? Шабдандын тукумдары өздөрү бай жана бүткүл сарыбагыштан кошумча жыйнашкан. Тыныбектин ишенгени керт башы. Таластагы көп саруу түгүл, ушул бир аталаш колпочтор да жарытылуу кошумча беришкен жок. Азыр заман башка...

Конокту күтүү түнү менен шаңдуу өттү. Ар бир үйгө кызмат кылуучулар, сөзмөр аксакалдар жана ырчылар бөлүнгөн. Өз өнөрпоздорун ээрчите келген коноктор да бар. Ар кайсы жерде өзүнчө тамаша, өзүнчө күлкү...

Эртең мененки чайдан кийин сурнайга кезек келди. Кыймыл өзгөрдү. Үйдөгү кишилер тышка чубашып, тышта жүргөндөр тымтырс болуп кулак түрүп калышты. Кыжы-кыйма эл толкунсуз тоо көлүндөй мелтирей түштү. Байланышкан аттардын топурашканы, үйлөрдүн сыртындагы кайнаган самоорлордун боркулдаганы гана болбосо ойногон балдардын чуусу да басылды.

Алчактаган ак боз ат минип, көк нооту чепкен кийген олчойгон кызыл киши эки жагына эки кара атчанды ээрчитип, топту жарып бастырып чыкты. Аны жандоочулардын ак сакалдуусу ууртун булчуйтуп сурнай тартып келе жатат. Бир жагындагы чыкчыйган жигит комузун секин кармап, булкунган карагердин тизгини менен алышууда.

- Ким? Ким? – деген үндөр чыгат.
- Кудайберген болуш. Кызылбаш.
- Тиги картаңы Тойкожо сурнайчы.

Жашы Алымкул төкмө.

Көпчүлүктөн чыккан ушу гана шыбыш биринен бири уланып, тоодон таш кулагандай жер дүңгүрөп барып басылды.

Калың топко өкүм сүргөн сурнайдын үнү ушу турган элге гана эмес, маңдай-тескейге бүт угулуп турду.

Айыл кишилеринин ичинен тойдун камын ойлобогон жалгыз гана Субан. Бирок тамаша башталарда ал да токтоно албады. Көпчүлүктү аралап, баса албай жана издеген кишилерин көрө албай кейип жүргөн Атайды артына учкаштырды. Бала ага жөн эле учкашып отурган жок, аттын соорусуна таманын ныктап, тике туруп, абышканын мойнун кучактап алды.

Атай Кызылбаш болушту мурда эле таанучу. Тойкожо менен ырчы жигитти кечээ гана көргөн. Ушул эле дейсиңби? Буга чейин меймандар отурган үйлөрдүн баарын кыдырып чыккан. Ага сөзмөр карыялар, ак жаздыкка чалкалаган билерман манаптарды көрүү арийне кызык эмес. Издегени ырчы менен комузчу. Үнүн кырылдаткан Сулайман кара ырчы, өлгөндү күлдүргөн Айдаралы жөргөлөк, «Сары барпысын» ойдолоткон Оторбай молдо, таң жарчысындай сыбызгы үнү менен элди ойготкон Тойкожо, эч нерсени капарына албаган «чулдурак» Чор ырчыны, акырында күнү-түнү сайраса жаагы талбас жаш ырчыны сыртынан таанып алды. Алар менен бирге отурбаса да, улагадан же үйдүн сыртынан шыкаалап таанышканына эле ыраазы.

Калың элдин арасында колуна комуз кармаган кишилер да жайнап жүрүшөт. Алардын элге таанымалы да, белгисизи да бар. Ошончо өнөрпоздордон сурнайчы абышка менен ырчы бала гана жарчылыкка тандалды.

Сурнайдын дабышы басылганда боз баланын колундагы комузга тил кирди, бирок күү арткы адамдарга угулбады. Шаңшыган барчындай жаш жигиттин шаңкылдаган обону, ширин сөздөрү гана күүлдөгөн топтун дабышын сурнайдан бетер басып, миңдеген берметтей чачылган сөздөрүн талаага жибербөө үчүн кулак тоскон көпчүлүк болуштун жардыгын угушту.

Жарлыкта баарыңар айылдан чыгып, кашаттын үстүнө чогулгула, азыр тамаша башталат деп кабарланды. Тирелишип тургандар аттуу, жөө болушуп кашатты көздөй чубап жөнөштү. Аңгыча «Токтогул», «Токтогул» деген үндөр угулду. Элдин дабышы күрү-күүгө айланып «Токтогул» деген сөз алыска кетти.

Көпчүлүктүн көңүлү ары Беш-Таш тараптан чыккан беш-алты кишиге бурулду. Алардын арасында белгилүү бай же болуш болбогондуктан, аш башкаруучулар чакырылбай келаткан Токтогулду тосуп чыгууну каалашкан жок. Бирок аны менен учурашууга жана караанын көрүүгө кумарлуу эл бүт бойдон утурлай бастырышты. Билермандар элден ажырашып жалгыз калыша турган болгондо өздөрү да акынга утурлай бастырууга аргасыз болушту.

Чурулдаган калк Токтогулду курчап калышты. Жанына жеткендер кол алышып учурашты, бир катары баш ийкешип, акындын дидарын көрүшкөнгө эле ыраазы болушту. Алдыңкы кишилердин далдаасында калышкан кээ бир азаматтар биз да анын иреңин көрүп калсак дегеншипи, үзөнгүгө тура калышат. Токтогул аларга бирдемелерди айткансыды. Алдыңкылар дуу күлүшүп, артылары өздөрүнчө жылмайышты. Бул жолугушууда акын ырдар эле, бирок бир жакка бет алган элдин кыймылын байкап, аларды токтоткусу келген жок.

Кудайберген болуш суунун агымына окшоп бет алган жагын каптаган калкты Токтогулдан бөлүп алуу үчүн топту жөөлөп кирүүгө кудурети жетпегенден кийин Тойкожого сурнай тарттырып, элдин күүлдөгүн басып, топту ачкандан кийин гана жигиттерине буйрук кылды:

– Ырчыны үйгө түшүрүп, чай бергиле!

Токтогул тигилген үйлөргө жөнөгөндө эл кашатты көздөй бет алды.

Субан жарданышкан калың атчандардын орто ченинде эле. Эпилдеп теминип, алга жүткүнсө да, атынын

тумшугу батар жылчык табылбады. Атайдын ичи бышып кетти:

– Чү, дебейсизби, Токтогулду көрөбүз. – Ал чоң атасынын мойнун кучактап, колу менен аны сакалдан акырын булкуп койду. Артка кайрылыңыз

– Кантет, тентек? – Кишилер шыкалып калгандыктан, Субан атынын башын артына бура албады. Карыя кыймылдын суюлушун күттү. Артка бурула албаганы менен токтоп туруп, качан гана жөөлөшкөн атчандар сейректегенде, атынын башын артка кайырды.

* * *

Токтогул келгенден кийин баягы кагыраган ырчылар элдин арасына житип-житип жоголушту. Комуз кармагандан Алымкул гана калды. Кабыргасы каржайган кара атынын капталына жаз-күз жалбырак төшөп, кышында ачык ичмек токуган Чор ырчы гана бир кабат үзөнгүсүн чирене теминип, аны-муну айтып, топтоп-топко өз алдынча жарчы болуп жүрөт.

– Чокем жарайт! – дешип, тааныгандар күлүп калышат.

Чор элдин күлкүсү менен иши жок, эски таар бешмантынын сыртынан ак кайыш курун кынжыйта курчанып, кара калпагын баса кийип, чү деп атына камчы басат. Кара ат куйругун шыйпаңдатып текирең менен жөнөгөндө эпсиз чоң неме учуу үчүн күүлөнүп чуркаган жорудан бетер калдактайт.

– Бул кара дөөнүн тун баласына окшогон Чорбу? – деп сурады Токтогул жанындагылардан.

– Ошол, ошол.

Чоңдордун арасына батпай же жарчылыкка жетпей, эмне кыларын билбей жүргөн Чор Токтогулду издеп жүрүп таап салам айтты:

– Ассалом алейкум! Асыл Током, аманбы?

Илегилектей арбайган кара неменин жүрүшүнө кызыгып, тамашалагысы келип турган Токтогул анын саламын алик алып, сөзгө имерди.

– Ботом, чагайдын чак түшүндө үйүрүнөн адашкан айгырдай аңкилдейсин, да...

Чукул келген Чор айтылган сөздүн оюн-чынын ажырата албай, томоголуу бүркүтчө ормоюп калды:

– Ой, сен мени тааныбайсыңбы? Кушчудан чыккан Чор ырчы мен болом.

Ал үзөнгүнү чирене теминип келе жатты.

Карап тургандар ак көңүл ырчынын сөзүнө жана жоругуна дуу күлүштү. Аштын тамашасы башталганча элге эрмек болуп тургусу келген Токтогул чөнтөгүнөн бир сомдук сөлкөбайды сууруп чыкты:

– Ме! Ырчы экениң анык болсо мени мактачы.

Чор чымчык алган аксарыча сөлкөбайды чеңгелдей кармап койнуна катып алды да, тамагын жасап, заңкылдап коё берди:

Бир бутуңда байпак бар,

Бир бутуңда шакшак бар.

Токтогул, энең өлүп какшап кал!

Бул ырды уккандардын баары каткырышканда, Токтогул ызаланымыш болуп Чорду көздөй жулунду:

– Митаам десе! Мени алдагысы бар. Бергин акчамды! Бер дегенде бер!

Токтогул жемин серпип түшүүчү шумкардай чеңгелин камдап келатканын көргөн Чор: «Бул кудай урган тамашаны билбейт экен го» – деп, элди аралап өчүрөндөп качып жөнөдү. «Бер эле, бер» – деп Токтогул артынан сая түштү. Күлбөгөн киши жок. Ошончо жыйындын каткырыгына жана кыйкырыгына сүрдөп, кара терге чөмүлгөн Чор акыры атынан түшө качып, калдалаңдап жөө кишилердин арасына кирди...

Субан ар ким менен койгулашып отуруп Токтогулга жакындаган. Атай адегенде эле акындын бырышы жок аймаңдай ачык паанайын, буурул сакалын жана куудулданып сүйлөп, тегерегиндегилерди тынымсыз күлдүрүп жатканын байкады.

Аңгыча Кызылбаштын бир жигити Токтогулдун бет маңдайына келип үн салды:

– Төмөнтөн чоң болуш келе жатат. Ырчылар тосуп чыккыла!

Жигит Токтогул барат го деп ойлосо керек.

– Оо, Чор, кайдасың? – Алымкул үзөнгүгө тура калып, эки жагын карады.

– Мындамын. – Жөө кишилердин арасынан Чордун кара калпагы жана куркуйган мойну бөлүнүп турган экен.

– Чоң болушту тососуңбу?

– Тососуңбу дейт тура. – Чор арышын арбаңдатып барып кара атка минип, топтон суурулуп чыкты:

– Тососуңбу дейт. Мен кандай гана тиш салар экенмин!

– Деги азамат! – Токтогул эмне үчүндүр анын баратышынан кооптонду. – Бу капыр ушу кебетеси менен соо ырдабай, бир балээни баштайт го.

Анын сырын жакшы билген Алымкул:

– Ырды кандай баштаганынан белгилүү болот, – деди.

Аркарлар оттойт кыр-кырда

Амандашам ыр менен,

– деп баштаса оңуна кеткени, антип баштабаса бир балээ чыгараары ырас. Өзү дөөпөрөс болгону менен эр жүрөк киши, башына кылыч кармаса да сөзүнөн кайтпайт.

Токтогул Таласка далай жолу келген. Бул өрөөндүн ырчы-комузчуларын беш колундай билчү. Чорду да мурда эле таанычу, бирок мындай чоң жыйында кездештириши ушул.

Ырчылык чоң өнөр. Эки-үч күү кайрып, эки-үч ооз сөздүн башын кошуп айткандын баары ырчы эмес. Адам-

дын жүрөгүн элжиретип, сезимин козгоп, акылына акыл кошуп, ой туудурган азаматтар анык ырчылар. Талас эзелден ошондой ырчыларды көп берерин Токтогул жакшы билчү. Аз жылдар мурда көзү өткөн Эсенаман менен Чоңду, замандаштары Эшмамбет менен Жеңижокту ал өтө жогору баалай турган. Жаштардын ичинен көбүнчө ушул Алымкул менен Эсенамандын уулу Кыдыралыдан үмүтү чоң.

Токтогул Таласка келип, жаңы талап жаштарды жолуктурган сайын олжонун олжосун тапкансып кубанчу. Аларды өзү ээрчитип, балапандай машыктырып жүрүп, анан кетүүчү. Ошондой сүйкүмдүү шакиртинин бири жанындагы комуз кармап турган кара көз жигит Алымкул.

Чоң акын Беш-Ташты ашып түшөөрү менен эле: «Өспүрүмдөрдөн көзгө көрүнүп келе жаткан ким бар?» – деп сураган. Бирок, ынанарлык жооп уккан эмес...

Эки ырчынын сөзүн угушуп, айланадагы калың атчандар Чорду акмалап байкап турушту. Чорду ээрчип, чоң болуштун алдынан тосуп чыккан суусар тебетейчен жаш бала Тыныбектин уулу Зоотбек.

Төмөнтөн келаткан жоон топ атчандар жакындаганда Чор атынын үзөнгүсүн чирене теминип, колдураган бийик үнүн чыгарып ырдаганы бери жактагы элге угулуп турду.

– Оо, төмөнтөн келген чоң болуш!

Төбөндөн урган чоң доңуз!..

«Чорду кудай урду» – дешти беркилер.

Чор жаңылып кетсе керек, эми анысын оңдойт го дешип турганда, анын үнү улантылды:

– Сенин жай жайлооң күз болсун!

Тукумуң өсүп түз болсун!

Анын тайманбай айткан кээрдүү сөзүн угушуп, бери жактагы калың эл дүүлүгүп калышты. Кадырлуу мей-

мандардын ичинде сүлөөсүн ичик кийип, көк жорго минип теңселген чоң болуш атынын тизгинин бура тартты:

– Бир итин менин алдыман чыгарып, каптырайын дешкен экен. Кеттик!..

– Эмне болду? Мен сөздөн жаңылдымбы – деп Чор Зоотбекке карады.

Сөздүн жайын түшүнбөгөн жоош бала «сени атама айтам» – дегенден башка жооп кайтарган жок.

– Тиги Чор итти аякка жиберген ким? – Кызылбаш айкырык салды.

Ким жибергенин эч ким айткан жок. Ондогон атчандар төмөнтөн келген чоң болуштун артынан барышып, жыгылыштуу болушуп, кечирим сурап жатышып, аларды араң кайрышты.

– Чор анык азамат экен! – деди Токтогул. – Бул байкуш жалтанбастыгынан жарыбай жүргөн турбайбы.

Жана Токтогул Чорду кууп жүргөндө Атай аны жамандыгы үчүн урганы жүргөн экен деп ойлогон эле. Чоң ырчынын азыркы сөзүн укканда Чокем оңой эмес турбайбы деген ойго келди.

Кудайберген менен Тыныбек баш болушуп бир болуш элдин билермандары жаңы келген меймандардан кечирим сурашып жүргөндө Чор чоң ишке жарагансып, кара атын кайкалатып жайма-жай кайра келди.

– Ой, шордуу, азыр бекин! – Боору ооругандар кыйкырышты. – Жазанды гана колуңа беришет.

Ал элдин арасына киргенче Тыныбектин бир жигити качырып келип чоң келтек менен салып кеткенде, Чор аттын үстүнөн учуп түштү...

Четте тургандар анын башын жөлөшүп, эс алгандан кийин атка мингизип коюшту.

* * *

Ашка чакырылгандардын арасында бир катар улуттардан келген меймандар бар. Казактардын башындагы жапарыйган тебетейлери, өзбектердин топулары менен узун чапандары эле бөлүнүп турбаса, жергиликтүү салты, жол-жосунду билүү жагынан кыргыздардан айырмалары жок, сөздү талаша сүйлөшүп, калың додонун кайнаган жеринде жүрүшөт, кайсы бирөөлөрү күлүктөрү менен балбандарын ала келишкен. Бир катар орустар элдин кайнаган жеринде. Ал эми арабанын үстүндөгү үч орус эмне үчүндүр коомайлашкансып, элдин чет жагында өзүнчө сүйлөшүп отурушат. Араларында көөнөргөн орусча бешмант жана шапке кийген кыргыз жигит бар.

Орус-орус дешкени менен тоолуктар орустардын да ар кандайы болорун билип калышкан.

Арабага туурасынан коюлган калкандын чет жагында бутун айкалыштырып отурган чычагай мурут Николай – Султаналынын тамыры. Анда бирин-серин мал бар, жери мол. Эки-үч жылдын ичинде чарбам чар тараптан дүркүрөп өсөт деген үмүттө. Кийиминин түрүнө карап, эл аны жөө эле орус деп коюшкан. Ал ашка чакырылган эмес. Бир айдан бери Тыныбектин айлында чоң камылганын даңкын угушканда Россиядан келишкен эки иниси: «Кара кыргыздардын турмушу жана салты менен таанышабыз» – дешип, агасын тойго чакыртпай келтиришкен. Алар эң мурун Султаналынын үйүнө түшүп, анан бери кайрылышкан. Николайдын жанындагы иниси Петр студенттик форма менен отургандыктан, кыргыздар аны жаш төрө экен деп коюшту. Анын ары жагындагы жылаң баштанган куйкул чачтуу, жайык төш, жупуну жигитти агасы сыяктуу карапайым неме го деп болжошту.

Эл болжогондой эле Анатолийдин билеги жоон, колу катуу, көзү өткүр, сакал-мурту сапсайып өсүп кеткен. Ал

жумушчу. Тиги кичүү инисинин иреңи эмне үчүндүр купуу, чачы үлпүлдөп эң эле назик, колдорунун манжалары ичке. Ал жаш төрө эмес, жогорку музыкалык курсту бүтүп, консерваторияга экстерно экзамен тапшырууга даярданып жүргөн жаш музыкант.

Бир кезде элеттиктер көрүнгөн орустун баарын төрө же улук экен деп жүрүшкөн. Бири-бири менен аралаша баштагандан кийин гана кимисинин кандай экенин айра алышты. Кээ бирөөлөр Султаналыга окшоп орустан тамыр күтүштү. Базары, соода-сатыгы гана бир болбостон, тиричиликте да алып-беришке үйрөнө башташты.

Николай Таласка көчүп келгенине үч жылга жакын убакыт болгон. Ал алгачкы келгендерден эмес, турмуштун азабынан өзүнчө келген дыйкан. Ушул үч жылдын ичинде ал кыргыздардын турмушу менен кадыресе таанышты. Анатолий менен Петр болсо Россиянын чет жакаларындагы мындай булуң-бурчтарды биринчи көрүшү. Кыргыз сыяктуу элдердин турмушу жөнүндө китептерден жана айтылган ушактардан гана билишчү. Алардын кабарына караганда кыргыздар караңгы, эч кандай маданияты жок жапайы эл. Цивилизациялашкан Европа аларды таш арасындагы «жапайы кыргыз» «кара кыргыз» деп кемсинтип аташуучу. Бирок музыкант менен жумушчу жигит орус саякатчыларынын китептери жана агасынын каттарынан улам кыргыздар жапайы эл эместигин, алардын да эзелден келаткан улуттук маданияты жана салты бар экендиги жөнүндө элесбулас түшүнүктө эле. Аларга бүгүнкү чоң жыйын чоң таасир берди. Музыка менен башкарылып жаткан кыймыл эки агасына караганда Петрге өзгөчө көрүндү. Чуулдашкан калың эл кичинекей трубанын мелодиясына баш ийишинен улам кыргыздын музыканы сүйгөндүгүн жана аны урматтаганын байкады. Боло турган ар бир тамашаны кара атка минген чыкчыйган жигит шаңдуу ыры менен жарыялап турушу да ылайыктуу. Бул жакшы салт эмеспи.

– Азыр күрөш башталат. – Тилмеч Эсенбек эки тараптан чыгышкан сары жаргак шымчан эки жигитти көрсөттү. – Тетиги ийни бир кулач, жалаяк ооз жигит Мыктыбек, берки үйлөгөн чаначтай семиз кишини күрөшкө салуу үчүн алыстан атайын алып келишкен.

Күрөш орустар үчүн белгилүү болсо да, эки азаматтын булкушуп, силкишип, торой чалышканын көргөндө: «Силердин күрөшүңөр башкача экен» – дешти. Акыры Мыктыбек бука моюн балбанды таптак көтөрүп туруп чапканда эти оор неме жерге күч менен күрс этип, ордунан туралбай эси ооп калды.

Эңиш алар үчүн жаңылык эле.

Жаргак шымчан, көөдөндөрү жыпжылаңач эки жигит аттарын туйлатышып, ач билектен алып тартышканда аттар ордунан жыла алышпай ыкшалышып, «тарт эле, тарт» деген үндөр чыкты. Эңишкендер гана эмес, карап тургандар да ыкыс беришип, алга жутунганда, аш башкаргандар алардын атын башка чапкылашып, кайра артка чегиндиришет.

Эр сайышка келгенде мындайды биринчи көрүшкөн орустар түгүл, кызыл кыргынга аралашууга көнгөн карт карышкырлар да жүрөктөрү шуулдап, эмне болор экен дегенсишип, сабырсызданышты.

Баш-аягы бир чакырымдай жерге жыйналган элдин эки четинде турган эки атчанга найзалары тапшырылганда алар «оомийин» деп алакан жайышты, ар биринин өз тарабы «жолуң болсун, олла акбар» дешип, чурулдап бата беришти. Ангыча сурнайдын жүрөктү зырпылдаткан сыбызгы үнү чыкты. Тойкожонун бир жак уурту чоюлгандан чоюлуп, эки көзүнүн кызарып кетиши анын кызыганынын белгиси эле. Эл бүкү-түкү. Аттар да чуркай тургансып, кулактарын тикчийтишип, куйруктарын көтөрүшкөн.

– Бул кандай күчтүү мелодия? – Петрдин суроосуна Эсенбек жооп таба албады.

Эр сайышта тартылуучу «Ажы күү» деген ушул.

Найзаларын мелтирете кармашкан эки баатыр атка камчы урушту.

Жүрөктөрү элеп-желеп болуп турушкан Петр менен Анатолий найзакерлердин кимисинин кандай экенин байкай алышпады, экөө да алп сыяктуу көрүндү. Күн чыгыш жактан чыкканы ак боз атын туйлатып, камчыны басып-басып алып, найзасынын сабын колтугуна кыса кармап, жаанын огундай зымырап келатат. Бул Арыкбай баатыр. Күн батыштан бет алып чыкканы өз күчүнө өзү ишенгендей кара айгырын текиреңи менен коё берип, душмандын талуу жерин болжогондой үңүлө тиктейт. Бул Ажыбай баатыр. Экөө тең далай сайышты башынан өткөрүшүп, эч качан аттан түшүшпөгөн адис найзакерлер.

Арыкбай баатыр табына келген шумкардай күүлөнгөн. Тойкожонун «Ажы күүсүн» укканда каны кайнап, денеси чымырап, оттон да тартынчы эмес. Анын мындай өзгөчөлүгүн баатыр менен сырдаш кишилер жакшы билишчү.

Ажыбай күү-сүү менен иши жок, кара күчүнө гана ишенет.

Эки баатырдын качырышын тиктеген элдин көбү алар бири-бирине жетишип, найзалар карс-курс эткенде көздөрүн жумуп жиберешти.

Ажыбайдын найзасы тең бөлүнүп, өзү аттын соорусунан ала салып барып, чаңга оонап калган...

– Ужас! – иреңи кубарган Петр калчылдап башын чайкады. – Это слишком...

Арыкбай баатыр атын ойнотуп, найзасын булгалактатып, кайра артына жөнөгөндө жаатка бөлүнгөн эл жаатын унутуп коюшуп, бүт бойдон алкоосун айтып чуулдашты.

Найзачылардын экинчи тобуна Теке баатыр менен Бука баатыр түштү. Алар үч кайталап беттешип, бири-

бирин түшүрө алышпады. Найзалар күп эткенде экөө тең чалкалап барып оңолуп, аттар тура калышат. Анатолий агасы сабырдуу болсо да көздөрү тикирейишип, эмне болор экен дегенсишет. Петр бирде кабагын чытып, бирде куба иреңи ого бетер кумсарып терс карап кетет. Ал найза адамга кандайча тийгенин көрүү үчүн канчалык кайраттанса да, көзүн жумуп жибергенин гана бир билет. Төртүнчү жолу беттешип өткөндө, Теке эски адатына салып, атын моюнга чапкылап, чукулунан кайгрылды да, Буканын соңунан түштү. Бука артынан келаткан душманын сезип, тизгинин карыштыра тартып, атынын башын имере бергенде, такыр колтугуна найза тийип, телпектей учуп түштү.

Текенин ыктуулугу ушундай эле. Каршы жаат чычаласа да, мөөрөйүн алдырып коюшту.

Эр сайыштын артынан байге көкбөрү башталды.

Петр ушунча тамашанын ичинен эр сайышты гана каалаган жок. Калгандарын таңыркоо жана кызыгуу менен карады.

Жөн убакта биригишпей уруу-уруу болуп, талашып-тартышып, чабышып жана бири-биринин үстүнөн падыша өкмөтүнө арызданышкан чогол эл мындай чоң жыйында тартип бузушпай, тамашага дили менен берилип, аны ынтаа менен өткөрүшү бекеринен эмес. Бул алардын салтты сыйлаганы жана зарыл убакта ынтымакка келүүгө жана баш кошууга жөндөмдүүлүгү. Анатолий менен Петр чогулган элдин кыймылынан мына ушуну түшүндү.

Анатолий Шулгин бул жакка эл көрүү үчүн келген эмес, Петроградда жумушчу кыймылына катышкандыгы үчүн полиция тарабынан кармаларда дем алууга келаткан иниси Петрге кошулуп, ушул жакты көздөй качкан. Бирок, бу келиши ага өтө пайдалуу көрүндү. Оңуту келе калса, жумушчу табы түп көтөрө чыкса, Россия-

нын дыйкандары гана эмес, тоо элдери да козголууга мүмкүн экендигин сезе баштады. Майда уруучулдук жана феодалдык-патриархалдык мамилелер өкүм сүрүп турган элдердин эмгекчилери бириге албайт деген жоромолдор негизсиз экендигин түшүндү. Бирок кыргыз эмгекчилери менен байланышуунун жолу ал үчүн белгисиз эле. Кыргыздардан сабаттуу жана прогрессивдүү адамдарды тапса, Шульгин алар менен байланышууга, караңгы элге большевиктер партиясынын идеясын жайылтууга токтолбостон киришүүнү өз алдына максат кылып койду.

Мындай адамдар барбы? Эсенбек менен Султаналынын айтууна караганда бул жерде прогресс жана революция деген сөздү түшүнгөн кишилер оңой менен табылбайт. Жөнөкөйлөтүп жаңы турмушту курууга, күрөшүүгө даяр кедейлер барбы деген суроого көп деп жооп беришет.

Ушул жерде отуруп, Анатолий Шульгин бир ойго келди. Петроградга кайра кетпей эле ушул жерде калып, мугалимдик кызмат сурап, өз ишин жүргүзө бергиси келди.

Эртеден бери элдин көңүлүн буруп, топ ичинен бөлүнүп турган Токтогул Анатолий менен Петрдин көзүнө алда кандай көрүндү. Акынды Эсенбек болуштар менен кармашып, Сибирге айдалып барып качып келген деп түшүндүрдү.

Тамашаны эркин өткөрүп жаткан эл эмне үчүндүр карышкыр көргөн жылкыча дүргүй түштү. Кыштак жактан келаткан коңгуроолуу тачанкадагы төрөлөрдү жана ага ээрчишкен аттуу солдаттарды көргөндө көкбөрүчүлөрдөн башкалар дүүлүгүштү.

Куралдуу кишилер ашка мейман болуу үчүн келатышпаганы белгилүү. Токтогул да ушу жөнүндө ойлонду. Ал Сибирден качып келгенден кийин дагы бир жолу камалып, элдин талабы менен кутулса да, падышалык бийликтер ага ишенимсиз киши катары карашчу. Ал нечен жолу суралып чыккан.

Коңгуроолуу тачанка элдин жанына келип токтогондо мундирин жаркыраткан полиция офицери Кызылбаш менен Тыныбекти бөлүп чакырып алып:

– Токтогулду тапкыла, – деп ыңгыранып буйрук берди. Солдаттар эч кимди качырбоо үчүн беш атарларын белендешип, элдин эки четин тосуп алышты.

Кызылбаш Шадыбек старчынды жанына чакырып алып, кылычын жалаңдаткан эки солдатка кошуп берди:

– Элди кырка тизип коюп, Токтогулду таап бер.

– Куп болот.

Токтогул солдаттардын келишин күтпөстөн аттан секирип түшүп, өбөктөп, элди аралай жөнөдү. «Ал мында жүрөт» – деген үн эч кимдин оозунан чыккан жок.

Бош калган аттан солдаттар шектенбесин үчүн Алымкул аны бирөөгө мингизгиси келип, эки жагын карады. Чалга учкашкан бала көзүнө уруна калды. Алымкул баланы карап, бери кел дегенсип башын ийкеди. Атай чоң атасынын артынан түшүп, эми эле Токтогул минип турган тору атка ээ болуп калды. Бир аздан кийин Шадыбек менен солдаттар Алымкулдун жанына келип токтой калышты. Солдаттын бири жаш ырчынын колундагы комуздан шектенгенсиди:

– Сен Токтогул?

Алымкул колу менен жаңсап Токтогул ортон кол экендигин, өзү чыпалак экендигин түшүндүрдү.

– Ал каякка качты? Сенин жаныңда турбайт беле? – старчын Алымкулга жүзүн үйрүдү.

– Бая эле кетип калган! – Жаныңда турган кишилер да жапырт күбө өтүштү.

Субанга Шадыбек мурдагысынан да суук көрүндү.

Токтогул чөптүн арасынан жөргөлөгөн бөдөнөдөн бетер калың элге калкаланып, өбөктөп качып баратат. Ар кимди жөөлөп бара жаткан акынды эл арга тапса, этектери менен далдалап калсак деп тилешет. Солдаттар анын соңунан жылчык калтырбай тинтип келатышат.

Мени полициянын куугунунан Сибирдин токою да куткарды эле, эми ушунча журт куткара албайбы деп ойлойт акын. Колго түшпөсүнө ишенет. Бирок дагы нарылап барганда көпчүлүктүн бир четин тосуп турган солдаттар байкап калууга мүмкүн. Токтогул аны билген жок.

Акынга боору ооруп турган Анатолий ал жанынан өтө бергенде:

«Токтогул, бери бас!» – деди орусча.

Орустардын ырайымдуулугун сезген акын алардын аркасына далдаланып, арабанын ичине жата калды. Анатолий анын үстүнө кашектен таштап койду.

Полицейскийлер калың элди нечен жолу аралашты. Далай убакыт өттү. Акырында Кызылбаш зиркилдеди:

– Элди бекер кармабагыла! Токтогул капкачан кетип калган окшойт?.. Азыр ат келет...

Офицер букжуйган Тыныбекти үңүрөйө тиктеди:

– Шайтан, – ал жерге түкүрүнүп, тачанкесине отурду да жөнөп кетти. Атчан солдаттар чочондошуп артынан ээрчип алышты...

Кечээ күнү «Беш-Ташка Токтогул келиптир» – деген кабарды укканда Тыныбек полицияга жашпырын кабар жиберген. Акындын элдин чогуу жеринде жүрүшү падышалык бийлик үчүн коркунучтуу деп эсептеген полиция аны бүгүн кармап кетишмек.

Опузалап жана коркутуп жүрүшүп, улуу акынды топтон жана элден четтетип, эмгекчилерди анын таасиринен сактап калышмак.

Тыныбек полицияны кечээ күнү келип, Токтогулду ашка жеткирбей кармайт деп күткөн. Акын бүгүн кармалса, ашка катышкан элдин көңүлү иренжимек жана алар байдын өзүн да жек көрүшмөк. Тыныбек ушуну ойлоп Токтогулду өзү издешкен жок. Башка убакта болсо, Рыскулбектин балдарынын көңүлү үчүн аны мойнунан байлап берүүдөн да тартынбайт эле.

Бай полициянын офицеринен бекер жеме укпаганын Кызылбаш да түшүндү.

Солдаттар кетери менен Токтогул арабадан түшүп, анда отурган төрт кишини кучактады.

– Ракмат, бир боорлорум!

Токтогулду куткарып калгандыгы үчүн арабадагы жигиттер өздөрү да кубанышты. Калың элдин далайы чубап келишип, орустарга алкыш айтып жатышты:

– Ракмат, көп жашагыла, кем болбогула!

– Жакшы адамдар турбайбы.

Падышалык чиновниктердин жана орус кулактарынын азабынан жалпы эле орустарды жаман көрүшүп жүргөн бир катар караңгы кишилердин көздөрү ачыла түштү.

* * *

Аш бүттү Тыныбектин көңүлү тынып, айылга тынчтык кирди. Ар ким өз оокаты менен алышкан кадимкидей күндөлүк турмуш кайрадан башталды.

Аш бүткөнү менен Талас өрөөнүндө тамаша улана берди. Токтогул ырчы кай жерде болсо, ыр менен күү ошол жерде, топурашкан элди да ошол жерден көрөсүң. Калктын мүдөөсүн ойлогон даанышман киши үчүн чаңкап тургандардын суусунун кандыруу, алардын кубанычы менен кубанып, кайгысына ортоктош болуп, көңүлүн куштар кылуудан жогору нерсе барбы. Токтогул бир жакка аттанганда ушундай максатты көздөп, алдыда күтүп турган элдин урматын сезип жана өзү да ошо менен сыймыктануучу. Даанышмандар түгүл, чабал ырчы, чоркок уста, асыресе тайкы болуштар да элди өз оозуна каратууну ойлойт. Андайлар журттун таламын көздөбөй, мансапты эңсейт, ошол үчүн башканы көрө албаган ич тарлыкка, атаандашууга жана наадандыкка өтүп кетишет.

Эл ыдыраган сайын башкаруучулар андан бетер майдаланып, мурдагы залымдиктин үстүнө паракорлук, алдамчылык, арыздашууну кошо үйрөнүшүп, зулумдук күчөп, букаралар кимдин ким экенин ачык түшүнүүдө. Ушу кезде бекке, болушка жана байга мурдагыдай ишенген жана алардан ажалындай корккон кедейлер жок. Эки жүздүү башкаруучулардан жалтанышканы болбосо аларды жек көрүшөт. Калк үчүн – көпчүлүккө маанек болор кишилер өтө керек боло баштады. Бирок андай азаматтар бөлүнүп чыга элек жана андайларды таанууга букараларда да чама жок. Ушундай шартта жалпы журттун көңүлүнө шоок, жакшы ырчы менен комузчуларды эл төбөсүнө көтөрүшөт.

Токтогул Талас элине ушундай кырдаалда келди. Атактуу ырчынын тайманбастыгы, сүргүндөн качып келип, падышанын жардыгына моюн бербей, эл аралап ырдашы анын зоболосун ого бетер жогору көтөрдү.

Таластыктардын чоң ырчыны сүйгөндүгү ушунчалык: болуштардын арасында байланышы болбосо да, анын кайсы айылда жүргөнүн башка жердегилер үзгүлтүксүз угуп турушту. Ал Тыныбектин ашынан кийин Таластын башындагы Каракол болушу тарапка өтүп кеткен. Өрөөндүн башынан кирип, аягына чыгайын деп ойлосо керек. Жанына ээрчиткени – өзүнүн шакирти Алымкул ырчы. Кең-Кол болушундагылар бир жумадан бери: «Током Кыржыда экен», «Жетигенге конуптур». «Каймасарлар эки күнү меймандашат имиш» – деген кабарларды алып турушту. Акырында биз жакка кайрылыштыр деген сөз угулду.

– Кимдин үйүнө түшөр экен?

Токтогул Кең-Кол тарапка кайрылганы ырас. Бирок кимдин үйүнө коноору белгисиз. Ал Сибирден качып келгенден бери атактуу байлар жана болуштар аны атайлап чакыруудан айбыгып калышты. Ал эми кедейлер сый көрсөтүү үчүн чакырууга кудуретсиз. Муну Токтогул өзү да жакшы билет. Ал конок болор үйдү издеген жок, та-

машаны сүйгөн элди издеп чыккан. Тамашаны ким сүйбөсүн. Токтогулдун келген жерине эл чогулат жана айлында жүргөн атактуу ырчыны байлар кээде өз намысы үчүн да аргасыздан конокко чакырышат.

Токтогулдун ойлогону ордуна чыкты. Эки болуш элдин чек арасын бөлгөн Калбанын сайынын четинде жол карап турушкан эки атчан жигитти көргөндө ал шакиртине карап, тигилер эмне үчүн турганын байкадыңбы дегенсип, ээгин көтөрүп койду.

– Тыныбектин айлындагы жигиттер го, байдын кумары тарабаган окшойт. – Алымкул кыткылыктады.

Бая күнү сынык мүйүз кара өгүзүн ыйлап жатып араң берди эле же ошонун акысын доолайын дегенби?

– Жубарымбек шашпа! Кимдин акысы кимде экенин ага көрсөтөбүз.

Ырчылар жакындаганда эки жигит утурлай бастырып салам айтышты. Токтогул алар менен учурашты. Алымкул тизгинин жыя кармап, уялчаак жигиттердин кантип учурашканын абайлап күлүп турду. Тосуп чыккандар муруттары жаңыдан көөлөнгөн жаш уландар экен. Башындагы ак калпактарынан башка кийимдери боз төбөл, минген аттары өздөрүнүкү эмес окшойт: биринин үзөнгүсү узун, экинчиси бостектен көрпөчө салынган. Кебетесине караганда байдын же болуштун жигиттери эмес, бирөөнүн жумшоосу менен табылган атка минип келишкен кичи пейил боз уландар. Токтогул билмексен болуп аларды сөзгө алды:

– Балдар, кимди күтүп турасыңар?

– Токтогулду...

Жигиттин бири күткөнүбүз силер болуп жүрбөгүлө? – деген кыязда жолоочуларды суроолуу тиктеди.

– Андай немени тааныбайбыз. – Токтогул атын чү деп бастырганда Алымкул балдарга күлө карап устатын ээрчий жөнөдү.

Балдар өз ара кажылдашып калды:

– Ой, Током ушул эмес беле? Сени эмнеге карабасты? Бая күнү ашта көргөн жок белең?

– Каяктан көрөм? Киши көп болуп жанына чендей албай койгомун. Кокуй, андай болсо артынан чабабыз.

– Уят! Уят! – Балдардын экинчиси абдан катуу кейиди. – Жана эле сизди күтүп турабыз деп айтпай.

Эки жаштын талашын угушуп жолоочулар күлүп баратышты. Аңгыча балдардын бири: «Акыры уят болорун болдук, жүр чакыралы» – деп жолоочулардын соңунан кууп жетти.

– Токо, айып бизде... Сиздерди бай чакырат.

– Кайсы бай?

– Кожоке.

– А Кожоке болсо баралы! – Жолоочулар аттын башын айылга бурушту.

Талас өрөөнүндө Токтогулдун тааныштары, дос-тамырлары өтө көп. Ал Кожокени да биле турган. Кожоке элүү кой, он чакты жылкылуу адам. Мынча мал байлыкка татыбаса да, айылдагылар аны кадырлап бай деп аташчу.

– Баса, бул жерде мени конокко чакыра турган белгилүү бай жок эле, – деди Токтогул...

Баланчаныкына ырчы келиптир, десе айылда киши калбай баары түп көтөрө ошол үйдө болору кыргыз үчүн расим Жабалактаган коңшуларына үй ээси да кайыл. Токтогул келди деген сөздү укканда ким карап турсун.

Кожоке меймандарына чай берүүдөн мурда эле эшиктен салам айтышып келип жаткан кишилердин сакалдуулары жогору чыгышып, жаштары улага жакка шыкалууда. Комузга жалдырашкан көздөрдү көрүп турушуп, коноктор чайды кенен иче алышпады. Аксакалдын суусуну кансын дегенсип, Алымкул өз чынысын көмкөрүп коюп, бир кесе айранды шимирип ийип, колуна комузун алганда отургандар кубанычтуу кобурашып калышты.

Бул жаш ырчыны жердештери төкмө деп аташа баштаган. Азыр анын атагы бул өрөөнгө гана эмес, кыргыздын башка тараптарына да жайылууда.

үйдө чогулгандар өздөрүнөн чыккан ырчы баланын чоң акынга шакирт болуп, ага ээрчип, эл аралап жүрүшүнө кубанычтуу. Алар ата-баладай ынак ырчылардын сөзүн гана андыбастан, сыпатын, кыял-жоругун да кызыгуу менен баамдашат.

Токтогул төрдө жумшак төшөктүн үстүндө чепкенин чечинип, күрмөчөн болуп, мандаш урунуп эркин отурат.

Устара менен алгандан кийинки чымыраган чачтары кыроодон бетер аппак болуп, башындагы кара топуну көркүнө чыгаргансыйт. Ырчы менен тааныш кишилер кайран булбулду карылык тооруп калганын көгала сакалынан да байкашты. Бирок туурда отурган турумтайдай кууш ийни, чымыр денеси, муңбаган кичирээк кой көзү, дымактуулугу жана шайырлыгы куду жаш күнүндөгүдөй. Үй толгон кишинин ичинен сүйлөп жана баарын күлдүрүп отурган Токтогул гана.

Алымкул жылаңбаш, чийбаркыт күрмөсүнүн сыртынан күмүш кемерин курчанып, өзү да күмүш сыяктуу жаркырап, күлүп, устатынын төмөн жагында. Аны сүйгөнү жана урматтаганы ушунчалык, ашык сөз айтпайт, бирок Токтогулдун ар бир кыймылын байкап, кезектүү жерде анын сөзүн сүрөп кетип, өзү да эл менен кошо чын пейили менен кыткылыктап күлөт. Акындын жанында жүргөндө андан жооп болмоюнча ырдабайт жана комузду да кармабайт.

Азыркы отурушта Алымкул эмне үчүндүр устатынан жооп күтпөстөн, колуна комузун алды. Кары адамдын чайга суусуну кансын жана отургандар бөөдө жалдырашпасын деп ойлогонун Токтогул дароо түшүндү:

– Мени картаң текедей калжактатпай өнөрүңдү бая эле көрсөтпөйсүңбү!

Жаш жигит ырын жазгы кара жамгырдай төктү. Анын ыры, обону калк менен учурашуудан башталды. Адатта бул милдетти Токтогул аткаруучу эле. Ырдын күтүлбөгөн багытка кетишине ал ич тарлык кылган жок, эмне айтар экен деп сабырдуулук менен тыңшады.

Шакирти туугандарына бир ооз ысык саламын айтты да, тек устатынын өнөрүн баяндоого өттү. Токтогул чоң жорго экендигин, өзү куйрук-жалы жетиле элек тай экендигин айтты. Акындын келиши менен тоо элине береке кирди, жүргөн жери той-тамаша.

Алыкулдун шаңкылдаган ачык жана сүйкүмдүү дабышы, орундуу сөздөрү отургандарга абдан жакты. Токтогул баланын көптөн бери оюн бийлеген сырын, таза жүрөгүн жана эл үчүн күйүп жанганын тилинен гана эмес, үнүнөн да сизди.

Жаш ырчы баянынын акырына чыкканча кишилер үйдүн сыртын да курчап калышты.

Кезек Токтогулга келди.

– Бу киши да ырын учурашуудан баштар бекен? – деп ойлошту кээ бирөөлөр.

Андай болуп чыккан жок. Токтогул бирөөнүн жосунун кайталамак түгүл, өзүнүн айткан ырын да экинчи кайталоочу эмес. Комузду колуна алар менен «Ак куу» деген күүсүнүн жайын түшүндүрө баштады.

– Ак куу мойнун созуп, канаттарын сермеп, минтип учкан экен. Көл... Ак куу сүзүп жүрөт. Таранат. Мергендин мылтык сунганы...

Комузчу аккуунун учканын, сууда сүзгөнүн жана тараңганын күү менен жана колунун кыймылы менен сүрөттөдү. Ошондо сыртта тургандар эшик талашып, бири-биринин үстүнө чыгышып, бирок нары тур, бери тур деп кажылдашпай, «төө бастынын» алдында калгандары ынтыгышып жата беришти. Эшикке жетпегендери туурдукту макилери менен тилишип, кичинекей жылчык чыгарышып, шыкаалап жатышты.

– Мылтык тарс этет, ок тийбейт, аккуу кулкулдап учуп жөнөйт...

Күү аякталган кезде эшиктин алды опур-топур боло туштү:

- Тур!
- Бастың...
- Ии, кокуй, колум.
- Башым.

Кимдир бирөө бир баланы ачуусу менен ыргытты эле, ал отурган кишилердин башынан ашып келип, коломтого жетпей жыгылды. Бирөө аны көтөрүп ала койду. Баланын бир жак чекеси сыйрылып жана топурак болгон. Ал чекеси менен жумушу жок, эшикке чыгарып жибериптесе эле болду дегенсип, аксакалдар тарапка элеңдеп карайт. Көңүлдөрү көтөрүлүп, күлүүгө ыроо таппай отурушкандар жапырт каткырышты. Токтогул да ага күлө карады.

– Ой, Атайсыңбы? – Капшыт жакта отурган Субан маңдайынан чым-чым тер чыккан баланы чакырып алып, жанына отургузду.

Мени эшикке чыгарып жибериптеби деп жалтанган Атай чоң атасынын жанына келгенде көңүлү бир жаңсыл болду.

Баланын тамашасы унутулуп, баары Токтогулдун колуна тигилишти. Бет маңдай жакта отурган Султаны гана Атайды акшыя карады.

Атай жана жер сүзүп жатып Токтогулду караганда акындын көзүнө көзү чагылыша түшкөн. Чоң атасынын жанына келгенден кийин да акын аны эркелеткендей күлө карады. Атай үчүн анын ырдаганы бир тең, ага көңүл бурганы бир тең эле.

Токтогулдун комуз кармашы, чертиши да башкараак.

Бирок да күүсү тааныш – «Мырза кербез». Муну Абдыракман маркум, Эркесары, дагы башкалар да черте турган. Бирок бул өз ээсинин колунан өзгөчө угулду. Эмне үчүн андай?

Таманы жаңы кызыган күлүкчө Токтогулдун өнөрү барган сайын арбыды. Эми сыртта эмне болуп жатканына эч ким назар салбай, жалдырап гана отуруп калышты. Улам эшикке чыгып туурдукка асылгандарды акырын жемелеп келип турган Кожоке өзү да көзүн сүзүп, терең ойго батты. Боз үйдүн туурдугу калбырга айланып, ар бир тешиктен жыбыраган көздөр жайнап турду. Муну сырдакана Алымкул гана байкады.

Бир аздан кийин күүнүн мукамы да, кайрымы да өзгөрдү. Мемирешип тыңшап отурган кишилер да жанда на баштады. Бул эмне деген күү? Токтогулдун манжалары тийсе, тийбесе да үч кыл сүйлөп жатат. Балким комузчу жансыз кылдарды колу менен эмес, дили менен сүйлөткөн чыгар. Ана, Токтогулдун башындагы кара топу чыракты чарк айланган парбанадан бетер анын башын тегеренип ойной баштады. Көзү, уурту, кулагы, бети – кыскасы бүткүл денеси кыймылга келди. Ичи толо чаначты булкан өңдүү улам бир жак ныптасын көздөй булт эткен сайын үйдүн ичинен да тышынан да күлкү жаңырат.

- Колунун сөөгү жок окшойт.
- Колунан садага!
- Кем болбосун!

Комуздун дабышы токтолуп, күлкүлөр тыйылганы менен алкоодон кулак тунат.

Токтогул күнү-түнү сайраса да талыгып койчу эмес. Карылыкка баш койгону, айрыкча Сибирге айдалып барып келгени курчу кайтыңкырап калганын Алымкул сезүүчү. Устатын аяп, анын кубатын көп зарп кылбоо үчүн өз убагында эс алдырып, тыныктырып, анын ордуна элге өзү эрмек боло калучу. Тамашаны сүйгөн Токтогул чарчаганын билбей, дагы да сайрай бербеси үчүн шакирти отургандарга мындай деди:

– Агайындар, ылаажы болсо, эшикке чыгып шамалдап келсек.

* * *

Кожокенин үйүнө чакырылгандар да, чакырылбагандар да келишкен. Ырчы жүргөн жердеги каада ушундай болгондуктан, бул эч кимге эрээн көрүнбөйт. Бирок чоң бай менен манаптын үйүнө карапайым кишилер батынбас эле. Кожокенин эшигин кеңири ачкан – анын орто чарбалыгы, карапайымдыгы жана меймандостугу.

Жайында Абдыракмандын кыркына келишкен жалаң төш жатакчылардын көпчүлүгү ушул жерде. Мында таң каларлык эч нерсе деле жок. Бирок Токтогул ошолордун кайсы бири менен тааныш экендигине Атай абдан таң калды.

Токтогул Отунчуну көргөндө: «Тегирмениң күүсүндөбү, бакжагай?» – деп учурашты. Узун кара сакалдуу чалга: «Үйлөндүңбү, Арзыбай?» – деди.

Узун сакал карыя катын алууга калыңы жетпей жүрүп, мурдагы жылы гана никелүү болуп, бир балалуу болгондугун Токтогулга айтып берди.

Меймандар үйгө киришкенден кийин Токтогул комузун колуна алып, Талас жери, анын эли жөнүндө ырдады.

Талас – Манастын мекени, кыргыздын берекелүү асыл жери. Эли кең пейилдүү. Бул баатырдын, чечендин жана алтын жаак, жез таңдай акындын конушу – деп капкачантан берки белгилүү адамдарды санап чыкты. Атай көп кишилердин ичинен Кокон ханы тарабынан өлтүрүлгөн Бүргө баатырды, Жеңижок, Чоңду жана Эшмамбет ырчыны өзгөчө эскерди. Бүргө капкачан Кокон ханынын карасанатайлыгынан өлгөн баатыр. Чоңду менен Эсенаман дүйнөдөн кайткан. Жеңижок менен Эшмамбет өз элинен качкан. «Эгерде Талас эли кенен болсо, тиги эки акын эмне үчүн качышкан?» – деп ойлойт Атай...

Токтогул Талас жөнүндөгү ырын бүткөндөн кийин колго суу куюлуп, меймандардын алдына дасторкон

жайылып, табак тартылды. Боз үйдүн туурдугунан жалтыраган көздөр ошондо гана жоголуп, эшиктин алды да кишиден тазаланды.

Үйдө меймандар жана аксакал адамдар гана калышты. Атайды чоң атасы жибербей отургузуп койду.

– Алгыла! Алгыла! – дегенде Атайдын эки көзү Токтогулга кадалды. Ал кандай жиликти аларын билүү да балага кызык.

Токтогул жамбаш алып, жумшак этин макиси менен кичинеден кесип, майдалап чайнай баштады. Алымкулдун колунда кашка жилик. Атайдын өзүнө омуртка тийди. Ал меймандарды тиктөөнү токтотуп, омурткасы менен эрмектеше баштаганда:

– Ай, балам! – деген Токтогулдун дабышы чыкты.

Атай кимге айтат дегенсип эки жагын карады.

– Сага айтып жатам. – Токтогул ага баш ийкеп, жамбашын сунду.

Атай ордунан лып тура калып, төргө умтулду.

– Ме, балам! Алып кой. Жамбаш көргөн сайын мени эстеп жүрөрсүң. – Устуканын берип жатып, ырчы эмне үчүндүр аны тиктеп калды. – Токточу, балам! Көзүң жылуу учурайт.

– Бул Султаналынын баласы эмеспи! – Алымкул жооп берди. – Баягы күнү ашта...

– Оба, оба. Эми эстедим. Мени полициядан сактап калгандардын бири сен эмес белең! О, тирмийген көзүңөн ананайын... Сендей баланы өстүргөн атаңа ракмат! Атың ким?

– Атай.

– Атай! Атың да жакшы экен. Бери отура кой. Мындан ары мен да сени унутпай турган болдум.

Токтогулдун көзүнө илингенине кубанган бала ушундай сөздү укканда эмне дээрин билбей кысталып калды. Көргөндөрдүн баары кубанышты. Султаналы баласы эс тарткандан бери ага биринчи жолу ыраазы болгону ушул.

Атай ордуна келгенден кийин да жамбашты же мүлжүбөй же койбой тамылжып отура берди. Аны эртеден бери баамдаган Токтогул ушул бала тегин көрүнбөйт, комузга дилгирлигине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду.

Тамак желип бүтүп, колго суу куюлгандан кийин Токтогул комузун алып, балага кайрылды:

– Балам, келчи бери!

Атай ырчынын жанына барып, коомайланып отура калды.

– Чертчи. – Ал комузун балага кармата берди.

Токтогулдун комузу колуна тийгенде баланын жүрөгү кабынан чыкчудай туйлады. Анын аптыкканын сезген карт ырчы тамашалуу сөз баштады:

– Менин комузум деле жаман эмес. Элдикине окшотуп өрүктөн эле жасап алгамын. Кылын да өзүм чыйраткам. Комузум жорго, башы элпек, каякка айдасаң кете берет.

Бала жүрөгүн басып, Токтогулдун «Чайкамасын» чертти. Жөн гана черткен жок. Бытыңдаган манжалары кыркалакей кыдырып, асем менен чертти. Бир гана айыбы башындагы тебетейи менен курсагынын кыймылдабаганы болду.

Баладан мынчалык өнөр чыгарын күтпөгөн Токтогул аны комуз менен кошо кучактап, бетинен өптү.

– Анык комузчу быякта жаткан турбайбы! Баса, айттам да, Талас ушундай жер! Мунун асылы чөбүндөбү же суусундабы?

Үйдө олтурган кишилер да комузчу баланы биринчи жолу гана көрүп отургансып таңыркашты, Токтогулдан бетер алкашты. Субан көзүнөн аккан жашка ээ боло албай бышактай баштады. Султаналы: «Бул жиндиде кеп бар экен го» – деп уулунун өнөрүнө көтөрүлө түштү.

– Биз кээде колдо бар алтындын баркын билбейбиз. – Токтогул маңдай терин жүз аарчысы менен сүртүп, ол-

тургандарга тегерете көз жүгүрттү. – Мен Беш-Таштан ашып түшкөн күндөн бери айлыңарда жаңы өспүрүм балдар барбы? – деп сурамжылап жүрөм. Бу бала жөнүндө ооз ачкан киши болсочу! Жалаң эле Атай дейсиңби, араңарда дагы бардыр... Кайсы бири таанылар. Таанылбай жүрүп өтүп кеткени да болор. Турмуш ушундай. Багы бар азаматтар шардан-шарга урунуп жүрүп, акыры сыртка калкып чыгар, багы жок ташка согулуп же бир кемерге кептелер.

– Ырас айтасың, асыл Током! – Субан көз жашын салаалатып уңулдап жиберди.

– Бу аксакал күйүттүү киши го? – деп сурады Токтогул.

Отургандар жаш кезинде дүйнөдөн кайткан Абдыракман комузчунун жайын түшүндүрдү.

– Сиздин уулуңуз кабарымда бар, – Токтогул баягыдай жадырабастан тиштенген калыбында сүйлөй берди. – Кайрат кылыңыз! Заман ушинтип кала бербес. Мен Сибирде жүргөндө орус жолдошторуман не бир сонун сөздөрдү укчу элем... Ток этер жерин айтсам, эркиндик заман, теңдик заман бизге да келет. Муну көптү көргөн билимдүү жана акылман орустар айткан. Аларга ишенүү керек. Менин көзүмдү ачып, падышанын торунан куткарган да ошолор. Өзүңөр көрдүңөр, бая күнү мени полициядан куткаргандар ким эле?

– Орустар.

– Биз кыргыздар, орус калкын жакшы түшүнө элекпиз. Капыр менен мусулманды гана жонунан ажыратабыз. Ошо мусулман деп бой салгандарыбыз далай жолу азапка салып, капыр деп жийиркенгендерибиз бизге канча жакшылык кылып жатат. Алардын арасында эл үчүн, азаттык үчүн жанын курман кылууга даяр эрлер бар экендигин өз көзүм менен көрдүм. Силер да көрөрсүңөр. Мен буга ишенемин. Сибирдеги акылман туткундардын айткан белгилери келип жатат...

Токтогул мындан ашык сөздөрдү айткан жок. Өмүр бою жакшылыкка зар болгондор үчүн ушунун өзү да чоң канимет эле.

Султаналы өзүн бир башкача сизди, комуздун баркын ойлой баштады. Баласын каардап, дагы башка жакка жиберип, молдолукка окутам деген оюнан кайра тартты. Атайга жол ачылды.

Ушул күнгө чейин Николай тамырынан башка орусту жактырбай жүрсө, азыр жалпы орус калкы жөнүндө жакшы пикирге келди. Бирок жаңы заман кандай болоруна жана анын белгилерине көзү жетпеди.

Жалаң Султаналы эмес, башкалары да чоң ырчынын акыркы сөзүн түкшүмөлдөөгө чабалдык кылышты. Балким, турмуш оңолуп, малыбыз көбөйүп, курсагыбыз тоёр деген кыял менен гана курсант болушту.

Арадан жылдар өттү. Тетиристинче турмуш начарлап, элдин башына коболоң түшө баштады.

ДУРБӨЛӨНДҮҮ МЕЗГИЛ

Чаңкайган асманды боз чалып, дүйнө жүзү түнөрүңкү. Күндүз бешимге чейин үлп эткен жел жок, аптап демиктире каптап турат да, бешимден кийин керимсел согот. Тушарга чыкпаган талаа чөбү тамыр жайып, боюн жаза албай эрбейип, тамчы сууга зар болгондой саргайып бүрүшүп калышкан. Жер каксоо, кичине жел урса жолдон да, тадаадан да чаң чыгат.

Адам менен мал үрөйлүү. Жылда жайдын үзүрүн көрүшүп дуулдап жатышкан айылдарда быйыл кандайдыр шаанишөкөт жок, кишилер кургакчылык, согуш жана солдатка чакырылган балдар жөнүндө гана сөз кылышат. Бардыгы эмне кабар бар, бир шумдук чыкпоочудайбы дешип, сырттан келген жолоочулардын жана узун кулактардын оозун тиктешет. Калк арасында күбүр-шыбыр, ушак-айың көп.

Бул күндөрдө күнүмдүк оокаттын зарын тарткан кем-багалдар гана эмес, телегейи тегиз, боору бүтүн, ток пейил адамдардын башына да ой түшкөн. Элдин үрөйүн учурган кургакчылыктын жана солдатка алынган балдарын коболоңу.

Ырас, айыл кишилери кээде чогулушат. Баягыдай тамаша курбай, түлөөгө мал союшуп, кудайдан жакшылык күтүшөт. Бардыгынын тилегени жакшылык... Эгерде жамгыр жаап, көк кайра жанданса, солдатка кеткен балдар кайра кайрылса, кудай тилектин бергени дешет.

Түгөнбөгөн чыгым жана зомбулуктан жабыр тартышып, анын үстүнө балдарынан ажырагандан кийин кыжыры кайнаган букаралар азыр октон да, оттон да кайтпоочудай кезенишип жүрүшөт. Акыры көр оозуна такалып турган немелер өмүр үчүн кармашууга даяр. Кыжыры кайнаган букараларды ээрчитер киши жок, динчилер күйт-күйт деп коюшуп, тумшугун жакаларына катышат, билермандар заманга карама-каршы туруу үчүн алсыз экендигин сезгендей эмне үчүндүр кылчакташат. Эл эңгиреп турган кез.

Ушундай туюкталып турган шартта айкын жол тапкан азаматтар жок, каякка барарын билбей карбаластанган эл кандайдыр бир шумдуктун болорун сезип, кулак түрүп турушат, бирок шумдук кайдан чыгарын жана качан болорун билишпейт.

– Эл кантээр экен?

Бул суроо ар бир кыргыздын жүрөгүн өйүйт. Байлар малынан айрылуудан, билермандар мартабасынан кагылуудан, букаралар өз башына ээ боло албай калгандыгынан коркуп, ушул суроого такалышат.

Ырас, жалпы жумурай-журттун амандыгын тилеп жана ал жөнүндө кам көрүүчүлөр да бар. Өзүн илгеркилердин Бакайы болбосо да кийинки Шабдан баатырдын Баякесиндей деп эсептеген Тоймат бий акыркы күндөрдөн бери чындап эле тынчы кете баштады. Түнкүсүн уйкусу

бөлүндү болуп, күндүз ойдон башы көтөрүлбөй, керсары неме азыр сакалынан бетер купкуу болуп, чекирейген көзү эле өзгөрүлбөй калды.

Тоймат элдин башына түшкөн кайгыдан мурда, ушундай оор күндөрдө аларга акыл таап бере албагандыгы үчүн намыстанат, арданат. Көптү көргөн даанышман кыргыз кайдасын? Сен, бир кезде Бакай өңдүү акылманды берип, Манаска жол көргөздүң. Сен, бир кезде Шабданбай баатырга Баякедей жолдош кошуп, экөөнүн да мартабасын көтөрдүң, – деп ойлойт Тоймат. Ошол даанышман аксакалдар кайда? Кыргыз касиеттүү эл эле, Манастын арбагы тирүү дечи эле, эгер ошонун ырас болсо, мен бечарага кубат берип, акылыма акыл кошкула...

Торгой менен тең ойгонгон Тоймат чепкенин желбегей жамынып, дөңгө чыгып отурат. Эрте мененки чайга да барган жок. Кудайдан, арбактан тилек тилеп, ак эткенден так этет. Тилектин чети да кылайбайт.

Жүрөктүн үшүн алар имиштер күндөн күнгө күч алууда.

– Ак падыша германдан жеңилиптир дейт. Падышанын башынан сыймык кетиптир... Орустардын карамагындагы калктар бөлүнүп чыга баштаптыр. Чүй боору менен Көл балдарыбыздан айрылып өлгөнчө, чогуу өлгөнүбүз жакшы, – деп кол курап жатышат дейт. Аксы, Кетмен-Төбө тарабы тынч экен... Ушул өңдүү эле каңырыштар..

Кыргыздар бир тарабы баш көтөрүп, бир тарабы камырабаган кандай эл? Таластыктар каягына кошулмак? Бул суроонун үстүнө кургакчылыктын азабы кошулуп, бийдин башы маң... Турмуштун жышаанасы жакшы эмес. Ал айланасына көз чаптырат...

Дүйнөнүн суру учкан... жер бетин мунарык баскан. Таалаа гана томсорбостон тоонун күңгөй-тескейи да саргайган. Булбул таңшып отуруучу дарактардан сагызгандардын шакылыктаганы угулат. Кара башыңа көрүнгөн бабырган түн ичинде дал короонун кырына келип сайрачу

болду. Тоймат аны таш менен уруп учуруп, ниети жаман шүмшүктүн тилеги өрттөнсүн үчүн артынан чок ыргытат. Тигини карасаң, демейде ач бел, куу жондо жүрүүчү кузгундар куркулдашып, айылга үйүр боло баштады. Жоорулар көбөйдү. Түгөт алган чычкандар так түштө куйругун чычайтып көтөрүшүп алып, төрдүн төбөсүнөн чуркап өтүшөт. «Жакшы эмес. Жакшы эмес... Куда өзү оңдобосо, адамдын колунан келбечүүдөй балаа босогодон баш бактагансыйт».

Ушул дөңдө отуруп алып, эл тагдырын чечип, өткөндүн тарыхын жат билүүчү даанышман карыя өмүрүндө азыркы учурдагыдай шумдуктарды көрбөгөн жана мынчалык башы каткан эмес. Эгер андай болбосо акыл кимден чыкмак? Ал жанына келген карыялардан жаңы кабарларды гана угат, башка сөз сурабайт. Өзү да аларга кеп айтпайт. Белин бүкчүйтүп, чекир көзүн ачып-жумуп, кезерип отурганы отурган...

Дөңсөөнүн жанына атчан бастырып келген жигит бийдин каптал жагынан салам айтты. Чал уктап отургансып жооп берген жок.

– Бий! Кудайберген болуш сизди кечке конокко чакырат! Келбей койбоңуз!

Жигиттин акыркы сөзүн гана кулагы чалгандай Тоймат мойнун буруп, аны эмне деп калжырап турасың дегенсип делдейе карады.

– Болуш сизди конокко чакырды. Аттаныңыз.

Бийдин кеңкелес кебетесине күлкүсү келген жигит атынын башын чукулунан имерди.

* * *

Кең-Колдун сол жак тарабындагы боз чыбырдын этегинде отурган калың айыл Кудайберген болуштун айылы. Бул жер анын кыштоосу гана. Кең-Колдун ичи-ты-

шында болуштун энчисиндеги мындай кыштоолор, жайлоолор жана күзгү оторлор толуп жатат.

Болуш Талас өрөөндө гана эмес, кыргыз менен казактын далай жерине даңктуу. Анын бир башында эки аты бар: өз ысмы Кудайберген, элдин койгон аты Кызылбаш.

Эмне үчүн эки атка конгон? Таласта Кудайберген аттуу көп, бирок алардын ичинде болушу экөө гана. Кудайберген десе, уккандар кайсынысы жөнүндө сөз болуп жатканын ачык билбей буйдалып калычу экен. Бир күнү кокустуктун шарапаты менен эки болуш Олуя Атаны көздөй бирге жол жүрүп калышат (Экөө каршы болушкан, бирге жүрүшчү эмес). Аларга казактын билермандары жолдош болуп, ар кимиси менен таанышкандан кийин:

– Мынасы Кызылбас Кудайберген, анысы Карабас Кудайберген экен гой – дейт.

Ошондон кийин болуштардын бири Кызылбаш, экинчиси Карабаш аталып калат.

Таластан тышкары элдер көбүнчө аны Кызылбаш деген ат менен гана таанышат.

Кызылбаш мансапты гана көздөгөн болуш эмес, дүнүйөнү маңдайына туткан бай, өмүрүн жыргал менен өткөрүүнү каалаган кадимки эле киши жана тиги дүйнөдөн үмүтү чоң дааткан мусулман. Атап айтканда, жыйырма жылдан бери болуштукту бербеген «түшпөс хан», үч миң койдун, миң жылкынын ээси, үч катындын эри жана беш убак намасын жазбаган пенде.

Болуш күндөлүк жумуштарынын баарын аткаргандан кийин бешим намасын окуп отурат. Бүгүн Беш-Таштын болушу Дөөт саламдашууга келген экен. Байкуш карып жана арып калыптыр. Кезинде ал Кызылбаш менен төкөөрлөшүп жүргөн кара көктүн бири эле. Кийин амалдуу Кызылбаш Дөөттүн таянган тоосун өзүнө ыктагып алып, эрегишкен болушту басынтып, намысына жетет... Эми Дөөт карыган кезинде катыны өлүп, жарды-

ланып, кадыресе жүдөптүр. Ошону көрүп отуруп, ажатчыл Кызылбаш өз жигити Боронбайдын аялын Дөөткө аялдыкка кошуп берип, үйүнөн чыгарды.

Дөөт калыңы жок сулуу аялга жеткенине кубанды. Боронбай менен Канымбүбү томсорушту. Болуш Дөөттү катындуу кылуу менен бирге аны жана ошол болуштун элин сөзгө сындырык кылдым го дегенсип көңүлү көтөрүңкү.

Мындай зордук далайдан бери кайталанып келаткандыктан, ага эч ким каршы чыга албайт жана антүүгө ал кайда?!

Кызылбаштын бул дүйнөдөн арманы жок, каалаганы колунда, мартабасы бийик. Анын тилегени эле – тиги дүйнөнүн бейиши. Намас окуганы жана кудайга сыйынганынын себеби ушунда.

Бул дүйнөдөн көңүлү тынык жүргөн болуш кийинки убактардан бери эл ичиндеги дүрбөлөңдү, турмуштун берекеси кетип баратканын көрүп, өзү да кооптоно турган болду. Бул дүйнөнүн жыргалынан да ажыратпоону кудайдан сурай баштады.

Эрке жана сергек токол күйөөсүнүн көңүлүнүн басмырланганын байкап, мындай учурда кымбат баалуу памил чайдан күмүш самоорго кайнатып, алтын чайнекке демдей турган. Чайдын шыбаасыбы же сулуу токолдун ыкласы мененби, айтор болуштун денеси жайылып, мурду барбайып кадимкидей калыбына келер эле.

Кызылбаш намасын аяктап, алакан жайып, дубасын күбүрөп жатканда эшик ачылып, Тоймат бий кирип келди. Бурулкан «жогору чыгыңыз» деп төр жакты көргөздү. Бий сыйлуу орунга отуруп, расим боюнча өзү да алакан жайды, дуба кылды.

– Оо, жараткан жалгыз менден өткөн күнөө болсо, кечир! Мен эч кимге деле кыянаттык кылгым келбейт. Мүнөзүм жаман, өзүмдү өзүм токтото албайм... Алла таала, аны өзүң жакшы билесиң. Сенден сурарым: күнөөмдү

кеч, тиги чын дүйнөдө мени шерменде кылба? Бул дүйнөдө да ырыскымы кемитпе. Оомийин! – Кызылбаш ушинткенде кыргактуу элечек кийип, жоодураган жаш келиндин жумуру билегине, апкак тамагына сугу түшкөнсүп, тикирейе караган Тоймат да «оомийин» деп бата кылды. Кыргактуу ак элечек кырчындай жаш келиндин мөлтүрөгөн кара көзүнө, анан калса, куюп койгондой жарашып турат. Кемпири карып, өзү да күүдөн тайып бараткан Тоймат малдуурак жана алдуурак кезинде токол алууну ойлобогонуна өкүнгөндөй үшкүрүп койду.

– Ассалом алейкум! – Кызылбаш жайнамасын бүктөп, коногун көздөй басканда Тоймат ордунан тура колун сунду.

– Ува – алейкума-салам!

– Отуруңуз. Отуруңуз! Бийди төргө чыгарып, үй ээси анын төмөн жагынан орун алды. Чай карып кетпесин үчүн чайнекти белендеп, намастын бүтүшүн күтүп отурган Бурулкан күмүш жагдандын оозун ачып, жалтыраган кутуну сууруп чыкты. Бул эмне дегенсип, меймандын көзү аялдын колунда. Кутудагы чай экен.

– Оо, жоо алгыр! Чайды мынча эмне барктайт – деп ойлоду бий.

Чай борк-борк кайнаганда үйдүн ичи жыпардай буркураган сонун жытка толо түштү... Меймандын астына түрдүү татты жана жемиш аралаш коюлган берекелүү дасторкон жайылды. Чайды чоюлжуган Бурулкан өзү куюп, билериктерин шалдыратып, алтын шакектерин жаркыратып, чыныны кош колдоп сунганда Тоймат сунулган колду тиктеп тургусу келди, буруксуган жыпар жыт же чайдан же келинден чыкканы билинбей каңшарын жарып жиберди.

– Кудай таалам, берчү кишисине баарын берет экен го – деп койду өзүнчө чыны алдына коюлганда.

– Кана, алыңыз! – Кызылбаш дасторконго чакырды.

Тоймат чайды биринчи көргөнсүп, секин ууртап, тамшанды. Ооба, мындай даамды оозуна алганы ушу гана.

– Болуш, мунуң эмне деген чай?

– Ээй, аксакал! Төрө чай деген ушул. Памил чай деп да коюшат. Муну мен өзүңө окшогон көңүлүм сүйгөн кишилерге гана ооз тийгизем. Мындай чай оңой менен табылбайт. Кокондо бир өзүбек досум бар. Жылына кырк кунан кой айдатып, ошо досум аркылуу Кытайдан алдырам...

– Бали! – Бий тамшанды! – Аш ичкен оозго жарашат. – Ал сөзүнүн аягына чыккан жок. Бирок анын эмне айтарын болуш сурабай эле түшүндү.

Бул тегеректеги байлары болсун, манаптары болсун, дүнүйө жыябыз – деп итче ыркырашып жүрүп, жашоонун жайын ойлонушпайт. Тыныбек байдын сыйынган оокаты – жүгөрүнүн дүмбүлү... Аш жасоого уста аялдар менен эркектер даамдуу оокаттар ар качан жалгыз гана Кызылбаштыкынан үзүлбөйт. Бийдин кулак кагыш кылганы ушул эле...

Намастан жана дубадан кийин кудай тилегин кабыл алганы же албаганын билбесе да, Кызылбаш өзүнүн иштеген күнөөлөрүн унутуп койду. Ал азыр мартабасына чиренип, көтөрүлө сүйлөп коюп отурду. Бирок алдыда ушунчалык күчтүү болуштун колунан келе бербес иштер бар эле. Ошол тууралуу акылдашуу керек. Кызылбаш ушу максат менен бүгүн үйүнө айыл аксакалдарын чакырган. Элдин түрүн байкап келүү үчүн бир катар жигиттерин Таластын аягына чейин чаптырган. Кош, муну билүү менен эмне бүтмөкчү. Кеп Чүй тарапта. Кишини ошол жакка жиберүүнүн зарылдыгы эсине түштү.

– Ай! – Болуш улагада отурган жигитке карады. – Барып Боромбайды чакырып келчи!

– Куп болот!

Алар чай ичип бүткөнчө кара көрпө тебетей, кара күрмө, кара өтүк кийген борбогой мурун, кара сур жигит кабагы салыңкы келип, салам айтты.

Боромбайдын кара кийингени – кеткен катынына аза күтүү эмес, өзүнүн адаты. Ал төмөн жакка чөгөлөп отура калганда, Кызылбаш жоон үнү менен өкүм сүйлөдү:

– Сен эмнеге шылкыйып калгансың! Туубаган катындан улактуу эчки жакшы... Көтөр башыңды!

Канымбүбүнүн келгенине үч эле жыл болгон. Анын туубай турганын ким билсин! Баланы кечигип көтөрөр... Бирок Боромбай каяша айткан жок:

– Болуш, эрк өзүңдө. Буйрук сизден, аткармай бизден. Кызылбаш ага ыраазы болгондой бир аз жумшара түштү да, тапшырмасын дайындай баштады:

– Сарбагыштарга чейин тийип кайт... Чоңдоруна жолук. Элдин түрүн байка... Тез кел...

Болуштун максаты эмне экенин кыраакы жигит жакшы билет. Чүй тарабындагы элдин пикирин билермандардын оозунан гана эмес, көпчүлүктүн түрүнөн байкоо керек эле. Баарыдан да алардын падышага каршы чыгары ачуу менен айтылган сөзбү же алар чындап козголушабы – ошонун жөнүн түшүнүү зарыл.

– Куп болот. – Боромбай башын ийип, кулдук кылып, эшикке чыгып кетти...

Бир аздан кийин үйгө Тыныбек бай, Шадыбек старчын, алардын соңунан Кең-Колдун жана барактын аксакалдары келишти.

* * *

Тамактан кийин ак сакалдарын жайкашкан олчойгон карыялардын кээси кош жаздыкка чыканактап, кээси жүккө желөнүшүп керилип-чоюлуп ойлуу отурушту. Келгенден бери чөкө түшкөнүн жаспай, каккан казыктай болуп, бир ордуна козголбогон Тоймат бий.

От боюнда аюу талпактын үстүндө чалкалап, аялына бутун ушалатып жаткан Кудайберген устара менен таза

алдырган мадырайган кызыл башын ак жаздыктан көтөрүп, мандаш урунуп отурганда, Бурулкан илбериңки тура калып, эрине кылкарадан чепкенин жаап, чыгып кетти.

– Аксакалдар! – Болуш тамагын жасаганда бардыгы жабыла орундарынан козголушуп, анын оозун карашты. – Жылдын түрүн өзүңөр көрүп отурасыңар. Андан да элдин түрү жаман. Ушак-айыңга караганда Чүй, Ысык-Көл, Нарын тарабындагылар ак падышага каршы көтөрүлгөнү турат дешет. Дейт, дейт көбөйүүдө. Ар кандай сөздөр Талас ичине да таралды. Кокус журт башына коболоң келсе, биз эмне кылмакчыбыз? Силер менен бүгүн ушу тууралуу акылдашмакчыбыз.

Бардыгы сенин оюң кандай дегенсишип бири-бирин тиктешет. Алардын ичинде жашы жана кийиминин жупунулугу жагынан көзгө урунбаганы Тыныбек гана. Бирок анын баарынан бай, баарынан акылдуумун деген ою бар. Башкалардын жообун күтпөй Тыныбек кара сакалын селкилдетиپ сөзгө киришти:

– Ээленгендер өз билгенин кылышсын! Жумушубуз эмне? Бизди бирөө кыйнабаса, жайыбыздан сүрбөсө, падыша менен сүбөлөшө турган кандай жөнүбүз бар?.. Биягына да, тыягына да кошулбайбыз...

– Туура айтасың! – ак сакалы көкүрөгүн жаап турган кара сур чал күркүрөгөн дабышын чыгарып, кым-кап чепкенин кымтыланып койду.

Тойматтын чекир көзү чакчая түштү. Булар кайда жүргөн үй күчүктөр? Элдин башына күн түшсө, кара жанын далдалаган кишидей кай жакшылык чыксын – деген ой менен үрпөйгөн кашы бириндей түштү:

– Мындайда ар ким керт башын калкаласа, элден эл калабы? Ошону ойлогула. Кудай берген жанды кудай алат. Тирүү болсок бир дөбөдө, өлсөк бир чуңкурда бололу! – деди ал демите сүйлөп.

Андан кийинкилердин кайсы бири Тыныбекке, кайсы бири Тойматка кошулушту.

– Бирөөлөр өлөт, – деп биз да ажалга башыбызды кармап берелиби? Болбогон сөз. – Тыныбек букжуйган мойнун толгоп, колун шилтеди.

«Ооба, десең», «туура айтат» деген сүрөөлөр угулду. Элдин тагдыры кылдын учуна илинип турганда жанбактылардын кесири тиеби деп чоочулаган бий отургандарды эсине келтирүү үчүн күчүн үрөп чечендикке салып, далай сөздөрдү айтты. Бирок анын сөзү көбүнүн кулагына түшкөн жок. Ал түгүл, «сеники туура», «меники туура» деген талаш чыгып, бирок эч кимиси өз оюнун тууралыгын аныктап түшүндүрө албай, арбак кудайга сүйөнүшүп, теске көнбөгөндөрүн жемелейбиз деп уруш чыгып кете жаздап барып токтошту. Болуш жер карап отура берди. Качан гана аксакалдар айтышуудан чарчашып, бири-бирине таарынышып, мурчуюшуп отуруп калганда тамагын жасады.

Тигилерге караганда азыркы кырдаалдын жайын Кудайберген жакшы билүүчү. Анын жигиттери, алыстан келген меймандар, акырында, тамыр пристав Колесников өзү да бир топ нерсенин жайын түшүндүргөн. Падышанын күчтүүлүгүн жана кыргыз элинин бириге албасын, ал өзү да жакшы түшүнүүчү. Кечээ Кененсары, Норузбай кол салганда баш кошо албаган кыргыз бүгүн чалды-куйду болуп, туш-тушка бөлүнүп кеткенде кошулабы? Башканы коюп, ушу алакандай Талас элин ким бириктире алат? Эл балким баш кошууга көнөр эле. Бирок аны ким баш коштурат? Жогору жактан эки Кудайберген, орто ченден эки Үзөн (бала Үзөн, чоң үзөн), төмөнтөн Ыймамбек, Ташкаранын ар кимиси мен башчы болсом деп жутунушат. Башканы коюп, ушу отурган Кызылбаш көзү тирүүсүндө өлүп баратканда тизгинин эч кимге бергиси жок. Андан көрө өлгөнүн артык көрөт.

Талас ушундай ала болгондон кийин кыргыздын башка уруулары бириге албасы ага бештен белгилүү. Жалаң эле Кызылбаштан өзү Кетмен-Төбөлүк саяк менен ыркы жок, сарбагышка таарынчы бар, солто менен гана татуу эле, алардын атактуу болушунун уулун салам айтпай айылдын жанынан өтүп баратканы үчүн кыштын чилдесинде кар үстүнө отургузуп койгондон бери солто менен да араз.

Бул бир жагы. Экинчиден падыша өкмөтү менен тийиштик кылуу жагынан да Таластын манаптары унутулгус сабак алышкан. Бир кезде кыргыздар Россиянын составына кирип, тоо эли мамлекеттик бийлик, закон кандай болорун жакшы түшүнө элек кезде биринчи жолу болуш шайлоо башталат. Ал кезде Таластын ири манабынын бири Сатылган датка болгон. Сатылган байлыгы, каардуулугу жана куулугу менен таанылган. «Оруска болуш болгондор динден чыгат экен» деп, башка манаптарды коркутуп, болуштукка өзү шайланат да, элге салык, чыгымды көп чыгарып, муну бербесеңер чочко кайтарат – деп баарын коркутат. Өзүмчүлүктүн амалы менен өз уруусу бүт бай болот. Ошондон кийин башка манаптар алданганын билишип, болуштукту талаша башташат...

Кийинчирээк Жанкороз деген болуш даңкы таш жапырып чыгат. Падышалык бийлик эмне экенине баа бербей кайратына ишенип өз билгенин кылат. Чыгым салуу, кун төлөтүүнү өз бетинче жүргүзөт, молдо, дубана, кожолордун элден жыйнагандарын тартып алат. Анын законду ою келгендей бузгандыгы жөнүндө оёзго арыз түшөт. Жанкороз калың элдин көзүнчө оёздун алдында суралат. Анткени оёз аны көпчүлүктүн көзүнчө шерменде кылып, мындан ары эч ким законду бузгус кылмак болот. Жанкороз заңкайган чоң киши экен. Аны стулга отургузушканда, оордугуна чыдабай орундуктун баары качырап сына

берет. Акыры издетип жүрүшүп, болуштун өзүнө окшош олчойгон чоң кресло алып келип, отургузушкандан кийин кресло кычырап барып сынбай калат.

Оёз погондорун жаркылдатып, анын бет алдында отуруп, бир гана суроо берет:

– Сени чектен чыккан бузук дешет. Ушул ыраспы?

Эл жарданышып Жанкороз менен оёздун оозун тиктешет.

Жанкороз тартынбай жооп кайтарат:

– Эгер элдин айтканына ишенгиң келсе, мени «бузук» дешет, а сени «торгойдон келген мужук» дешет.

Тилмеч төкпөй-чачпай сөздү бир тилден бир тилге которуп турат.

Оёз сөзгө сынат. Анткени ал торгой казактары тараптан келген чиновник, теги төмөн катмардан эле.

– Бар, кете бер! – дейт да оёз жолуна түшөт.

Ошондон кийин болуштун залымдиги ого бетер күчөйт. Бирок кечикпей улукка кайрадан суралат. Бул жолу татар оёз сурайт. Ал чыканактай гана кичинекей киши экен. Мурда улукту сөзгө жыгып, текебери күчөп калган неме буларды экинчи жолу мага жологус кылайын дейт да, оёзго катуу сүйлөйт:

– Торгойдон келген мужук беттеше албаган, Жанкорозду чыканактай болгон татар сурайт имишпи? – Жанкороз кээрдүү сөзү аз келгенсип, оёзду төшкө чоң муштум менен шилтейт. Эпейген оёз үч-төрт ала салып кетет. Жаалап турган куралдуу солдаттар болуштун колун аркасына байлашып, айдап кетишет. Ал он жылга кесилип, Сибирге айдалат.

Россия менен кошулганга чейин кыргыздын манаптары башкарып турган хандарга жана алардын өкүлдөрүнө кезинде тийиштик кылбай койгон эмес. Бирок айыбын төлөп, кутулуп кетүүчү. Жанкороз да оёзду ургандыгы үчүн көп болсо айыпка жыгылып, чыгымын төлөп, кутулуп кетем деп ойлогон.

Жанкороздун окуясынан кийин Таластын манаптары падышалык бийликтин өкүлдөрү менен экинчи жолу тамашалашпай турган болот. Мына ошондойлордун бири – ушу Кудайберген.

Ушу кырдаалдын баары Кызылбаштын көңүлүндө эле. Бирок ал жөнүндө айтууну туура көргөн жок. Анын ою башкада.

Бүгүнкү сөз элге жайылбай койбойт. Балким улуктарга да жетер. Бул үйдө падышага кыяпат боло турган сөз чыгышы коркунучтуу. Тескерисинче, элди тартипке чакыргандыгы жөнүндө сөз тараганы пайдалуу. Эгерде, шарт өзгөрсө, дагы ылайыгына жараша иш кылар.

– «Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес». Ага катылган соо калбайт. Азырынча кажы-кужу жок, жай-жайыңарга тарагыла. Күбүр-шыбырды токтоткула. Айылдагы терсаяктарды теске салып, чыгымга калбаска бүтүрүп жибергиле... Биздин иштер ишибиз ушул. Калганын көрө жатарбыз.

Карыялар унчугушпай угушту. Тоймат шылк дей түштү. Болуш менин сөзүмдү колдойт, – деп ойлогон эле, анткени – аны абдан кадырлачу, сөзүн кайтаруучу эмес. Бүгүн Тойматтан башка кишиге төрө чайдан татырбаганы бекеринен болгон жок. Бирок азыр урматтуу бийдин шагын эмне үчүн сындырды?

Баятан бери сөзгө катышпаган Шадыбек чыгым дегенде жандана калды:

– Эл бербей жатат. Кантип тездетебиз?

– Шадыбек, сен эң мурун өз алкымыңды тый! Бая күнү пристав келгендеги менин чыгымымдын үстүнө ар бир түтүндөн кошумча акча жыйнапсың! Акмак! Азыр жан кулактын учунда турганда кулкунуңа этият болбосоң, биринчи ок сенин чыкыйыңа кадалат. Уктуңбу? Бар. Жөнө.

Меймандар ордунан козголушканда Кызылбаш «аксакал куру кетпеңиз» деп Тойматтын үстүнө чепкен жапты.

Сөзүн коштобогону менен тигилердин көзүнчө болуштан сый алгандыгы үчүн бийдин көңүлү да көтөрүлө түштү.

* * *

Айыл жым-жырт. Жылдагыдай ат жарыш, көкбөрү тартуу, кыдырышып кымыз ичип, күпүлдөшкөндөр жок. Ар кайсы жерде бирин-серин кишилердин күбүр-шыбырына караганда айылда коболоң бар.

Кызылбаш болуштун үйүнө да эч ким катташпайт.

Букар килем тартылган капшытта калыңдыгы тизеден ашкан кат-кат төшөктүн үстүндө ак шейшептүү жука шайы жууркан жамынып жаткан болуш баш жагындагы күмүш баканга илинген чаар ала жолборс терисинин жерге үч бүктөлүп, чубалжыган узун куйругун сылап ойлуу. Саргыч муруттары майланышып, таноолору дердейип, бадырайган кой көзүнөн чачырайт. Минтип жатуу болуш үчүн адат. Үй ичинде не бир кымбат баалуу буюмдардын ичинен жалгыз гана жолборс терисин ардактайт. Аны дайыма баш жагына илдирип коюучу.

Кызылбаштын төшөктө жатканына бешинчи күн. Бирок анын оору же соо экенин эч ким билбейт. Ал өзү оорумун деп айтпаса, «эмне үчүн жатасың» деп ким сурай алат. Ошону үчүн кишилер ага иш боюнча да, көңүлүн сурап да келе алышпайт.

Ал жашыраак күнүндө кызыл жүгүрүк менен ооруп айыккан экен. Андан бери күн бүркөлсө тула бою туташып, буту-колун аялдарына ушалатууга адат алган. Бул адаты Бурулканга үйлөнгөндөн бери ого бетер күчөгөн. Бирок азыркы жатышынын себебин башкалар түгүл, Бурулкан да билбейт. Оорусу катуу болсо табыпка түшөр эле, болбосо төшөккө мынчалык байланчу эмес.

Эмне үчүн жатканын Кызылбаш өзү гана билет. Үч күн мурда Шадыбектин букаралардан өлөрчө тепки же-

генин уккан. Айылдын ээн баштары кечээ күнү дагы эки старчынды көк ала койдой союптур. Чыгым да, салык да жыйналбай калды...

Болуш оёзго киши жиберип, болгон абалдарды билдирип турду. Оез «элге катуу чара көрбөсүн, салыктарды да кыстабай коё турсун» деп туюк жооп кайтарган. Жыйырма жылдан бери элди былкылдатпай кармаган Кудайбергендин жана асманга колу жеткен падыша өкмөтүнүн бийлиги колдо турганда букаралардын эсирип, башка чыгып кетиши ал үчүн жаман белги эле. Өзү атка минип жигиттерин шайма-шай ээрчитип чыгып, ач айкырык салып, эсиргендерди эсине келтирейин десе, оёз кендирип кести. Коркок оёздун сөзүнө түкүрүп, өз билгенин кыла берейин десе, кыжыры кайнап турган эл мени да «старчындардын кебетесине келтиребби» деп чочулайт. Эгерде үйдө жата берсе, болушка үйүн кайтарттык деген ушак тароого да мүмкүн. Айласы түгөнгөн Кудайберген эски оорусун бел кылып, сырын айтпай жата турду.

Сопсоо киши төшөктө жатса, ойго эмне келбейт? Германиядан жеңилип, элдин козголоңунан коркуп, алактаган ак падышаны көз алдына элестетет... Ал тактыдан кулайт. Колуна найза, кылыч кармаган эл падышаны тоголотконуна алымсынбай, оёз, пристав, болуш жана старчындарды кууп келатышат. Кызылбаш «көзүм жамандык көрбөсүн» деп жолборстун куйругун бетине далдалай койду да, оор үшкүрдү.

Үшкүрүүнү билбеген күйөөсүнүн оорусу жүрөгүндө экендигин сергек токол сизди. Мындай дарт ушалоо менен чыгабы. Ал ордунан туруп, күмүш самоорду кайнатып, төрө чайдан демдеди.

– Кудая шүгүр, – болуш баш көтөрүп, ичигин жамынып отурду. – Кудайдын сүйгөн пендесин киши кор кыла алабы? Элге сыр алдырбоо керек...

Даамдуу кызыл чай анын көңүлүн ачып, денесинин курушун тараткансыды. Ушул учурда өтүгүн тарпылда-тып, кийими да, иреңи да чаң болгон бирөө кирип келди. Аны Кызылбаш өтүгүнүн дабышынан гана зорго таандыды. Жигиттин кара чапаны менен тебетейи бопбоз, иреңи көрдөн чыккандай купкуу, маңдайынан жана жаагынан аккан терлери суусу кургаган сайдай кашкайып калган. Көзү карышкырдыкындай кыпкызыл. Бул Боромбай эле.

– Ассалом алейкум? – Ал колун бооруна алып чөгөлөп отура калды.

– Вaleyкум ассалоом!

Жол азабынан кыйналып, сүлдөрү гана калган жигиттин кебетесинен улам болуш чочугандай акырын гана сурады. – Жакшылыктын жышааны барбы?

– Жок! Сарыбагыш козголуптур... Чабыш болуп солдаттар жеңди. Эл үрктү. Кытайга... Солто аман.

– Ажап болуптур! Аксарбашыл... – Кудайберген кудайга тобо кыла баштады. – Жигиттер, жигиттер!

Сырттан эки жигит энтелешип чуркап киришти.

– Ат токугула. Баарыңар мени ээрчигиле!

Ооруп жаткан болуш чайга карабай, шашылып киймин кийип, керегедеги камчысын көздөй басканда чаалыгып, эси эңги-деңги болуп отурган Боромбай анын эмнеге кубанганын түшүнө албай, чапталышкан көздөрүн ачуу үчүн аракеттенип, кирпичтерин тез-тез ирмей баштады. Бирок желим менен батталышкандай кирпичтери анын эркинен күчтүүрөк болду. Жабыла аттанышкан болуш жана жигиттеринин дүбүртү ага солдаттардан качып бараткан кыргыздарды элестетти... Боромбайдын көздөрү жумулуп, араа менен кыйылган теректен бетер салмак менен кыйшайып барып кулап калды.

– Байкуш ий, өлгөнү калган экен го...

Бурулкан аны кийизге жеткирүү үчүн эки колтуктан алып тартканда жигит ордуна козголбоду. Ошондо да

башына жаздык коюп, үстүнө чапан жапты да, күйөөсү кеткен тарапка көз жүгүрттү. Жигит-жалаңын ээрчиткен Кудайберген карамагындагы айылдарга барып, старчындарды жазалаган ээнбаштарды жигиттерине кердирип коюп сабатып, элге жарлык таратты:

– Кимде ким болуш менен падышанын буйругун аткарбаса, үй мүлкү таланып, өзү Сибирге айдалат. Журт, оң кулагыңар менен да, сол кулагыңар менен да уккула...

Уюшпаган чачкынды букаралар топ жигиттүү Кудайбергенге катыла алышпады.

Башка болуштар түгүл падышанын төрөлөрү да бугуп калган кезде Кызылбаштын атка минип, айкырып чыгышын көргөн кишилердин бир катарлары «бул ушундай жолборс жүрөк, муну менен эрегишип болбойт» – дешип кеп кыла башташты.

* * *

– Пенде башка түшкөнүн көтөрүү керек. Эмне кылам десе кудайдын өз эрки. Мунусуна тобо, – Бостектин үстүнө чөк түшүп, колун бооруна алып отурган Субан өзүнчө күбүрөй баштады. Жалгыз уулу Абдыракман өлгөндөн бери карыянын көңүлүн комуз жана тынчы жоктугу гана күйүттөн алагды кылды. Жайы-кышы дебей Султаналы менен кошо жарышып иштеп жүрүп, эки-үч жылдын ичинде саан уй, үч эчки күттү. Баарыдан да эгинге тоюнду. Абдыракмандан кийин тирүүлүктөн үмүтү үзүлгөн киши али да эл катарында кыбырап жүргөнүнө тобо кылбай кантсин.

Зуура көтөрүп келген отунун эшикке коюп, күрмөсүнүн чөп-чарын күбүп жатканда үйдө үргүлөп отурган Субан көзүн ачып алды да: «Кандай жаның жай таппаган кишисиң» – деп айтабы деген ой менен сакалын көкүргүнө тиреп үргүлөй баштады.

Аялы эринин жосунуна кубанган жок. Мыйыгынан күлдү: «Мунусу да жакшы».

Бечара Субан кара жанын карч уруп жалчы болуп жүрүп, жандын рахаты жөнүндө билбей калган окшойт. Аялынын безилдегенине болбой ушул убакка чейин өз үйүнүн төрүнө отура албайт, капшытта же улагада, калың төшөнбөй бир кабат кийиздин үстүндө гана чөк түшүп отурганы отурган. Эгерде Зуура болбосо, байкуш чал жашоо кандай экенин билбей, жалчылыктын кесепети менен дүйнөдөн арманда өтмөк.

Ар бир кишиге, анын ичинде малайга да жашоо керек экендигин Субан Абдыракмандын өлүмүнөн кийин, айрыкча, өз алдынча тиричилик кылгандан кийин түшүнө баштады. Буга себепчи аялы. Аялынын өзүн да, сөзүн да сыйлагысы келип, ошону үчүн үргүлөп отурат.

Зууранын көзүнө чалы бир туруп алжыгансып, бир туруп баласындай ысык көрүнөт. Аксакалы жайкалып турса да, куулук-шумдукту билбейт, аны сакалдуу бала деп атаса да болор эле. Бирок өмүрүнүн ичинде чалы менен тамашалашып көрбөгөн Зуура антүүдөн ийменет.

– Арманым чоң. Артында тукум болор туягың жок. Кантейин! Бирок көзүм тирүү, он эки мүчөм соо болсо, сени кор кылбасмын, эркек баланын жоктугун билгизбесмин, дегенсип, ал үргүлөгөн күйөөсүн жалооруй тиктеп туруп, коломтого тезек калай баштаганда эшик жактан шатыраган калың дүбүрт чыкты. Өнө бою жылкыда өткөн Субан көзүн ачып, алаңдап калды.

Калың дүбүрт дал үйдүн түбүнө келип токтогондо ууктары карсылдап, үзүк, туурдук сыйрылып, керегелер качырай баштады.

– Чап!

– Сыйры!

Субан эшикке чуркап чыга бергенде көк союл башына тийип телпектей учуп түштү. Эси чыккандан эмне

кыларын билбей кудайлап, үйдүн ичинде ары-бери чуркай берди.

Зууранын чыңырганын угуп, Султаналы бала-чакасы менен чуркап келип, арага түшмөкчү болгондо, Шадыбек старчындын камчысы аны тилге келтирди. Баканын ала чуркап, Шадыбек чапмак болгон Атайды бир жигит артынан барып аты менен койдуруп өтү. Анын колундагы бакан Шадыбекке жетпей, аттын соорусуна тийди. Атай өзү жерге катуу жыгылып, тура албай калды. Аккыз жерде жаткан баланы камчыдан коргоо үчүн бакырып барып кучактай калды. Атай апасынын кучагында ыйлап жатып, маңдайы канга жуулса да, бетинен түгү чыгып, айбаттуу отурушкан Субан менен атасын көрүп, өзүнүн ыйлаганына намыстанды: кичинекей балага окшоп шолоктобоо үчүн көз жашын жеңи менен сүртүнүп, башын көтөрдү.

Боз үй бир заматта жер менен жексен болду. Союл кармашкан бир топ жигит үйдүн ичи-тышын артынып, өңөрүшүп, эшиктеги малдарды айдаган бойдон жөнөштү. Субандын үй-бүлөсү как талаада калды.

– Катуудан казан, жумшактан күл калсын. – Шадыбектин үнү гана угулуп жатты. Ооба, казаны менен күлдөн башка эч нерсе калган жок. Бирок казан да эки бөлүнгөн. Булар Кызылбаштын сөзү менен ээликкен Тыныбек байддын жигиттери эле.

Бай эрк талашкан малайдан өчүн ушинтип алды.

Намыскөй Султаналы бактысы жок тууганын талаага калтырбоо үчүн ар кимден кийиз, кереге, уук кураштырып, ошол эле күнү Субанга алачык жасап берди. Бир сыйра кийиз, төшөнчү жана идишти өзү кошту. Субандын ырысына анын ороодогу эгинин байдын жигиттери билбей калышты. Быйыл кургакчылык болуп, элдин башына кыйынчылык түшүп турганда эгиндин шарапаты менен ал тентибей, өз журтунда калды.

Эгерде байдын жигиттери Субандын малын таштап, ороодогу он чакты бут эгинин алып кетсе, кыйын болот эле...

Султаналы намысы үчүн туталанды. Айбан Тыныбек атасынын ашында Султаналынын кылган кызматын билбеди. Анысы аз келгенсип, бүгүн жигиттерине сабатты.

Алсыздарга жардам болор киши кыргыз эмес, орус арасынан да табылбоочудай. Николайдын иниси Анатолийди кечээ күнү полиция камакка алыптыр. Николай да коркконунан үйдөн чыкпай калыптыр.

Беш канат кенен үйдө жашоого көнүп калышкан Субандын үй-бүлөсү эшигинен жөргөлөп кире турган алачыкка корголошту. Субан чөк түшүп, ойго чөмүүдө. Аялы менен кызы көздөрү шишигенче ыйлашып, баштары ооруп, эстери эңгиреп, улутунуп-улутунуп отуруп калышкан.

Айылдаштары бир сыйра келишип, мүлк-сүлк чогултуп беришкенден кийин аяктары тыйылган. Минтип журтунда көз жашын төгүп калган жалгыз Субан эмес... Ал эми Султаналыга окшоп камчы жеп, тил угуп, ыза болгондор толуп жатат. Бирөөгө кайрат айтып, кеңеш бере албай ар ким өз алдынча дал...

Түндүгү туюк, эшиги ачык алачыктын ичи күүгүмдөнүп баратты. Адатта Субандын бүлөсү бул убакта үйдө отурушчу эмес. Чал менен кичинекей кызы мал менен убараланышып, Зуура сүт бышырып, кечки оокаттын камылгасын көрүүчү. Тагдыр аларды ошол түйшүктөн арылтып, ар кимисинин буту-колун байлап отургузуп койду. Бактысыз өмүрдү эскерткенсип батып бараткан күн Зууранын жүрөгүн туйлатты. Ал өзүнүн кубанычсыз секелек учурун, биринчи күйөөсүнүн тилегин, акырында Субанга кошулуп байдан башын куткарышып, максатка жеттик го деген ишенимдери жөнүндө ойлонуп отурган. Жок, ал тилегине али жетпептир. Мындан ары да жакшылык болору бүдөмүк. Мурда керт баштарынын боштондугу, өз алдыларына максат кылып коюп, азап тоготушпай, тур-

муш менен күрөшүп келишкен эле. Азыр көз алдына тутар максаты да түгөнүп, жээги көрүнбөгөн терең көлгө чөгүп бараткандай сезишти.

Зуура муңга батып калган абышкасын көрүп, зээни кейиди. Жалгыз баласынан ажырап, өмүрүндө кордуктан башканы көрбөгөн абышкасын аяды, «тирүү болсом жалгыздыгыңды билгизбесмин» деген антын эстеп, кайраттанды. Күрмөсүн топчуланып, көйнөгүнүн жеңин түрүнүп, жепирейген эшиктен жөрмөлөп чыкты.

Соо калган үйлөрдөн түтүн булап, кишилер чурулдаган малдарын кайрып жүрүшөт.

– Биз башкалардан кем белек. – Зуура да тиричиликке киришти.

Тыныбек байдын жигиттери бүгүн үй-мүлктү талаганда кетмен менен күрөктү байкашпаганбы же аны буюм катары эсептешпегенби, айтор, калтырышып кетиптир. Эң зарыл буюм ушулар. Зуура дароо кемеге казып, от жакты. Аккыз алып келип берген ундан камыр жууруп, нан жасады. Кызы чай кайнатты.

Субан башын көтөргөндө толукшуган алтын ай күлмүздөп нурун чачып турган эле. Бет маңдай жагынан алоолонгон от көрүндү. Дүйнө караңгылап, очогунан ажырап калгансыган кишиге бул жакшылыктын белгиси катары сезилди. Кемеге менен от кайдан пайда болду? Ушул укмуш көрүнүштөрдөн аялынын сөөлөтү ашкере бөлүнгөнсүйт. Эгер Зуура болбосо дүйнө ага караңгыланып, жаркыраган оту да өчүп калчудай.

Эркек башы менен кайгыга алдырып койгонун байкап Субан намысына келди. Бул үйдүн ээси менмин го... Ал кайраттаныммыш болду, бирок аялына өтө ишенип, ага сүйөнүп алганын мойнуна алды. Тиричилик ушундай: эрди-катын эриш-аркак болбосо жашоо кыйын.

Субан менен Зуурада байдан башын куткарышып, өз алдынча жашоодон башка чоң тилек жок эле. Ошол ти-

лек орундалып, эл катарына кошулушкан. Бирок бактылуу турмуш көз ачып-жумганча бүлүнүп, эзелки таз кейпине келишти. Жалгыз ал эмес, далайлар жабыр тартышпадыбы... Аларды зордук менен кордуктан эч ким коргой албады. Арага кийлигишмек болгон Султаналы менен баласына да таяк тийип, кыңк эте албай туруп беришти. Үйү таланбаганы болбосо ушул учурда Султаналынын Субандан кандай артыкчылыгы бар? Экөө да алсыздыгын билишти.

үйү таланганга чейин Субан кудайдан кийин эле Султаналыга ишенчү. Султаналы ага канча жолу жардам берип, эл катарына кошту. Бирок бай менен болуштун каарына туруштук бере албады. Ошондон кийин Султаналы тиричиликте жардамы болгону менен өмүрүнө калканыч боло албасын Субан баамдады.

Бүгүнкү таланган, чабылган жана жөн эле көк келтекке жанчылуу менен жазаланган букаралардан улам Субан менен Зуура кырсык көптүн башына келгенин көрүштү. Болбосо алар мээнеттен качкандыгы же бекер оокат издегендиги же бирөөгө кыянат кылгандыгы үчүн кордук көрүшкөн жок. Башкаларга окшоп ак ниеттүү жана адал мээнеттүү болсо да акыйкаттын жоктугунан жазаланышты. Алар жалпы букаралар жакшылык көрүшмөйүнчө жалгыз бири жарыбай тургандыгын элесбулас түшүнүштү. Бирок жалпы кембагалдар жакшылыкка жетеби? Бул суроо түпсүз жана учу-кыйырысыз.

Азыркы абалдан Султаналы өзүнчө тыянак чыгарды. Он эки мүчөсү түгөл, үйү үстүндө, аты астында болсо, ал эч убакта кор болбоймун деп ойлоочу. Тыныбектин кыянаттыгын билсе да тууган кыйышпайт, алыс кетише албайт деп ойлоочу. Бирок ден соолук, мүлк жана тууганчылыгы менен тилегенине жетмек түгүл, бүгүн ит кордугун тартты... Киши кишидей болуп эркин жашоо үчүн дагы башка нерселер зарыл сыяктанды. Бул кан-

дай зарылдыктар? Ал үчүн өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болор таяныч керек эле. Эгерде ошондо таяныч тапса эч кимге намыс бербей, теңдикке жетем го дейт.

Жазалангандардын арасында Мыктыбек да бар. Ал башкалардан көбүрөөк жабыр көрдү. Балбан жигитке кеги кайнаган Шадыбек анын колу, бутун таңдырып, көйнөкчөн көмкөрөсүнөн жаткырып коюп, өзү чарчаганча кызыл камчыга алды...

Болуштун жазасынан кийин падышалык бийликтин «элди жоошутуу чаралары» башталды. Айыл арасында солдат алууга буйрук болуп жана падышага каршы сөз айтышкан кишилерди камакка алышты. Ордунан турбай калган Мыктыбекти атка өңөртүп, түрмөгө алып жөнөштү.

Элдин маанайы түшүп турган убакта тагдырына ызалуу Султаналы өзүнө жана баласына аттай арка, тоодой медер издеп, Кызылбашка куда түштү. Болушта Атайга берер кыз жок эле, бирок Султаналы келинге зар болбой, жек-жаатка зар экендигин сезип, кабырга туугандарынын бир кызынын башын байлады. Эми мага Тыныбек болсун, Шадыбеги болсун, эрегишип көрсүнчү» деп Султаналы тың сүйлөй баштады. Мүмкүн бул кудалыктан анын душмандары аздап жалтангандыр. Баласы экөөнүн тагдыры ушуну менен чечилип калдыбы же дагы да башка түшөр кыйынчылыктар барбы, аны болжоо кыйын болсо да, камбыл атанын көңүлү тынгансыды.

«Атай Кызылбаштын кызын алмак болуптур» – деген сөз элге дүңк этти.

Боюн түзөп, кимдин ким экенин байкай баштаган боз улан эмне үчүндүр колуктулуу болгонуна маани берген жок, анысы өзү теңдүүбү, сулуубу, сертпи – аны да билбеди. Субан, Султаналылардын зулумдардан кордук көргөнү, Мыктыбек менен бир катар жигиттердин камалышы, эл ичиндеги кайгы анын көңүлүнө бекем орногон эле.

Таң менен кошо ойгонгон Аккыз көзүн ачар менен жууркандын жакасын каптаган бубакты көрүп, чыйрыга түштү. Боз үй жабуусунан бери агарып, Султаналынын оозунан чыккан деми Тыныбектин морунан чыккан түтүндөй бурулдайт. Атай чүмкөнүп уктап жатат.

– Капырай, суук кантер экен? – Аккыз малдын алдындагы чөбүн жаңыртып, уйларын сааш үчүн ичиркенгенине карабай, төшөктөн турганда ашкана жактан чыйпылдаган үндөр угулду. Чычканбы? Быйыл бул оңбогурлар эпсиз көбөйдү. Чыйпылдашкандар чычкан эмес экен. Коломто менен ашкананын ортосунда сороңдошуп секирип, бирдеме оттоп жүргөн таргыл чымчыктарды көрдү.

– Жут чымчык. Ий байкуштар, баш калкалар жер табалбай үйгө кирип келишкен экен ээ.

Чилденин чыкыраган суугун биринчи сезүүчүлөр ушул чымчыктар. Көпчүлүгү суукка туруштук бербей кырылып калат да, тирүүлөрү сарайларга жана үйлөргө кирип келишет. Суукка боштугу үчүн кишилер аларды жут чымчык деп аташат.

Колдо өскөн канаттуулардан бетер үйдүн ичинде өз эркинче жүрүшкөн жут чымчыктарды Аккыз бир топко чейин карап турду...

Эшиктеги көрүнүштөр мындан да үрөйлүү. Асман чайыттай. Ай-талааны ак кар чүмкөгөн. Шамал жок. Бирок чилденин суук тили бети-башты зыркырата жалап турат. Үйдүн бет маңдайындагы дөбөдө отурган кузгундар кишиден чочуп да койбойт, бир нерсе күткөнсүп, ормоё карашат. Тээ төмөнкү жол алдында калдаңдаган жоорулар, карга, кузгундар толуп жүрүшөт. Аккыз ошол тарапты узакка тиктеди. Жол боюнча малдын өлүгүнөн көрө кайырчылардын өлүгү көп учуроочу эле.

Аккыз кайгырып турганда жонуна таңылчак көтөрүп, колуна таяк кармаган чоң киши айылдан узап чыгып, ошол азаптуу жолго бет алды. Бул Мыктыбек балбан эле. Жоомарт эрдин колун кескен жокчулук бала-бакыралуу немени алсыз бечарадай кыйнады. Кызылбаштын каарына калгандан бери ага эч ким каралашпайт. Мыктыбек жалгыз атын сатып, бир аз акчасына талкан сатып алып, аны бала-чакасына калтырып, өзү жүгөрү алып келүү үчүн Кетмен-Төбөнү көздөй бараткан. Жолго жалгыз жана жөө-жалаң чыкты. Ишенгени күчү менен таягы.

Айылдардын көрүнүшү быйыл бөтөнчө: каерде болбосун, кайырчылар жана аларды аңдыган карга-кузгундар.

– Кудай артын өзүң оңдой көр! – Аккыз чакасын көтөрүп сарайга кирди...

Күн чыга Султаналынын үй-бүлөсү тегиз турушуп, эртең мененки чайга жаңы гана отурушканда эшиктен орто жашаган аял эски чапанынын жакасын кымтылана албай, элечегин кыйшайта оронгон калыбында кирип келип, жыгылып кетчүдөй ыргалып, керегеге сүйөнө калды.

– Олда бечара ай! – Бет сөөктөрү оркоюп, көзү ичине тарткан карып аялды Аккыз колтуктан сүйөп, оттун боюна олтургузду. Анын оозу карышып сүйлөй албай, отко алаканын, маасычан бутун кактап, денесине жылуу киргенден кийин гана тили күрмөөгө жарады.

– Бери дасторконго жакын отур... – Анын алдына чай коюшту. Аял оозуна чыны алып барганча Атай көз ирмеген жок.

– Ээрчиген балаңыз кайда?

Аял укмаксан болду.

Баланын кайда экендиги бардыгы үчүн түшүнүктүү... Оор тынчтык ийинден баскансыды.

Бир аз күн мурда бул аялдын кыякчы абышкасы боло турган. Алар бирөөнүн үйүнө келишкенде абышкасы эски жыгачтан эптеп койгон кыягын киндигине такап, күү

тарта баштоочу. Аспабы алгылыктуу болбогону менен күүсү уккулуктуу эле. Абышка кирип келери менен эки көзү ашканадан өтүп, кыягын тарта-тарта денеси солкулдап кыялдын бешигинде термелүүчү. Анысына караганда чоң өнөрлүү болуу керек эле.

Абышка жок болсо да кыяктын муңдуу дабышы Атайдын кулагында жаңырып турду. Ал күү эмес эле муңдуу тилекке окшоду...

Оттун табы жана ысык чай суукка кайыккан ачка аялды жандандырды.

Аккыз муну кантсек дегенсип күйөөсүн суроолуу карады. Султаналы ойлуу, жооп кайтаруунун ордуна кызыл чокту тиктейт. Аял кайырдуу адамдарга батасын берип, жер таяна турмак болгондо Аккыз аны токтотту:

– Каякка барасың?

Каякка барарын өзү да билбеген аял алсыз ээгин көтөрүп койду. Бет алган жакка кете бермек.

– Ишенген жериңиз болбосо, биздин үйдө жүрө бериңиз.

Кишиден мындай сөз күтпөгөн жесир уккан кулагына ишене албады.

– Кааласаң биздин үйдө кала бер, – деди Аккыз экинчи жолу кайталап.

Кайырчы аял укканына эми гана ишенгендей магдырап отуруп калды.

Султаналы каршы болгон жок.

– Бая күнү эле ушинтпей! – Атай сууп калган чайын жутту.

Кечээ эле күлкү, тамаша жана күүдөн башканы билбеген Атай өзүнө түшүнүксүз, түйшүктүү суроолорго башын айлантат. Турмуш мурда эле ушундай беле? Же турмуштун кыйынчылыгы быйыл өзгөчө күчөдүбү? Мурда да ыйлагандар болчу эле, бирок кургакчылык, каатчылык, ачарчылык күч алганына караганда, турмуш барган сайын кыйындаганы сезилет. Эл мөгдөп турган убакта Жантакбай-

дын күүлөрү көңүлүнө көбүрөөк келет. Кең-Колдун бир бурчунда жатып алып, турмуштун зарын тарткан чалдын күүлөрү азыркы кайгынын баянындай туюлат.

1916-жылдын жайындагы кургакчылык – эгин өнбөй, чөп куурап кетиши, кыштын каардуулугу жана малдын өлүмү менен элге ачарчылык кириши ушундайча башталган. Миндеген кыргыздар, казактар тентирешип, ач бел, куу жолдо, карга менен кузгунга жем болушкан...

КОЛУКТУ

Тыныбек бай токолунун үйүндө, ооруганы же соо экени билинбей эшикке чыкпай чепкенин чүмкөнүп жатканына бир топ күн болду. Анын эмне үчүн жатканы менен эч кимдин иши жок. Бир убакта бай токолунун үйүнө ушинтип имерчиктеп калганда берки аялдары чычалашып, күйүнүшүп калар эле. Азыр алар да унчугушпайт.

Андай болсо байга эмне болду? Малы дале баягыдай жер жайнайт, аны баккандар – жалчылары. Аты астында, үйү үстүндө, багы башында.

Ооба, ошондой. Бай ушинтип ойлойт. Антейин десе, эмне үчүн кечээ чак түштө, жумурай журттун көзүнчө Султаналыга намысын алдырып айылга шылдың болду?

Султаналы атчан бастырып келип, байдын жайылып жаткан малдарынын арасынан музоолуу уюн торпогу менен кошуп айдап кетти. Байдын жалчысы Алымбайдын каяшасына «Субандын ую үчүн барымта» деп бир ооз гана жооп кайтарды. Алымбай ошо замат кожоюнуна чаап келип, болгон ишти билдирди. Тыныбек жигит-желеңин жыйноо жана Султаналыны жазалоонун ордуна башын шылкыйтып отуруп калды.

Бай ошол бойдон токолунун үйүндө, көрпөчөсүн төшөнүп, чапанын жазданып, кара чепкендин астында ойго чумуйт. Башынан багы тайып баратканын баам-

дайт. Корот. Өмүрүндө каяша сүйлөбөгөн Султаналы башына чыкты. Кыңк этишпеген кедейлер теңтуш. Заман өзгөрүлүп баратат. «Акыр заман» деген ушулбу деп ойлойт Тыныбек.

Султаналыны кутурткан экинчи нерсе – кудасы Кызылбаштын деми. Ал болуштуктан калганы менен эл арасында дагы эле таасирлүү. Тыныбек капкаяктагы чоңдор менен жекжаат болгончо айылдагы Кызылбаш өңдүү манаптарды колго албаганына арманда. Тиги, кедей болуш Райымбек да Султаналынын сөзүн сүйлөйт.

Бай өз өмүрүндө биринчи жолу шагы сынып, намысына алдырып, башкага кор болгону ушу. «Өлөйүн дейт – жан таттуу, кирейин дейт – жер катуу» дегендей, айла-сы түгөнгөн.

Жабыккан жаныма сеп болор бекен деп, токолунун үйүнө келип коргологон. Айсалкын өзүнүн жаштыгы, сулуулугу жана кылыгы менен кары күйөөсүн кээде көңүл чөгүүдөн сактап калчу эле. Бу жолу андан да арга жок.

Жупуну турмуш, үнөмдүү жашоого токолун өзү үйрөткөн Тыныбек андан эмнени күтөт. Айсалкын күйөөсүнүн жанына отуруп, башын укаламыш болот. Териси калың, майлуу башка келиндин назик жана күчсүз колунун дарамети жетпейт. Жаш токол айранга талкан чалып же каймакка аралаштырып берет, кымыз сунат. Бай алдына келгендин баарын жейт да, ныксырап уктап, коңурук тартат. Уйкусу канганда дагы беймазаланат.

Эки ортодо токол убара. Күйөөсү эс алып жатканын, оорусу же кайгысы бар экенин түшүнө албайт. Ал уктаганда гана тынчыйт. Ойгонуп, ооналактап, тынчы кете баштаганда улам бир тамактын башын кураштырып отуруп чарчайт. Күйөөсү кандай оокат болсо да «жок» дебейт жана оңой менен тойбойт.

Арадан бир топ күн өттү. Тыныбек түнкүсүн да оокат ичүүчү болду.

Күндүз, түнү тыным албай Айсалкын жүдөдү. Ма-лайларды улуу абысындары, токолго эрегишкенсип жи-беришпейт. От жагуу, оокат бышыруу, үйдү жыйноо, жалгыз өзүнүн мойнунда.

Күйөөгө жаштайынан тийип, байдын колуна туш келип, күйөө деген эмне, турмуш деген эмне экенин байкабай жүргөн Айсалкын күйөөсү үйдөн чыкпагандан бери андан жадап бүттү. Ал турсун, күйөөсүнөн иренжип, аны ичинен жек көрө баштады. Өзүнүн бакытсыз экенин, турмушка чыгуу жана жашоо мындай болбосун сезе баштады. Бирок башка арга жок экендигин ойлонуп, заманасы куурулду...

Көзүн чоң ачып алган Тыныбек келинчегинин ыйлап отурганын көрдү. «Байкушум менин абалымды түшүнүп боору ачыган экен» деп ага ичи жылыды.

– Эркем! – Бай ыңгыранып, тамшанып койду.

Айсалкын жанындагы көнөктөгү кымыздан толтура кесе куюп, ага сунду. Бай башын көтөрүп, бир жутуу менен кесени көмкөрүп койду.

– Эркем! Күн кайсы убак?

– Бешим. Жел жүрүп калыптыр.

– Алымбайга айтчы, Тоймат бийди чакырып келсин.

– Өх! – Күйөөсүнүн тирүүлүк ишаратына токол эс ала түштү. Боюн керип, көзүнүн жашын сүртүнүп, эшикке жөнөдү.

* * *

Тоймат бий баягы дөбөдө карыялардын арасында отурган эле.

Дөбөгө мурдагыдай тандалган кишилер гана чогулбастан, айыл ичиндеги аксакалдардын каалаганы келип отуруп, кепке-сөзгө аралашчу болгон.

Азыр мында бийлик кылган Айтыке. Атабек анын төмөн жагына отуруп алып, «сиздики туура» – деп Ай-

тыкени жактап калган. Абышкалардын ичинен бул жерге басып келбегени – жалгыз Субан.

Тоймат белин бүкчүйтүп, топко капталын салып, көңүлсүз. Бирок кулагы кепте. Ал азыр заман кандайча өзгөрүлгөнүн түшүнө албай отурат. Падыша тактан куласа, дагы бири анын ордун ээлеш керек эле. Эзелден берки салт алдын-үстүн болуп, падыша алтын тактысы менен кошо кулап, бийлик жалпы кедей-кембагалдарга келиши акылына сыйбайт. Кызылбаш менен Тыныбектер турганда «оозуң кайсы?» десе, мурдун көрсөтүшкөн шордуулар элди кайсы кебетеси менен, кантип башкарышмак. «Кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт» – дегендей, алар көп узабай урап түшмөк. Тоймат бий ошону күтөт. Дөңгө келип, өзүнө тең эмес томаяктардын арасында сөзгө кулак түрүп отурушунун себеби да ошондо. Айылда, Талас ичинде жана жалпы эле эл арасында болгон жаңылык мына ушул жерден угулат. Убакыт өтүп баратат. Тоймат бийдин ойдогусундай болбой кедей болуш Райымбек бийликтен түшпөйт. Кудайберген кайрадан качан тизгин кармары белгисиз. Мына-ана, баары өз ордуна келет деп үмүттөнгөн бийдин тилеги аткарылары-аткарылбасы күмөнгөр. Тоймат ушу какыраган, топураган томаяктар өз оокатын өткөрүшө албай жүрүп, бийликтин үдөөсүнө кантип чыгып жатканына түшүнө албайт.

Дөңдө отургандардын сөзү, талашы да тереңдөөдө.

Жакшылыктын кечи жок дейт. Тоймат эртеңкиден үмүт үзбөй, зериккенде дөңгө келип, эл ичиндеги жаңылыктарды угат. Бирок өзү аңгемеге көп катышпайт. Кээде кулагына жакпаган сөздөр айтылса да, укмаксан болот.

– Төңкөрүш деген эмне? – Мыктыбек көптү билген Айтыкеге суроо менен кайрылганда бардыгы тынчтана түштү.

– Ошону билбейсиңби? – Айтыке сакалын сылап койдү. – Төңкөрүш деген төңкөрүш салуу – заманды алдын

үстү кылуу. Ошондой эле болбодубу. – Кызылбаш, Тыныбекке окшогондор алдында калып, кара таман кедейлер алардын төбөсүнө чыкты.

– Туура! – чалдар күлүп калышты.

Тойматтын кыжыры кайнады, чекир көзүн Айтыкеге кадады.

– Былжыраган сөз! «Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат» – дегендей, оозуңа келгенди оттойсуң. Кызылбаш тирүү болсо эч кимди төбөсүнө чыгарбайт. Байсыз оокатыңар өтөбү? Оокат байдан, ажал кудайдан. Томаяктар бийлесе да оокаттары байлардан.

– Туура айтасыз. – Айтыке сылап-сылап дагы чымчып өттү. – Байларыңыз сыйлаганынан берип жатыптырбы? Коркконунан берип жатышат. Мурунку заман болсо, ченине жолотушат беле? Төбөсүнө чыгарганы ошол эмеспи!

– А да болсо кудайдын амыры. – Тоймат кызыл кекиртектигине салды. – Мал менен дүнүйө кимге оошпогон? Ошо да сөзбү!

Тыныбектин жигити келип, талаш токтолду.

– Бий! Сизди бай чакырып жатат, – деди жигит ат үстүнөн.

Тоймат бийликтен калса да, көнүп калган кишилер бий деп аташса, ыйманы кубат таап алат. Таламайга түшүп, көңүлү бузулуп отурган неме жигиттин сөзүн уккандан кийин байдын үйүн көздөй басты.

Бай конок болуп кетүү үчүн гана чакырбаганы белгилүү. Кысталышта ал бийден акыл сурап туруучу эле.

Тыныбектин үй-бүлөсү конок күтүүдөн башка учурда тиричилик менен иши жок, жай-жайында отурчу. Азыр бай эмне үчүндүр эки жагын кылчак-кылчак каранып, өз алдынча беймазаланат. Күрп болгон улардай олчойгон байбиче күйөөсү менен бийдин оозун жал-жал тиктейт.

– Заман оңолор бекен, бий аке? – Манат эринен мурда озунуп сөзгө киришти. – Байлар камалат экен деген сөз бар... Кудай сактай гөр-ай!

Тыныбектин кабагы салыңкы. Бийдин укканы да ушундай. Алардын көңүлүн соороторлук жоопту кайдан табат, замандын акыры кандай болоруна өзүнүн да көзү жетпегенин айтса, булар ого бетер мүңкүрөшө турган. Кайрат айтуудан башка даба жок.

– Ушак сөз... Бай болбосо, ушу томаяктардын оокаты өтөбү? Сааны кимден? Байдан. Азыгы кимден? Байдан. Унаасы кимден? Байдан...

– Ылайым эле ошондой болсун! – Манат кудайга сыйынып, келме айтты.

Тойматтын алдына чоң көнөк кымыз коюлду. Ичече сөз кызыганда Тыныбек сырын чыгара баштады.

– Ким камалат, ким жашайт, аны ким билсин, кудайдын каалоосундай болор. Сизден сураар акылым башка. Дүнүйөм түгөл, башымда дөөлөтүм турганда эки балага энчисин бөлүп берсем дейм... Алдыда кандай замандар болот... Аталык карызыман кутулайын деген ак ниетим бар...

– Кудай тилегиңди берсин? – Тоймат күбүрөп бата кылды... – Ошенткениң жакшы. Баланын энчисин берүү – карыз... Атанын балага карызы төрөлгөндө жакшы ат коюу, өнөр үйрөтүү, үйлөнтүү, төртүнчүсү – энчисин берүү. А, бала болсо, ата-эненин карызынан өлгөнчө кутулбайт.

Ушул сөздөн улам Тыныбек балдарымдын карызынан куп кутулат экенмин деген ойго келди. Улуу баласынын аты Зоотбек, эр болор бекен деп атын тандап койгон, бирок анысы малдан башканы билбеген момун чыгып калды. Кичүүсү Мамат – сүйгүнчүгү жана ишеничи, заман кыйчалыштабаса чоң манап болуп, эл башкармак, али да кишиге жемин жегизбей турган азамат болот го деп үмүттөнөт. Эки баласына тең өнөр, билим үйрөтө албады. Кыргызга өнөрдүн кереги деле жок, мал багууну же эл баш-

карууну билсе жетипет. Ал да өнөр. Балдарын үйлөндүрдү, карызынан да кутулду, экөөнүн аялы тең тектүү жерден.

Тыныбек бай имиш-имиш сөздөн улам келечегинен кооптуу. Баштагысындай болуп бир айылды каалаганындай башкарып, көңүлүнө жакпагандарды каалашынча жазалоодон калды. Балким өкмөт малды алып коёр. Байларды жоготор. Баары колдо турганда балдарынын көңүлүн ыраазы кылып, акыркы аталык карыздан кутулуу керек эле.

Тыныбек бай менен бир акылга келгенден кийин эки уулун чакыртып алып, акыркы аталык карызынан кутуларын айтты.

Мал менен өлүү дүйнө үчкө бөлүндү. Үчүнчү бөлүгү байдын өзүндө калды. Анда балдарынан жана аялдарынан жашырып катып жүргөн кымбат баалуу буюмдарыбар эле. «Алдыда дагы кандай замандар болот?» – деп, аны жашырын бойдон калтырды.

* * *

Тыныбектин балдарына энчи бөлүп беришин уккандар эп көрүштү. Кайсы бирлери аны «ата ушундай болсун» – деп макташты.

Бул кабар өз теңдигине жетип, кеткенден кегин алып, айылдын кадырман карыяларынан боло баштаган Султаналыга жаккан жок. Анткени Султаналы жалгыз уулу Атайга энчи бөлүп бермек түгүл, ушул күнгө чейин үйлөндүрө элек болучу. Аны менен тең Мамат азыр үйлүү-жайлуу, миң кой, үч жүздөн ашуун каранын ээси.

«Сасыган бай, бу жолу да менден озуп кетти» – деп ойлойт Султаналы. – Кантейин, тагдыр ушундай болсо, Тыныбек менен эрегишип, Кызылбаш менен куда болдум, байдан өчүмдү алдым. Бирок экинчи жактан жеңилдим, уулумдун колуктусу жаш, эми Кызылбаштын башын ат-

тап, башка куда күтүүгө болбой, өз колумду өзүм байладым. Турмуш акылга, айлага көнбөйт окшойт го».

Мүмкүн кичинекей кызга кудалашканы үчүн Атай да нааразыдыр.

Маматтын үйлөнүшү жана Тыныбектин балдарына энчи бөлүп бериши Атайдын капарына да келген жок. Айылда кыз узатып, келин алгандар көп. Мамат ошондойлордун бири да.

Бою өскүлөң тартып, муруту көөлөнүп, оттуу кара көздөрү дайыма күлмүндөгөн боз улан Атайды кызыктырган ыр менен күү, тамаша. Мындай нерсе аш менен тойдо, жаштардын кайнаган жеринде. Оюн-тамашага өзү теңдүү балдардан мурда аралашса да, үйлөнүү жагынан алардан кеч калышынын себеби да ушунда.

Бир убакта үйдүн жанындагы бака теректин түбүнөн жана Субан абышканын жанынан алыс жылбаган бала азыр үйгө токтобойт. Чакыруудан колу бошобойт. Кээде аптасына жоголуп кетет.

Тыныбектин атасынын ашында Токтогулга жолуккандан бери Султаналы уулунун өнөрпөз болушуна каршы чыгууну токтоткон. Ага кам көрүп, үйүнө чоң ырчы, комузчуларды чакырат, баласынын өнөрү өсүшүнө көмөкчү.

Султаналы уулунун кандайча чоңойгонун элес албай калды. Анын үстүнө, падыша тактысынан кулап, анан Керенский чыгып, падышанын соңунан жоголуп, заман өзгөрүп, убакыт да тез-тез өтүп бараткандай сезилет... Ушу башаламан жылдардын ичинде баласы татынакай ырчы жана комузчу болуп чыга келди.

Карт ата эми анын келечеги жөнүндө ойлойт. Атай элге кадырлуу чоң комузчу болор бекен же жоронун тегерегинен кетпеген майда өнөрпөз болуп калар бекен? Чертүү, үнүнүн келишимдүүлүгү жагынан, кең пейилдүүлүгүнөн кадиги жок. Атасын чочуткан, уулу эр жетсе да токтолбогону, дүнүйөнүн көзүнө карабаганы, жансактоо жайын ойлобогону...

Атай төмөнкү айылда бир жума жүрүп, үйүнө кайрылып келгенде Султаналынын шеги дагы бир жолу ырас-талды. Анын ат кошчусу болуп жүргөн, куудул сымал көсөө киши үйгө кирер менен Атайды мактады:

– Султаке! Ушундай баланы өстүргөнүңүз үчүн сизге миң мертебе рахмат. Арыкбайдын үйлөнүү тоюнда балаңыз өнөрүнүн дарамети үчүн бир кунан өгүз беришти. Шыралга сурагандар алка жакадан алганда балаңыз: «мына, өзүңөр бөлүп алгыла» – деп чыга берди. Бул өгүздү тогуз козуга алмаштырып, тогуз киши олжолуу болдук. Бала ушундай болсун!

Султаналы мурутун чыйратып, аны алая карады:

– Анын эмнеси эрдик?

– Жолборс алганына кубанбайт, чалганына кубанат.

– Көсөө киши кудуңдап деле кубанычы тарабай отурду.

Султаналы каарданып:

– Жаш баланы өңчөй арам тамактар курчап алган турбайсыңарбы? Сен, көсөө, баягы жылы Дөөт болушка жигит болдуң, анан Кызылбаштын жугундусун ичтиң, эми менин уулума жабыштыңбы? Жогол азыр!

Көсөөнүн күлкүсү тыйылды. Бирок ал чочуган да, уялган да жок. Кагуу менен сөгүүнүн далайын башынан өткөрүп, көндүм болгон неме шашпай ордунан турду. Андан көрө Атай аны үчүн кызарып-татарып жер карады. Жеменин бир чети анын өзүнө да тийгенсиди.

Көсөө киши кеткенден кийин Султаналы ачуусун баса албай, кабагын үңүрөйтүп, көпкө отуруп калды. Эч ким үн чыгарбайт. Мындайда ал бир нерсе десе эле, оозунан заардуу сөздөр чубамак. Атайдын кайда болгонун, эмнелерди көргөнүн Аккыз да сурай албады.

Аккыз көз карашы менен уулуна учурашып, жөн-жай сурашкансыды. Уулу иреңи албырып, көзү жайнап турат. Мунусу сапардан кубанычтуу кайтканы. Энеси жалдырап көп тиктейт. Анысы – сагынганы. Чепкенинин оң ныпта-

сы томпоёт. Жигит ошо тарабын көргөзүп, көз кысат. Сага белек ала келдим дегени. Аккыз да «бери сууруп чык» дегендей баш ийкеди.

Чепкендин алдына катылган нерсе көйнөктүк карала шайы экен. Аккыз аны жазып, боюна ченей баштаганда гана Султаналы көңүл бурду. Ормоюп шайыны тиктеди. «Олжосун талаага чачып жиберсе, мында кайдан насип болсун» деп отурган ата анын ырымга бир нерсе ала келгенине каниеттенди.

Ушул учурда үйгө Мамат мырзанын жигити Алымбай келди.

– Ассалоом алейкум!

– Вaleyкима салам! Жогору чык! – деди Султаналы. Алымбай Атайдын төмөн жагына отурду.

– Султаке!.. Мамат мырза уулуңузду конокко чакырат. – Башында Тыныбекке жигит болуп, далайды башынан өткөрүп, сыпайкерчиликти байкап калган Алымбай адегенде эле Султаналыга кайрылды. Эгерде түздөнтүз Атайга кайрылса, Тыныбек тукумун жек көргөн Султаналы уулун жибермек эмес. Алымбай кылдаттык кылып, Мамат мырзанын сөзүн түзөп айтты. Мамат Атайды конокко чакырбастан, «келип мага эрмек болуп берсин» деп чакырган.

Жигиттин сылыктыгына карыянын ичи жылый түштү:

– Жигитке кымыз куйгулачы!

Султаналы уулуна барып кел дегенсип, баш ийкеп, бирок сүрдүү карап уруксат берди. Мунусу «Эсинди жыйып жүр» деген белгиси эле.

* * *

Чоң Саздын бир четине Мамат мырзанын аппак өргөөсү тигилген. Анын жанында чакан аппак үй. Бул Алымбай малайдыкы.

Тыныбек балдарына энчи бөлүштүргөндө Мамат менен келинчеги жаш болгону үчүн аларга кызмат кылууга Алымбайды кошо берген. Зоотбек болсо, «өз жансактоомду өзүм аткарам» деп малайдан баш тартып, энчисиндеги жылкысын да өзү багууга киришкен. Койлорду багуучу башка.

Жаш мырза жашоону өзү билгениндей өткөрө баштады. Атасындай зыкым жана дүнүйөкор эмес. Берекеси төгүлгөн март. Үйүнө бир киши келсе да, беш киши келсе да кой соёт.

Малайына да карамдуу. «Жаш мырзанын малчысы самтырап жүрөт» деп айтышпас үчүн Алымбай менен Маананын үйүн жаңыртып, кийим-кечесин да жаңылаган.

Өмүрүндө биринчи жолу үстү-башы жаңырып, жакшы үйгө жетишкендиги үчүн Алымбай менен Маана мырзанын кызматынан баш тартышар эмес.

Чоң шашке болуп калган. Эл капкачан тиричиликке киришкен. Малай токойго барып, өгүзгө отунду сылай артынып келип, жагууга белендөөдө. Маана мырзанын түндүгүн ачып, самоор койгон. Кайнаган самоор нечен бөксөрүп, нечен толтурулду.

Бир маалда шайы жууркандын шуудураганы, «ах!» деп эстеген назик үн угулду.

– Күн жабыктан ылдыйлап калган тура! – Келин козголду бейм, колоң чачка тагылган күмүш чачпак шарақтай түштү.

– Уйкумду качырдың, кап! – Мамат оодарылып көзүн ачты. – Күн чыккан го.

– Антпей эле чоң шашке...

Мырза жаздыктан башын көтөрүп, көзүн ушалап, көйнөкчөн отура берди.

– Маасым кайда?

– Шымымды алып берчи!

– Күрмөм...

Мурдараак кийинген келинчеги анын кийимин бирден чубап бере баштады.

Мамат эс тартканы өз кийимин өзү кийинип көргөн эмес, бала күнүндө апасы кийинтсе, азыр бул милдет аялынын мойнунда.

Мырза желең чепкенин желбегей жамынып, ак калпакты алчыланта кийип, салмактана басканы менен жетиле элек балапан мүчөсү, жылдыздуу кебетеси анын али өспүрүм курагынан өтө электигин айгинелегенсийт. Чынында ал бала күнүндөгүсүнөн көп өзгөрбөгөн: денеси толмоч, атасына окшош таңыракай мурун, шипимик көз, боз улан болгон.

Согончогуна жеткен калың чачы эле жеткилең көрүнбөсө, тараз бойлуу, арыкчырай Уулжандын ажардуу иреңи жана жалтанчаак көзүнө караганда ал да он төрт, он беш жаштан ашпаган. Алар эшикке чыгышканда Алымбай менен аялы ийилип салам айтышты. Уулжан эмне үчүндүр кызарып-татарып терс бурулуп кетти. Мамат мурчуюмуш болуп алик алды.

Ээлери үйгө киргенче Маана төшөнчүлөрдү жыйнап, үйдү шыпырып, тазалап койду.

Алар эртең мененки чайга жаңы гана отурушканда Манат менен Седеп келишти.

– Келгиле! – Баары орундарынан турушту. Уулжан кайын энени урматтап жүгүндү.

– Теңир жалгасын! – Манат ызааттуу келинине батасын берди. – Алганың менен тең кары! – Ал төргө балпая тартып отурду, бир жагында уулу, бир жагында кызы.

Кайын энеси келгенден кийин Уулжан чайнек менен самоорду өзүнүн алдына жылдырып, чайды өзү куя баштады.

Кийинки жылдардын ичинде Маматтын карындашы Седеп да тал чыбыктай боюн түзөп, көзгө көрүнө түшкөн. Иреңи апасыныкындай кызыл тору, тулку бою сындуу, моймолжун көз карашында мудалуу ой жана

жароокерлик касиет жашырылгандай муңайым. Ал келер менен жеңесине ыктап, кулагына бирдеме шыбырады эле, экөө да токтоно албай бырс күлүштү. Иреңи жана мүнөзү жагынан караганда экөө жашташ жана ынак курбу сымал.

Кыз доору – өмүрдүн жарашыгы, оюн-күлкүнүн, таттуу кыял жана таза сезимдин доору. Бирок бечаралар боолуу куштай болуп, атанын төрүнөн карыш жыла албай, күлкүдөн мооку канбай, таттуу кыялдын маанисин ача албай эртелеп эрге кетишет. Анда да жарпы жазылары күмөн. Кызыл гүлдөй буралып турган чагында айылдаш, коңшулаш курбулары болсо да жакшы. Болбосо, жеңеге күнү түшөт. Эгерде жеңеси жакшы болсо бир жөн, кишилиги болбосо, арманы атасынын төрүнөн башталат.

Седептин Уулжандан башка сырдашар жана муңдашар курбусу да, жеңеси да болбогондуктан, ушул үйгө көбүрөөк имерчиктейт. Уулжан кожоюну жокто айылдагы кыз-келиндерди чогултуп баштаң таңышат, өздөрүнчө ырдашат, жаштык жана махабат жөнүндө сүйлөшөт.

– Кыз, чайга кара! – Жеңеси анын алдына чыны жылдырды. Седеп нандан ооз тийип, чыныны кайра анын өзүнө узатып, кулагына шыбырады:

– Чайды орозосун жаңы ачкандар ичишсин... Капырая, байкем экөөңөр кантип табыштыңар?

– Күйөөгө тийгенден кийин сенин уйкучу болбогонду көрөрмүн.

Кыз сөзүң суук дегенсип, кыйгачынан карап, жеңесин чымчып алганда, байбиче алардын оюнун жактырбагандай эринин кымтыды.

Мамат ысык нанга бал каймактан илип жеп, чайдан шорулдата ууртайт. Күндө бир маал келип, акыл айтуучу апасынын «эрте тургула», «үйүңөрдү жакшы күткүлө», «опур-топурду көп жолотпогула» деген сөзүн уккусу кел-

бегендей мурчуят. Баласынын сиркеси суу көтөрбөй турганын байкаган байбиче келинине кулак кагыш кылды:

– Күн чыкканга калбай туруп жүр, балам! Антпесең, кудай тааланын насибинен куру каласыңар.

Эрте турайын десе күйөөсү болбосуна көзү жеткен келин кайын энесине убада бере албай кысталууда. Муну Мамат түшүнүп, мурдуна күңк этти:

– Апа, мен азыр бала эмесмин, чоңоюп калбадымбы, өзүңөр аял алып бердиңер. Энчимди да бөлүп бердиңер. Мен каалагандай жашайм. Атам экөөңөргө окшоп, малчыларга аралашып, майда тиричилик менен убара болгубуз келбейт. Биз жыргал доорон сүрөбүз. Мындан кийин кулактын кужурун албаңыз.

Байбиче терикти. Аны кичине дейин десе, үйлүү-жайлуу, короо-короо койдун, үйүр-үйүр жылкынын ээси. Катуу айтса кадыры калып, шагы сынар.

– Кудай, өзүң шерменде кыла көрбө! – Байбиче жакасын карманды. – Келиниме ыйман бербесе, уулуман кайыр жок. Кудай, өзүң оңдой көр...

Жаш үй ээси менен чоң байбиче бири-бирин жактырышпай мурчуюшкан соң келин менен кыз да күлкүсүн тыйып, дагы эмне болуп кетер экен дегенсишип, элеңдешет.

Седеп үчүн эркин отуруп, кенен сүйлөшүп, көңүл ача турган жери ушу агасынын гана үйү. Башка жакка барбайт, барса да тиричилик, мейман күтүү менен эле алагды болгон бүлөлөргө кезигип, кеткенче шашат. Бүгүн бул жер да көңүлүндөгүдөй болбоду.

Кыздын иреңи суз тартып, коймолжун кара көзү сүзүлүп жер карап калды. Жеңесинин шыбыры, жароо-керленгени анын көңүл кирип жууй албады.

Апасы менен байкесинин араздашканы кыздын демейдеги көңүл чөктүсүн козгоп кетти. Анын сырын билген Уулжан кайын энеси менен күйөөсүнө ачууланды, бирок ачыкча аларга эч нерсе айта албай өзү кошо кейиди.

– Ассалоом-алейкум! – эшиктен кирип келген жигиттин саламы түнөрүп отурган бүлөнүн көңүлүн заматта алагды кылды.

– Алейкума салам! Жогору өт, – деп Мамат ордуна тура калды. Уулжан төргө көлдөлөң төшөдү.

«Дагы бир коногу келди го» деп Манат байбиче жактырбагандай күбүрөдү.

– Алымбай! Ээ, Алымбай, козу алып кел! – Мырзанын мурду эдирейип кубанып, үйүнө бүгүн биринчи болуп келген мейманга дасторкону берекелүүлүгүн көрсөткүсү келди.

Келген мейман Атай эле. Үстүндө кара чийбаркыттан күрмө, сыртынан күмүш кемер курчалган. Башында шырымал кара көрпө тебетей. Комузун кучактай төргө отурганда сол колунун аты жогундагы күмүш шакеги жаркылдап көзгө урунду.

Атай менен Мамат кичинекейинен бирге ойноп, бирге өскөн курбу болгону менен эс тарта баштаганы аталарынын пикир келишпегендигинин таасири менен өз ара катташпай, кимиси кандайча чоңойгонун баамдабай калышкан. Мамат аны көргөндө «оо, чоң жигит болгон экен» – деп болжоп, кийимин жана шакегинин ага жарашып турганына кызыкты.

Атай болсо, бул үйдөгүлөрдүн эмне үчүн үтүрөйүшүп отурганын, байбиченин кыртышы сүйбөгөнүн этибар албады. Жаш мырзанын жасалгага толгон үйүнө күмүш бакандарга илинген кымбат баалуу аң терилерге, ар түрдүү кооз кийимдерге, аттын жабдыктарына, кереге менен тең жыйылган жүккө назар салбай, оттуу көздөрүн үйдө отурган кишилерге бир сыйра жүгүрттү. Ал да Тыныбектин бүлөлөрү менен көп убактан бери аралаша элек болучу.

Анын көз карашы байбичеге токтолгон жок. Маматтын эртелеп үйлөнүшүнө таң калгандай аны бир аз тиктеп турду. Уулжандын баамчылдыгын көз карашынан байка-

ды. Капшыт тарапта кере карыш кундуз тебетей кийген кызды көргөндө аны тааныбагандай кадала тиктеди.

Атай Седепти кичинекейинде да сейрек учурата турган. Анын кандай кыз экени, өңү-түсү да эсинде калбаптыр. Көңүлдүн түпкүрүндө уюган муз жаткандай кой-молжун кара көзү менен муңайым тиктеген кыз башка жактан адашып келип, туш болгондой туюлду.

– Седепти тааныбай турасыңбы? – деди байбиче бир жак ууртун жыйрып.

Атай ыңгайсызданып, жооп кайтара албай калды.

– Сени ырчы болду, чертмекчи болду деп уктук – Байбиче дале болсо кээрдүү. – Кана, өнөрүңдү көрсөтчү.

Кыз апасынын кээрдүүлүгүнө нааразы болгондой эринин тиштенди. Ага антпе дегендей ишарат берди. Байбиче ага көнбөдү:

– Кана, эмнеге мелтиреп отуруп калдың?

Апасынын кыртышы сүйбөгөнүн байкаган Мамат да ачуусун араң эле басып отурду. Алар Атайды таарынып, кетип калар бекен – деп чоочушту.

Атай таарынган да, тартынган да жок. Оюна бир нерсе түшкөндөй көздөрү жайнап, комузун толгой-толгой экиленге кол ойнотуп, так секирген бир жандыкты туурагандай күү чертти.

– Мунуң эмне? – Манат байбиче баягы калыбында сурады.

– Ээ, байбиче, «тебенээк ат, сүзөнөөк уй» деген күү ушул.

Келин менен кыз бырс күлүштү. Мамат бир нерсени түшүндүбү же күүнүн атына күлкүсү келдиби, айтор каткырды. Олчойгон байбиче үйүн көздөй жөнөдү:

– Жүр, кызым!

Седеп кеткиси келбегендей кыйылды.

– Кыз мында калсын? – Келини туруп эшик ачып, ийменгендей акырын сүйлөдү. – Мен анан өзүм жеткирип коём.

– Жүр дейм! Өңчөй бакшылардын арасында сага эмне бар?! – Байбиченин чындап ачууланганын көргөн Седеп аргасыздан ордунап козголду.

«Олдо менин шоктугум ай!» деп, Атай кемпирдин ачуусуна тийгенине өкүндү. Седеп тура бергенде анын суусар тебетейинин кыруусуна кыстарылган темир комуз көзгө урунду. Айылдагы келин-кыздардын көпчүлүгү комуз кагышкандыктан, Атай ага анча маани берген жок, кетишине гана өкүндү.

Аңгыча Алымбай үйгө козуну жетелей кирип, бата сурады.

– Кемпирдин кеткени жакшы болду! – деди Мамат кудундап, – өзүбүз ээн-эркин жыргайлы!

* * *

Седеп менен Мамат Тыныбектин ортончу аялынан, Зоотбек улуу аялынан. Бирок алардын баары Манат байбиченин колунда өсүп, тарбиялангандыктан, аны апа дешет. Бурулча менен Айсалкынды жеңе деп аташат.

Седеп ортончу апасынын үйүнө барбайт. Манат байбиченин «өз энесин тапты» деген кээринен коркот. Бир-бирин түшүнө тургандай, жакынсынтып токол апасынын үйүнө баруучу. Экөөнүн ортосунда алты-жети жаш гана айырма бар. Бирок күйөөгө он үч жашында тийип, жаштык өмүр кандай болорун, кыздын сезими кантип жетилерин билбей калган. Айсалкын ага эч нерсе айтып бере алчу эмес.

Тыныбек байбичесинин үйүндө эле. Мамат Атайды мейманга чакырганын угуп, «көңүл ачканы жакшы» деп койдү, бирок козу сойгонун туура көрбөдү. «Минтип жүрсө, малдан айрылып, как талаада калат го» деди оройлоно.

– Айтсам болбойт. – Байбичеси дале кыжырланат. – Билбейм, кандай киши болорун? Эрте туруп жүргүлө де-

сем, уялбай өзүмө каяша айтат. «Мени менен ипиңер болбосун» дейт.

– Ошенттиби? – Бай кайталап сурады.

Ишеничи, үмүтү ушул баласында болуп жүргөн Тыныбек беймазалана түшүп, кайра сабыр кылды: «жаш эмеспи, курчтук кылып жаткандыр. Токтолгондо мыкты киши болот. Байтик баатыр менен Кызылбаш ушуга окшоп, жаштайынан агыл-төгүл, шок чыгышкан экен».

Седеп ата-энесинин күңкүлдөгөнүн уккусу келбей, кичи апасынын үйүнө кетти.

Айсалкын адатынча сайма сайып отурган экен. Бош убактысын дайыма сайма менен өткөрө турган. Калган убагын абышкасына кызмат кылуу менен... Анын кубанганын же кайгырганын Седеп эч убакта байкоочу эмес. Балким кубаныч менен кайгыга сайма саюудан чолосу тийбегендир.

– Кыз, кел! – Айсалкын башын көтөрүп күлө карады. Седеп унчукпай басып келди да, анын колундагы сайманы жулуп алып, ыргытып ийди:

– Деги мунсуз жашай аласыңбы?

Айсалкын «ортобузду бир укмуш ушак аралаган экен» деп коркконунан иреңи кубарды. Дагы эмне дээр экен дегенсип, кооптонуп турду.

Ачуулуу кыздын оозунан башка кеп чыкпаган соң башын көтөрүп, аны жалтандагандай көз кыйыгы менен карады.

Седеп каткырып ийди.

– Эх, жаным ай! Боорум, ката жаздады! – Седеп ичин басып кыткылыктай берди. – Эх, мынчалык катуу күлгөн жок элем, ыйлабагай элем... Сендей да жан болобу? – Ал Айсалкын менен «сен» деп сүйлөшө турган.

– Анан кантем! Жаным калган жок...

– Айыбым үчүн комуз кагып берейин!

Седеп кичи апасынын бетмаңдайына отуруп, тебетейинин кырындагы темир комузун алып, шуулдата кага баштады.

Айсалкын тыңшап отура берди. Темир комуздун бирде мундуу, бирде шаңдуу чыккан үнү узакка созулду...

– Ээ, берекем! Кайдан жүрүп комузчу болуп кеткен-сиң? Жүрөктү титиретесиң да?

Анын комуз какканын Айсалкын да, башка энелери да далай уккан. Андайларды укпай жүрүшүптүрбү?! Бүгүнкү комуз кагышы мурункулардын бирине да окшободу. Кыздын көңүлү буулугуп, кыялы ээлигип, жанын коёрго жер таппагандай учуру экен. Анын мынчалык ачыктыгын, шайырлыгын жана жароокерлигин да жеңеси байкабай жүргөн. «Кыз бойго жетип калган экен» – деп ойлоду Айсалкын.

Седеп бул түнү кичи энесинин үйүнө түнөдү. Ал тышка чыккан сайын Маматтын чырагы өчпөгөнүн, кээде жел ошол тараптан соккон сайын күүнүн же обондун жаңырыгын кулагы чалат. Кичи апасы менен кыз бир төшөктө жатышты. Тыныбек башка аялдарына түнөгөндө Айсалкын Маматты же Седепти өз үйүнө чакырып келчү. Бул жолу Седеп чакырткан жок.

* * *

Атай чийбаркут күрмөсүн тазалап, тебетейин силкип, күзгүнүн алдында сыланып турду. Бала бир жылдан бери бою-башына каранып калган эле. Айрыкча жакындан бери күзгүгө үйүр боло баштады. Үйдө отурушкан ата-энеси уулдун эр жетип калганына кубанышып, астыр-тан сер салышат.

Ал кийимин кийинип, курун курчанып, комузун колуна алганда Султаналынын үнү чыкты:

– Дагы каякка?

Атай токтолуп калды.

– Эшикке чыгарбайсыңбы уулдуңу? – Аккыз анын кысылганын сезип, сөзгө аралжы болду.

– Каякка барарын өз оозунан укчу? – деди Султанылы кытмырланып.

– Каякка?

– Маматка.

Султаналы бекер жеринен чебердебегенин Аккыз ошондо түшүндү. Тыныбектер менен катташпаган Атай жакын күндөрдөн бери Маматтын үйүнө эки-үч жолу барды. Жаш мырзанын дасторконуна кызыкпаганы белгилүү эле. Тыныбектин кызы бойго жетип калганын алар да билишчү. Атай ошо кызга имерчиктешинен аябай чочушту. Тыныбекти чочкодой көргөн немелер анын үй-бүлөлөрүн да жактырышчу эмес.

– Балам, отурчу! – Уулу улагадагы ээрдин үстүнөн жай алды. – Жаңылбасам, ушу сен сасыган байдын кызына имерчиктеп жүрөт окшойсуң? Чынбы? Сөздүн ачыгы жакшы...

– Жок. – Атай буйдалган жок. Жөн эле, Мамат менен тамашалашып. Кызык жигит болуптур. – Ал Тыныбектин кызына ашык болгону жок, аны көргүсү, сүйлөшкүсү келчү. Бирок эки-үч жолу кезигишсе да, агасы менен жеңесинин көзүнчө сүйлөшүүнүн эбин таппаган. Анысын атасынан жашырды. «Кыз менен сүйлөшкөнүмдө атамдын жумушу кайсы?» – деп ойлоду.

– Андай болсо, Маматка барба. Анын акмактыгына кызыкпасаң, башка кызыктыра турган эч нерсеси жок.

Абышканын чукугандай сүйлөгөнүнө Атай күлдү.

– Эшикке чыгып, ойной бер каралдым! Маматтыкына барбасаң эле болгону! – Аккыз баланын шагы сынбасын дегенсип, аяп кетти.

– Эшикке чыгып ойной бергендей бала беле?! – атасы мурчуя калды. – Сен эми жигитсиң! Атыңа мин, жаныңа жигит ээрчитип, кайындарыңа барып учурашып кел.

– Эми акылын таптың – деди Аккыз күйөөсүнө...

Күйөө балдар аттанаарда Султаналы аларга бир семиз бээ жетелетти:

– Кайнатандын союшуна...

* * *

Атай биринчи жолу кайындап келишинде Кызылбаштын уулу Тынарбектин үйүнө түшкөн эле. Кудайберген аны ошол жерден көрүп, жаңы күүсүн уккан. Бу жолу аны болуштун каалоосу боюнча чоң үйгө түшүрүштү.

Кудайберген жеңилденип, бутун сунганда бети табылгынын чогуңдай ак саргыл келин анын төмөн жагына илбериңки отуруп, бутун ушалай баштады. Атай менен күйөө жолдош болуп келген бакыракай жигит болуштун жоругуна таң калышты. Алар Кызылбаштын каардуулугун, көп сөздү жактырбасын угушкан. Аттанарда: «Ашык сүйлөбөгүлө, өзүңөрдү жакшы кармагыла» – деп, Султаналы абдан дайындагандыктан, демин ичине алышып, тымпыйып отурушат. Колуктусун көрүп, көксөсүн суутайын деген максаты болбосо, келчү жер эмес экен.

Күйөө менен күйөө жолдош үндү ичке катуудан жарыла турган болушса да, аргасыздан тынч отурушат. Качан гана болуш чалкалап жатканда төрдө отурган балдар эркин баш көтөрүшүп, үй ичине көз жүгүртүшүп, а түгүл, эрке токолго сер салышты.

Бурулкан балдардын эмне үчүн сабырсызданганын байкап, аларга боору ачыгандай жалт карап коюп отурган. Бул көз карашы балдарын эркин байлоо, буттун оорусунан да күчтүү дегендей туюлууда.

Атай менен жигити картаң болуш менен келинчегин салыштыра баштады. Келин күйөөсүнөн кеминде эки эсе жаш экендиги байкалды.

Ушул салыштыруу Атайды өзүнүн колуктусу жөнүндө да ойлонтту. Угушуна караганда ал быйыл сегиз, тогуз жашта. Атайдан 6 – 7 жаш кичүү. Теңтуш эле болчудай. Кудая шүгүр деп ичинен күбүрөп, Бурулканды карап күлүп койду. Токол күйөө баланын эмне күлгөнүн түшүндүбү же түшүнгөн жокпу, аны билгизген жок, бир аз ой-

лонгонсуп отурду. Атай көп убактарда келин-кызды көз ымдашы же жылмаюусу менен күлдүрүп эрмектөөчү эле. Бирок Бурулкан жеңе андай окшободу. Эрине эңкейип күбүрөдү:

– Чоң уул келди бекен?

Атай менен жолдошу сөз эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнүшкөн жок.

– Келген чыгар. Чакыртчы! – деди күйөөсү.

Бурулкан эшикке чыгып келип, кайрадан эринин тизесин укалай баштады.

– Ассалоом-алейкум! – Кирип келишкен Тынарбек менен Боромбай болушка салам айтышып, балдар менен кол алышып учурашып отургандан кийин: «Бүгүн мырзалар биздин үйдө болушсун» – деди Тынарбек:

Атасы уруксат берди.

Чоң кишинин үстүндө жаштардын кысылганын Бурулкандын түшүнгөнүнө жана ал оюн күйөөсүнө бир ооз сөз менен билдирип койгонуна балдар ичинен ыракмат айтышты.

Тынардын үйүндө Атай Маматтыкында отургандай өзүн кенен жана эркин сезди. Черткиси жана ырдагысы келет. Бирок комузу жок. «Кайныңа барганда алабармандабай жакшы конок болуп, зымпыйып гана отургула» – деп, Султаналы комузун бербей койгон эле. Эми Атайдын эрмеги Тынарбектин аялы болду.

– Жеңе, көңүлүңүз тынчпы? – Мындай туюк суроого жооп таба албай жеңеси кызара түшкөн.

– Биздин колукту чоңоюп жатабы? – деди Тынарбек эшикке кирип-чыгып жүргөн учурда.

– Чоңоюп жатат. – Багалчак бойлуу, сурма көз келин күлүп жиберди.

– Эмне үчүн күлөсүз? – Атай жармашып алды? – Деги күйөө деген сөзгө тили так келеби?

Келин кыткылыктап ийди:

– Сүйлөгөндү жакшы эле билет. Быйыл ондо.

– Оо, тебетей менен урса жыгылбай турган болуп калыптыр го. – Атай чөнтөгүнөн атыр, самынды сууруп чыкты. – Жоодурган көзүңөн айнанайын жеңетай, колуктумду бир эле көрсөтүп койчу! Болду, сенден башка суарарым жок. Жеңелик карызың ошо гана.

Келин кыйылып турду:

– Күйөөң чакырып жатат – десем, өлсө да жолобой калсын.

Бечаранын ак көңүлдүгүн жана куулук-шумдугу жогун түшүнгөн Атай аны какшыктаган жок, жеңелик кенешти ага өзү үйрөтүп берди:

– Биздин үйгө кирип чыкчы, кыз? Эл каттап жүргөн өкүматтар келди, көрүп кал, – десең жүгүрүп келет.

– Макул! – Шылтоо ойдогудай табылды.

Ал чыгып кеткенден кийин Атай менен жолдошу жеңенин комсоолугуна каткырышты...

Кечикпей эле эшиктен дабыш угулду.

– Сыр билгизбөө керек, – деди жолдошу, – сен чөнтөгүңөн кагаз алымыш бол.

Колукту деген сөздүн күчүн ай! Атайдын жүрөгү түрсүлдөп, шашып-бушуп коюн-кончун аңтарып жатып, чөнтөгүнөн момпосуй оролгон кооз кагаздан башка нерсе таба албай, ошону тиктемиш болуп калды.

Эшик ачылды. Чачтары сербейген кызыл чыт көйнөкчөн, жылаңаяк кыз жеңесине сүйөнүп, эшиктин алдына токтой калды. Жүрөгү жарыла жаздап турган Атай боюн токтотуу үчүн башын кагаздан көтөрбөй отура берди. Жолдошу тамагын жасады:

– Жогору чыгып отур.

Кыз жеңесинин төмөн жагына сыңар тизелеп отурду, эки көзү момпосуйдун кагазында. Элди каттай турган кагаз ушундай болобу деп таңыркаганы же мунусу момпосуй оролгон кагаздай экен деп алымсынбаганы белги-

сиз. Атай башын акырын гана көтөрүп, жылаңаяк сек-сейген кичинекей колуктусун көрүп, эмне үчүндүр күлүп койду. Кыз бутунун жылаңаяктыгына уялгансып, көйнөгүнүн этегин чоё жаап, төмөн карады.

– Сен кимдин кызысың? – деп сурады Атай.

– Алымдын... – Кыз үнүн акырын гана чыгарды.

– Оо, айнанайын, чоңоюп калган турбайсыңбы? Келчи бери?...

Кыз таякесин көргөнсүп, ордуна тура калды. Агалары жана алыстагы таякеси бир жактан келгенде аны ушинтип чакырышчу. Балким, бул өкмөттөр атамдардын таанышы болуш керек деп ойлоп, Атайдын жанына басып келип, уялыңкы ылдый карап турду. Мейман анын көкүлүнөн сылады:

– Мени тааныйсыңбы?

– Жок...

– Сенин кудалашкан жериң бар беле? Ошол... – дегенде кыз бокочо көргөнсүп бакырып, колун жулуп алган бойдон качып жөнөдү.

– Мына Колукту! – Атайдын күлкүсү тыйылды. Аялдын 6–7 жаш төмөндүгү кичүүлүк кылбайт деген оюнун ойрону чыкты. Бойго жеткен кыз болсо бир жөн, момпосуйдун кагазына көзү өтүп турган ойноо баланы колукту деп атоо кулунун ат жарышка кошом дегендей шылдың экенин жүрөгү сизди...

Тынарбек меймандарын колдон келишинче жакшы сыйлады. Эртесинде чоң шашкеде «балдар келсин» деп чоң кайнатасы чакыртып жибериптир. Атай жана Тынарбек болуп Кудайбергендин үйүнө келишти. Бүгүн болуш мандаш урунуп, жылаңбаштанып кыпкызыл болуп оттун боюнда шаттуу. Кечээ күнү Ташкенден келген өкүлдүн тек-жайын сураштырып, ал эски досунун баласы экенин билип, ары тектүү жерден чыккан алачтын азаматы болгондуктан, аны чоң сый берип жөнөтүп, белдүү жерден өзүнө арка тапканына кубанычтуу эле. Букаралар

баш көтөрүп турганда кедей болуш Райымбектин өктөмдүгүнө азыр моюн бербей турган болуп калды. Ташкенден келген өкүл Кызылбаш менен «бармак басты, көз кысты» кылганын эл да укту.

Ушинтип отурганда сырттан аттын дүбүртү, кобурашкан үндөр угулду. Булар кайдан жүргөн аттуулар. Кызылбашка келген кишилер аттарын обочо байлоочу эле. Аңгыча «сен башта», «сен» деген сөздөр угулду.

Эшиктегилер ким экендигин отургандардын баары түшүнүштү. Орозо убагы эле. Ушундай учурда айылдагы бекерчи балдар жана колунан чоң иш келбес жамакчы ырчылар айыл аралашып, бирөөлөрдү макташып ырдашып, жарамазан айтышып, анча-мынча дүнүйө чогултуучу. Эшикте «сен башта» дешип тургандар ошолор эле.

– Болуптур эмесе жүрөгү жок коркоктор! Болушка өзүм тиш салайын!! – деди бири көнөккө таш салгандай колдурап. Анын Чор экени үнүнөн эле таанылды.

Чордун үнү бийик, бирок тили чулдур эле. Айтканы анча даана билинбесе да, дабышы капкакка кетти:

– Жарамазан! Жарамазан!

– Тиги тобурашкандарды аттан түшүргүлөчү! – Кызылбаштан буйрук чыкканда Боромбай карап турсунбу, кара тебетейин баса кийип, кара мурутун жанып-жанып алып, маалката басып барып «токтот» деди Чорго.

Бу кандай акмак дегенсип Чор ормоё карап, кара атынын бир кабат узөнгү боосун созо теминген бойдон туруп калды.

– Тетиги айылдын четин көздөй бастыргыла. Болгула. – Алардын атын алып, ызаат көрсөтүүнүн ордуна айылдын четине кууп барып, аттарын байлаштырып, өздөрүн жөө-жалаң болуштун үстүнө айдап киргизди. Солдойгон беш киши улагада кырка тартып отуруп калышты.

– Булар суусап калган көрүнөт. Беш чаканы толтуруп келгилечи. – Кудайбергендин оозунан сөз чыгаар

менен бешөөнүн алдына беш чака суу, беш кесеси менен даяр болду.

Болушту мактап, олжо алабыз деп келген бечаралар бири-бирин тиктеп калышты. Баарын кылган сен деп, Чорду жаман көзү менен тиктешет. Кызыл чочконун чочколугу кармаган экен деп ойлоп, эң баш жагында отурган Чор кесени кармаганда: «Калтырбай ичкиле, жугу калса өз убалыңар өзүңөргө» – деди болуш.

Кудайбергендин айтканы айткан. Аны аткарбаган киши бир кырсыкка туш болорун бешөө тең жакшы билүүчү. Кудай кылса кантели дегенсишип, бешөө улам биринин чакасын тиктеп коюшуп, чоң кесени куркулдата жута баштады.

Бул адеттен тышкары жорук алгач Атайга тамашалуу көрүндү. Бирок тиги байкуштардын ичи сууга чыңалып, энтигишип калганда эмне кыларын билбей башын чайкап, сабырсыздана баштады. Андан башкалар үчүн бешөөнүн жоругу айтып түгөткүс тамаша болду.

Чор берки төртөөнүн ичиндеги улуусу да, албеттүүсү да, «Чочко мени ушуну менен коркутмак болгон экен го» – деп, ага атаандашып, чакадагы суу жарымынан төмөндөгөндө аны кош колдоп көтөрүп туруп, калганын бир гана жутуп, отуруп алды. Калгандары заарканып, ичиркенип жатып, өз энчилерин араң ортолошту.

– Убада-убада. Аткар буларды! – деди Кудайберген жигитине.

Боромбай эшик ачканда шылдың болгон ырчылар жерден араң турушуп, кош кабат аялдан бетер челкектей басышты. Атка минип, айылдан узаганча болуштун каарына калбайлы дегенсишип, бешөө тең үн чыгарышкан жок. Чор гана чыдай албай күңк этти:

– Болуш акмак эле да! Тыякта кымызы сабадан ашып турса, бизге уялбай суу берет...

Анын сөзүн Боромбайдын кулагы чалып, аларга жалт караганда, бешөө тең аттын оозун коё беришти. Өчөндөгөн

байкуштарды мыкты аттуу жигит куткарбас эле. Бирок каткырыгы менен гана кубалаганына ыраазы болуп, артына тартты.

Кудайберген кымызын аяганы үчүн аларга суу ичирген жери жок, кутуруп башка чыгып баратышкан букараларды эсине келтирүү үчүн бул жорукту атайлап иштеген эле...

Кайын журту чоң сый менен жөнөтсө да, Атайдын көңүлү чөгүңкү кайтты. Колуктунун кичинекейлиги жана чоң кайнатасынын жоругу анын көңүлүндөгү таттуу кыялдын даамын бузду. Эч кимге карасанатайлыгы жок Алымкул төкмөнү батырбагандыгы үчүн элге ушак боло баштаган Кызылбаш ачуусу келген күнү мени да ушинтип маскаралайт го деп ойлоду. Бирок ал мындай кордукка чыдоодон көрө өлүп тынар эле.

Куданын сыйын жана колукту жөнүндөгү үмүтү куюн менен учкансып көңүлүнөн дайынсыз жоголуп, жүрөгү сыздай баштады. Жүрөк эмнени эңсейт? Жигит ошону издегиси келди. Колукту күтүү, чоң жерден жек жаат табуу жаштык өмүргө арзыбай турган далбас экени, баарынан тазасы жана күчтүүсү махабат экендиги кайнатасына каттагандан кийин ачык боло баштады. Эми жалгыз гана көңүлгө шоогу, үмүтү Седеп сыяктанды. Бирок жолунда бөгөп турган Тыныбек бар, анын үстүнө жаш каман Мамат кошулду. Бул максатка Султаналы да каршы. Эгерде ушул ой ачыкка чыкса, Кудайбергендин да каарына калмак. Кыскасы, ал зоокалуу туюкка капталды. Ушундай туюкта кичине гана шоола байкалат. Ал шоола – Седеп. Бирок анын көңүлү эмнеде?

Атай бир топ күнгө чейин өз үйүнө гана имерчиктеп калды. Колунда комузу же черткен күүсү же иштеген иши жок, сороюп жалгыз. Балдар менен торпок минип жарышып, бейкут оюнун ойноп жүрүүчү убагы өткөн.

Ата-энеси баланын басмырттаганын, кандайдыр бир ой менен алышканын этибар алышкан жок. Боз улан-

дык учур башталганда кишилер андайларды: «Мурдунан көбө баштады» деп коюшат. Кайсы бирөөлөр Атайдын мүнөзүнүн өзгөрүлө калышын чоңойгондук, көбөйүн дегендик деп да баалашты. Ырас, кээ бир жаштар ушу куракка жеткенде чоңдорго ээрчип, аларды туурап; кээси чылым тартып, кээси насвай ата баштайт, ичкиликтен ооз тийип көрүшөт.

Бирок Атайдын уландык курагы анын жүрөгүндө жаңы сезимдин жаралышы менен башталды.

КҮЙДҮМ ЧОК

Момпосуйдун кагазын тирмийе тиктеген, кызыл көйнөкчөн, чачтары сексегей кыз далай күнгө чейин Атайдын элесинен кетпеди. Ойногону куурчак, кызыкканы момпосуй, жазыксыз наристе бала бирөөгө бармактайынан башы байланып, колукту болгону менен иш эмне?! Ал ушу кибиреген колуктусу экөөнүн биринчи жолугушун эстеген сайын күлөт. Ага үйлөнмөк түгүл, экинчи жолу жолугушуудан арданат.

Колуктунун чоң-кичинеси жок, бешиктеги ымыркай, а түгүл, курсакта жатышкан кезинде деле аталарынын убада, шертине жараша кудалыкка байланып калат эмеспи. Бытыкый кыздан качып, аны колукту деп атоодон намыстанганы менен, бата-дубанын чынжырынан бошону алабы. Шарияттын жолу менен тагылган бу кереметтүү чынжырдын бир учу Кызылбашта, бир учу Султаналыда. Ушуну эстегенде Атай кичинекей кыздан кутулбоочудай коркот, тагдырына ызаланат.

Баарыдан да айыл-ичинде «Атай колуктусуна күйөөчүлөп келиптир» деген сөз уялтты. Теңтуштары «колуктуң кандай экен?», «Деги тили чыгыптырбы?», «Тебетей менен урсаң жыгылбайбы» – дешип тамашалашат. «Кандай экенин билбейм, айтор момпосуйдун түрлөрүн

ажыратып калыптыр» – деген жооп менен жолдошторунун шылдыңынан кутулат.

Атайдын колуктусуна күйөөчүлөп барышы Тыныбектин айлына жетпеди дейсиңби. Ошол тарапты жүрөгү дегдеп жүргөн боз улан Маматтын үйүнө барууга батынбай, өзүнөн өзү корунуп, үйүнөн алыстабай калды.

Атайдын жүрүшүнүн өзгөрүшүн ата-энеси «колуктусун жактырып, Тыныбектин кызынан баш тартканы» – деп түшүнүштү. Ал балакатка жеткени колго тийбей, Субан абышка да чанда-чанда жолугуша турган. Абышканын көзүнө боз улан туура эле Абдыракмандай көрүнүп баратты. Тагдыры да ошонукундай башталгансыды. Субан аны менен этияттанып мамиле кылып, көбүнчө тилегин тилеп тим болот. Күүнү кээде гана угат. Атай башкаларга көңүл бурбай, эртели-кеч өзү менен өзү алышып, жалгыз теректин айланасынан алыстабайт. Кээде комузун чертет. Комуздан мурдагыдай күүлөр куюлбастан, кыңгыр-кыңгыр эткен бирер-жарым кайрыктар чертилип, кайталанып, анан дымып калат. Анан унчукпай, жыгачка сүйөнүп ойлонуп турганын же анда сайраган канаттуу куш менен сырдашкансып отурганын көрөсүң.

Боз уландын көңүлү уйгу-гуйгу, эки көзү Тыныбектин айлында. Айрыкча эрте менен кечинде оокатка да, тиричиликке да карабай, кашаттын кырына чыгып, ошол айылды тиктегени тиктеген.

Кундуз тебетайды керилте кийген, ак көйнөгү булактаган кыз күнүнө эки маал – эртең менен жана кечинде колуна кош чака алып, сууга жөнөйт. Башка убакта энелеринин биринин же Мамат агасынын үйүнөн чыкпайт. Зоотбек байкесиникине эмне үчүндүр башпакпайт.

Атай анын жүрүш-турушун Маматтыкына биринчи жолу баргандан кийин гана байкады. Мурун анын кантип жашап, убакытты эмне менен өткөргөнүн капарына алчу бекен?

Седеп башкаларга окшоп шаркыраган өзөндөн сууну сузуп алып, кайра тартпайт. Чакаларын жээкке коюп, ак көбүктүү көк иримди узакка тиктейт, шарга таш ыргытып ойнойт... Балким ошо учурда ал сууга келгенин да унутуп коёр. Бир оокумда жайыктын четине келип, колун жууп, кашкайган тунук тоо суусунан кош уучтап жутат.

Ушул учурда жолугушуу кандай сонун! Бирок кыз иңир киргенге калчу эмес. Жарыкта элдин көзүнчө бойго жеткен кыздын жанына барууга мүмкүн эмес.

Суусуну канган аккуудай болуп, ай көйнөгүн булактаткан кыз чакаларын көтөрүп, кайра үйүн көздөй жол тартат. Мына ушул учурда «мени көрөр бекен, караанын ээрчигенимди сезер бекен?» – дегенсип, боз улан катуу чебелектейт.

Атай колуктусуна жолугуп келгенден кийин аккуудай булактаган караан көрүнбөй калды. Эртең менен да, кечке маал да Тыныбектин айылы менен суунун ортосундагы жол, өзөндүн жээги бош калгансып аңгырайт. Эртеси да ошондой эле көңүл чөгөрлүк көрүнүш.

«Баарына өзүм айыптуумун, тырмактай кызга күйөөлөп барганча сууга агып кетсемчи, – деп кайгырат боз улан. – Көңүлүмдүн суудай тунуктугун, Кызылбаштын үйүнө жөн эле барганымды кантип түшүндүрөр экем?..»

Жаңыдан туулган айга окшоп кыз үчүнчү күнү гана көзгө урунду. Атайдын кубанганын айтпа, көөдөй түндө капилеттен чагылган жарык нурга кез болгондой, өзүн чексиз бактылуу сизди. Балким күтүүдөн чарчабаган жана жалкпаган жаш жигиттин пейилин кыз да сынагандыр. Адаттан тышкары кыз сууга үч жолу барып келди.

Боз уландын жүрөгү элеп-желеп, кашаттын кырында туруп ырдагысы, кыйкыргысы келет. Дүнүйө батып бараткан күндүн мэеримине, күүнүн ыргагына мемиреп, кайдандыр тереңдеп кубулжуган ыр чыккансыйт. Жаш жигиттин колундагы комуз да ошо керметтүү ырга ээр-

чийт. Анын комузунун кылы жүрөк менен туташкансып, назик жана көңүл ташкынындай оргуган күү созулат.

– Бул кандай күү? – Ал кайрыкты кайталайт. Дагы... Дагы...

– Күү! Жаңы күү! – Жаш комузчу сүйүнөт. Асман алоолонуп, күн батып бараткан.

Короонун жанында тиричилик кылып жүрүшкөн ата-энеси баланын делбеленишине күлкүлөрү келип турушкан.

Атай кашаттын кырынан чуркап түштү.

– Иш жайында! – Султаналы аялына көзүн кысты. – Бала кандай чечимге келер экен? – деп үч күндөн бери көзүм ошондо. Адамдын бир нерседен бир нерсеге бурулушу оңойбу? Мындай учурда кээ бир жеңил немелер жинди болуп кетишет...

Аккыз күйөөсүнүн сөзүн эп көрүп, «Бир нерседен бир нерсеге» дегенин «Тыныбектин кызынан өз колуктусуна оогону» деп түшүндү...

Атай бүгүн өзгөчө шат, өзгөчө шайыр. Кыларга иш таппай атасына жардам берип, үйдүн тегерегин шыпырышат, жыгач отундарды жарат... тынбайт. Таңдын тез эле атышын күтөт. Бирок түн кыйла узарып калган эле.

Эртең ал Маматтын үйүнө бармак. Колукту Кызыл-баш менен атасынын кудалыгы эми ал үчүн бөгөт да, коркунучтуу да сезилбейт. Седепти көрмөйүнчө, аны менен сүйлөшмөйүнчө жаны жай албайт, минтип кашаттын кырында кароол карап турууга мындан ары чыдабайт.

* * *

Тыныбектин келин, кызы саздагы айылдан узаган сайын өздөрүн желеден бошогон кулундай эркин сезишип, токойду көздөй катарлаша басып баратышты.

Айланасында өзү теңдүү кыздар жок, ата-энесинин катаалдыгы менен айылдагы кембагалдардын жаштары-

на кошула албаган Седеп кээде токойго же суу боюна барып, көңүлүн алагды кылар эле. Токойго жөнөрдө ээрчитери Уулжан. Мындай мүмкүнчүлүк Мамат үйдө жокто гана болот.

– Ээ, кыз! – Жеңеси аны карысынан чымчып, – эмне эле суз болуп баратасың?

Седеп колун тартып албады жана жооп бербеди, токойду тиктеп ойлуу.

– Бойго да жетип калдың. Буюрса, жеңкетайлыгыңа тунам го.

Ал тыягынан, быягынан чалса да кайын сиңдисин сүйлөтө албады. Анын көңүлүндөгүнү табууга дараметсиздигин сезгенден кийин жеңеси ыктай басып, кыңылдап ырдоого киришти.

Тектирге теке камалат,
Текенин жүнү сабалат.
Теңтушум, Зыйнат, сен кетсең
Телмирип көздөн жаш агат.

Седеп жалт бурулду:

– Ии, жеңе! Сонун ырдайт турбайсызбы? Созо түшүнүз...

Бая эле ушинтпей – деп Уулжан ырын улантты:

Курбу-курбу, курбу саз
Куушуп ойнойт өрдөк, каз.
Курдашым, Зыйнат, сен кетсең
Куюлуп агат көздөн жаш.

Атакең салган ак коргон
Айланасы бак болгон.
Айлуу түнгө көрк берип,
Ак Зыйнат үйдөн козголгон.

Уулжан ырын бүтүп, эми эмне дейсиң дегенсип, кайын сиңдисине бурулду.

– Абдыракмандын ушу ыры ар дайым көңүлүмдө. Зыйнат эженин андан ажыраганын эстесем, чыдай албай, көңүлүмдү башка нерсеге бурууга шашам.

– Зыйнат эже менен Абдыракманды ким эстебейт дейсиң. Бактысы, насиби болбосо, кантишет эле. – Жеңеси жооткото сүйлөдү. – Анын үстүнө Атай чечек «Ак Зыйнатты» түрлөнтүп ырдап элге ого бетер дүңкүлдөтпөдүбү.

– Атай «Ак Зыйнатты» ырдайт бекен?

– Ырдаганда кандай! Бая күнү биздин үйдө таң атканча уктаганыбыз жок...

Седеп анын өнөрүн кулагы чалганы менен ырын да, күүсүн да өз кулагы менен уга элек болучу.

Мына алар күзгү токойго киришти. Бой тирешкен ак теректер шуудурашып, жалбырактар сапырылып түшүп турган учур экен.

Седеп жаздан бери токойго келе элек болучу. Жайкысын жайлоодо. Тоодон көчүп келишкенден бери үйдөн чыгууга жеңесинин колу бошбойт, дайыма мейман күтүү менен убара.

Калдыраган жалбырактарды шатырата басышып, суусунун жээгине келип токтошту. Талас суусу жайкы көрүнүшүнө караганда кыйла бөксөргөн, көк иримдүү шардын тунуктугу ушунчалык – түбүндөгү таштар даана көрүнүп жатты. Жылаңач билегин сууга матырып, шар менен ойноп, башы айлан көчөк болуп отурган кыз бетине муздак суу чачылганда аптыга тура калды.

– Ха-ха! – Суу чачышууга даяр турган жеңесин көрүп, качып жөнөдү.

– Токто, тийсем эмне болоюн... – Уулжан токойду аралап бараткан кыздын соңунан чуркады. Седеп теректен-терекке жашынып, караанын үздү.

– Кукүк! Күк-үк! Таап ал!

Уулжан айланасын алаңдап тиктеп, токтой калды. Анын үнү улам бир тарабынан жаңыргансыйт. Жеңесинин башы айланды.

– Кыз, кайдасың? Үнүңдү чыгар. Адашам...

Келин бет алды теректерди аралап кете берди. Бир маалда «күкүк» соңунан сайрайт. Артына бурулуп издей баштаганда кайра башка жагынан үн салат. Издебейин десе, кыз окус адашып же токойдо каңгып жүргөн бирөөлөргө олжо болуп, шермендем чыгабы – деп чоочулайт.

Седептин караанынан ажыраган жеңеси кучак жеткис жоон теректин жапалак бутагына сүйөнүп тура калып кыйкырды:

– Таппадым... келе бер!

Жооп жок.

– Ушу да оюнбу? Кетем. Мына кеттим. – Аны коркутайын дегенсип, жалбырактарды шатыратып басып баратып тура калды. Каягыман чыга калып чочутар экен дегенсип, жүрөгү дик-дик. Элечеги чокусун басып алка-шалка тердеп, кезигеси уюп баратат. Ал элечегин акырын алып, жанына койду. Жылаңбаш жүргөнүн токойдон ким көрмөк эле. Башы сергип, денеси чыйрала баштады. Ошентип отурганда жанындагы бадалдан шырп-шырп эткен дабыш чыкты. Уулжан ордунан секин туруп, бадалды көздөй аралап жөнөгөндө, бир нерсе шарт этип, бадал шытыраганда бакырып жиберди... Бул таманынын алдынан учуп чыккан кыргоол экен. Келин артына кайрылганда алдынан тапыраган дүбүрт угулуп, көзү алайып токтой калды.

Каяктандыр качып чыккан элик элечектин жанына келгенде кишинин жытын алгандай так түйүлө кайрылып, майда бадалдардан аша секирип, көздөн кайым болду. Өмүрүндө элик менен кезигишпеген Уулжан дагы бир нерсе чыга калчудай элеңдеп, элечегине араң жетип, кайынсиндисине кыйкырайын десе, үнү чыкпай теректин түбүндө отура берди. Ал токойду аралап жүргөндө бырпырап учкан кыргоолду, булт этип секирип жөнөгөн коёндорду көп көргөн, бирок азыркыдай коркунучтуу абалда калган эмес...

Седеп бадалдардын далдаасынан жеңесин байкап жүргөн. Каягынан басып келсе да, жалбырактардын калдыраган дабышынан улам шек берип койчудай, ошондуктан, жеңеси мындайраак издеп чыкканда, элечегин бекитип, анан өзү келип, жылаңбаш Уулжанга «элечегин кайда?» – демек.

Жеңеси элечегинен алыстаган жок. Кыз анын элечегин бекитүүдөн түңүлгөндөн кийин жалгыз өзү суу боюн көздөй басты. Жыгачтын башында отурушкан бактектер канаттарын бапыратышып, туш-тушунан уча качышат, бутактан бутакка тынымсыз учуп конгон королулар гана айланчыктап алыс кетишпейт. Булбулдун тили катып, чыйып-чыйып эткен кадимки боз чымчыкка айланган. Кээде алдынан сереңдеген коёндор көрүнүп, туш-тушунан кызыл короздун үн салганы угулат.

Токой көркүнөн ажырабай эле, жаңы түргө кирип, тиричилиги да жаңырган. Көңүлү черге айланган кыз шуудураган жыгачтар менен сырдашууга дилгирленип, токойго тереңдеп баратат. Анын муңайым көз карашында, суудай тунук көңүлүндө эмне ой бар? Мүнөзү токтоо кайын сиңдисинин эмне үчүн чукулунан шайыр болуп, кээде обу жок оюнкараак жоруктарды башташын башкалар түгүл, эң жакын жеңеси да аңдабады.

Уулжан анын максатын, ой-пикирин билчү эмес. Муну кыз бечаралар өздөрү да билбей калышат, жаңыдан көзү ачылып, өмүрдүн кубанычын сезип келатканда бирөөгө башы байланып, күтүлбөгөн түрлүү окуяларга кез болушат да, пайда болгон жаңы сезим ошо бойдон жок болот.

Седеп жеңесин адаштырып, токойдо жалгыз калганын ойлогондо, эмне үчүндүр иреңи суз тартты. Күрүлдөгөн өзөнгө келип такалганда бул жерге кайдан келгенин түшүнбөгөндөй, элеңдеп эки жагын каранды, мындан ары жол жок же сууну кечип өйүзгө же артка кайрылуу керек. Каякка барат? Деги издегени эмне? Кыз

ойлонуп турбастан, секин сыңар тизелеп отуруп, тынымсыз кубалашкан ак чамбыл агымды тиктеди. Агым анын издегенин таап бермек түгүл, өзүн кайыкка мингизгенсип, зымыратып алып жөнөдү. Баратат... Башын көтөрсө, баягы эле жеринде отурганын көрдү.

«Чиркинай!» – Ал тизесинин үстүнө жумуру салааларын айкалыштыра төшөп, жаагын коюп, кыялдын кемесине кайрадан отурду... Ушул токой, ушул суу анын эрмеги, сырдашы, муңдашы. Көңүлү уйгу-туйгу болгондо жеңеси менен келип, анын башын маң кылып, өзү чери жазылып, кадимкидей сергий түшүүчү. Ушул жерде туулуп калганына кубанат, эми ушу жерден ажырабагай элем деп тилейт. Убакыт өтүп жатты. Башын көтөрүп эки жагын карады. Жеңесинин кыйкырыгы бирде алыстан, бирде жакындан угулат. «Балакетиңди алайын, кыз! үнүңдү эле чыгарып койчу?»

Седеп жымыйып күлдү да, тебетейинин кырына кыстарылган темир комузду алып, кага баштады.

Акын куштар сайрабай, шаанисинен ажыраган токой мукамдуу күүгө чайпалгансыды. Ал «Ак Зыйнаттын» муңу эле.

Жеңеси менен кайын синдисинин жашынмак ойноп жүргөндө аларды сыртынан дагы бирөө акмалаган. Уулжандын айланасынан учуп чыгышкан кыргоолдор, үрккөн элик, булаң эткен коёндор эмнеден чочушканын ойлошсо, токойдо үчүнчү бирөө жүргөнүнө шектенишпейт эле.

Кыздан анча алыс эмес жерде кара көрпө тебетайчан, кара күрмөсүнүн сыртынан күмүш кемер курчанган жаш жигит жоон теректин түбүндө жашынып турду. Ал жашынган менен комузунун капкагы ачык эле көрүнөт. Темир комуз каккан кыз аны эмне үчүндүр байкаган жок. Бул Атай эле.

Маматтын үйүнө келип, Алымбайдан башканы таппай калып:

– Эч ким жокпу? – деп сураган.

Алымбай кытмырланган:

– Сага ким керек эле?

– Мамат.

Алымбай каткырган:

– Маматты эмне кылмак элең? Жеңеси менен кыз тиги жакта! – Токойду карап, башын экчеп койгон.

Атай ага ыракмат айтып, токтобой бери келген. Жолдо келатып, комузду үйгө таштабаганына өкүнгөн, токойдо кыз менен жашырын сүйлөшө турган болгон соң, анын пайдасы кайсы?

Ал токойго Тыныбектин келин, кыздары менен удаа келип, алардын сүйлөшкөнүнө, жашынмак ойногонуна – баарына, баарына күбө болсо да, кызды эркине коюп, анын жоругун таң кала жактырып, сыртынан аңдып жүрдү. Кыздарды мындай болот экен деп ойлочу эмес. Баарынан да темир комуз кагып, «Ак Зыйнатты» сыздатканына таң калды.

Боз улан курагына жетип, келин, кыздар менен аралашып, тойлордо ырдап, кыз оюн жана башка тамашаларга катышып, кыздар жөнүндө өзүнүн ойлогон ою, тилегин элестеткен мүдөөсү болсо да, Седеп аны үчүн жаңы дүйнөнү ачкансыды. Ушундай сезимге көңүлү эргиген жашты эми эч нерсе токтото албоочудай.

Темир комуз басылганда Атайдын комузуна тил кирди. «Ак Зыйнаттын» зары токойду кайрадан термелтти.

Кыз шашкалаң ордунан турду. Тааныш күү, мурунку угуп жүргөндөрүнөн да мукамдуу, кереметтүү. Мындай күүнү Атай гана чертиши мүмкүн деген ойго келгенде жүрөгү байлоодогу күлүктөй туйлады. Ушунча токойдун ичи куурулуп, качууга жана жашырынууга карарган бута табылбагансыды. Эмне кыларын билбей, терекке сүйөнө ылдый карап турду.

Комуз күүсү улам жакындап, дал жанына келгенде токтолду. Седеп башын көтөрүп, бет маңдайында турган Атайды көрдү.

Жолугууга жана сүйлөшүүгө бел байлап, сөзүн камдай келген жаш жигит да эмне айтарын билбей, апкаарыды.

– Седеп! Седеп!

Кыз аны күткөн, көрүшүүнү самаган. Бирок келет деп ойлогон эмес. Анан эмне үчүн жана кантип келгенин түшүнгүсү келгендей боз уландын дидарына дагы бир жолу карады. Атай өзү тубаса ушундайбы же махабатка чалынгандыктанбы, кол жеткис таалайын зарыгып жүрүп таап, башына кылыч кармаса да, андан ажырабоочудай. Кыздын жүрөгү дале ишене албагандай опурталдуу согот.

Жаш жигит аны сезгендей, чын көңүлүндөгүнү ачык айтты:

– Мага ишенип кой, Седеп! Мен сени сүйөм. Седептин көзү ирмеле түштү. Ага окшоп, оюндагыны ачыкка чыгарууга чамасы жетпей, токойдон арга издегендей, жалбырактарды шуудуратып, илкий кадам шилтеди. Жаш жигит аны жандай басты.

Бой жетип, толгон чатышкан суроолор пайда болуп, жүрөгү ашыктык отуна чалынган кыз Атай колуктусуна барып келгенден бери эмне жөнүндө гана ойлободу. Төрт үйдүн ортосундагы эрке, көзгө басар сүймөнчүктүн мурунку зеригип, жалгызсырап жүргөн учуру кийинки үч-төрт күндүн ортосундагы убайымы менен салыштырганда эч нерсеге арзыбай, жалгыздыктын жана бакытсыздыктын анык кайгысы башына келди. Эгер ушу кайгылуу сезим каптаган бойдон кетпей койсо кантмек? Тилекке жараша, кубаныч менен бакыттын жышаанасы да таштаган жок. Акырында булардын кайсынысы кетип, кайсынысы кыздын энчисине айланмак?

Седепке бакыт мунарыктап гана элестенет. «Бир жолу жолугушкан жигитке ким экенин, кандай экенин ачык

билбей туруп азгырылдымбы?» деп, махабаттын кереметине да таң калат, азгырган жигиттин ким экенин көргүсү, билгиси келет. Ансыз жаны жай албоочудай. Мындай максаттын аткарылышы кыздар үчүн кыялда же түшүндө гана боло турган нерсе. Бирок кыздын жүрөгү аны менен жолугуучудай опколжуйт.

Үмүт кызды алдаган жок. Экинчи жолку көрүшүү, өзүнө, бир өзүнө арналуу сөздү угуу менен махабатын чындап тапканына толук ишенди. Өзүн дүйнөдөгү эң бактылуу адамдай сизди. «Мындай бакыт адамдын таалайына кантип сыяр экен?» – деген ойго кетти. Ал сүйүү жана турмуш куруу өзүнүн энелери менен атасынын же Мамат менен Уулжандын жашоосундай жөнөкөй эле тиричилик, күн өткөрүү деп ойлочу. Азыр махабат да, өмүр да киши сөзү менен айтып бере албай турган бийик жана ыйык нерсеге окшоду.

Бадалдан бадалды аралап жүрүп чарчаган Уулжан комуздун күүсүн кулагы чалганда бир шумдуктуу окуянын болушуна шектенип, акыркы күчүн жыйнап, ошол күү чыккан тарапка чуркаган. Кол кармашып, жанаша басып баратышкан эки жаштын бири колуктулуу Атай, экинчиси кайын сиңдиси экенин көргөндө, ачууланып бакырууга алы жок, жыгачка таянып, энтитип, солуктап турду. Демин жыйганда, «булар далайдан бери соо эмес окшойт, байкап көрөйүнчү» – деп аялдык кытмырлыкка жеңилип, соңунан ээрчиди.

Эки жаш кол кармашып, каякка жана эмне үчүн баратышат – аны ким билсин? Баш-аягы билинбеген ушу токой өзүнүн нечен түрлүү жыгачтары, бадалдары, чытырман түнттөрү жана анда жашаган ар түрдүү айбанаттары менен турмуштун элесин берип, алар өздөрүн турмуштун табышмактуу жолунда кол кармашып, бирге бараткандай сезишет. Аларды ээрчийм, аңдыйм – деп убараланган Уулжан акырында үн салды:

– Ай, кыз!

Алар артына кылчактап, токтой калышты. Уулжанга көңүл бурушкан жок.

Атай дале суроолуу тиктейт.

– Мен сага ишенемин, – деди кыз.

– Андай болсо эмнеден күмөн санайсың. Чынын айттайын, мен сага түшүнө албай турам.

– Мен өзүмө... – Седеп акырында жүрөгүндөгү коболоңдуу коркунучту эскертти. – Экөөбүз бири-бирибиз үчүн жаралган окшойбуз. Бирок...

– Эмнеси бирок? Ачыгын айт?

– Түшүмөн чочуйм. Экөөбүздөн башканын баары бизге каршыдай... Экөөбүздүн алыбыз эмнеге жетет? Атай эркектик намысына келе түштү:

– Азыр заман башка. Сен түшүнбөптүрсүң. Каалаганыбыздай жашай алабыз. Мындан ары мөгдөгөнүңдү кой. Убаданы аткаруу үчүн ант берем! Апкел колунду?

Седеп «ишенем» деди, колун бербеди. Келечек дагы кандай болот, жигиттин антка калганы жаман болчу эле – деп ойлоду. Кокус бир каргаша чыгып, антты аткара албай калса, намыстуу жигиттер өз жанын кыюудан кайра тартпайт. Антпесе аны ант урат. Кыздын көңүлүндө ушул ой бар эле.

Уулжан алардын акыркы сөздөрүн угуп, бетин чойду:

– Колуктусу бар неме менен эзилишип калган тура. Элге билинсе шерменде болдук. – Ал мыкчыңдап басып келип, кайынсиңдисин жетелеп жөнөдү.

* * *

Мамат марттыгы жана дасторконунун берекелүүлүгү менен эл оозуна илине баштады. Улуу, кичүүлөр анын меймандостугун айрыкча белгилеп, сыйлай турган болушту.

Жаш мырза дүйнөсүн көп көрүп, аны чачкысы келгендиктен ошенткен жок, анын өз максаты бар. Элди алуу керек эле. Көп кишилер аны түшүнүшпөйт, дүйнөнүн кадырын билбеген жаш бала катары эсептешет, шылдыңдашат. Мамат баарына кайыл.

Салбар катындан төрөлгөн Байтик баатыр жаш кезинде көпкүлөң туугандарына тең болбой, шылдың болуп жүргөндө марттыгы, адамкерчилиги жана эрдиги менен таанылган экен. Кызылбаш Кудайберген да атасынын жылкысын багып жүрүп, марттыгы менен эл алып, болуштукка жеткен.

Мамат ошолордун изине түшүп, жигиттерин жакшы кийинтип, жолдошторун сыйлап жана көбөйтө баштаган. Колу ачыктыгы, кең пейилдиги айылга билинди. Бирок азырынча эрдиги билине элек.

Жаш мырзанын үйүндө толо мейман жигиттер. Алардын арасында Тоймат бийдин баласы Чырым менен Атай бар. Чырым бекер оокат менен тамашага кызыгып, анын үйүнөн кетпейт. Атай болсо Седеп үчүн имерчиктейт. Кишилер жыйнала баштаганда кыз алардын арасында отура албай, өз үйүнө кетет да, сүйгөнү аны менен сүйлөшмөк түгүл, толук көрө албай калат.

Кой деген тилди албай уулунун Маматтыкына үйүр болушунан Султаналы чындап шектене баштаган. Ар кандай имиш айыл ичине тарап, кыз менен жигиттин мамилеси жөнүндөгү ушак-айың Тыныбектин кулагына да жеткен. Кишилер чогулганда Седептин кетип калышы да ошондон. Баары эле аны менен Атайдын көз карашын аңдыгансыйт.

Мамат жолдоштору менен отурганда үйдүн алдынан бир атчан шартылдата бастырып өттү. Жаш мырзаны көзүнө илбей, кайрылып келип салам айтпай өткөн кишиге үй ээсинин ачуусу келди. Эшикте эт бышырып жүргөн Алымбайга кайрылды:

– Бу мага салам айтпай айылды аралап бараткан ким?

– Эсенбек.

– Кармагыла!

Мырзадан буйрук болгондон кийин Чырым жанында жаткан тегерек калпагын кийүүгө үлгүрбөй, жылаңбаш эшикке атып чыкты.

«Кудай ур, болуштун секретарын кармап, бир балаага калып жүрбөйлү» – деген ой Чырымдын көкүрөгүнө түйүлүп, талканга какалгансып, оозун басып туруп калды.

– Болуштун секретарына ушунуң батынабы – үйдөн Уулжандын шыңкылдаган күлкүсү угулду.

– Эсиңер ооп калдыбы? – Намысына келе түшкөн Мамат үй ичинен жемеледи. – Илгери Кызылбаш солтонун чоң манабынын күйөөчүлөп бараткан баласын салам айтпай өткөнү үчүн карматып алып, кыштын күнү кардын үстүнө отургузуп койгон экен. Булар кедей болуштун секретарынан коркушат. Өлгүлө, бу көрөкчө!

Мырзанын сөзүн закон катары көргөн Алымбай Эсенбекке кыйкырды:

– Эй, бери кайрыл! – Чакырып алмайынча аны кууп кармап турган даяр ат да жок. Ак калпакчан, кара пальто кийген жигит: «Жумуш менен чакырышкандыр» – деп ойлоп, бейкапар кайрылып келди: «Болору болду» – деп ойлоду Чырым кайраттанып, эми мен катышсам да, катышпасам да сөз тиет...

– Аттан түш! – Чырым ушундай дегенде, Алымбай аны тизгинден алды:

– Бьякта мырза отурса, салам айтпай өткөнүң уят эмеспи! Айыпка жыгыласың!

– Силер соосуңарбы? – Эсенбек мыскылдуу күлдү. – Кайсы доордо жашап турганыңарды билбейсиңерби?

– Тигини, күлүп коёт. – Алымбай жерде жаткан баканды бир колуна алганда, секретарь чатактын ырбоосун күтпөй, аттан түштү.

– Менин атым керек болуп калдыбы?

– Какшыктап коёт! – Чырым ага сөөмөйүн кезеди. – Былжырабай жолуңа түш!

Алымбайдын баканы көтөрүлгөндө Эсенбек аргасыздан жөө басып жөнөдү.

– Ырас кылдыңар! – Эрдигине мактанган Мамат каткырды. – Атын байлап койгула. Айыбы үчүн союп алабыз. Мындан ары атасын тааный жүрсүн!

Салт боюнча айыптуу киши беркинин алдына түшүп, тартуу тартышы керек эле. Мамат ошону ойлоп, атты сойдурууну кечиктирди. Болжогондой эле, бир оокумда топ атчан киши келди. Араларында Тыныбек менен эски старчын Шадыбек бар.

«Кайрандар атамды арага салышкан экен! Бардыгы жалынып-жалбарышса, Эсенбектин күнөөсүн кечем» – деп ойлоду Мамат.

Арачылар эмне үчүндүр түзүн үйрүй киришти. Чырым качып жоголду.

– Акмак! Бул эмне жоругуң! – Тыныбек камчысын бостекке бир чапты. – Башкаң келишип, ушунуң калдыбы?

– Ата, абайлай сүйлөнүз! – Мактоо угам деп отурган Мамат ызаланып, оозун чормойтту. – Эмне үчүн мага салам бербей, айлымды аралап өтөт. Мен анын атын союп алам.

Көзүнөн чаары чыгып, ийни менен дем алган Тыныбек уулуна жооп берүүнүн ордуна жоон камчысын Алымбайдын жонуна басып алды:

– Бар, атын жетелеп алып бар!

Алымбай колун бооруна алып, ордуна турарда:

– Алып барба дейм! – Атасынан кагуу жеп, ызаланган мырзанын көзү жашка толду. Алымбай мырзасынын ырайына карап отуруп калды. Бирок ачуулуу Тыныбек Шадыбекке карап ээк кагып койду.

Шадыбек Маматтын дартын билеби, байдын буйругун орундап, Эсенбектин атын коштоп, үйдөн узай берди.

– Намысы жоктор... Душманды башка чыгардыңар!

Тыныбек баласынын намыс чакырган сөзүнө түкүрүп, эшикке чыкты... Булардын жоругуна келин да түшүнө албай күйөөсүн жалооруй караганда, Маматтын муун-жүүнү бошоп, төшөккө үстөмөнүнөн түшүп, жаш балача өксүй-өксүй ыйлады.

Үйдө отурушкан меймандар астыртан күлүштү да, тарап кетишти. Кайнап турган эт ошо бойдон желбей калды.

Атай Маматтын меймандостугуна жана адамкерчилигине ишенчү эмес. Аны менен жолдош болсо, чоң уятка кала турган. Кол үзүшөйүн десе, Седеп менен жолугушууга мүмкүндүк берген ушул үй гана...

Ушул окуядан кийин Мамат салам айтпай өтүп бараткандарды айыптоого көңүлдөнбөй калды. Эрдигинен жана жолдоштору көбөйтүп, аларды сыйлай берген менен эч бири жардам бере албасын көрүп, конок чакырууну азайтты. Бирок мансаптан түңүлгөн жок. Ага жетүүнүн жолун таба албай, бакты-таалайынан жана кудайдан күттү.

Анын жанында калган кыйышпас жолдошу Тоймат бийдин уулу Чырым жана малайы Алымбай.

Ал убакытты куш салуу, мергенчилик кылуу менен өткөрө баштады.

Атайдын жакындай баштаганын Мамат ойго албаган менен Тыныбек, Султаналы ойго алып, ар кимиси өзүнчө жыйынтыкка келди.

Замандын өзгөрүп, өзү алдан тайып баратканын эки уулунан көрө Тыныбек жакшы түшүнөт. Мындай шартта баягысынча айылды каалаганындай башкарып, өз бийлигин жүргүзүүгө мүмкүн эмес. Андан көрө жакырдан чыккан чоңдор менен мамилени бузбай, а түгүл түбү бирге тууган Султаналыга окшогон тоң моюндар менен илажы болсо жарашуу жакшы.

Байдын оюнда көп нерсе болсо да, аны аткарууга шарт жок. Султаналынын алдына барып «элдешели» деп жаза-керсинүүгө намыс кылат. Жараштыруучулар табылбайт.

Ал кысталып жүргөн учурда Атайдын Седепке имерилиши эрегишкен эки кишиге данакер боло тургансыды. Султаналы менен Кызылбаштын куда экенине карабастан, эки жаштын мамилесине атасы тоскоол болбоду. Атай да Абдыракманга окшогон көк экендигин, ашыктыкка чалынган жигит акыры атасын көндүрө турганын Тыныбек алдын ала ойлоду. Анын үстүнө тууган кишилер кетишип каякка барышмак? Балким Султаналы да жакындашуу үчүн ылайыктуу учур таппай жүргөндүр.

Өз оюна өзү кунт койгон Тыныбек акыркы күндөрдө сары оорудан айыгып, кишилер менен аралашып, калыбына келе баштады. Мына ал көңүлү куунак, төрүнүн төбөсүндө букжуюп отуруп, байбичесине карк этет:

– Ээ, байбиче!

– Эмне болду? Жаныңда эле отурам го... – Байбичеси анын жоругуна күлөт.

– Кызың канчада?

– Ии, ботом! Кызыңдын канчада экенин ушу убакка чейин билбейсиңби?

– Эсимде жок, жоо алгырдыкы!

– Жылы улуу. Эсептей бер.

Жашты сүрүштүрүү айылдагы кишилердин баарынын колуна келе бербейт. Бай антип башын оорутуп көргөн жан эмес.

Байбиче өзү эсептей баштады:

– Мына! Улуудан улуу он үч, жылан он төрт, жылкы он беш. Азыр кой жыл, он алтыга чыгат. Ушунун эмнеси кыйын! – Байбиче эсепчилигине мактанып калды. Байдын башка аялдары эсептегенди билчү эмес.

Өз оюнда жаш деп жүргөн кызынын кара далы болуп калганын Тыныбек эми билип отурат. «Баланчанын кызы эр албай атасынын төрүндө калыптыр» – деген сөз жаман. Кудасы болсо, бере салып, бир милдеттен кутулуу

жакшы. Седептин башы ачык. Кээ бир жуучу түшкөндөргө Тыныбек макул болбой койгон. Бирөөлөр теги жагынан мыкты, күйөөнүн керт башы келишпейт, күйөөсү келишсе, тек-жайы төмөн. Ошентип, Седеп атасынын төрүндө отуруп калган.

– Кызың бойго жетти. – Абышканы иренжитпейин – дегенсип Манат байбиче сөздү жылмалап сүйлөдү. – Кудай бактысын ачсын!

– А, кудай, бактысын ача гөр! – Бай да тилек кылды. Султаналынын үй-бүлөсү эки жаштын ортосундагы мамилеге башкача карашты. Атай Маматтын үйүнө эмне үчүн үйүр болгондугу түгүл, токойго барып жүрүшүнөн да кабардар. «Көп болсо Тыныбек жаманатты болор, баламын эч нерсеси коробойт», – деп ичтен тынып жүргөн Султаналы иштин ырбап баратканын түшүндү. Анын үстүнө кечээ күнү Кызылбаш да какшыктаган: «Тыныбек байдын этегин кармайын деген экенсиң». Ыза болгон Султаналы: «Эсиң барда этегиңди жап» – деп, Атайга катуу зекиген. Бирок ал кечетен бери Маматтын үйүндө. Уулунун жүрүшү анын ачуусун ого бетер келтирген.

Атай чоң шашкеде кайтты. Николай досуна араба жасатуу үчүн Ак-Чийге жөнөгөнү турган Султаналы атанар алдында Атайды тергөөгө алды:

– Каякка жоголдуң?

– Маматта...

– Мамат-саматың менен... Булардан алиге көңүлүң кала элекпи? Намыс дегенди билесиңби?

Атай үнсүз.

– Мындан кийин ошол иттердин айлына басканыңды көрөйүн! Кыз эле көргүң келсе, кайнатандын айлына бар!

Султаналы буркулдап атына минди. Унчукпай калуу менен иш бүтөбү. Сөз мынчалык чыккандан кийин Атай өз оюн ачык айтууну туура көрдү.

– Ата, убара болбоңуз. Мен Кызылбаштын кызын албайм.

– Эмне? – Султаналы атын теминап койгондо тору ат баланы тепсеп кете жаздап, ооздугун кемире жер чапчып турду.

Атайдын жүрөгү болк этти, бирок оюндагысын жашырууга болбой калды:

– Кудалыкты кечтим!

– Ийи, Тыныбекке эмитен бала болуп калган турбайсыңбы? Жогол, Мамат, Тыныбегиң менен кошо жогол! – Султаналы бөрү тил камчыны шилтегенде, Атайдын жону кайыш тилингендей зыркырап, үйгө кире качты...

Иш ушуну менен бүтүп калса жакшы болот эле. Султаналы ачууланган бойдон Тыныбектин айлын көздөй катуулап баратты. Тыныбекке эмне айтканын Атай уккан жок, бирок тилеги таш капканын туйду...

Султаналы эшиктен үн салганда кымыз ичип отурган бай:

– Атан түшүргүлө, суусун ичсин, – деди. Байдын күткөнү жакшылык эле.

– Ээ, Тыныбек! – Султаналы бакылдап, катуу сүйлөдү. – Сен, акмак менин баламдын кудасы бар экендигин билбейсиңби? Же анын башын имерип алгың барбы, уятсыз! Болду, ушундайыңда абийириңди жап...

Тыныбектин кесеси колунан түшүп, кымызы этегине төгүлүп, эмне дээрин билбей тишин кычырата берди. Султаналынын үнү алыстап, атын дүбүртү угулбай калганча эсине келбеди.

– Кудай! – деди ал акырында бакырып. – Бул эмне деген кордук! Мындан көрө өлгөнүм жакшы... Өлгөнүм! Кайда жүрөт, уятсыз кызың?

Султаналынын каардуу сөздөрүн жана Тыныбектин бакырыгын Седеп гана эмес, Мамат менен Уулжан да угушуп, бугуп калышкан.

Тыныбектин айылы бүлүккө түштү. Уруш, бакырык. Үч аял тең эринен таяк жеди. Ошондо да байдын ачуусу басылган жок.

Бул кабар Атайга түшкө жакын жетти. Уулжан Алымбай аркылуу болгон ишти толук айтып жибериптир: «Султаналы баарыбызды шерменде кылды. Атам арынан өлө жаздап, ачуусун аялдарынан чыгарууда... Баарын кылган силер деп. Мамат экөөбүздү күнөөлөп, эшикке чыгарбай койду. Кыз азыр өлүү менен тирүүнүн ортосунда... Атай мындан ары биздин көзүбүзгө көрүнбөстөн, анын да өлгөнү, биздин да өлгөнүбүз...»

Абал кыйындады. Баары эч нерсе эмес, ызалуу Седеп кантээр экен? Атайды толгонткон суроо ушул.

Атай баягы жалгыз теректин түбүн пааналап калган. Арман айтары да, угары да комуз. Ага боор тарткан Субан абышка менен Аккыздын колунан эч нерсе келбеди. Султаналыны убададан тайдыруу Талас суусун тетири агызуу – деп айтты акырында апасы. Чертет, кайгырат. Ойлонот. Кашаттын кырына чыгат. Кыздын карааны үзүлгөн. Эч болбогондо анын бары-жогун, өлүү-тирүүсүн билүүгө зар болду.

Ал атасынын мынчалык кара өзгөйлүгүн, бет алган жагынан кайтпасын билчү эмес. Баласынын зарын тыңшабай, иштин баарын чаңдатып, Седеп менен Тыныбекти эл карагыс кылды. Тыныбек эми Атай үчүн күнөөлүү көрүнбөй калды. Бардыгын бүлдүргөн – жалгыз гана Султаналы. Тыныбектен өткөн таш боор, мээримсиз болгону үчүн ал атасынан көңүлү сууду, ичинен жек көрө баштады. Эшмамбетке окшоп, үйүнөн, айлынан безип, кулак уккус, көз көргүс жакка качкысы келди. Седепти кыйбайт.

Атасы жокто гана үйүнө кирет, өлбөс үчүн наар татат. Кээде Субандын үйүнө, кээде башканыкына түнөйт. Көрүнгөнгө жалдырап жүрүп, акырында «Седеп тирүү» деген кабар угуп, бир аз тынчыды.

Жигиттин башы маң. Эгерде Тыныбек кыйпаңдаса, аны менен өлгөнчө күрөшмөк. Совет өкмөтү, кедей болушу сөзсүз аны жактамак. Өз атасы сөзгө келбеген соң, эми аны менен күрөшүүнүн жөнүн таппады. «Атасы менен жоо болуптур» деген сөздүн өзү эле жексур. Султаналы өз атасы болсо да бир жөн. «Өгөйлүк кылып, атасы менен кармашты» деп сөз кылышары шексиз. Баарынан ушунусу жаман.

Күндөр өтүп жатты.

Бака теректин жалбырагы күүлүп бүтүп, арбайып-сарбайып, көркүнөн ажыраган. Анын түбүндө комузун кыңгыратып отурган жигиттин кызылчырай иреңинин каны качып, күзгү жыгачтай саргара баштаган. Ушул жерден кетпейт. Чакыргандарга да барбайт.

Жакындан бери Тыныбектин койчусу Мамыр ушул тарапка көбүрөөк каттай баштаган. Сырт жактан келип, жаш комузчунун абалын көрүп, жанына отура турган Мамыр гана. Калгандары окуя эмне менен бүтөр экен – деп, аны алыстан байкашат.

Мамыр Субандын кызына кылчактап келип жүргөнүн Атай да түшүндү. Бир күнү экөөнүн ортосунда күтүлбөгөндөй аңгеме башталды.

– Сенин арманың барбы? – Сөздү Атай баштады.

Койчу үшкүрдү:

– Арманым чоң!

– Кара ташыңа арман кыласыңбы? Заман азыр кедейдики. Башың бош, каалаган жагыңа кете бересиң. Сага эрегишкен, касташкан эч ким жок.

Койчу да тартынбады:

– Сенин арманың барбы?

– Арманым чоң!

– Кара ташка арман кыласыңбы? Жетимдик дегенди билгениң жок. Бирөөгө малай болгонуң жок. Атың алдында, комузуң колуңда.

Атай күлдү:

– Сага ошондой көрүнөт. Мен каалаганымды иштей албайм. Колум байлануу. Мындан көрө сенин ордунда болсом бактылуу элем.

Мамыр да күлдү:

– Менин жолум ачык. Бирок колуман эмне келет? Менин сөзүм кимге өтөт?

– Сен эмнеге арманда болгонуңа түшүнбөйм. Субан чоң атамдын кызына ашык болуп, ошого жете албай жатканыңабы?

– Ошо оңойбу?

– Жигит эмес экенсиң! – Комузчу аны далыга чык эткизди. – Сонун экөөңдүн кымылдашыңа караганда бир ооз гана сөз керек. Ал колуңан келбесе, Субан чоң атама мен эле айтайын.

– Оозуңан айланайын! – Мамыр ага жалынды. – Өмүрүмдө сага кул болуп жүрүп өтөйүн.

– Мага кулдуктун кереги жок.

– Аа, билем. – Мамыр санын чаап күлүп, – Седепке бир ооз сүйлөшө албай күйүп-жанып жүрөсүң го. Аны мага коё бер.

– Оозуңдан айланайын! Сага кулуң болоюн.

– Мага кулдун кереги жок! Экөө тең каткырышты...

Эки жигит бака теректин түбүнөн бөлүнүшүп, бири Субандын үйү, бири Тыныбектин айылын көздөй кетти..

Бүгүн Тыныбектин үйүнө Кетмен-Төбөдөн бир топ конок келген. Бай менен байбиче коноктор менен кошо отурушат, түйшүк жалчылардын мойнунда. Алымбай кой союп, Мамыр отун жарып, от жагуу менен күйпөлөктөп жүрөт. Самоор кайнатып, нан бышырып, меймандарга чай беришкен аял-эркектер башка.

Тыныбектин конокту шаңдуу күтүшүнөн Мамырга өзүнүн жүрөк сыры шаңдуу. Алымбай эшиктен көрүнө калганда, бир ооз сөзүн айтып калгысы келет, бирок ал алактап токтобойт. «Бя, эмне?» – деп коюп өтө берет.

Этти Тыныбектин ортончу жана кичи аялынын үйүндө бышырышты. Мамыр бир казанга ээ болуп, Бурулча-нын үйүндө.

Чоң үйдө отурган меймандардын кебинен кур калгысы келбеген Бурулча кирип-чыгып бир жерге байыстабайт. Чоң үйдөн чыкпайын десе, Седеп жалгыз калат, аны өзүнчө калтыруу баары үчүн коркунуч, кыздын жанынан жылбайын десе, кептен куру калат.

Седептин иреңи жездей катып, бурчта. Апасынын сөзүнө, башкага да жооп бербейт, тек санаасы менен гана эрмектешкендей.

Атай менен Седептин аңгемесин билген Мамыр кызга боору ачыгандай «дүнүйө» деп койду.

Тамак-ашты текшерип, ар бир үйгө кирип, кызматкерлерге буйрук берип жүргөн Алымбай ортончу үйгө келгенде Мамыр аны этектен алды:

– Токтосоңчу!

– Сен эмне үйлөнө тургансып делбеленип калгансың! Же мени тоюңа чакырууга келдиң беле! – Андан жадагансып Алымбай тумшугунан тийди.

– Жакында үйлөнөм. Азыр Атай мага жуучу болуп, Субакемдин төрүндө отурат. Сага атайын ушуну айтайын десем...

Атай деген сөз чыкканда Алымбай эрдин кымтып, кыздын көзүнчө аны айтпа дегенсиди:

– Жакшы болуптур! Тилегиңе жет! – Чайчы жигит башка сөзгө келбей жүрүп кетти.

– Сага корогон кайран сөз! – деп үйлөнүүнүн маанисин түшүнбөгөн Алымбайга нааразы болгон Мамыр от боюнда кала берди.

«Атай» деген сөз угулганда Седеп селт эте түшкөн. Мамырдын үйлөнүү дегенин гана угуп, кеп эмне жөнүндө болгонун аңдыбады. Ал оттун жанына келип, жакшы күйбөй бырыксыган суу жыгачты ичкертимиш болуп,

малайга көз салды да, анын жасанып алышынан улам ушул үйлөнөт экен го деп болжоду. Мамыр Субанга бала болорун, Субан менен Атайдын мамилеси өтө жакындыгын Седеп да уккан. Малай жигиттен шектенбей, сөздүн четин чыгарды:

– Атай кайда?

– Үйдө... – Мамыр мукактанды. – Азыр Субакемдин үйүндө.

– Унуттубу?

– Унуткан, унутпаганын билбейм, айтор, «Күйдүм чок» деген күүнү чертип эле керели-кечке сыздап жүрөт. Сенден кабар алып кел – деп, менден суранды.

Кыз Мамырга жакындап келип, анын кулагына жылуу илебин тийгизе шыбырады:

– Бүгүн мен ушул үйдө болом... Мындан башка күндөрү ал менин караанымды көрө албайт. – Уктуңбу? – деди да кыз өзүнүн ордуна барып отурду.

Атай жөнүндө бир ооз сөз гана айтылса да, кыздын иреңине нур жүгүрө түшкөнүн Мамыр өз көзү менен көрдү.

– Казан кайнадыбы? – деп жекире кирген ортончу апасын Седеп сөзгө алды:

– Келгендер кимдер?

Кудай буга берген го деп, кыздын сөзгө келгенине кубанган Бурулча жалынып жиберди:

– Садагаң болоюн! Сага жаным курман! Муну ичип жиберчи! – Ал майга кайнатылган куруту бар кесени суна койду.

Седеп эки-үч дем алып жутту да, кесени апасына узатты.

– Кимдер экен?

– Кетмен-Төбөлүк саяктын манаптары, атандын эски досу баласы менен...

– Эмнеге келишиптир.

– Билбейм, айтор, «кеңеш өкматы, Анжиян, соода» деген эле сөздөр...

Мамыр оокатты бышырып болгондон кийин кешик-күшүк кутпөй Султаналынын үйүн көздөй чуркады. Өзү Атайдын жаңылыгын угуп, Атайга Седептин саламын айтмак. Бул эки кабар теңдеши жок кубаныч эмеспи.

Султаналынын үй-бүлөсү оокатты жаңы гана жеп болушуп, колдорун жууп жатышкан экен.

Аңыраңдап кирип келип, энтелеп туруп калган Мамырды көрүп, баары күлүп калышты,

– Сүйүнчүндү чыгар! – деди Аккыз, – тилегиң орундалды.

– Башым даяр! – Мамыр чөгөлөп отура калып, мойнун созду.

– Болду. Болду. Ыраазыбыз.

– Атаке, бери кел! – Мамыр эшикке башын шилтеди.

– Барчы! Жуучу болгонунду өз оозуңан уккусу келип турат. – Аккыз балдарынын артынан күлүп калды. Сүйүнчүндү бер? – Эшикке чыгар менен Мамыр Атайды кучактады.

– Эмненин сүйүнчүсү? Сенде бир жакшылыктын жышанасы бар...

– Седеп... Седеп менен сүйлөштүм...

Атай анын оозун алаканы менен баса калып үйдөн обочо жетелеп барды:

– Качан? Кантип? Эмне деди?

– Субакемден жооп алып келишинди күтө албай сандалып Алымбайдыкына барып, ушул ишке туш бодбодумбу! Тыныбектикинде бүгүн чоң меймандар бар экен. Баары конок күтүү менен алек. Кызы ортончу үйүндө экен. Мен отун жарып, тамак бышырышып...

– Сенин отунунду коё турчу! Седеп эмне дейт?

– Унуттубу дейт... Мындан башка күндөрдө менин караанымды көрө албайт дейт.

Атай эки жагына кулак түрдү. Казыктын түбүндөгү күрөң уйдун бышылдаганы, үйдөгүлөрдүн кобураганы-

нан башка дабыш жок. Тоо башынан ай кылтыйып чыга калды. Жарыкта көзгө чалынбайлы дегенсип Атай жолдошун жетелеп дагы ары кетти. Эми уйдун бышылдап дем алганы жана боз үйдөгү кобур да угулбай калды.

– Седептин иреңи кандай? Сөздү кантип сүйлөдү?

Мамыр көргөндөрүн жана уккандарын бир баштан айтты...

Кыз күнү-түнү кайтарылуу эле. Түнкүсүн эшиктин каалгасы ичинен кош кулпу менен бекилип, босогонун түбүндө балтасын жазданып, Тыныбек өзү жатып жүргөн. Кыздын төшөгү апасынын жанына салынуучу. Мунун баарын Алымбай менен Маана аркылуу билишкен.

Тилеги бүгүн орундалуучудай Атай Мамырдын колун кысты:

– Сураганың сеники! Эми Тыныбектин үйүнө жетүүнүн амалын тап. Иттери Тыныбектин өзүнөн да ажаан.

– Байдын иттерин күчүк кезинде өзүм чоңойткомун...

Эки жигит айылга жакындаганда арсылдаган бир топ ит жарып салчудай качырып келатышты. Атай Мамырдын артына корголоду.

– Кантет? Майтике, Актөш!

Тааныш үндү угушканда иттердин жаагы сынып, чамгарактаган куйруктарын бултактатып туруп калышты. Алар бир кыйынчылыктан өтүштү, бирок ай шыкаалап турганда айылга ачыгыраак барбастан нары жакка өтүп, сай жактан киришмек болду.

Атай сайдын четиндеги чычырканактын түбүнө жатып, ортончу үйгө кирип бараткан жолдошун көз ирмемей карап турду. Жабылган эшик качан ачылаар экен... Анын көзү талып, убакыт учуп жаткансыды... Бир оокумда эшик жалп этип, кимдир бирөө чыкты. Атайдын жүрөгү түкүлдөп, иттерге көрүнүп калбоо үчүн чычырканактын арасын акмалады. Шөлбүрөгөн чоң чапандуу, тебетейчен караан эркек же кыз экени ачык билинбейт. Чычырканакты көздөй түз баспастан кыйгачтап келатат.

«Тыныбектин өзү же даарат алганы жүргөн мейманбы?»
Ал чычырканактын тушунан өтүп барып, сайдын кашатына токтоду.

«Ушул сандалган неме да жолтоо болду!» – деди Атай кыжырланып.

Жигит кейип турганда «Күйдүм чок» кулагына зыңылдай түштү. Ал кайдан угулганын билүү үчүн тегеренип кетти. Абайласа темир комуздун үнү сайда турган чоң чапандан чыгууда. Атай ашыккан бойдон чычырканакты шатырата аралап, сай ылдый чуркады...

Мамыр кыз бөтөн көзгө чалынбагай эле деп титиреп турганда темир комуздун чыккынчы дабышы чыкканда, ал ичи оорудай тыбырчылады. Жакшы жери эшикте эч ким жок экен, үйдөгүлөр кобур-собур, күлкү менен укпай калышты.

– Эмнеси болсо да тез кайткай эле! – Мамыр өзүнүн үйлөнүшүн ойлобой эле, ушул жерден аман-эсен кетүүнү ойлоп отурду. Кокус шек билинсе, Атай менен кыз түгүл, Мамыр да бул жерден тирүү кайтары күмөн.

Аларды аңдый турган кишилер бар экендигин эки жаш ойлободубу же баарына кайылбы, айтор, бири-биринен бөлүнүшө албады... Экөөнүн бети тең жашка жуулган. Эриксиз ачуу жаштын баары жалгыз Седептикиби же өзүнөн да кошумчасы барбы, аны жигит абайлаган жок.

– Сени бир көрүп өлсөм арманым жок, – деп тиледим эле. Ыраазымын... Каалашса, эми менин колу-бутумду таңып ыргытышсын!

– Антпечи! Сени менден бөлө алышпайт.

– Атаке, куру сооротуунун пайдасы кайсы? – Ал кабыргасын кайыштырган кучактан бошонуп, анын сүрөтүн тартып калчудай көзү талыганча тиктеди.

– Мен да бала эмесмин. – Атай ага колун сунду. – Бер дейм колунду! Азыр заман башка... Экөөбүздүн аталарыбыз да, Кызылбаш да кыңк эте албайт.

Седеп бу жолу да колун берген жок.

– Шерттешпей эле колундамын... Сенин оюңду түшүнүп турам. Бирок...

– Бер дейм колунду!

– Жанымды ал!

Ушул сөздөн кийин Атай кол алышууну суроону токтотту...

Мамыр үйгө кирип-чыга берип жедеп бүттү. Кыздын жанына эмдигиче эки-үч жолу келип кете турган Бурулчанын аягы тыйылганына да ишене албады. Балким, бир нерсени иштеп калгандыр. Барып билүү керек, эгерде Бурулча жөн эле олтурган болсо, Мамыр кызды Атайдын кучагынан сууруп алып, үйүнө жетелеп келмей болду.

Мамыр чоң үйгө жакындаганда эле үнү салмактуу жана жай чыккан ыр угулду.

Байыш дубана ак урганын айтып жатат. Агасы Жаныш жанында жашып турат дейт.

«Жаныш-Байышты» Мамыр да элдир-селдир уккан эле. Болжолу аяктап калыптыр. Ал чуркаган бойдон сайдын жанына жетти:

– Бүткүлө! Тарагыла! Бурулча азыр келет! Сөзүнүн жайын түшүндүрбөй Мамыр майпандап ортончу үйдү көздөй чуркады.

– Кош, Атайжан!

– Кишини муңайтпачы!.. Кабарды эртең эле угасың! Алар чычырканактын жанына чейин басып келишип, дагы туруп калышты. Бул учурда Бурулча да чоң үйдөн чыгып калган эле. Мамыр эми эмне кыларын билбей үйдүн жанына отурган калыбында чотун жыгачка какылдата ургулап, какала жөтөлдү. Бурулча аны капарына албай үйгө башбагып алып, кайра чыкты:

– Көр болгур, кыз кайда?

Мамырдын чоту жаза чабылып, өтүгүнө тийди. «Өлдүңөр» дегенсип, ал чычырканак жакты карады. Анын көз карашы аялга «тигине» дегендей туюлду.

Чычырканактын жанынан бир караан бөлүнүп чыкты. Бурулча кишинин баары барып жүрчү тараптан шектенбейт эле, дагы бир караан булаң этип сайга киргенин курч көзү чалып калып:

– Оңбогур, тиги ким? – деди, Мамырды желкеден алып.

– Кайсы?

– Суук баштын анткорлугун кара! – Аны түртүп жиберип, кыйкырмакчы болуп, оозун ачып барып, өзүн өзү токтотту. Чуу көтөрүлүп, кыздын бирөө менен болгону шардана болсо, анын азабын Бурулча өзү тартмак. Ыр укпай эле куруп калсамчы! Өлдүм-өлдүм!

Ортончу катын жинденип турганда Мамыр качып чыгып, Атайдын жолун тосту.

* * *

Болуштун секретары Эсенбек сур жоргосун чайпалтып, Тыныбектин айлын аралап өтүп баратты. Эшикте нооту чепкен жамынып, суусар тебетейин бир көзүнө түшүрө кийип чиренип турган Мамат аны көрмөксөн болуп бурула бергенде.

– Ассалоом-алейкум! – деди Эсенбек өтүп баратып.

Мамат алик албай, ал өткөнчө чиренген бойдон турду. Эсенбек тексиздин кебетесин карабайсыңбы, башында кийиз калпак, күрмөсү шайтан териден, бар абийирин жапканы – алдындагы сур жорго. Ошону үчүн Мамат аны өзүнө теңеген жок.

Райымбек болуш беш канат боз үйүнүн капшытында бир кабат көлдөлөңдүн үстүндө мандаш урунуп отурган. Анын төмөн жагында секретары отуруучу кичинекей жазуу столу. Катарлаш жыйылган жүктүн алдындагы кооз сандыктан башка үйдө көзгө көрүнөрлүк жасалга жок. Бирок кийимдер ала баканга илинүү, идиш-аяктары аяк капка салынган, төшөлгөн кийиз менен шырдамалдар таптаза, үй ичи ырааттуулугу менен көзгө жылуу учурайт.

Ишке келген Эсенбек болуш менен учурашкандан кийин чапанын чечинип, стулга отуруп, папкасын ачты.

Райымбек жанында чөк түшүп, арызын айтып отурган куур шымдуу эки кишиге кайрылды:

– Бара бергиле, акыңарды Кудайбергенден өзүм өндүрүп берем!

– Кудай жалгасын! – Даттуулар алкоосун айтышып, ыраазы болуп кетишти.

Совет бийлиги орносо да, Кызылбаш тизгин талашканын койбоду. Азыр бир болуш элди баштагыдай башкарбаса да, өз айлын өзү бийлейт, доону, чатакты болушка акылдашпай, өзү бүтүрөт. Эл арасында «Райымбек тексиздик кылып, Кудайбергенден коркот» – деген ушактар тараган. Эски манаптар менен чечкиндүү күрөшүү керек эле. Райымбек ушу жөнүндө ойлоп отурганда Эсенбек аралжы болду:

– Аксакал! Акылдаша турган сөз бар.

– Айт! – Райымбек чөнтөгүнөн сууруп чыккан сайма баштыкчанын бүктөөсүн жазып, тамекиден чымчып алып, орой баштады. Анын кызылдуу иреңи, куш тумшугуна бап келген капкара сакалы сүйлөгөн сайын селкилдеп турду. Ал өзү кедей болсо да тың чыгып, мүчөсү, иреңи жагынан да көзгө көрүнүктүү экенин Эсенбек дайыма ойлоп калучу. Болуш чылымын чегип, жогору жактан келген кызматчылыларга окшоп, бутун айкалыштырып отурушу да жаш жигитке ылайыктуу көрүндү.

– Өкүматтын адилеттик жана аялдар теңдиги жөнүндөгү заңын аткарышыбыз керек! – Эсенбек сабаты жок болушка бир иш жөнүндө айтуудан мурда анын саясий жагын түшүндүрө турган. – Оёздон келген чоңдор ушуну бизге катуу дайындабады беле! Жанагы кишилер доолорун өндүрө албаганы эркиндик заңынан пайдалана албагандыгы. Бул бир. Кечээ күнү Султаналынын уулу Атай сизге даттанып келиптир. Сиз тышта болуп, датын мага

айтып кетти. Анын колуктусун Тыныбек өкүм-зордукка салып, бербей жатыптыр, калыңга сатканы жүрөт окшойт. Бул бир. Ушулардын баарын жөнгө салмайынча биз Ленин атанын айтканын орундатпаган болобуз.

Секретарь сөзүнүн акырына чыкканча Райымбектин каны кайнап, чылымын удаа-удаа соруп, коломтого ыргытып ийди:

– Көңтөрүш жолу бай, манаптарды теске салып коёт... Кызылбаш менен Тыныбек Никелейден мыкты дейсиңби?!

Оозунан ушундай сөз чыкканда Райымбек темирдей чыңалып, оттон кайра тартчу эмес. Эгерде кыңк эткен бай болсо: «Сенин ишенген Никелейиң жок» – деп кыйкырганда, душман мойнуна укурук түшкөн азоодой калтырап туруп берчү.

– Чакырт азыр Тыныбекти!

– Куп болот! – Эсенбек болуштун чабарманын байга жөнөтүп жиберип, кайра келип кагаздарын жаза баштады.

– Ассалоом-алейкум!

– Алейкима-салам!

Мурдун таңырайтып, сез көрсөтө кирген Тыныбек кылычтай жалаңдап турган Райымбектен мизи кайтып, бөжүрөп кол алышып, төргө барып отурду.

– Бай, кызыңды калыңга сатканы жүрөсүңбү?

– Жок. Бул ушак, болуш аке...

– Эмесе, эмне үчүн каалаганына бербейсиң?

– Каалаганын мен кайдан билем?

– Атайды билбейсиңби?

Тыныбек камчысын бүктөй кармап, тетири карады.

– Бай, жооп бериңиз? – деди болуш бир аздан кийин.

Бай бир жагынан намысынан, бир жагынан закондон өпкөсү кысылып, айласыздан чынын айтты:

– Султаналы эл караган бетимди жер каратты. Аны өзүң да уккандырсың... Кызыңды тыйып ал деп, бетиме көө сүрткөн кишиге эмне дейм? Калыс болсоң, кара кыл-

ды как жарган калыс болбойсуңбу? Бай, бай деп мен байкушту ак жерден айыптай бересиңби?

Тыныбектин сөзүнүн чындыгы Райымбекти жумшартты:

– Султаналы макул болсо эле, сен убада бересиңби?

– Кол куушуруп алдыма түшсүн! Бооруман чыккан баламды колуна кармата берчү буюмдай көрбөсүн!

– Сөз ушундай! – Райымбек акыркы сөзүн айтты. – Султаналы экөөң тең кыңкылдабай туруп, эки баланы кошосуңар! Мен мындан башканы билбейм...

Бай бирдеме айтууга озунду эле, болуш анын сөзүн бөлүп кетти:

– Султаналы менен да сүйлөшөбүз. Сөз бүттү, бай! Кызылбаштын колунда да минтип баладай ойноп көрбөгөн Тыныбек: «Кудай таала, Райымбек томаяктын канын ууртар күнгө жеткирер бекен» – деп ичинен ызырынып кетти...

Чабарман Султаналыны да чакырып келди.

Султаналы менен болуштун сөзү жайыраак чыкты.

– Болуш аке! Силер да байды жек көрөсүңөр, мен болсом Тыныбекке башынан каршымын... душманым менен кантип гана жек-жаат бол дейсиңер?

– Анан ким менен жек-жаатташууну каалайсыз?

– Баламдын колуктусу бар.

– Ким?

– Алым...

– Кызылбаш дебейсизби? – Райымбек аны тигиле карады. – Кызылбаш Совет өкматына дос бекен? Сиз менен катындарча кажылдашпайлы. Куда деген сөзүңүздү коюңуз... Керек болсо берген калыңыңызды кайтарып беребиз. Баланын каалаганын алып бериңиз.

– Тыныбекти кантем!

– Кантериңизди өзүңүз билиңиз. Кызын келин кылып алсаңыз болду.

– Кудайберген менен ак батам бар эле. Кудай өзү кечирсин!.. – Султаналы келме келтирди. – Бирок сасыган байдын алдына кол куушуруп бара албайм. Анын кызынан башка кыз дүйнө жүзүнөн табылбаса, балам өзү каалаган жарын өзү ала качып албай жаны жокпу? Мындай ишке мени кошпогула.

Райымбек да, Эсенбек да анын оюна макул болушту.

Эсенбек болуштун ар бир сөзүн ынтаасы менен угуп, келген кишилер менен кантип сүйлөшкөнүнөн бери байкап отурду.

– Кандай, уулум, дурус иш болду го...

– Революциячыл иш ушундай болуу керек, аксакал!

– Эми Кудайберген менен сүйлөшүп көрөйүн! Булар Совет өкмөтү эмне экенин жакшы түшүнүшпөй жүрөт. Райымбек буттарын жыйнап, мандаш урунуп отурду. Ал ак жаздыкка чыканактап же чалкалап жатып, чылым чегүүчү эмес. Мурун кандай жупуну болсо, болуш болгондон кийин да ошол жүрүшүн өзгөрткөн жок.

Райымбек Кудайбергенге да шумкарча тиймек. Мурдунан эшек курту түшө элек манап намысына чыдабай болушка кордук көрсөтүшү да мүмкүн.

– Аксакал, жалгыз барбаңыз. Мен ээрчийин же башка жолдош алыңыз, – деди Эсенбек.

Жигит коштотуп жүрүүнү каалабаган Райымбек секретардын сөзүнө көнгөн жок.

– Сен мындагы жумуштарды бүтүр. Өзүм эле барам. – Ал жалгыз жүрүп кетти.

Райымбек келгенде Кызылбаш үйүнүн жанындагы дөбөдө карыялардын аңгемесин тыңшап, чыканактап отурган. Сөз Шабдандын кайрымдуулугу, Байтиктин эрдиктери жөнүндө жүрүп жаткан. «Мен да өз учурумда далайды иштедим, менин эрдиктеримди да кийинки карыялар ушинтип кеп кылышар бекен» – деген ой Кызылбаштын көңүлүндө эле.

Жаңы болуш салам айтканда карыялар алик алышты. Кудайберген тексиз немени теңине албагансып, ордуна козголгон жок. Четте отурган бир жигит болуштун атын алып, карыялар ага Кызылбаштын төмөн жагынан орун беришти. Райымбек манаптын аяк жагына отурбастан, бет маңдайынан жай алды.

– Сүйлөй бер – деди Кызылбаш сөзмөр абышкага. Абышка тамагын жасап коюп, сөзгө киришти:

– Балбай Төрөгелдинин бутун үч жолу сындырат... Балбай төртүнчү жолу келип: «Ийи, бутуңуз, кандай? Бери кылыңызчы, көрөйүн» – дегенде Төрөгелди: «Баатыр, кудая шүгүр» – деп, бутун ала качып жалтактап калган экен. Колго түшкөн жаралуу баатырдын жүрөгү өлгөн экен деп, Балбай аны азоо букага мингизип, атчан эки жигитке айдатып айлына жөнөтөт...

Кудайберген: «Эрегишкен душманды дал ушундай кылуу керек» – дегенсип кампайды.

– Аксакал, сизге иш менен келдим эле! – Райымбектин сөзү Кызылбаштын оюн ылайлантады. Муруту түктүйүп, аны акшыя карады. Адатта Кудайберген «жайыңды айт» – демейинче келген киши аны сөзгө алчу эмес. Жаңы болуштун бул жоругу ага башка чапкандай туюлду.

– Жумушуң болсо, айта бер! – Ал жактырбагандай ныгырыла сүйлөдү.

– Жума менен Ысанын акысын али бербептирсиз. Төңкөрүш законун билесиз... Жарды-жалчынын таман акы, маңдай терин жешке болбойт!

– Токтот сөзүңдү! – Элдин көзүнчө тергөө түшкөнүнө кыжыры кайнаган Кудайберген башын көтөрүп алды. – Мени ким деп ойлойсуң? Өзүң кимсиң, арсыз?!

– Тек сүрүштүрүүчү Никелейиң жер астында. Аны коюп, жарды-жалчынын акысын бергин, Кызылбаш!

Кудайберген мурутуна жылмайып койду. Көптөн бери Райымбек менен эрегишкени, андан өч алуунун ке-

зеги келбей жүргөнү эсине келе калды. Кедей болушту көк ала койдой сойдуруп, Төрөгелдиге окшотуп жүрөгүн өлтүрсө, башка жарды, жалчы кынына кирбейби? Райымбек көп болсо, оёздук жерге даттанып барар. Анда Кудайбергендин сөзүн сүйлөөчү киши да табылды. Эски казак досунун бир тууганы оёзду чоюп тургандардын бири, ага паранын күчү менен таанышып алган. Тааныштык менен пара күчүндө турганда Кудайберген душманына басынабы?

– Мырзага сый көргөзгүлөчү! – Кудайберген Боромбайга кашын кагып койду.

– Мырза туруңуз! – Жигит болушка кекээрдүү карады.

Бир балээ чыгарын түшүнгөн абышкалар бүжүрөштү. Жаалына келип турган Кудайберген: «Бир ачууңузду берип коюңуз» – дегенге көнөр эмес.

Райымбек жалтанган жок:

– Кудайбергениңди сыйлай бер, кысталак! Көзүңдү ач! – деди Боромбайга.

Да бир жигит элди аралап келип, Райымбекти жакадан тартканда, болуш аны колго коюп жиберди. Жигит Райымбек болушту отурган жеринде басып калды. Дагы эки-үч жигит опур-топурга кошулуп, дөбөдөн чаң чыкты. Кудайберген баш болуп, карыялардын баары тура качышты.

Муштумдар карсылдап, өтүктөр күрс-күрс тийгенде Райымбек дем тартпай жатып калды. Бети башы көпкөк, куйкасы менен чекесинен жошулган кызыл кан топуракка тама баштады.

– Иттин баласы, жата турсун! – Кудайберген үйүн көздөй алчаңдай басканда чалдар жай-жайына тарады.

Ушундай окуя чыгарын сезип, айылдын четинен акмалап турган Эсенбек милицияны көздөй чапты...

Кудайберген мыкты аттарды токутуп, жанына жигиттерин ээрчитип, акчаны мол алып, Олуя-Атаны көздөй

жөнөгөнү жатканда үч солдат ээрчиткен Эсенбек ат терде-те жетип келишти. Солдаттын бири эшиктин алдын күзөтүп турду. Экөө мылтыктарын кезешип үйгө кирип барышты.

– Аттиң, камынтпай бастыңар! – Кудайберген тутамындагы акчаны жерге бир урду. Эр өлтүрткөндө да кылы кыйшайбаган манап кокусунан кармалгансып, мударсын уулдарына дайындай албай калды.

– Олуя-Атага барышсын! – Аялы ушуну гана укту, калганы түшүнүктүү эле.

Кудайбергендин катын-баласы чуркурап кала берди. Солдаттар аны ортого алып, Ак-Чийди көздөй жөнөштү.

Эсенбек ошол айылдагы жардылардын жардамы менен Райымбекти атка өнөрүшүп, доктурга алып барышты.

Кудайбергендин окуясы Таластын баш-аягына дүңк дей түштү. Бир катарлары анын кезеги келди, эми өкмөт-түн капканынан бошобойт дешти. «Эр неме паранын күчү менен бошоп кетет» – дегендер да болду. Иши кылып, ал камалгандан кийин калган карышкырлардын жаагы карышып, эл ичи тынчый түшкөн.

Кечикпей бул ишти сот карай баштады.

Айылдагылар болуштун үйүнүн жанына топтолушкан. Ортодогу чоң столдо судья жана заседателдер отурушат. Бет маңдай жакта жасакер Аалы уулу Кудайберген. Бирок анын кебетесинде жасакерсинүү жок, сүлөөсүн тебетейди алчыланта кийип, кимдин көз карашы кандай болду экен дегенсип, тегерегиндегилерди үңүлө карайт. Анын тузун татып, кошомат кылып жүргөн кишилердин кээси баш ийкешип салам айтышып, кээси ага арка боло албагандыгы үчүн тике карай алышпайт.

Ачык сотко Тыныбек, Султаналы, Субан, Атай да келишкен. Кудайберген чынжырлуу жолборс болсо да, Тыныбек менен Султаналыга кыр көрсөтүп, жонун салат. «Шашпагыла, аман-эсен бошонсом силерге көрсөтөрмүн» – дейт анын жышанасы.

Бул соттон Кудайберген гана эмес, анын тилектештеринин баары үмүттүү. Сот кушчунун каймасар уруусунан чыккан Чолпонбай уулу Кожокул деген киши Кудайберген менен кабырга тууган.

Эски болуштун иши ырбаган соң, анын балдары Олуя-Атадагы чоңунун оозун майлап, кушчудагы туугандарынын алдына да барышкан. Муну Кудайберген түрмөдө жатып угуп, көңүлү тынык.

Башында приставда тилмеч болуп жүрүп, Совет бийлиги орноонун алдында большевиктер партиясынын катарына кирип, юридикалык билими болгондуктан, судьялык кызматка көтөрүлгөн Чолпонбай уулу кантип эле адилеттик кылбасын деп ишенгендер андан бетер көп. Айтор, эки анжы болуп турган кишинин баары судьянын коюу кара кашы былк эткенин өткөрбөй баамдашат.

Судья пальтосунун топчусун чыгарып, күрмөсүнүн төш чөнтөгүнөн сууруп чыккан күмүш чынжырлуу саатын тиктеп туруп, кулагына тыңшаганда, өмүр бою саат көрө электер күбүр-шыбыр сүйлөшүп калышты.

– Сотту баштайбыз. – Судья тебетейин алып коюп, ордуна турду. Заседателдер да жылаңбаштанды. – Айыпкер Аалы уулу Кудайберген!

Кызылбаш өзүн эркинде жүргөндөй тутуп, мойнун толгой мурчуя карады.

– Тебетейиңизди алыңыз! Туруңуз! Сиз революциячыл сот алдында турасыз. – Судья сабырлуу көрүнсө да, сөзү эски болушка токмоктой тийди.

Аалы уулу тебетейин башынан алып, силкип коюп, ыңгыранып ордуна турду.

Судья анкеталык маалыматтарды сурай баштады. Бурч жакта отурган секретарь шыпылдатып жазып жатты.

Кожокул каймасар уруусунан чыкса да, эски болуштун каяшасын майтарышы элге Совет сотунун тартибинин күчтүүлүгүн көргөздү.

Сот ырайымдуу болсо, Кудайбергенди жактайбыз деп убада беришкен күбө чалдар эмитен эле ыргылжың болуп калышты.

Болуш, секретарь өңчөй кедей тобу менен кошулуп, көпчүлүк болуп олтурушту. Кудайбергендин урук-тууганы, жек-жааты өзүнчө топ. Тыныбек, Султаналыга окшогондор ортодо.

Сурак башталды. Кызылбаш башын жалтыратып сөздөрүн жаттап алгандай зыркыратты:

– Райымбек болуш мага элдин көзүнчө озунуп камчы чапты. Бу кордукка чыдабай, балдар аны эсине келтирүү үчүн төпөштөп коюшту. Мен өзүм арачалабасам, анын колкосун сууруп алышмак... Эгер акыйкат сот болсоң чатакты баштап, мага камчы чапкандыгы үчүн Райымбекти кошо сотто, болбосо, экөөбүздү тең куткар...

Топ ичинде отурган Тоймат баарыдан мурда совет соту кандай болорун байкоо үчүн келген. Кызылбаштын сөзү жүйөлүү угулду: «Баракелде, законду жаттап алган экен» – деп ойлоду. Эгер илгерки заман болуп, соттукту Тоймат өзү жүргүзүп жатса, Кудайбергенди ушу жообу үчүн күнөөлүү болсо да куткармак. А, тиги советтин соту эмне дээр экен?

– Болуштун сизге камчы чапканын эмне менен далилдейсиз? – Кожокул судья акырын сүйлөдү. – Бети-башыңыздын бир жеринде камчынын изи жок го.

Чертип койсо жарылып кетчүдөй чытырап турган Кудайбергендин аймандай кебетесин көрүшүп, отургандардын бир катары күлүп калышты.

Судья Райымбекке кайрылды:

– Сиз камчы тийгиздиңизби?

– Камчымды көтөргөн да жокмун.

Судья күбө чалдарга карады:

– Аалы уулу Кудайбергендин башына камчы тийгенин силер көрдүңөрбү?

Кудайберген акшыя караганда чалдар үнсүз жер тиктешти.

«Далилиң барбы?» – деп судья суроо бергенде далилдин эмне кереги бар – деп ойлоп отурган Тоймат бий окуянын заматта күтүлбөгөндөй багытка кетиши ушу суроодон башталганына таң калды...

Элдин баары өкүмдү күтүп калышты. Иш эмне менен бүтөөрү соттун сурагында эле белгилүү болду. Бирок Кудайберген тарабындагылар: «Кожокул тууганчылыкты, арбак, кудайды сыйлар» – дешип, жакшылык күтүштү.

Өкүм окулуп: «Аалы уулу Кудайберген түрмөгө кесилет», – деген сөзгө келгенде анын бала-чакасы чур дей түштү... Кедейлер чогулган жаккы чоң топтон «туура», «сооп болот» деген үндөр угулду.

Болушту аяган Тоймат бий бетинин бырышына ток-толгон ысык жашты жеңи менен сүртүп, өзүнчө сүйлөндү: «Соттун адилдигине баракелде!»

Эгерде Кудайберген аман-эсен акталса, Райымбектин кысымынан кутулабыз го дешип өз алдыларынча ойго батып отурушкан Султаналы менен Тыныбек: – «Кудай уруп, чындап сөөк болобузбу» – дегеншип үтүрөйүп бири-бирин тиктешти. Алар эски болуштун кесилишине кайгырбастан, өздөрү кыйын абалда калганына кайгырышты.

Солдаттар Кудайбергенди арабага отургузуп алып жөнөштү.

Кудайберген тебетейин баса кийип, эч ким менен коштошпой, эки жакка мойнун бурбай, бет алдын тиктеп, түнөрүп отура берди. Ушунча дүнүйөнү чачса да, жолдошторуна жана туугандарына сыйынса да, ошонун баары эч нерсеге арзыбай калганына башы маң... «Мен билген, мен жашаган дүйнө мындай эмес эле, заманымдын өткөнү ушулбу?» – деп ойлоп баратты...

Тынар менен Бурулкан гана көз жашын төгө жандай бастырышты. Эски болуш «менин элим» деп жүргөн

калдайган кушчу, саруу аны ээрчимек түгүл, коштошкон да жок.

* * *

Атай аргымак моюн карагер быштысын сугаруу үчүн арыктын боюна жетелеп келди. Карагер кулактарын тикчийтип, шуудураган камышты кошкура тиктеп туруп, сууга мойнун созду. Шимирген сайын алкымы бүлкүлдөп, кулактарынын түбү балк-балк этет. Эртең мененки капталдата тийген күн быштынын кундуз жүнүн жылтылдатат. Семиз багылбаса да, асыйына жете элек неменин соорусу тегизделбесе да, сыны жана жүрүшү көзгө толумдуу.

Карагер – Атайдын энчилүү малы. «Ат жалын тартып минип, жигит катарына кошулуп калдың» – деп, Султаналы аны уулуна кунан кезинде энчилеп берген. Дос, душмандын көзүнө жаңы тилек баланын жарашыктуу кийими жакшы ат минип, сыпайкерчиликтүү болушу керек. Атасынын көп кеңештеринин ичинен жакшы ат менен жарашыктуу кийими гана анын кулагына кирген.

Аргымак чалыш мал тай, кунанында байкалбайт экен, быштысына толгондон бери тез сынайып, көзгө толо баштады.

Боюн жазып, кулактарын тикчийтип оозунан суусун чуурутуп, алыска карап калган карагердин көкүлүн сылап турган Атай карк-курк эткен дабыш угуп, чалкалап асманды тиктеди. Каркыра, турналар желесин тартып ысык жакты көздөй бет алышкан экен. Келгиндер кайткан убак да өзүнчө кызык. Саргайган талаанын үстүнөн бөдөнө, торгойдун үнү угулбай, кылаңгыр булуттуу асмандан сапырылган күйкөлөр, сап-сап болуп учушкан сарала каздар каркылдашып өтүп жатышат. Жаратылыш тынчтыкты сүйгөндөй сумсайып, келгиндерди көңүлсүз узатат.

«Жаныбарым! – Атай сууга канган атын азанатып үйүн көздөй жетеледи! – Биздин тиричилик ушул жерде». Аттын кадырын жакындан бери билген Атай аны канатындай баалай турган. Чоң жарышка кошпогону менен карагер кууганына жетет да, качса кутулат. Эл аралап, жер таанып жээлигип жүргөн балага башка бирөө өз атын береби?

Бүгүн карагер чоң кызматка жарамак. Түн кире ал Седепти ала качууга убадалашкан. Султаналы менен Тыныбектин айлынын ортосу жакын болсо да, каргаша болуп куугун чыкса, чү дегенде караанын үзүүчү курч ат керек. Атайдын ишенгени карагер. Үйгө жетип алса, болуш да ушул жерде болуп, Тыныбектин ит терисин башына каптап туруп айлына жибермек.

Иш онуна келсе айла жок. Райымбек болуш менен Эсенбек кийлигишпесе, Султаналы менен Тыныбек тирүү турганда ал Седепке жетер беле, Кудайбергендин түрмөгө кесилишинен кийин экөөнүн аталары да Райымбек болуштун эркинен чыга албай калышкан. Бирок экөөнүн пикири али эки башка. Тыныбек: «Келин алчу кишинин тилеги ак болсо, алдыма жыгылып, мени менен элдешпейби. Анын ниети таза эмес». Султаналынын ою: «Сасыган байга сөөк болгум келбейт, Атай кааласа, анын кызын тартып алсын»

Атай жүрөгү элеп-желеп болуп, түнкү болучу окуяга эртең мененки чайды ичүүдөн мурда камынууда.

– Ушул тентектин көксөгөнүн алып берип, аталык карызыман кутулсам экен. Туубасам да тутунгандай болдум эле! – деп Султаналынын пейли чечилип, короосун тазалап жүргөн.

– Султаке, – деген үн чыкты.

Болуштун секретары «түшүп чай ич» деп Атайдын суранганына көнбөй атчан турган экен.

– Ээ, балам! Эртең мененки насипти таштаба! – Султаналы да аны чайга чакырды.

Булардын камылгасын байкап, Эсенбек күтүлбөгөн кабар угузду.

– Кечиктиңер, Султаке! Тыныбек кызын качырып жибериптир.

– Эмне? Койчу.

– Ии, ботом!

Султаналы менен аялы чочуп кетишти. Атай атынын тартмасын тартууга шайманы келбей, ээрге башын жөлөп калды.

– Чынбы? – Аккыз атчандын жанына чукул келди.

– Мен сиздерге тамаша айтчы белем! – Эсенбек атынын башын бурду.

Атай үйгө кирип комузун алып чыкты да, карагерди минип, болуштун үйүн көздөй чапты.

Райымбек менен Эсенбек да үйдүн жанында Атайды күткөндөй атчан турушкан.

– Жүр уулум! – Болуш эки жигитти ээрчитип, Тыныбектикине келди.

Алымбай алардын атын алып, байдын чоң өргөөсүнө киргизди. Үчөө тең салам айтпай, төрдү тепсей отурушту. Байбиченин көзү шишиген, меймандар келгенде жер таяна араң туруп, жылып бараткан сабага окшоп, эшикке чыгып кетти. Байдын ортончу аялы, токолу жана Мамат аялы менен тымтырс отуруп калышты. Меймандар киргенде эле өбөктөп отурган Тыныбек жерден башын көтөргөн жок.

– Бай! – Райымбектин дабышы кулагына чак эткенде, Тыныбек башын кандай көтөргөнүн билбей калды. – Кыз кайда?

– Кыз курусун, качып кетиптир? – деп Бурулча ыйлап жиберди.

– Өзү качыптырбы?

Эч ким жооп кайтарган жок.

– Кимге качыптыр?

Жооп жок.

Кыз тирүү болсо, табылар, бирок митаам Тыныбек аны алыс жакка аттандырган болуу керек – деген ой болуштун көңүлүндө эле.

– Бай, убадан ушул беле? – деди ал акырында.

– Мен убададан качканым жок! – Тыныбек комузду тырмалап күйүт тартып отурган баланы көрүп, үшкүрүп койду. – Султаналы алдыма келбесе, кызымды ага өзүм жеткирип беремби?

Байдын сөзүндө да чындык бар дегенсип, Райымбек да тим болду.

Кыздын качышы алдыртан бүткөн иши эмей эле, тагдырдын жазмышындай, Атайдын шорундай сезилип, баары муңдуу тынчтыкка баш ийгендей телмиришти. Атай дал ушуну сизди. «Седеп ушундай болорун сезип, менин антымды уккусу келбеген экен» – деп ойлоду. Анын антка учурабасын дегени го... Кайран кыз! Кишилерден көзүн ала качып, керегенин башын карады эле, чийдин учуна илинген темир комуз көрүндү. Жүрөгү зыр этти. «Күйдүм чокту» кагып, ыйлап отурган Седеп көз алдына келди. Седеп жана темир комуздун күүсүнөн башка нерсе көзүнө да көрүнбөй, кулагына да угулбай калды. Эриксизден Атайдын өз колдору да кыймылга келип, комуздан муңканган дабыш чыкты:

Күйдүм гана күйдүм – ай, күйдүм чок,

Күйөйүн десем түтүн жок.

Жүрөгүмдүн – ой башында

Кантейин, ай жүгөрүдөй бүтүн жок!..

Дайынсыз жоголгон кыздын күйүтүн азыр гана түшүнгөнсүп, Тыныбек катын, баласы менен шолоктоп отуруп угушту. Кайраттуу Райымбектин да мууну бошоп, сөз айтууга чамасы келбей баратты...

Бир бүткөндөн кийин Атай шолоктоп ыйлагандардын ортосунда отурганын көрүп, эмнегедир иренжигендей

эшикке чуркады. Райымбек болуш менен Эсенбек камчыларын сүйрөй анын соңунан түштү.

Бир басылган менен Тыныбектин үйүнө толо түшкөн муң ошо бойдон кала берди.

ЖАЗ

Жаз быйыл эрте келип, күн таптуу, айылдын жанындагы дөбөгө абышкалар жылдагыдан эртерээк чогулушкан. Тоймат бий болсо, чекир көзүн сүзүлтүп, кеп тыңшаганы же үргүлөгөнү белгисиз, кээде гана оң жак көзүн жылтыратып ачып-жумуп коёт. Башкалар анын эмне кылып отурганын көңүлгө албаганы менен, баарынын ой-санаасы эмнеде, аңгеме эмне жөнүндө болгонун ал байкап отурат.

Кыштан бери ар кимиси эки-үч түтүндөн болуп бөлүнүшүп, кокту-колот, жылганын жыбыттарына малга каралап конуш ээлешип, анда-санда мейман үстүндө гана жолугушпаса, бири-бири менен көрүшпөй калышкан кишилер бүгүн биринчи баш кошушуп отурганда сыпайкерчиликтүү жакшы сөздөрдөн гана кеп кылууну каалашат.

Дөбөгө биринчи болуп Тоймат бий келген. Аны көргөн абышкалар биринин соңунан бири чубашкан. Алысыраак жердегилери атчан келишип, аттарын дөбөнүн түбүнө байлаштырып коюшкан.

Кыштын кандай өткөнү ушу чогулушкан абышкалардын кебетесинен эле сезилгенсыйт. Баягы күз мезгилиндеги чатырашып, кызара бөрткөн кишилер кыштай жүк ташыган өгүздөй болуп арышкан жана азышкан, жаак сөөктөрү уркууп, бапыйган сакалдары гана өзгөрбөй калган.

Күн таптуу. Абышкалар күн нуруна мемирешип, кыштын катаалдыгы, баштан өткөн азап-тозок заматта ойдон чыккансыйт. Алар аны-муну чукулап, сөздү кызыткылары келишет. Бирок аны эмнеден баштоону биле алышпай, бири-бирин тиктеп коюшат. Ошонун баарын

байкап отурган Тоймат бий тамагын жасап, ордуна копшолду. Баары анын оозун тиктешти.

– Султаналы Анжияндан келиптир дейт. Эмне билгени бар экен? – Анын чекир көзү Айтыкеге урунду.

Айтыке Султаналы менен тууган жана акылдаш эле. Бий жаңылык уккусу келгенин билдиргени менен, экинчи жагынан Султаналы жана анын таламдаштарынын жарасынын оозун чукуп алгансыды. Отургандар «кайран карт карышкыр» дешип, өз ичтеринен бийдин чукуп сүйлөгөнүн жактырышты.

Чымчыкей суроого кандай жооп болор экен дегеншип, эми Айтыкени карап калышты. Чоң сакал абышка жоопко шашылбады, чөнтөгүнөн мүйүз чакчасын сууруп чыгып, насыбайдан бир чымчымды эрининин алдына таштап коюп, кумары канбагандай отура берди. Анын маалкатышына чыдай албай, бир катар абышкалардын чый-пыйы чыгат. Бирок айла канча. Бийдин суроосуна башкалар жооп бере алмак эмес.

Седеп жоголгондон кийин Султаналы менен Тыныбектин үй-бүлөсүнөн тынчтык кеткен. Райымбек болуш, милиция, прокурор Тыныбекти, уулдарын жана аялдарын суракка алганын токтото элек. «Кызыңарды каякка саттыңар?» – деп сурашат. «Эч жакка» деп жооп кайтарат бай. «Андай болсо өлтүрүп, өлүгүн жашыргансыңар, мойнуңарга алгыла» деп кыйнашат. Беркилер «анткенибиз жок» – деп зыркырашып карганышат.

– Андай болсо, Седеп кайда?

– Билбейбиз.

– Эмнеси болсо да, силер колдуу болду.

Ушуну менен сурактын, тергөөнүн башталганына бир жылдан ашуун убакыт өттү. Тыныбектер ачыгын айтышпайт, тергөөчүлөр аларды текшерүүдөн жадашпайт.

Седептин анык жоголгонуна көзү жеткенден кийин Атай атасына таарынып, айылдан качмай болгон. Анысын угуп

калып, энеси менен Субан ыйлашкан, «эгер сен качсаң, муунуп өлөм» – деп энеси карганган. Седептин тагдырынын кайгылуу болушу үчүн Аккызда кымындай күнөө болбогондуктан жана аны атасынан артык көргөндүктөн Атай ал оюнан кайткан. Атасына таарынып, энесинен айрылуу кыйын эле. Бирок Султаналынын үйүндө да тынчтык жок, ырк кетип, ынтымак бузулган.

Намыстуу Султаналы ыйлабайт, муңбайт, эмне болуп кеткенин салкын кандуулук менен ойлонот. Ал ар нерсени акылга салып өлчөп, анан иштеп, эч качан жаңылчу эмес. «Бу жолу мага эмне болду?» – деп, өзүн өзү текшерет, бардыгы өз ирети менен. Уулун кыя албай жана кедей болуш Райымбекти кадырлап, Кызылбаш менен кудалыкты бузууга убада берди. Тыныбек акмактын алдына бара албайм, уулум керек болсо, Седепти өзү ала качсын деп, өзү чатак чыгарбоого убада берди. Бул акылга Райымбек да, баласы да – баары макул эмес беле?!

Тыныбек да өз алына жараша баарын акыл менен иштеген. Бирок ал да аягы мындай болуп, балаага башы малынарын билбеген. Мындан оор иштерди деле башынан өткөргөн эле. «Бу жолу каеримен жаңылдым?» – деп ал да ойлонот. Эгер текшерүү менен тергөө дагы бир аз улантылып, аны опузалап, түрмөгө эки-үч күн отургузса, окуя ачылмак...

Султаналы кыз жоголгондон бери тыным алган жок. Талас ичин мындай кой, башка тараптарга да барып келди. Ага эрегишкен бирөө кышында сөз таратты: «Седеп Анжиянда экен».

Аны уккандан кийин Султаналы акчаны мол камдап, Олуя-Атага чейин атчан, андан ары поезд менен кетип, кечээ күнү гана кайрылып келген. Анжиянда тааныш соодагерлери жана достору бар неме аркалыктан келин алган өзбектерден сураштырып да, кыздын дайынын таппады.

Тоймат бийдин кытмыр суроосу жана Айтыкенин жоопко буйдалышынын жөнү ушундай болучу.

Айтыке насыбайын түкүрүп, оозун арчынып, шашпай сөз узатты:

– Аман-эсен келиптир. Анжиянда кыш жумшак өтүптүр. Биз сыяктуу абышкалары кыштан топучан чыгыштыр. Андагы жаңылык деле биздегидей: бай, манаптар бийликтен куулуп, кара таман өзбектер бийликке келиптир.

– Ой, тобо – Атабек жакасын карманды. – Советтин бийлиги Анжиянга да жетиптирби?

Чымчыкей суроого аткыгандай берилген жооп башлардын моокун кандырды, ага бий да тырчыган жок.

– Сенде эмне кабар бар? – Тоймат эми Атабекке карады.

– Кызылбаш түрмөдөн бошонуп келиптир. Дагы бир жарым жыл жатмак экен, кантип кутулганын билбейм.

– Ошону үчүн Кудайберген да. – Тоймат кампайып койду.

Бул кабарды жаңы уккандар дүүлүгүштү. Бай, манаптар бир жагынан куулса, кайра бир жагынан имерилип келишип, тирелишип турган учур. Ошону үчүн отургандардын бир катары бай болсун, кедейдин башкаруучулары болсун, эч кимиси жөнүндө өз пикирин ачык айтышпайт.

– Дагы эмне укканыңар бар?

Бийдин бул жолку суроосу жалпыга карата айтылса да, эч ким үн катпады.

– Эмесе, менден уккула. – Бий оңдонуп отуруп, ар бир сөзүн салмак менен айта баштады. – Таластын башынан кадимки Айнабай болуштун тууганы оёзго башчы болуштур, орто ченде Үсөндүн тукумдары бийлөөдө, өрөөндүн этегинен болсо чоң болуштун окумуштуу баласы бар. Бизде Кызылбаш. Бай, манаптын баарын алдын-үстүн кылдык дейсиңер, аларга тең келген кимиңер бар?

– Бий ашыкпаңыз? – Айтыке да жоопту чукулуна кайрыды. – Бардыгы акырындык менен... Саналуу гана кишиңер калды...

Дөңдө акырындык менен башталган сөз кызып, аягы талашка айланды. Сөздү кызыткан Тоймат бий менен Айтыке чоң сакал. Айтыке сөзмөрлүккө салып, оңой менен жеңилбей турган болгон соң бий ичке каткан акыркы оюн айтты:

– Силер андай эле мыкты болсоңор, Тыныбектин кызын эмнеге алдырдыңар? Султаналы, Атай, тиги жылаңаяк болушуңар Райымбек баш болуп как талаада калдыңар!

Эски бий өзү бийликтен кеткенден бери жыйналышта болсун же өздөрүнчө ушинтип кобурашып отурушкан жерде болсун, мынчалык ачык, мынчалык каардуу сүйлөй элек болучу.

Ушу учурда жогору жактан карагер жоргону чайпалткан бирөө келатканын көрүшүп, сөздү токтотушуп, аны карап калышты. Паша келатканына караганда кандайдыр бир кабар айтчудай же эмне кыларын билбеген көпкүлөң жигит же ат сууткан саяпкер. Ал жакындаганда гана Атай экенин таанышты.

– Бу жигит эмне шашып калган? – Тоймат бий дагы кытмырлана суроо таштады.

– Ассалоом алейкум! – деди атчан жигит.

– Алейкима ассалам!

Атай токтолбой абышкалардын дал түбүнөн өтө берди.

– Ии, жөнү бар экен. – Тоймат бир көзүн кысып, – Атасынын кабарын угайын деп ашыгып келаткан турбайбы, үйүнө токтобогон бечара. Кантсин, мында жазык жок. Баарын кылган Султаналы куу мурут!

Бул айтканыңыз туура дегенсишип, абышкалар баш ийкешти.

Жалаң булар эмес, айылдагылардын баары «Атай үйүнөн кетет го, канчага чыдайт эле!» – деп кеп кылышчу.

Айтыке берилген суроодон буйтап, «Анжиянда да бай, манаптар бийликтен кулап» – деп какшыктаганы менен, Тоймат бий Султаналынын тумшугу ташка тийгенин жакшы билет. Ал турсун, Анжиянга да бирөөнүн шылдыңы менен барганын уккан.

Седептен түңүлбөй, атасы каякка кетсе саргая жол карап жүргөн Атай «жок» деген жоопту укканда кантер экен дегеусишип, абышкалар Султаналынын үй жагын акмалап отурушту.

Султаналы да бекер отурган эмес. Ушу жолку сапарында «эң акыркы издешим, табылса, табылганы, табылбаса – мындан ары биротоло жоголгону» деп шерт кылып аттанган. Ал кыздан бир жолу түңүлдү. Бирок аны уулуна кантип айтат, айткан күндө да, бу каргашалуу окуянын аягы эмне болот? Баланы алдоо, жалынуу-жалбаруу керекпи? Же сооротуунун дагы башка жолдорун табуу керекпи?

Кайраты таштай, өмүрүндө эки сүйлөп же жалынып-жалбарууну билбеген Султаналы уулу менен бетме-бет отуруп, ачык сүйлөшкүсү келди.

Атай аттан түшүп, үйүнө киргенде ата-энеси, Тууганбай бала-чакасы менен жана Субан абышка отурган экен. Баарынын кабагы салыңкы.

Ал «салоом алейкум!» деди да, отураарын же кайра чыгып кетерин билбей, олку-солку болуп туруп калды.

– Алейкима-ассалом! – Субан барпалаңдап – кел! Биякка өт!

Атай токтолбой турган жолоочуга окшоп, камчысын керегеге илбей, колуна кармай келип, Субандын жанына отурду.

Төрт көзүбүз түгөл отурабыз. – Султаналы күтүлбөгөн жерден сөз баштады. – «Ооруну жашырса, өлүм ашкере кылат» дегендей, ачыгын сүйлөшөлү. Таппадым. Анжиянда андай неме жок. Башка жакта да жок. – Ал уулун ка-

рап койду. – Колуман келгенин аяганым жок, бар күчүмдү жумшадым. Буйругу жок нерсе ушундай болот. Эми андан түнүл, балам! Тагдыр менен эрегише албайсың!

– Эх, таш боор тагдыр! – Субан үшкүрүндү.

Атай мурутунан жылмайып, ордуна турду.

– Кагылайын, каякка барасың? – Апасы кошо туруп, аны кучактай калды.

– Издейм. Өзүм издейм. – деди Атай.

– Коё бер. – Султаналы аялына ачууланды. – Өзү түнүлмөйүнчө бирөөнүн айтканы жарабайт. – Ал алакан жайып:

– Бар уулум, бет алдыңан жалгасын! Оомийин! – Ал бата кылып бүтүг, көзүн ачканда баласы үйдө жок эле. Отургандардын баарынан жаш кылгырат. Аккыз эси ооп жыгылды.

Карагер жоргону минип, төмөн көздөй кайкайып жөнөгөн жигитти көрүп, дөңдө отурган абышкалар да үрөйлөнүштү.

– Анын эмнесине таңгаласыңар? – Тоймат чежирени чече сүйлөдү. – Султаналы уулунан ажыраганы ушул. Ушундай болмок. Биздин Таластын элине өнөрпоз токтобосу ата-бабадан калган салт.

* * *

Качуу! Каякка качам? Эмне үчүн качам? Бул суроолор Атайды көптөн бери эрмектеп жүрсө да, тобокел – деп атка мингенге чейин акылы бир жерге токтолбогонуна өкүндү. Чын эле элимден качып баратамбы? Элден көңүлүм калганда эмне болду? Бул суроого жооп таба албады. Элден качканым жок, сүйгөнүмдү издеп баратам. Каякка? Каякка? Бир жылдан ашык убакыттан бери ою бир жерге токтолбогонуна ачууланды.

Эми аны-мунуну ойлонуп отурууга убакыт жок. Туугандары чууруп эшикке чыгышып, дөңдөгү абышкалар да букжуюшуп тиктеп калышты.

Атасы айткандай «бет алган жакка» тобокел деп кете берди. Акыл, балким, жол жүрүп баратканда ойго келер же Седептин кабарын угармын, ал табылбаса... Анда эмне болом? Башка элге сиңип кетемби?

Атай кетип баратат жана каякка барарын ойлонуп баратат. Алыска аттансам кереги тиер – деп чогулткан тыйыны же айдаган малы жок.

Ал жүрүп отуруп, бешимге жетпей Талас кантонунун борборуна келди. Нары-бери жүргөн атчандар көп. «Чогулуш», «Кантондук аткаруу комитетинин жаңы председатели шайланат экен» деген сыяктуу сөздөр чыгат. Тааныштары жолугушса токтото калып сурашат:

- Ой, сени башка жакка кетти дешти эле го?
- Кетсем, сенин жаныңда турат белем?
- А балким, кайрылып келгендирсиң.
- Кеткен киши кайрылып келчү беле? – дейт тамашага чаптырып: – Ой, эмне баарыңар эле дүрбүп ушул жерде жүрөсүңөр?

Чоң чогулуш. Кантондук аткаруу комитетиниу төрагасы шайланат экен?

- Ким? – Бул жаңылык Атайды да кызыктырат: – Чогулушуңарга мен да катышсам болобу?
- Мандатың барбы?
- Мандат дегениң эмне?
- Мандатың болбосо, убара болбой кете бер.
- Эмесе, кош бол, көрүшөбүзбү, жокпу?!
- Ой, каякка?
- Сен айткан жакка.

Атчан карагер жоргону теминип, топтон бөлүнүп чыгат. Аңгыча кыйкырык чыгат:

- Атай! Ой, Ата-ай!

Кызыл желек тагылган чоң имарат жактан энтелеп чуркап келаткан Эсенбекти көрүп, ал кайрылып келет.

– Кайда жүрөсүң? Бир жумадан бери таппайбыз.

Атай мурчуюп, анын сөзүнө жооп бербейт, атын туура тартып, кетүүгө камынат:

– Эмнеге чакырдың? Айт. Жолуман калбайын.

– Каякка бармаксың?

– Кетип баратам. Кайра айланып көрүшкөнчө аман-эсен бол! Менден өткөн кемчиликтер болсо, кечирип кой... Жолугуп калганың жакшы болду... Кана, апкел колуңду!

– Коё тур, анан кечирипшип алабыз. Азыр экөөбүз чойгулашып отурууга убакыт жок. Чогулуш башталып калды. Атыңан түш!

Ал тарткынчыктайт:

– Мандатым жок.

– Сен эмне делегат белең, мандат менен киргендей.

Көп сүйлөбөй аттан түш.

Ал атын зым карагайга байлап, Эсенбектин соңунан ээрчип, чоң залга кирди. Эл толо. Алар арт жактагы бош орундуктарга отурушту.

Атайдын көзү президиум тарапта. Өңчөй чачтуу кишилердин арасында башын мадырайтып Райымбек. Аны көрүп бир чети кубанып, бир чети күлкүсү келип, Эсенбекке шыбырады:

– Тиги, биздин мадырайган болуш чоңдордун арасына кантип отуруп калды?

– Акырын. Ал Кантисполкомдун төрагасы болуп шайланды.

Атайдын оттуу көздөрү жайнай түштү:

– Баракелде! Эми ал байлардын, манаптардын сазайын берет... Тамаша башталат турбайбы!

Жолуман калам деп ашыккан Атай чыгып сүйлөгөн кишилердин сөзүнө кызыгып отура берди. Бардыгы эле тап душмандарды жоготобуз, кедейлердин турмушун

оңдойбуз, жаңы турмуш курабыз деп шаңдуу сүйлөшөт. Алардын айткандарынын баары туура болсо, Таласка бейиш орногондой. Ушундай сонун сөздөргө муюп отурган жигитти Эсенбек капталга түрттү:

– Сени Райымбек аксакал өзү издеткен? Каякка жоголдуң дейм!

– Аксакал өзүбү? – деди Атай ишенбегендей.

– Ооба, чогулуштан кийин аксакалга өзүм жолуктурам.

Жүрөгү элеп-желеп болгон Атай «шашып турам, жолуман калбайын» деп айтпады.

– Азыр иштей турган жумуштар көп. – Эсенбек сөздү таамайлап, шыбырай сүйлөдү. – Тап күрөшү курчуп турган учур. Бай менен манаптарга ар тараптан чабуулга өтөбүз. Сен да биз менен алдыңкы катарда болушуң керек.

Атай аргасыз күңкүлдөйт:

– Менин башка жумуштарым бар. Тыяктан келгенден кийин...

– Революциянын ишин эртеңкиге калтырууга болбойт. – Эсенбек ачууланып катуулай сүйлөдү. – Антсек биз тап душмандарына мүмкүндүк берип, социализмдин курулушуна бөгөт болобуз. Душмандар менен ойноого болбойт.

Жанында отурган кишилер «акырын», «бакылдабагыла» деп эскертишти. Президиум тарабындагылар да алардын бакылдагына көңүл буруп калышты.

– Түшүндүңбү? – деди Эсенбек ызырынып. – Биз аларды жер бетинен жексен кылмайынча...

– Толук түшүндүм. – Атай комузун сыйпалап, ойлонуп отуруп калды.

Булар чогулуштан чыккандан кийин эле кызыл тууну булгалап, өрөөндү каптап жөнөшөбү? Буларга кедей кошулушуп, шатырашып жөнөшсө, жер солкулдар эле.

Чогулуштан кийин алар кызыл тууну булгалап жапырт аттанышпастан, ар кимиси ар жакка тарап кетишти. Эсен-

бек Атайды ээрчитип, кантондук аткаруу комитетинин төрагасынын кабинетине алып келди. Райымбектин жанында жогору жактан келишкен дагы эки киши бар экен.

– Ой, бала, сен кайда сенделип жүрөсүң! Быякта иш кычап жатса! – Райымбек ага ырайымдуу карап, жанындагы жолдошторго тааныштырды:

– Атай деген жигит ушул.

– Султаналынын уулу деп Эсенбек кошумчалады.

– Кайсы Султаналыны айтасың? – Райымбек айкыра сүйлөсө да, сөзүнүн аягын жумшартты:

– Атай Огонбайдын уулу. Огонбай деген бир уйдан ашык мал күтпөгөн анык пролетар. Султаналы болсо, Огонбайдын агасы, орто дыйкан. Саясы жагынан олкусолку, кедейлерге да болушат, Кызылбаш манапка да жан тартат. – Ал Атайды далыга чапкылап. – Сен мындан кийин өз фамилияңды колдон. Сен чыныгы кедейдин тукумусуң. – Анан Эсенбекке буйрук берди. – Анкетин Огонбай уулу Атай деп толтур.

Тиги эки кишинин бири анын комузун көрүп:

– Ырчыбы?

– Ырчы да, комузчу да. – Эсенбек озунуп жооп берди.

– Кеп мунун ырчылыгында же комузчулугунда эмес.

– Райымбек сөздү башкага бурду. – Бул жигиттин сезими бар. Султаналы күчкө салып, Кудайберген менен кудалашып койду эле, андан баш тартты. Тыныбек байды ажалындай көрөт. Султаналынын саясий жактан туруксуздугун билип, андан да бөлүндү. Жаш болсо да, элге кадырлуу. Бизге ушундай киши керек.

– Андай болсо, жакшы, – дешти жогору жактан келгендер.

– Кош эмесе! – Райымбек Атайга колун сунду. – Калганын айылдан сүйлөшөүз.

Ошондой сапаттары бар экенин эч кимден укпаган Атай Райымбектин мактоосунан кысылып, көл-шал тер-

деп, эшикке чыкканда бети-башынан көк буу көтөрүлдү. «Революциянын ишин эч качан эртеңкиге калтырууга болбойт», – деп Эсенбектин сөзүн көңүлүндө кайталап, Көк-Кашатка кайра кайтмак болду.

* * *

«Атай качыптыр», «жок, ал кантондук жыйынга катышыптыр», «Кызматка көтөрүлөт экен» деген сыяктуу карама-каршы кабар ооздон-оозго тарады. Бу «каңырыштын анык-төгүнү ачыла электе шайлоо жүрүп, Атай Райымбектин ордуна болуштукка шайланды.

Ушу жолку шайлоо бир болуш эл үчүн унутулгус күн болду. Кары-жаш дебей мурункудай, бирөөгө жакшы, бирөөгө жаман көрүнөмбү, – деп кысталбастан эркин жүрүп, чын ыкластары менен доош беришти. Талаш-тартыш, жаатташуу болгону жок. Бул кандидатура бай-манаптар үчүн да күтүлбөгөн окуя эле.

Намыс жана мансап үчүн туулган Султаналы ушул кубанычтуу окуядан кийин баштан өткөн бардык ызаны, кордукту, доско күлкү жана душманга таба болгону ушуну менен чыгып кетсин, – деп, ак боз бээ союп, элге түлөө берди.

Болуш шайланарын шайланды. Бирок анын үстүндө үйү жок, кокой башы. Эл башкарган кишинин өз очогу, келим-кетими, эң негизги жубайы болуу керек го.

Султаналы туугандары менен акылдашты. Үй-жай, буюм-терими табылды, баарын кыйнаган баягы эле суроо – үйлөнөбү же дагы эле жоголгон кызды күтө береби? Бул суроону атасы да, туугандары да чече алышпай, болуштун секретары Эсенбекке келишти.

– Аны менен тең жигиттер бала-чакалуу. А биздин бир болуш элди башкарган кишибиздин аялсыз жүрүшү уят го! – деп Султаналы сөз баштады.

– Бул жөнүндө айтканбыз. Жакында үйлөнүүгө тийиш. Бирок бай-манаптардын таасиринен тышкары...

– Ээ, айланайын! Кимиси болсо, анысы болсун, эптеп эле үйлөндүргүлөчү. Анын да, биздин да санаабыз тынсын.

– Болуптур, аксакал! Болуш менен өзүм сүйлөшөм! – деди Эсенбек. Бирок алар Атайды таппай калышты.

– Кең-Колду өрдөп кетип баратат, – деп маңдайдан келгендер жооп беришти.

Бул кабардан улам Атайдын «Заман өзгөргөнүн, Совет бийлиги орногонун түшүнбөгөн бир гана киши бар...» деп айтып жүргөнүн эсине түшүрдү. Ой, кандай кежир чал. Эч кимдин айтканына ишенбейт, «Кызылбаш камалды» дегенде да кубанган эмес. Жээни болуш болгонун көргөндөн кийин, балким абышка акылына келер, – деп ойлоп, Эсенбек да Кең-Кол тарапты көздөй аттын оозун коё берди.

Жантакбай баягы эле Обосунда, кызыл таштын түбүндө жалгыз отурган экен. Ала мойнок ити капкачан өлгөн. Үйүнүн тегерегинде бирин-серин уйлар жуушап жатышат. Эскирип куурап бүткөн мамыда карагер байлануу.

Атай төрдө, Жантакбай капшытта калың көлдөлөңдүн үстүндө.

– Ассалом алейкум! – Эсенбектин саламын абышка оозун кыбыратып гана алик алды. Келген ким жана эмне жумушу бар экенине кызыкпагандай картаң комузчу ээгин мүлжүйтүп өзүнчө отура берди.

Атай комузун колуна алып, кыңгыратып отурган экен. Таятасы менен сүйлөшө албай жадаганбы же аңгемени күү чертүүдөн баштагысы келгенби – анысын Эсенбек биле албады.

Кийинки жылдарда Жантакбайдын үйүнө кызы менен күйөөсүнөн башка эч ким каттабай калган. Алар өздөрү да эл менен аралашуудан түңүлгөндөй бирөөлөрдүн келишин күтпөйт. Абышканын колдорунун мууну кетип, комузду

баягыдай таасын черте албай, кээде гана кыңгыраткан болот... Күндүз көбүнчө эшикке чыгып, Кең-Кол тоолорун, токойлорун кароолдогонсуп, эки жагын карап отурат.

Атай комуздун кылдарын чытырата толгоп, колдорун эркин шилтеп, кээде жоргодой айдатып, кээде терип чертип, өзүнүн сүйгөн күүсүн аткара баштады. Эсенбекке түгүл, жээнине, анын колундагы комузга сер салбай отурган абышка шартылдаган салтанаттуу күү чыга баштаганда жан киргендей ордуна козголуп, бирде көзүн сүзө тыңшап, бирде жаш комузчунун келбетине көз жүгүртөт.

Жантакбай комузду жана аны чертип отурган комузчуну көрдү. Чыныгы күү, чыныгы комузчуну даана сезди. Бул ким эле? Кырдач мурун, көздөрү оттуу, кызыл жигит, өзүнүн жээни экенин да тааныды. Жакасын кармап, тобо кылды. Анан көзүн жумду да күүгө кулак тосуп, көшүп калды.

Өзү күүдөн тайып, колдорунун каруусу кетип, карылыкка чындап моюн сунгандан бери Жантакбай күүгө бүгүнкүдөй мооку кана элек болучу. Анын оюндагысын, дартын башка эч ким да түшүнчү да эмес. «Алла-таала колумдун күчүн алганча жанымды алсаңчы!» – деп зарлап ыйлай турган. Аны да эч ким билчү эмес.

Күү бүткөндөн кийин да абышка ракатка термелип отурду. Атай жөнүндө ойлоно баштады.

«Кызылбаш менен Султаналынын каарына калды дешчү эле го. Эч кимге батпай талаада калып, башка элге качканы жүрөт дешчү эле го». Ал көзүн чоң ачып, жээнин көпкө тиктеди, кийим-кечеси жакшы, иреңи азбаган, көңүлү көтөрүңкү.

Атай комузун жүккө сүйөп:

– Таята, кайрадан учурашалычы! – Ал ордуна тура калганда Жантакбай да колун сунду. – Биз сизге келдик.

Абышканын иреңи нурланып, акылы бир жерге топтолуп, сөзгө аралашты:

– Келгениңер жакшы.

Эсенбек да аны менен учурашып, сөздү улай баштады.

– Аксакал! Кеңеш өкмөтү орногонун билесизби?

– Уккам.

– Уксаңыз, азыр Атай жээниңиз болуш болуп шайланды.

– Ким?

– Атай! Атай болуш!

Абышка мурункудай кежирленбей ынтаа менен сурады:

– Кызылбаш кана?

– Кызылбаш түрмөдөн чыгып, үйүндө. Анын заманы бүттү. Кызылбаш да, башка бай-манаптар да мындан кийин бийликке келбейт.

– Анан ким бийлейт? Дайым эле Атай экөөң бийлеп турасыңарбы?

Абышканын суроосуна өзү да, башкалар да күлүп жибершти.

– Мындан ары кедей-дыйкандар жана алардан чыккан балдар бийлейт.

– Аа, дурус экен, балам. Бийлегиле! Бийлегиле! Абышканын эмне үчүн сөзгө тез кошулганын жана кежирленбегенин эч ким абайлаган жок. Атай чыныгы комузчу катары анын дилиндегисин таап, аңгемени күү чертүүдөн баштаганы менен, тажрыйбасыздык кылып, ошо өз күүсүнүн таасири ага канчалык тийгенин баамдабай калды. Таятасынын өзү чечилгендир деп ойлоду.

Жантакбай акыркы жылдары элден ого бетер обочолонуп, турмушка ого бетер салкын караганы – Атай жээнинин да кайгысын тартчу. Анын комузчулук кесиптен жарыбасын, кор болорун алдын ала билген. Айтканым келди, куу бала тилимди албады, – деп арман кылчу. Турмуш ушундай каардуу, опосуз!

Ошентип, бул турмуштан өзү үчүн да, Атай үчүн да биротоло түңүлгөн абышканы азыркы уккан күү арбады, бооруна тартты. Ал жашоо бүтпөгөнүн, көңүлдүү, эркин

жана салтанаттуу турмуш башталганын ушу күүдөн түшүндү. Бул күү Атайдын «Маш камбарканы» эле.

Адегенде ушу кереметтүү күүнү черткен ким экенин билгиси келгендиги үчүн гана ага сер салды. Черткен өз киши экенин тааныганда абышка өзүн биринчи жолу бактылуу сезди. Баягыда аны комузчу болбо дегени үчүн өзүн жемеледи.

Сөз уланбай ар кимиси мостоюп отуруп калгандыктан, Эсенбек аңгеменин отун тутанткысы келип:

– Аксакал, өз күүлөрүңүздөн кайрып койбойсузбу?

– Ээ, балам! – Абышка улутунуп, – биздин күү чертилип бүткөн. – Ал жээнин карап, – Ии, болуш аке, эмне жарлык айтмаксың?

Атай андан ушу гана суроону күтүп тургандай:

– Таята, сизди айылга, элдин арасына көчүрөлү – деп келдик. Жер бербиз.

– Жериң ошончо көппү?

– Жер азыр элдики. Баарына жетет.

– Аныңар жакшы экен. Жерди иштегендерге бергиле. Мага жердин эмне кереги бар?

– Жер албасаңыз да, айылга көчүп барыңыз. Качанга чейин жалгыз үй отурасыз?

– Мен жалгызмынбы? Айлананы карап көргүлөчү, түркүн дүйнөнүн баары ушу жерде. Мени козгобогула...

Ошентип, Жантакбай эл арасына кошулган жок. Кийин өлгөндөн кийин анын сөөгүн өзүнүн керээзи боюнча булактын жогору жагына коюп, кемпирин эл арасына көчүрүп алышты...

* * *

Жантакбайдын үйү артта калды. Атай кыңылдап ырдап келатты. Көп күндөн бери орчундуу маселелер менен аралашып, ишке берилип, кайгы-капаны унуткарган жигиттин көңүлү көтөрүңкү эле.

Жаз жадырап, мандалак гүл ачкан кез. Кызылбаштын айлындагы келин-кыздар боз адырдын чабырында мандалактын гүлүн терип жүрүшкөн экен. Жер жайнаган гүлдөр жана кызыл-тазыл кийинген кыз-келиндер адырды көрккө бөлөгөн. Адырдан көзүн албай келаткан Атай ошо тарапты көздөй тизгин бурду.

Гүл терүү, кыз оюн, токойду аралоо – ал үчүн көңүл ачуунун эң сонун түрү. Ошонун баарын сагынып, жүрөгү кусадар болуп, араң жүргөн жигиттин делебеси козголуп, жаштарды көздөй шыр бастырып келатты. «Булар кандай уяты жок немелер?» дешип, келин-кыздар айылды көздөй чубашты. Алар жигиттин көңүлүндө эмне бар экенин кайдан билишсин.

– Токтот! – деди болуш секретарына!

– Болуштун буйругу буларга өтпөйт, – деди Эсенбек. Атай аттан түшүп, көк майсанга мандаш урунуп отуруп алып, комузун чертти. Күү шаңкылдай баштаганда кыз-келиндер да токтолуп, өз ара шыбырашып калышты. Көзүн кысып коюп Эсенбек да аттан түшүп, кызыл гүлдөн үзүп алып, Атайдын төшүнө кыстарды.

Күү үстү үстүнө жаңыра берди. Келин-кыздар, бир-экиден келип отуруп, бардыгы комузчуну тегеректеп алышты.

Ачык асман. Жазгы мээлүүн жел, гүл аңкыган тоо, жоодурашкан кыздардын көз карашы менен шыктанган комузчу өнөрүн аяган жок. Көңүлү чалкыса да көзү кыздарда. Күүгө кызыккан сайын алар ийменгенин, кысынганын унутуп, кайсы бири оозун ачып, кайсы бири көзүн жайнатып, комуздан көз алышпайт.

Курбуларынын арты ченде турган кундуз тебетей, ак бетинде нокоттой калы бар кыз күүнү да тыңшап, жаш комузчуну да баамдуу тиктеп, анын оттуу көзүнөн жазганып, улам бурула калат.

Күү басылар менен ошо нокоттой калы бар кыз шыңк этти:

– Ыракмат, жезде!
– Кандайча жезде? – Атай таңданып.
– Жезде болбосоңуз, күйөө бала чыгарсыз. – Дагы бир келин каптал жактан чыкты.

– Ооба, силердики туура! – Атай ойго алаарлык токтоолук менен жооп кайтарды. – Балким, жезде болор-мун же күйөө бала!.. Аны көрө жатарбыз.

Атай алар менен тамашалашып турганда Эсенбек да бир келиндин жанынан чыккан жок. Алар узап кеткенден кийин комузчу жолдошунан сурады:

– Жанагы меңдүү кыз ким экенин билдиңби?
– Айымкан деген сулуу ошол.
– Кызылбаштын кызы эмеспи?
– Кызылбаштын айлынан болсо эле, баары Кызыл-башка таандыкпы? Кара таман кедейдин кызы экен.

* * *

Жылда жаз келген сайын айылдын кажы-кужусу кайра башталчу болду. Жер кенен, бирок кош айдоого унаа, соко жана үрөөн жетишпейт. Болуш, айылдын активдери, кантондун өкүлдөрү баары кийлигишүү менен, биринин унаасын жана башка күчтөрүн бирине үлөштүрүп, жазгы жумуш дайыма кеч бүтөт.

Быйыл да ошондой болду. Камдуулар аштыгын капкачан айдашкан, көгү кылтыйып өнүп калган. Көпчүлүгү анысы же мунусу жетишпей, бака-шака түшүп, кош айдоо алиге бүтпөгөн.

Эртели-кеч жаңы болуштун боз үйүнөн киши үзүлбөйт, көпчүлүгүнүн өтүнүчү – кош айдоого жардам суроо. Атай бириникин бирине жалгаштыруудан жадап бүтүп, акырында кедей активдерге буйрук берген: «байлардын бош жүргөн аттарын, өгүздөрүн бүт алгыла, жумушун бүткөн дыйкандардын унааларын да сурагыла, өнөктүк бүткөндөн кийин

бардыгын өз ээлерине кайтарабыз». Жаш болуштун өкүмү күчтүү болду дешип, кедей жигиттер айылдагы бош жүргөн унаа күчтөрдүн баарын жыйнап, муктаждууларга бөлүштүрдү. Эми унаа мол болуп, соко-шайман жетишпеди.

Соко-шаймандын жетишпегендиги баарынан кыйын эле. Болуш кечээ кантондун жетекчилерине барып, ушул жөнүндө маселе койгон. «Бир-эки күн күткүлө. Жардам беребиз» – деп айтышкан.

Ошон үчүн болуш бүгүн өтүнүч менен келгендин баарын «күткүлө» деп кетирбей койду. Өзү да эшикке чыгып, кантондун борбору жакты карайт.

Үйдө болуштун жаңы алган келинчеги Айымкан. «Жаңы тирлик немелер кыйналышпасын» дешип, Аккыз күндүз уулунун үйүндө, тиричилигине жардамдашып. Келим-кетим көп.

Айымкан жаштыгына карабастан чыйрак, тиричиликке тың жана колунан көөрү төгүлгөн уз экен. Келер менен үйдү жасалгалоого киришти.

Кызылбаш болуштун аялдары айланадагы колунан иш келе турган келин-кыздарды чогултушуп, сайма сайдырышып, кийиз бастырышып, кийим тиктиришип, баарын каныктырышкан. Айымканды эски болуштун эрке токолу Бурулкан карамагындагы кыздардын баарынан жогору баалай турган. Ылайыгы келсе, аны өзүм бийлеп, мыкты жерден күйөө табам – деп ойлочу. Бирок анын ойлогонундай болбоду, Кызылбаштын колу кыскарды. Атай болуш, Райымбек кантонду башкарып турган соң, Айымканды талашууга эч кимдин дити барбады.

Атай болсо күнү-түнү талаш-тартыштын, бирөөлөрдүн арызын текшерүү, кембагалдарга жардам берүү менен убараланып, комуз чертүүгө убактысы калбайт. Жаш келинчегин түнкүсүн төшөктөн гана учуратпаса, анын эмне деген жан, колунан көөрү төгүлгөн уздугун, бышыкчыйрактыгын да биле элек.

Мына азыр үйдө жүргөн учурда да келинчегинин жанына отура албады. Эртең мененки чай же кечки оокатты болсун, өздөрүнчө жей алышпайт, киши үзүлбөйт жана кандайдыр маселелерди сүйлөшүү, кеңешүү же чечүүгө аргасыз болот. Койнунда жаткан келинчегин баягыда боз адырдын чыбырында гүл терип жүргөн күндөгүдөй таамай көрө элек.

Айылдын тегереги жандуу. Талаада соко айдаган, буурусун кармаган кишилер... Карамагына тийген аттарды качырып, кармай албай кыйкырып-өкүрүп кууп жүргөндөр да бар. Кайсы бирөөлөр күлүгүн аяп, сурагандарга бербей бакылдашат. «Сага көрсөтөм!», «Сага көрсөтөм!» – дешип, муштум түйүшөт. Болуш уксун дегенсишип, ого бетер алкынып, айкырып сүйлөшөт.

– Эмне болушкан, жоо тийгенсип? – Атай бакылдагандарга нааразы болгондой таристе сүйлөдү.

– Революциянын духу! – Эсенбек анын саясий маанисин ачып. – Бардыгы эркиндиктен, тең укуктан пайдалангысы келет. Кыңкылдабай башын жерге салып, боз койдон жоош жүрчү убакыт өткөн. Азыр күрөш! Баарын күрөш менен гана бүтүрүү керек.

– Өзүбүз менен өзүбүз да күрөшөбүзбү? Тап душман менен болсо башка кеп – деди Атай түшүнө албагандай.

– Түшүнүшүү оңой эмес.

– Аны үчүн да күрөшөбүзбү?

– А мүмкүн, күрөшүү керек.

Айылдын тегерегинде бакылдашып, талашып-тартышып иштеп жүргөндөр эч нерсе эмес. Кээ бирөөлөр үйлөрүнүн эшигин түрдүрүп коюп, башканын малын өз энчисиндегидей пайдаланган букараларга жана аларды курттан жаңы болушка кекенип, коңулда кыйтыгышып турган. Мына ошондойлор коркунучтуу эле.

Тыныбек менен балдарынын минүүгө жарар күлүгү калган жок. «Жаңы болуштун буйругу» дешип, баарын

кедейлер кармап кетишкен. Жазгы тиричиликке ашыкпаган Тыныбек жана анын балдарынын кошу айдалбай, үрөөнү себилбей калды. Өз малынын убайын башкалар көрүп, өздөрү элдин эң артында калгандыгы үчүн Тыныбек да, балдары да катуу ызаланды. Бирок айла канча! Тыныбек сыяктуу Атайга кекенген байлар, орто дыйкандар канча дейсиң. «Мурунку болуштардын эч кимиси мынчалык катаал болгон эмес, көргүлүктү Огонбайдын жетиминен көрө турган болдук» дешип, алар өз ара арманын айтышып, жаңы болушту жамандап, кызматтан түшүрүүнүн жолун ойлоп калышты.

Ак-Чий тараптан келаткан булгары чолок тончон, чолок куйрук жээрде ат минген киши түз эле болуштун үйүнө бурулду.

– Анатолий Фёдорович! – Эсенбек анын алдынан жүгүрүп чыгып, жолоочу менен учурашып калды.

– Атай, бу киши уезддин өкүлү. Таанышкыла!

Болуш менен уезддин өкүлү кол алышып учурашты.

Эсенбек толкунданып:

– Атай, бу кишини тааныдыңбы? Николайдын иниси! Атай аны менен кайрадан учурашып:

– Кичүү инициз кайда?

– Москвада. – Анатолий инисинин композитор болгонун, өзү камалып, Октябрь революциясынан кийин гана бошонуп, ушул жакка иштөөгө жиберилгенин айтты. Анатолий Шульгиндин кыргызча, казакча аралаштыра сүйлөгөнүнө караганда элетте көптөн бери жүргөнү байкалып турду.

– Кош, исиңер калай?

Эсенбек иштин жайын кыскача баяндады.

– Мен кантондо болдум. Азыр сендерге жардам кели жатыр – деди Анатолий Фёдорович...

Бир маалда талаадагы жумуш, айылдагы ызы-чуу тык токтоду.

Ак-Чий жактан чубашып келе жатышкан калың арабаларды көргөндө эркек-аял, кары-жаш дебей жабыла жолго тигилишти. Караандар улам жакындаган сайын арабалардын дөңгөлөктөрүнүн калдыраганы, соко-шаймандардын шаңгыраганы кулакты тундуруп баратты. Айыл ичиндеги тың кишилердин баары Атайдын үйүнүн жанына чогулушуп, жарданып карап турушту. Тыныбек менен Мамат гана өз үйлөрүнүн жанынан чыгышкан жок.

Алдыңкы арабада шапкесин чалкалата кийип, мурутун чычайтып, чылым чегип келаткан Николайды Султаналы жазбай таанып, алдынан тосо чыкты. Эл да Султаналыны ээрчишти.

Эң жакын адамдарын күткөнсүп, иреңинен кубаныч жанып турган кыргыз кедейлерин көргөндө арабакечтер жакшы иш кылган экенбиз дегенсишип жүрөктөрү алып учту. Эл топтошкон боз үйдүн кырчоосуна кыстарылган Кызыл Туу жаңы замандын, жаңы тууганчылыктын белгисиндей желп-желп этет. Анатолий Федорович, Атай жана Эсенбектер да эл менен кошо басышты.

Элге жакындаганда Николай менен жолдоштору арабаларын токтотушуп, тосуп келатышкан элдин жолунан чыгышты.

Айылдагы абышка-кемпирлер түгүл, жолдон өтүп бараткан аксакал киши да атынын башын тартып, орус менен кыргыздардын кантип учурашарын байкап турду.

- Салам!
- Идирасти!
- Салам!

Кайсы бирлери күлүндөгөн көзү, жаңсаган колдору менен бирин-бири түшүнүшүп, баары текши учурашып чыкты.

- Сен брат.
- Тууган во!

Жолдо туруп калган карыядан сурнайдын созолонгон мукамдуу дабышы чыкты. Күлкү, шаттуу сөздөргө аралаша чыккан күүгө баарысы кулак салышып калды. Күүнү орус да, кыргыз да достук менен туугандыктын гимни сыяктуу сезишти.

– Бул ким?

– Ким болсо да ыракмат.

– Тойкожо! – деди бирөө таанып.

– Аксакал, бери кайрылыңыз! – Султаналы ага кол булгалады. Тойкожо атынын башын бери бурду.

Кайран кишинин эки көзү тең көрбөй калып, артынан учкашкан баланын жардамы менен гана жүрүп калган кези экен. Ал элдин жанына келгенде жигиттер аны аттан түшүрүп коюшту. Анатолий Федорович көзүнүн жээктери канталап, жашы агып турган мойну куркугуй, көөдөнү кең, ак сакалдуу, кара чалды тиктеп туруп:

– Бу киши анав жылдардагы аста осы трубасын ойногон аксакалдын өзү эмеспи?

– Ошонун дал өзү, – деди Султаналы.

– Аксакал, саламатсызбы? – Анатолий Федорович ага утурлай басып, анын шадылуу колун кыса кармады.

– Аман-аман. Сен мени кайсы ашта көрдүң эле?

– Тыныбектин атасынын ашында. – Ал үчүн Султаналы жооп берди.

– Ооба, ошол кезде бир көзүм соо эле...

– Анан эмне болду? Оорудубу? Доктурга көрсөткөн жоксуңбу?

Анатолий Федорович менен Тойкожонун сөзүн укканда Ак-Чийден келген орустар жакын келишип, аларды курчап алып, кыргызча билгендери билбегендерине тилмеч боло баштады.

Тойкожо сөздү оңой менен баштай албай, жаак эттери тырышып, куудай сакалы эрбеңдеп тиштенип турду. Көздүн жайын эстөө карыя үчүн эң оор эле. Анын сырын

билген кишилер бул жөнүндө кеп козгопчу эмес. Азыр сурнайчы туталана баштаганда Атай топтун ичине кирип, Анатолий Федоровичке иштин жайын баяндады.

– Аксакал анын баарын айтса түгөнбөйт... Бул киши кыргыз, казакка белгилүү сурнайчы эле. Бирок манаптар менен падышанын өз кишилери аны кор кылышты, акырында эки көзүнөн ажыратып тынышты. Сиз билесизби, Кетмен-Төбөдө Акмат, Дыйкан деген манаптар болгон.

– Укканмын. Рыскулбек Нарботиндин балдары...

– Ооба, ошолор... Дыйканы ушу биздин Таластагы Сатылган датканын Сейилкан деген кызына үйлөнөт. Тоюна Тойкожону чакыртат... Тою өтөт. Дыйкан сурнайчыны алып калат: «Түнкүсүн бизди сурнайдын күүсү менен уктат да, таң атканча ошо күүндү тарта бер, таң атканда күүң менен ойгот» – дейт.

– Вот, сволочь!

Орус, кыргыз болуп баары ошого кантип чыдадың? – деп жыртак абышканы тиктешти.

– Тойкожонун сурнайды кантип тартканын байкап туруу үчүн тегерегине тыңчы коюшат. Таң кылайганча сурнайдын жаагы тынбайт. Бир оокумда «Сейилкан, Дыйкан таң атты» – деп таңшыйт. Ошондон кийин аксакалдын көздөрү начарлай баштайт... Экинчи жолу Тойкожону Олуя-Атанын оёзу чакыртып, облустан келген жандаралынын¹ урматы үчүн Меркиге чейин сурнайыңды тартып бер дейт. Кыргыз манаптары: «Тыным албай тартып барат» – деп кошумчалашат. Жандыралы тачанкеде, Тойкожо атчан болуп, Олуя-Атадан Меркиге чейин сурнайдын жаагын тындырбайт. Улук таң калат, ага ыраазы болуп, жанынан 10 сом чыгарып берет. Бирок сурнайчыга күч келип, уурту бир жагына кыйшайып,

¹ Генерал.

бир көзүнөн жаш чууруп калган экен. Кийин ууртунун кыйшыгы оңолот, көзүнүн оорусу күчөгөндөн күчөп, акыры ушул болду... – дегенде чогулган орус дыйкандары кыжырданышты.

Эски жомогу көз алдына келип, каны кайнап, тишин кычыраткан абышканы Анатолий Федорович колунан кармап, жылуу сөзүн айтканда гана эсине келди.

– Азыр заман биздики. Манап да, губернатор да жоголгон... Орус, кыргыз – баары бир тууган, сиз баарыбыздан аксакал, биз сизди сыйлайбыз.

Султаналы Тойкожону үйдүн жанындагы кийиздин үстүнө отургузду, анын тегерегинде орус менен кыргыздын кедейлери.

– Это, чудо! Ошончо жерге дем албай сурнай тартууга кантип чыдады? – деди Анатолий Федорович Атайга.

– Мындай сурнайчыны эл «дем өткөргүч» деп аташат. Дем өткөргүчтөр сурнай тартып жатканда бир ууртунан эп менен дем алып турушат. Аны билбегендер дем алам десе, күү бузулат. Ошону үчүн кыргызда дем өткөргүч сурнайчылар аз.

– Да. Канча таланттар кор болгон!..

Жолдон өтүп бараткан кишилер жана бир болуш элдеги кедей-кембагалдардын баары чакырылбаса деле чогулуп калышты.

Элдин көп чогулушун Анатолий Федорович салтанаттуу жыйналышка айландырды.

Ал митингди ачып, сөздү казакча чалып сүйлөдү:

– Туугандар! Совет өкмөтү бар – бизге баары табылат. Силер орус, кыргыз, казак, өзбек – деп бөлүнүшпөй, ынтымактуу жашап, кайраттуулук менен иштесеңдер ташты талкан кыласыңдар. Эш дуспан сендердин жолыңдарды тосо алмайды...

Шульгин сөзүнүн акырын казакча бүткөндө, тургандардын баары кол чабышты.

Жылаңбаш, чачын сеңселткен, колун кезей сүйлөгөн орус кедейинин сөзүн Эсенбек кыргызча айтып берди:

– Мен силерге окшогон жуксуз кедей элем. Азыр менде жер бар, үрөн бар... Биз акыр күчтүүбүз. Бизди эзип келген буржуйлар талкаланды, биз жакшы турмуш курабыз...

Кыргыз кедейлеринен Мыктыбек сүйлөдү:

– Бизге жер, үрөн, соко болсо иштөөнү эч кимден сурабайбыз... Бизге жардам беришкени үчүн орус туугандарга, чоң рахмат! Жашасын Совет! Жоголсун бай-манаптар!

Анын сөзүн Шульгин орусча түшүндүрдү.

Кезек болушка келди:

– Туугандар! – Атай комузунун кулагын толгоду... – Мен оруска да, кыргызга да түшүнүктүү аспабымды сүйлөтөйүн. Бул жаңы күү. Аты «Жаңы камбаркан». «Маш камбаркан» десе да болот.

Ал комузду дыңгырата баштаганда орустар өз ара кобурашып күлүп турушту.

Атай тоо суусунун агымындай оргуштаган жаңы күүсүн шартылдата кайрыды.

Анатолий Шульгин бир кезде оштоно черткен Токтогулду көз алдына элестетип, баамдуу укту. Күүгө кулагы канык кишилер комуздун дабышынан замандын шаңын сезип турушту. Орус менен кыргыздын оозунан чыкпай, бирок жүрөктөрүн туйлаткан сыр ушул күүдөн айтылгандай шаттанышты.

Эл «Жаңы камбарканды» кол чабуу менен кабыл алды.

Жыйналыш тарагандан кийин Николай Султаналынын жанына басып келди:

– Кедейлерге сен өзүң эмне жардам көргөздүң?

– Өгүздөрүм менен сокомду бердим. Шайтандыкы, менде эгин аз.

– Ничего. Ушундай кылуу керек... Баарыбыз тууган.

– Баарыбыз тууган! – Чепкенинин жакасын кайрып, кыпкызыл төшүн дагдыйткан Мыктыбек шаңкылдады.

– Туугандар, үйгө киргиле! Аз да болсо сыйыбызды көргүлө.

Орус дыйкандарынын жардамга келерин уккан Султаналы кысыр калды кунажынын союп, этти бышыртып жаткан.

Орус, кыргыз аралаша отурушуп, беш бармакка киришти...

Орус туугандарга чоң ыраазы болушуп, ракмат айтышып, аларды сурнайдын күүсү менен узатышып коюп, комиссия жардамга келген буюмдарды кедейлерге бөлө баштады.

– Тойкожо аксакалды унутпагыла, балдар! – Султаналы колун артына алып, комиссиянын жанынан жай басып өттү.

Үрөнсүз киши калган жок. Тойкожо сурнайчы да куржундун эки көзүнө толтура салынган буудайды ээринине арта салынып, кудундап жолуна түштү.

Анатолий Федорович Шульгин жумушун буткөндөн кийин Каракол болушу тарабына кетти.

Кылымдар бою ар кимдин энчисине өтүп, корук болуп, буурусун тийбеген кара кыртыштуу жерлер майын чыгара иштөөчү эмгекчилердин колуна тийгенде каршы-терши тилине баштады. Тыныбекти кудай ошондо урбаспы! Ата-бабасынан калган мурастын таланып жатканын көрүп турууга чыдабай, үшкүрүп үйүнө кирди.

Мамат атасынан бетер чебелектеди:

– Чырым, эмне кылабыз?

Мен оокат менен тамашаңа гана ортокмун, мындай ишке акыл кошо албаймын дегенсип Чырым үнсүз.

– Уулжан кантебиз?!

Маматка тиешелүү жерди бузуп кирген Мыктыбекти көрүп, аялы да кантерин билбей чыйпалактайт.

– Алымбай! – Мамат кыйкырганда жигити даяр болду. – Барып Мыктыбекти токтот, болбосо, кордук көрүп калат!

Жер бөлүнгөнүн укпаган неме атка минип чү деди. – Ушундан мыкты киши жок, – деп Мамат бир аз тынчтанды.

Алымбай кошко жете электе кыйкырды:

– Токтот! Токтот!

Мыктыбек сокону коё берип, малайдын келишин күтүп, бакжайып турду.

– Бирөөнүн жерине ээн баштык кылганың уят эмеспи! – Алымбай атын булкунтуп ачууланды.

– Байкуш малай! – Мыктыбек арсалактап күлдү, – Сага эмне жок! Ичи күйсө мырзаң өзү келсин... Сен билбейсиңби, бул жерди Маматтын энеси тууп берген эмес, элдики.

– Башынан эле Тыныбектики эмеспи.

– Бир убакта Тыныбектики болсо, азыр элдики. Аны сен гана түшүнбөйсүң... Эсиң болсо, сен да мырзаңы таштап, бизге кел. Жер ал. Азыр эркиндик заманы... Качанга чейин малай болосуң?

Аны менен талаша албай Алымбай шылкыйып мырзасына келди:

– Сызгенер эмес. Жер элдики дейт.

– Мейли, айдай берсин, үрөндү өзүбүз сээп алабыз. – Укмуштай акыл тапканына корстон болуп, Мамат да басты.

Бир чатак чыкса, арасында калбайын деген ой менен Чырым үйүнө кетти.

Бешим оогон кезде Мамат Алымбайга эгин арттырып, айдоону көздөй жөнөдү.

– Мыктыбек куу аяк, кет! Жер меники... Үрөндү өзүм сээп алам. Мага айдап бергениң жетишет.

– Мырза, көзүңүздү ачыңыз!

– Мунун көпкөнүн! – Маматтын камчысы Мыктыбектин так чокусун зың эткизди, бирок ал көз ирмебей, кыңк этпей туруп берди.

– Мырза, дагы айтам: абийириң, барда кет. – Оозу жыйылганча камчы чабылды.

Мыктыбек шашпай гана мырзаны жакадан алып, силкип койгондо ал атынын үстүнөн учуп, айдоого күп этти. Оозу, мурдуна топурак кирип, какап-чакап тура албай жатып кекетти:

– Сен мырзага кол тийгиздиң. Тукумунду курутам!

– Сен олуя белең? Ким экениңди билбей жүрөсүңбү? Азыр жаныңды мөөнүңөн чыгарайынбы? – Мыктыбек бир бутун анын төшүнө чыгарып, ныгырып койду эле, Маматтын көзү аңтарылып «ба» дегенге араң жарады. Ары жакта байкап турган Тыныбек: «Жутту эле, жутту» – деп, үйүнөн бакырып чыкты.

Туш-туштан кишилер келишип, топурактан көзүн ача албаган Маматты тургузушуп, айрылган же сынган жери барын билүү үчүн тегеректеп карап көрүштү.

– Мен бул иттин жазасын колуна берем. – Жанына келген атасы менен көпчүлүктү көргөндө Мамат шерденди. – Камчым кайда, бергилечи колума.

– Сопсоо го? – Тыныбек букжуюп, уулун көзүнүн алды менен карады.

– Бул көрөкчө өлгөн күнүң артык эле.

* * *

Жазгы кош айдоо жана жаш болуштун буйруктарынан кийин Тыныбек түгүл, Кызылбаш да баш көтөрдү, антпесе, букаралар төбөгө чыгып, мурунку билермандар өзүнөн өзү катардан чыга турган.

Жалаң бул айылдар эмес, Таластын бардык жеринде кедейлердин бийлиги чыңдалып, бай-манаптар мансаптан ажыроо менен, кембагалдардын кордугун көрө баштаган. Тыныбек менен Тоймат байдын акылы боюнча Кызылбаш өрөөндүн баш аягындагы ишенимдүү, белдүү кишилерге орточу салып, мындан аркы иштер жөнүндө биргелешип акылдашууну сунуш кылды.

Кедей болуштар менен алгачкы жылдарга окшоп ачык күрөшүп, кези келсе, аларды сабоо азыр жарабайт. Антүүдөн Кызылбаштын көңүлү калды. Облустта чоң кызматта иштеген тааныштарды колго алып, тил албаган тоңмоюн кедей болуштарды кызматтан четтетип, өзүнө жакын кедейлердин уулун кызматка көтөртүү – Талас манаптарынын чогулушуп, иштеп чыгышкан акыркы планы ушул. Ушул план аткарылганда гана Кызылбаштар эл арасына кадырын, таасирин сактап калышмак.

Манаптардын планы жашырын иштелип, элге жарыяланган жок. Аларга жардам үчүн Тыныбекке окшогон байлар акча чогултушуп берди.

Бул жөнүндө Атай да билген жок. Эсенбекти Фрунзеге окууга жөнөтүү үчүн Ак-Чийге чейин узатып келип, Олуя-Атага каттаган соодагерлер менен сүйлөшүп турган. Аңгыча ары жактан Эсенбек энтелеп чуркап келди:

– Олуя-Атага бара турган арабаны таптык. Бекер түшө турган болдум.

Атай күлдү:

– Арабакеч сага таяке чыгып калдыбы?

– Жок... – Эсенбек үнүн басаңдатып, – Кызылбаш менен Карабаш жүрүптүр, ар кимисинде бир куржундан оокат, дагы башкалары бар окшойт. Менин каякка барарымы сурап билишкен соң кубанышты. Пишпекке алып барууга жол билген жана орусча билген эптүү киши таба албай убараланышкан көрүнөт...

– Ошондой де! Алар да окууга барышат бекен?

– Анысын билбейм. Иши кылып, ошолор менен жолдош болчудаймын.

– Сак бол! – деди Атай коштошууга колун сунуп.

– Революциялык кыраакылыкты жоготпойм, – Эсенбек да колун сунду. Кызылбаш менен Карабаш бири-бири менен элдешпеген, кас кишилер эле. Булар кандайча би-

ригип калышканын эки жигит түшүнө алышпады. Эсенбек кызыкты жолго чыкканда көрдү.

– Менин жаныма жүр! – деп Карабаш шыбырайт. – Келгенде ат мингизем.

– Карабашка жолобо! – деп Кызылбаш зекийт. Эсенбек арабада эки карышкырга да карабай арабакечтин жанынан орун алды.

Жол ортолоп келгенде, аларга дагы эки манап, өрөөндүн этегинен чоң болуш кошулду. Өрөөндүн эски манаптары шагырашып, бир арабадан орун алышты.

Эсенбек жаңы кошулган манаптардын даңкын уккан, бирок өздөрүн мурун көргөн эмес. Алардын баары Эсенбектин ким экенин, уругун жана каякка баратканын сурашат. Бирок өздөрүнүкүн айтышпайт. Алар жигитке шектүү караганда, Кызылбаш аларды сооротуп коёт: Өзүбүздүн бала!

Кызылбаштын сөзүнөн кийин гана жолдон кошулган манаптар оң карап калышты.

Поездге түшүп көрбөгөн манаптар менен Пишпекке чейин бирге баруу Эсенбек үчүн унутулгус тамаша болду. Олуя-Атага чейин эки топ болушуп, бири-бири менен оң сүйлөшпөй чиренишип турган. Качан поездге отурганда: «О, кудай, Пишпекке жеткенче кара букалар сүзүшүп, кырсыкка учурабагай элек» – деп, баары келмелерин айтышкан. Жүрө-жүрө келмени токтотушуп, эшикке же башка жакка кирип чыгарда Эсенбекти жаш балача туткактап калышты. Ооздорунан «садага», «иним», «балам» деген гана сөздөр чыгат. Эсенбектин окууга баратканын жана Пишпекти нечен жолу көрүп, Кыробкомдо иштеген бир топ кызматчыларды таанып турганын сурап, билишкенден кийин баардыгы аны алпештеп калышты.

– Иним, биздин жаныбыздан чыкпачы! Сен кетсең эле бир нерсебиз кемигенсип коолдоп калат экенбиз. – Кы-

зылбаш бышырылган этти кыя кесип алдыга коюп, жигитти тиги топко жибербеди.

– Балам, кайда жүрөсүң? – деп бир маалда курсагын челкейтип Карабаш келди. – Сени күтүп калдык.

– Эсенбек биздин бала, башка жакка барбайт!

– Энчиңерге басып алдыңар беле? Эсенбекке биздин да, силердин да тиешеңер жок, ал Советтин баласы, Таластын кулуну, баарыбызга тең жигит. – Карабаштын баркылдагы вагондун баш аягына угулуп турду. – Өзүң айтчы балам, же булардын ыктыярына өтүп кеттиң беле? Андай болсо, мен жөнүмдү табайын.

– Мен баарыңарга теңмин. – Эсенбек жылмайды. – Артыңыздан барам.

Эки тарап аны сүйгөндүктөн эмес, баштарына күн түшкөндүктөн, арга болор бекен деп талашып жатышкан. Поездде да эч нерсе эмес, кеп анын Пишпекке жеткенден кийинки кызматында эле. Ал Таластын манаптарын областтын чоңдоруна тааныштырып койсо болгону, улагага бир жетсе, төргө өздөрү эле чыгып алышмак. (Ошондуктан, Эсенбекти мурдараак пайдаланып калуу үчүн аракеттенишет. Жигит кызыгар бекен дегенсишип: «Окуунду бүтүп, Таласка кайтканыңда тор жоргону мингизем», «кызыл оозду алдыңа тартам» дешип, аны сөз менен байытышууда.

Эсенбек алардын марттыгына кубанган да жок, манап экен деп боюн ала качкан да жок. Чиренип турган немелер Олуя-Атадан чыккандан кийин мусапыр болуп калышкан, бирок жай сөзгө келгенде ой-тоонун башын чалып, дале баягы митаамдыгын кылышат. Алардын жоругун Эсенбек жакшы түшүнүүчү. Ар кимиси бир аттан оозанышканда: «Булар мени айылда жүргөнүмдө эмне үчүн көрбөй калышты экен?» – деп ойлоду. Ат эмес, бир ууч талканга зар болгон учурлар анын башынан көп өткөн эле. Эсенбек азыр ошо жөнүндө ойлонуп баратты.

Атадан жетим калат. Апасы иштин көзүн таппаган жесир болуп, алар бир-эки жылдын ичинде эле биринсерин малдарын барымта карматып, ууруга алдырып, чыгымга төлөп жана эгин менен кийимге алмашып, жалгыз уйга такалышат. Аштык түгөнөт. Байлар түгүл, туугандары да каралашпайт. Ошондо атасынын орус тамыры эсине түшүп, он эки жашар Эсенбек колуна кичинекей баштыгын алып, Ак-Чийдеги таанышынын үйүнө келет.

Атасы ошол орус дыйканы менен кыйын учурда тамыр болгон экен.

Атасына учкашып барып алма жегени, Мишанын аялы ага күнкарама жана картошка беришин эстеп, башына кыйынчылык түшкөн бала эски тамырдын үйүнө барат.

Ал Эсенбектин атасынын өлгөнүн укпаган экен. – «Жаль. Сенден чоң бала барбы?» – деп сурайт. Бир үйдө жесир аял менен жаш бала гана калганын түшүнгөндөн кийин өзү бир кап эгин, эки кап картошканы арабасына салып алып, Эсенбекти дал үйүнө жеткизип келет.

Мишанын буудайы менен картөшкөсү аларга жаздан күзгө чейин оокат болот. Кийинчирээк Мишанын жардамы менен ал орустардын бадачысы болуп жүрүп, Николайга жана анын инилерине таанышат. Апасы такыр жылы өлөт... Октябрь таңы атат. Эсенбек орусча окуйт. Анан кедей болушка секретарь болот, элдин катарына кошулат.

Совет өкмөтү окутуп, тарбиялап, киши катарына кошулганда манаптардын көзүнө чалынып, азыр аларга «бала» болушу жүрөгүн жибитеби?

Алар Пишпекке келип токтошкондон кийин «Эсенбек балабыз биз менен барат» – дешип эки топ дагы кажылдашып калды.

– Жаңжалыңарды койгула! Кажылдашпагыла! Мында өкмөт бар. Тынч отургула! – Эсенбек алардын чатагын басып, эки топту эки жерге отургузат. Алар бактын

түбүндөгү көк чөпкө чапандарын төшөнүшүп чалкалашып жатышат. – Мен азыр келем!

Кызылбаш кошулган топ областтык мекеменин биринде иштеген Эсен уулу деген таластык кызматчыга жолукмак, Карабаш кошулган топ Абыл уулу аттуу чүйлүк кызматчы башында турган мекемеге барышмак, анткени, ал Карабашка таяке экен. Муну алар жолдо келатканда эле Эсенбекке айтышкан.

Эсенбектин жалгыз кеткени – керектүү кишилердин бар, жогун билүү. Отургандар да аны түшүнүшөт.

Кыргыз областынын жетекчилери манаптарды кабыл алабы, жокпу, жигитти кызыктырган суроо ушул эле. Эмне үчүндүр эки кызматчы тең «кабыл алабыз» деп бир убакытты белгилешти. «Бул эмнеси» – деп таң калган Эсенбек манаптарды извощикке отургузуп, борборго алып келди.

Чоң мекемеге киргенде эки топ эки бөлүнүшүп, тийиштүү бөлмөлөргө кайрылышты.

Карабаштарды Абыл уулунун үстүнө кийрип коюп, Эсенбек өзү Кызылбаштарга кошулду.

Кенен бөлмөнүн төр жагында отурган гимнастеркачан, чачы типтик, тегерек кара көздөрү, эрди жука жигит ордунан тура калды:

– Келгиле!

Чоюлган манаптар салам айтышып, анын алды жагына маңдай-тескей отурушту.

– Кош келипсиңер!

– Учурашалы – деп эле келдик. – Кызылбаш бөйрөгүн таянып, чалкалай түшүп кеп баштады. – Кыргыздын өзүнчө облус болуп, өз бийлиги өзүнө тийиши жана өзөгүбүздү жарып чыккан өз кулундарыбыздын эл башкарышына жетине албай, кудайга тобо кылабыз. Кубанычка чыдабай, учурашып, көз көрсөтөлү деп алдыңарга келип олтурабыз. Биз силердин гана амандыгыңарды тилейбиз, мартабаңарга мас болуп, белибиз тоодой болуп турган кез...

– Кудай силерге кубат берсин! – Дагы бири Кызыл-башты сүрөп кетти. – Бизге ыйман берсин!.. Балам, биз да мүңгүрөп, үйдөн чыкпай калган киши эмеспиз. Айкырып-кыйкырып атыңарды сүрөөгө жарайбыз. «Карынын сөзүн капка сакта, өлүгүн апта сакта» – дегендей, керек болгондо акыл табышуудан да качпайбыз, – Ал сөзүн токтотуп, кызматчынын оозун тиктеди.

– Бир чоң максат менен келген окшойсуздар! Айткыла, акылдашып көрөлү! – Төрдөгү жигиттин оозунан жылуу сөз чыкканда дагы бири жиреп кетти:

– Элдин тагдырын сиздер чечесиздер. Пишпек, Ташкен, Маскөө – ал жагын биз билбейбиз. Бирок Талас тарабын бизге коё бергиле. Элди тим эле былк эткизбей кармайбыз. «Иниси жакшы болсо, аганын ырысы» – деген ушул... Ушул отурган чалдар силерди эч качан уятка калтырбайбыз...

– Башка айтаарыңар барбы? – деди Эсен уулу.

– Айта берсе сөз табылат. Калганын дагы сүйлөшөрдүз, – манаптар бири-бирине көз кысышты.

Кызылбаш койнунан көк баштыкты сууруп чыгып, Эсен уулунун алдына койду:

– Ордунду куттуктаганыбыз! Аз болсо, көптөй көр, кагылайын!

Жооптуу кызматчы баштыкка толо акчаны стол үстүнөн козгогон жок. Коңгуроосун шыңгыр эткизди. Оозгу бөлмөдө отурган жигит келгенде: «Жолдош Абыл уулун чакырып койчу» – деди.

Бир аздан кийин коңкогой мурун акжуумал кызматчы Карабаш баштаган манаптарды тоо текедей шагыратып ээрчитип кирди. Эки топ капысынан жолугушуудан жана жашырын баштыктардын стол үстүнө жанаша коюлушунан алакташты.

Аңгыча орто жашаган бир кызматчы кирди.

– Мына, биздин туугандар балдар үйлөрү үчүн жардам чогултуп келишиптир. Эсептеп туруп, акт түзгүлө

да, Наркомпроско өткөрүп бергиле, – деди Эсен уулу эки баштыкты түртүп.

Алиги кызматчы эки баштыктагы акчаны колтуктап эшикке чыгып кетти.

Эки кызматчы шаа мүйүздөргө көз жүгүртүп чыгышты. Эсен уулу кеп баштады:

– Силер менен тууганча сүйлөшөлүбү же закон боюнча сүйлөшөлүбү?

– Кагылайын, тууганча эле сүйлөшөлү! Биз законду түшүнбөгөн караңгы кишилербиз...

– Айткан сөзүңөр, этек алдынан сунган параңар Совет өкмөтүнүн саясатына карама-каршы. Ушуну үчүн силерди азыр эле жайыңарга тапшырсак сооп болор эле. Мүмкүн түшүнбөгөндүк кылгандырсыңар. – Ал ордуна туруп, колундагы каламды столго тыкылдата сүйлөдү. – Мындан ары түшүнүп жүргүлө. Совет өкмөтүн сатып алууга болбойт. Туугандык жана параны унуткула... Таласты ким башкарат, башка жерлерди ким башкарат, ага силердин тиешеңер жок. Айлыңардан чыкпай, өкмөттүн ишине кийлигишпей, элдин ичин бузбай соо жүргүлө. Эгерде соо жүрбөсөңөр, өз убалыңар өзүңөрдө... Сурооңор барбы?

Беркилер шалдайып отуруп калышты.

– Эмесе, эч жакка кайрылбай айлыңарга жөнөгүлө. Эгер бир мекеменин алдына темселеп барып калсаңар, таарынбагыла. Бул менин туугандык сөзүм!

– Таякеңердин айтаары деле ушул! – деди Абыл уулу бир ооз гана.

Салтты мыкты билишкен билермандар «кош» деп айтууга жарабай жөнөп баратканда, тууган менен жээн «кошкула» дешти.

Эми аларга Эсенбек керек болбой калды. Бирок аз да болсо, жолдоштошуп калдык эле деп, Эсенбек тумшуктары ташка тийген жердештерин станцияга жеткирип барды.

Таластын манаптары ошондон кийин топтошуп алып, тууган, жек-жаат жана дос издеп, Пишпекке чабууну токтотушту. «Кудай берсең ушул жерден бер» – дешип, ач карышкырга окшоп, өз айылдарын гана аңдып калышты.

БЫТПЫЛДЫК

Атай болуштукта алты ай иштегенден кийин жадай баштады. Бүтпөгөн арыздарды текшерүү, доо өндүрүү, мамлекетке эгин топтоо – убактыларынын баары ушуга кетип, комуз чертүүгө, көңүл ачууга чоло тийбеди. Конокторго, аш, тойлорго да бара албайт, барган күндө да, баягыдай элге тамаша куруп бере албайт. «Болуш», «болуш» дешип, атын баккан бирөө, барган жерде колтуктап аттан түшүрүп, кетерде колтуктап аткарышат. Дайыма төрдө – каркайган абышкалардын, же жогору жактан келген зыңкыйган убакилердин катарында. Мындай жерлерде илгерки нускалуу сөздөр жана азыркы кездеги саясат, эл турмушу жөнүндө гана кеп болот.

Ал баарына көнсө да, комуздан колу үзүлүүгө көнбөдү. «Дагы бир аз иштөө... Чатактарды, жумуштарды жайгаштыргандан кийин колум бошоор» деп ойлойт. Бир чатак чечилсе, экинчиси башталат. Жумуштун соңунан жумуш чыгат. Анын үстүнө Эсенбек окууга кеткенден кийин секретарга да жарыбады. Башка билимдүү киши табылбагандыктан, убактысынча деп эски молдону секретарлыкка дайындашкан. Ал революция, жаңы закон жөнүндө билбейт. Өнөрү эле катты катыра жазат жана токтолбой окуйт. Эски адатын карматып, кээ бир официалдуу кагаздарды жазганда «бисмилла» деп баштаган экен – кантондук жерден эки жолу эскертүү алды. Үчүнчү кайталаса, катуу чара колдонмок. Ошондуктан жаңы секретарь өзү бүтүргөн документтерди эң мурун этияттык менен текшерип, ашык сөздөр табылса, сызып таштоочу болгон.

Жаңы секретарда андан башка кемчилик жок. Дуба окуу, ооруларга дем салууларды токтоткон.

Атай бул жооптуу жумушка көнө албасына көзү жеткен соң, кантондун жетекчилерине «мени кызматтан бошоткула» деп даттанды. Алар болуштун датын тыңшашпады. «Жашсың, ата-тегиң кедей-дыйкан. Бай манаптар менен күрөшүп, өз табыңдын таламын туура коргоп жатасың. Мындан артык эмне кылышың керек?» – деп кайра анын өзүнө асылышты.

– Мен комузчумун. Өз табыма эрмек болоюн! – дейт Атай да жанталашып.

– Азыр тамашаны уга турган учур эмес. Социализмди орнотмоюнча коё тур!

– Социализм качан орнойт?

Кантондун жетекчилери такалып жооп бере албай: – Шашпа, жигит. Баары болот – деп коюшту.

Атай акыркы жоопко алымсынбады. Айлына келгенден кийин сагынган комузун колуна алды. Кээ күнү жумушта, кээде чакырган жакка, аш-тойго, оюн-тамашаларга кетип, бир нече күндөн кийин кайтат. Болуш жокто секретарь да өз билгенин иштейт. «Чаар дербиш», «Софу Алдияр», пайгамбардын тарыхы ж.б. чогулткан китептерин кыраат менен окуй берет. Тоймат, Айтыке, Атабек жана башка абышкалар «анык секретарь сен экенсиң» дешип, аны мактап, керели кечке эски жомокторду окутуп угушат. Бош убактарында айыл активдери да секретарга келишип, биринин үстүнөн бири арыз жаздырышат.

Ошентип, айылда кажы-кужу, талаш-тартыш кайрадан көбөйдү. Болуш менен секретардын үстүнөн да жогору жакка тоголок кат түшүптүр.

Кантондон текшерүү келип, арыз далилденип, «саясий кыраакылыкты мокоткондугу үчүн» болуш менен секретарды кызматынан бошотушту.

Атай ошол түнү эрте жатып, кеч ойгонду. Күн чоң шашке. Түндүк ачылуу. Асман көпкөк болуп чаңкаят. Тышта самоордун шараптап кайнаганы, жумшак баскан келиндин күмүш чачпагынын шыңгыры угулат. Ушу дабыш ага бөтөнчө жагымдуу, кумарын ырбатып, качанкы өткөн окяларды эске салат.

Ал жылаажындуу дабыш кайдан чыкканын билгиси келип, төшөгүнөн көйнөк, ыштанчан тура калып, эшиктин босогосунан шыкаалады. Ак жибек көйнөк, кара макмалдан чыптама кийген, кош өрүм колоң чачы согончогуна жеткен, бели кындай перизат самоордун жанында турган экен. Анын жүрөгү зырып этти. Ким экенин ачык биле албай, ким болсо да, жүрөгүнө уялаш экенин сезгендей, босогого тырмышты да турду.

Перизат самоордун капкагын ачып, чакадагы суудан толтурду да, үй тарапка жалт карады. Анын ажарлуу ак бетиндеги нокоттой меңди көргөндө жигит каткырды...

Айымкан капалуу эле. Күйөөсүнүн эмнеге каткырганын билүү үчүн боз үйгө шаша кирип, анын көйнөк-ыштанчан арбайып турушунан ийменип, бетин басып, чарк имерилди. Ал келин атка конгону менен эркекке көзү үйрөнүшө элек, күйөөнүн жорук-жосунун, оюн-тамашасын анча биле элек болучу. Анын тумшукка чаптырган торпоктой чарк имерилишине күйөөсү ого бетер каткырды. Акырында келин эшикке чыга качып, жаңыланган самоор суусу кайра кайнаганда гана үйгө кирди.

Атай күлкүсүнө чыдабай, жуурканынын үстүнө күп этип кулап түшүп, дале ооналактап жатты. Каткырыгы басылса да, эки ныптасы солуктап, жакшы дем алалбай чалкасынан оодарылды.

Ушу чамгарактын ар жагынан көрүнгөн алакандай асман түпсүз жана чексиз... Турмуш да Атайга ошондой сезилди. Адам колу бир жерге байланбагандай болуп, өзүн кенен жана эркин сезмейинче, ишинен да, жашпоосунан

да ырахат тапмайынча өмүр текке кетерине түшүндү. Бала күнүндө молдодон бир жолу кол үзгөнсүп, кызмат менен да биротоло коштошуу, мындан ары башына кылыч кармаса да, комуздан ажырабаска чаңкайган асманга ант берди. Мына, өз үйү, өлөң төшөгү. Ал үйдүн ичине көз жүгүрттү. Төшөнчү орун керегеге тирелет. Капшытта ар түрлүү кийим, күмүш чабылган ээр токум, күмүш бакан. Капшытка букар килем, саймалуу туш кийиз. Ал башка бирөөнүн үйүнө түнөдүмбү дегенсип, кооз буюмдарга чоочуркоо менен тиктейт.

Атайга үй көтөрүшкөндө жасалганын бир катарын сарамжалдуу Аккыз берген, бир катары келиндин төркүнүнөн келген (Кызылбаштын карамагындагы кыздай кедей болуп көрүнбөсүн – деп, Бурулкан да бир топ асыл буюм кошкон), калганын Айымкан өз колу менен иштеген. «Келин болсо, ушундай болсун!» дешип, айылдагылардын баары аны аябай макташкан. «Колунан көөрү төгүлгөн ургаачыга жолукту, бактысы бар экен» – деп, Атайга да суктанышкан.

Бирок анын баарын үйдүн кожоюну билчү эмес. Жаңы эле күйөөгө тийип, башы быша элек Айымкан да үйдө эмне байлык бар, эмне жок жана өзү эмне бүтүрүп жүргөнүн күйөөсүнө айтчу эмес.

Эки жаш баш кошушкандан бери биринчи жолу меймансыз өздөрүнчө чайга отурушу ушу. Күйөөсү кандайдыр бир кубанычтын толкунунда. Жубайынын ажарлуу бети суз, иймекей кашы түнөрүп, көз карашында кайгынын салмагы бар.

Атай анын эмне үчүн кайгырганын, ал турсун, көңүлүндө күптүсү бар экенин да сезген жок. Жөн эле жаш келиндердин кыялынын демейдеги чыртылдактарынын бири деп болжоду.

Айымкандын көз карашы дагы эле суроолуу. Күйөөсүнүн жанагы каткырыгы окусунанбы деп ойлоюн десе,

ал дале көңүлүндө кышындай кири жок, жымындап кубанычтуу. «Эмнеңе күлөсүң?» деп кээрдөөгө оозу барбады, экөөнүн мамилеси ысык кези, кер-мур айтышып көнө элек.

Атайдын ага кызыга караганы – жубайы күндөн күнгө көзүнө сулуу да, ысык да көрүнүүдө. Азыркы сыртын салып, кыңыры отурушу да анын сулуулугуна жарашкансыйт.

– Сиз эмнеге күлөсүз? – Айымкан буулугуп отуруп, көңүлүндөгүнү бурк эткизди да, кайра өз сөзүнөн чочугандай элеңдеди. Бирок күйөөсү аны эрен көрбөдү.

– Жөн эле.

Келин үчүн сөзгө жол ачылгансып, шыр кепке кирди.

– Сиз чын эле бошоп калдыңызбы?

– Чын эле, – деди Атай жымыйып.

– Ушу күлө турган ишпи? – Айымкандын көз жашы кылгырды. – Уят, намыс эмеспи, эл эмне дешет?

Атайдын күлкүсү тыйылып, келинчеги эмнеге түнөрүп отурганын эми түшүндү. Аялдар ушундай жашык жана боорукер келет эмеспи.

– Мен өзүм да кутула албай жүргөм. Болуштук менин ишим эмес.

– Эми кандайча жансактоо болот? Кимдин колун карайбыз? Эл кыдырып, дүйнө чогултасызбы?

Бул оор суроо эле. Атай анын салмагына майыша түшүп, унчукпай отуруп калды.

Айымкан кичинекейинен Кызылбаштын аялдарынын колунда жүрүп, дүнүйөлүү, дөөлөттүү кишилер кандай жашапшат жана колунда малы, койнунда пулу жоктор аларга кандайча көз каранды болорун ажырата билчү. Айрым ырчылар кээде эски болуштукуна келип, аны күнүтүнү макташып, аздыр-көптүр сый алышканын да көргөн.

– Сиз өзүңүз бошондуңузбу? – деди Айымкан оюна бир нерсе түшө калгандай.

– Өзүм арыздангам. Анын үстүнө кошумча үстүмөн арыз жазышыптыр.

Анын болуштуктан эмне үчүн бошогонун өзүнө караганда келинчеги жакшы билчү. Кызылбаш анын төркүндөрү аркылуу «Атай менин ыркыман чыкпай жүрсүн» деп бир нече жолу айттырган. Айымкан Кызылбаштын саламын айтканда күйөөсү тыңшабай да койгон. Ага карабастан, Кызылбаш «балам менен дос кылам» деп жаш болушту үйүнө да чакырды. Атай анда да барбай койгон. «Мунун шиши толду, жакында кызматынан бошойт» – деп Кызылбаш күрпүлдөгөнүн да угушкан. Ушунун баарын жаш келин көңүлүнө түйүп жүргөн.

Атай ошолорду угуп туруп, кенебегенин келинчеги күчүнө ишенгенинен деп түшүнгөн. Күткөнү тескерисиндей чыкканга мурункудан катуу кайгырды. Көз жашы басылбай, самоордун жанында шолоктой берди.

Сырттан аттын дүбүртү, басып келаткан кишинин дабышы угулганда Айымкан жашын сүртүндү.

– Ассалом-алейкум! – Кызылбаштын жигити Боромбай кирип келди.

– Алейкима салам! Жогору өт. Чайга кара.

Эски болуштун жигити нандан ооз тийип:

– Шашылышмын. Сизди болуш чакырат, ошону айттайын – деп келдим.

– Барсаң боло? – дегенсип, жаш келиндин көзү жалооругансыйт.

– Бара албайм.

– Анда мен кайтайын! – Боромбай ордунан турду. – Айыке, апандын оорусу катуу. Тезирээк бар. Сени келсин дешти.

Айымкан эмне дээрин билбей алдастап калды. Анткени төркүнүнө каттай элек болучу. Биринчи жолу төркүнгө баруу үчүн атайын даярдык керек. Анын үстүнө Боромбайды кожоюну дайыма бүлүнө турган ишке жумшачу. Ага ишенүү кыйын.

– Өз айлыңа баруудан, апаңды көрүүдөн коркуп турсуңбы? – Боромбай тийиштире сүйлөдү.

– Эмнеге коркот? Кете бер. Өзүңчө барат, – деди Атай.

Бул кабарды угуп, Султаналы да дүрбөп калды. Боромбайга ишенбейли – десе, апасы оору экени ырас, Аккыз кечээ эле каттап келген. Бирок «кызымды жибергиле» – деп айтышкан эмес.

Ары чоюп, бери чоюп отурушуп, Аккызды кошуп, Айымканды төркүнүнө жибершти.

Ошо бойдон Айымкан төркүнүндө кармалып калды. Күндө «эртең», «ана-мына» дешип, арадан үч айга жакын убакыт өттү. Акырында Кызылбаш Султаналыга орточу жиберди: «Келин керек болсо, Атай менин алдыма жыгылсын».

Иш ырбады. Атай анын алдына түшпөдү. Кызылбаштан коркуп, төркүнү кызды жибербей койду. Айымкан өзү да эски болуш менен ата-энесинин эркинен чыга албады, «ушулардын батасын алмайынча экөөбүз көгөрбөйбүз» – дегенден башка сөзгө келбейт.

Кечикпей эле «Айымканды кантондо иштеген бир чоңго күйөөгө бериптир» деген ушак угулду. Ушак чын болуп чыкты.

Ошентип, Атай биринчи үйлөнгөн аялынын ким экенин жана кандай экенин жакшы баамдай албай калды.

«Кызылбаш эр экен, намысына жетти – Атайды кызматынан бошоттуруп, анысы аз келгенсип, аялын тартып алып, башка бирөөгө берди» дешип, эл сөз кылышты.

* * *

Достун каны башка, жаны бир. Эл достукту жогору баалап, «жан аяшкан дос болбойт» – дейт. Достошуунун жолу да көп. Бирөөлөр бала чактан, бирөөлөрдүкү бир максат үчүн бирге талпынышуудан же башка түшкөн

жакшылык же кыйынчылык учурдан башталат. Адатта дос күтпөгөн киши болбойт, бирок анын өтөсүнө чыгуу баарынын эле колунан келе бербейт.

Мамат менен Чырым экөө достугу эмнеден башталганын жана анын келечеги жөнүндө ойлонушчу эмес. Качан гана кагырашкан жоро-жолдоштордун баары жоголуп, эки дос өздөрү гана таттуу бойдон калышканда экөө тең бири-бирине ыраазы болушту. Достук жөнүндө ойлонушту. Уялаш күчүктөй моюндашып чоңойгон курбуларды мезгил ушунчалык жытыгыштырган экен. Бири жокто экинчиси коолдой турган абалга жетишиптир. Чырым жокто Уулжан да бир немеси кемигенсип калчу.

Көнүмүш катары билинбей өтүп жаткан мезгилдин суук белгиси эми байкала баштады. Маматтын жер жайнаган малы жутка учурагандай азайып, көбүрүп-жабырган мартабасы бөксөрдү. Күнүнө мейман канча жолу келсе, ошончо союлуучу малдын чаркы кошполду, бирок мырза өзүн баралына толгондой сезип, айылдын тегерегиндеги этгүү койлорду ээсинен суратпай, карматып алып соё баштады.

Алардын бирин да сиңирген жок, козусуна козу, коюна кою барымтага кетип турду. «Биздин элден уят кетти, илгерки элдер жакшылардын союшун өздөрү камдап берип, колунан чыкканын доолачу эмес экен» – деп Мамат байлоодогу кушуна окшоп күүлөнөт:

– Эл баштар курагыма жетейин! Али жаш болсом керек. Шашпагыла! Шашпагыла!

Мейман үзүлүп, шаан-шөкөттүн кунары кетип, кабак бүркөөнү билбеген мырза көбүрөөк кыжырдана баштагандан бери Чырым экөөнүн ортосундагы таттуулуктун даамы да азаюуда. Мейман келбесе койсун! Мырзанын өзүнө жакшы оокат менен оюн-күлкүнүн керектиги мурункудай эле.

Мырзанын турумушундагы өзгөрүш аялы, Чырым, Алымбайга башкача таасир калтырууда. Алардын үмү-

түн үзбөй турган ишеним «эрдин насиби элден» – деген акылман сөз.

Мырза күндөгүсүндөй башында ак жаздык, чалкалап жаткан. Чырым жомок айтып отурган. Ал билген кыргыз жомогунан айтылбаганы калган жок, акырында айылга келген молдолорду ээрчип жүрүп, «Чаар дербиш», «Миң бир түндү» да үйрөнгөн. Уулжан Шахразаданын окуясынын аягына жете албай жомокчуга бетмандайлаш тамшанып отурганда чоюлуп жаткан Мамат жомокту бөлүп кетти:

– Мага жаш шорпо керек! Мал сойгулачы!

Улагада өтүгүн көктөп отурган Алымбай ашканада тирелип турган сүр этти карап алды:

– Мырза, малыңыз аз. Абайлаңыз.

– Эй, сенин акылдуулугуң өтүп бүттү. Насипти кудай өзү жеткирет. Жалгыз аттуу Төлөбай деле жеген-ичкени элден болуп, Таласты канча жылы бийледи?

– Ал башка убак! – Жомогу үзүлгөнүнө өкүнүчтүү Чырым малайдын сөзүн жөнөттү.

– Төлөбай үчүн башка убак. Азыр менин убагым. Ар ким өз убагында дуулайт.

Бул үйдөгүлөр мырзанын сөзүн кайтарып көрбөгөндүктөн, талашууну нарылаткан жок. Жыл өткөн сайын эринин сөзүнүн байсалсыздыгын байкап, катылып каршы чыкпаса да, аны жылуу сөзү менен башка жолго буруунун таалимин тапкан Уулжан кашын кагып, шаңк этти:

– Ий, илбесиндин этин сагынганым, ай! Койдун этинин эмнеси таңсык – ашканада толуп туру!

– Жеңем туура айтат, – деди Чырым! Алымбай андан бетер кыйкырды:

– Буйруса куш салып кумардан бир чыгалы!

– Аттарды токугула эмесе! – Канаттарын таранып, коңгуроосун шыңгыратып отурган кушту жаңы эстегенсип, Мамат ордунан козголду. – Ту, жата берип, ныксырап калыпмын.

Алымбай керегедеги жүгөндөрдү алып, саздагы аттарга кетти. Чырым: «Менин атым жок, апам төркүнүнө минип кетти» – деп жамбаштап жатып алды.

– Мейлиң! – Мырза анын үйдө калышына каршы болгон жок. Өзү кумардан чыгып, аялы илбесиндин шорпосуна канса, башканын кереги эмне?! Чырымды жомок айтып берип эрмек болуу үчүн аялынын жанына калтырып, кушун кондуруп, аңга кетти. Аңчылар кетер менен жомок да бүттү.

– Атың жогоу ыраспы? – Көптөн бери көз карашы бузулуп жүргөн жомокчу жигитке келин күлө багып карады.

– Атымды кудай алды дейсиңби?! Жүргөндүр бир жерде.

Келин кыткылыктап:

– Ал эмнең? Калп айтчу эмес элең?

– Куш салууну эмне үчүндүр каалабай калдым. Деги тамашага шыгым жоголду. Бир гана...

– Эмне, бир гана?

– Бир гана сени көргүм келет... Сени менен отургум...

– Апий, койчу, уят эмеспи! – Келин чач мончогун шарактатып, эшиктин астына басып барып, мойнун созуп, эки жагын карады. – Маматка кара санайсыңбы? Эл сен экөөңдү тууган, тууган ичинде дос дешет.

– Эл айта берет... Мага сен болсоң жетишет...

– Маматчы? Анын тузуна кара санайсыңбы?

Чырым сөзгө такалган жок:

– Жашчылык деген кыйын экен, жеңеке! Абдыракмандын өлүмүн, Атайдын нечен жылы тентип жүрүшүн билбейсиңби?

Жигиттин көңүлү чындап карарганын түшүнгөн келин алды-кийнин тазалай баштады. Ал жигиттердин сөз салганын биринчи жолу угуп отурганы жок. Кээде көңүлү азгырылса да, өзүн өзү кармап билчү. Бирок көптөн бери сырын сыртына чыгарышпай, ичтен сызышып жүргөн Чырым менен бети ачылышып, сөз улам тереңдеп баратты:

– Ак нике деген кыйын болот. Менин апам өмүрүндө ала жипти аттабаган саакы киши экен. Илгери ок аттап түшүрүптүр. Эл али аваз кылышат, ыраматылык ошондой жакшы киши эле. Мен андай боло албасмын. Бирок абийир керек, ак никелүү эримди кантип карайм! Оң жагымда ал турса, сол жагымда сен турсаң, акырым эмне болот? Кой, каран күн, аныңды!

– Эч кимге билдирбейбиз! Бир мен, бир сен гана... Кудай урсун, жеңеке, сен дегенде уктай албай чыгам...

– Койчу! Койчу! – Алмадай кызыл бетине Чырымдын оозу жармашып, уйпаланышып калганда да Уулжандын «койчу, койчу!» – деген сөзү кайталана берди...

Мезгил кайсы убак экендигин алар байкашкан жок. Ачык түндүктөн бир нерсе кылаң этип, аңгыча болбой коңгуроосун шаңгыраткан куш чамгаракка коно калып, моюн жүнүн үрпөйтүп, ормоё караганда айкалышып жаткан келин менен жигит бүркүттүн чеңгелин көргөн сагызгандай жер менен жер болуп жабышып, эки жакка томонушту. Уулжандын жүрөгү оозуна тыгылып, уйпаланган чачын жыя албай, жоолугун тетирисинен салынып, Чырым тура чуркайм деп шымына чалынып жыгылып, коломтодогу күлгө кулагына чейин бата түштү.

– Бетим ий! Бетим! – Келин чачын саксайтып, бетин чойгулап тура берди. Чырым бети-башын чала-була сүртүнүп эшикке чуркады.

Эртеден бери ээсине кызмат кылса да, бир жерине чаң жукпай, саңоор жүнү самсаалап, зыпыйып отурган куш үйдөн уча качкысы келгендей мойнун соксондотуп, куйругун көтөрө шарт эткизгенде заңынын чачырандысы Уулжандын маңдайына тийди.

– Бетим! Бетим! Ушуну көрмөкмүн. Көрмөкмүн. Мага чала!

Алактаган Чырым Маматтын атынын туягынан кучактап зар ыйлоо үчүн эшикке чыкканда мырза алыста,

те токойдун бери четинде келатканын көрүп, «өх!» – деди да, кудайга ыраазылыгын билдирип, үйгө кирди:

– Эсиңди жый, чачыңды оңдоп, жоолугуңду түз салын. Мамат алыста келатат. Алыста...

– Өзүң оңдон! Ий, бетим, – деп келин тегеренип кетти.

Чырым оңдонуп, бети-башын тазалагандан кийин эшикке жайма-жай чыгып, колуна жем алып кушту чакырды. Куш үндөккө келген жок.

Мамат канжыгасын илбесинге толтуруп, кубанычтуу:

– Уулжан! Уул...

Анын чачы таралуу, жоолугу оң, кыскасы эри аттанганда кандай болсо, азыр ошондой. Бирок аттын туягынан бир нерсени көрүп тургансып, башын көтөрбөйт.

– Мына, кекилик! Мына, кыргоол! Алымбайда коён бар. Быакты кара! – Аялы канжыгадагы олжону чечип бүткөнчө Мамат бажылдап сүйлөй берди. – Бүгүн бир шорпо жаса. Чырым үчөөбүз бир жыргайлы!

– Сонун экен! Семиз кекилик турбайбы? – Чырым чечилген кекиликтерди кармалап көрбөй эле мактап жатат.

– Калп айтасың! Азыр анча семирэ элек! – Алымбайдын какшыгын да этибар албады.

– Жакшы кекиликтер экен!

Андан кайтканда жадырап тосуп алчу аялынын нымтырап жер карашын Мамат байкаган жок. Алымбай өзүнчө «кеп бар» деп койду да, кушту чакырып алып, үйгө кирди.

Аңчылар жай алып отурушкандан кийин Чырым:

– Апам айылдан кайткандыр. Кетейин. Атты отко койбосом...

– Уулжан экөөң үчүн атайын аңчылыкка бардым. Кой, мунуң болбойт. Ат ачтан өлмөк беле? – деди Мамат асылып.

– Калп айтат! – От жагып олтурган Алымбай туурадан чыкты. – Аты токойдо эле жүрү.

Ушу сөздү укканда келиндин башы эки тизесинин ортосуна кире түштү. Чырым кайсалактады:

– Ошондойбу? Көрдүңбү? Апам келип, өзү коё берген го...

– Атты отко коюнун эмнесин сөз кыласыңар? – Маматтын көңүлү кыргоолдо. – Шорпонун жайын айта бергиле! Үчөөбүз тең жыргайлы...

Дагы бир кысталыштан жаны калганына шүгүрчүлүк кылып, келин башын көтөрдү. От алоолонуп, казан боркулдап, Чырымдын сөзү түзөлүп, кадыресе кепке кошулуп кетти. Алымбай да аларды аңдыганын коюп, от жагуу менен алек. Баары өз жайына келди. Урулуктун изи жашырылды. Бир дасторкондун тегерегинде бир туугандай ынтымактуу отурушуп, бир табактан аш ичишти. Бирок Уулжан беймаза, бир көзү никелүү эринде, бир көзү никесиз эринде. «Койчу, ал кантип эле эрим болсун» – деп, жаман ойду көңүлүнөн кубалайын десе, никеленбегени эле болбосо, аялы болгону айгине. Өмүр жолу эки ачаланды. «Ачык жана жашырын эки эрим болсо, көөдөндөгү жаным да чыркырап экиге бөлүнөбү же бирөө бойдон кала береби?» Ушул ой Уулжандын жүрөгүн мыжыгып отурганда Мамат ага ачакей сөөктү сунду:

– Кармачы! – Эки ачакей сөөктүн бир учун тандоо керек. Демейде күйөөсү ушинтсе, ал эки учундагыларың кимдер деп аныктап алып, анан тобокел деп бирин кармамак. Азыр булар ким деп сураса эле, айыбы чукулуп калчудай жүрөгү дүкүлдөп, сөөктүн оң жаккы учуна сөөмөйүн тийгизди.

– Ха-ха! – Мамат арсалактады. – Мени жакшы көрөт экен!

Тамашаны баштап, күлкүнүн уюткусун табуучу Уулжан күйөөсүнө шек бербөө үчүн анткорлоно күлдү:

– Анан эмне? Аял күйөөсүн гана жакшы көрөт.

Кайраным, кашкайып туруп, калпты соктурду дегенсип, Чырым мурутунан күлдү. Уулжан айтарын айтып, кызарып кетти.

«Мына жандын экиге бөлүнгөнү! Эл мындайды эки жүздүүлүк деп аташат. Шерменде... Баарына кайылмын, кудай эми жашырын ишти жабык бойдон калтыр» – деп келин өзүнчө тилек тиледи.

«Кыңыр иш кырк жылда билинет» – дейт. Байкуш Уулжан, сенин сырың, балким, таптакыр билинбей калар. «Өлсөк да эч кимге сыр айтпайбыз» – деп Чырым экөөңөр шилекей алышпадыңарбы!..

Чырым үчүн бекер оокаттын үстүнө бекер аял кошулду. Досу менен да баягыдай. Убакыт күлпөт менен өтө берди. Шерттешкендердин оозу бекем болсо да, Уулжан менен Чырымдын көңүл жакындыгы соккон желден кабарлангандай айыл ичине сөз болуп кетти.

* * *

Айылдын жанындагы дөбөдө Султаналы отурганын көргөн кишилер ар кандай ой жорушту. Карылыкка жеңдирип, жумуштан кажагандыгыбы же капалуу болуп, башка абышкалар менен бакылдашып көңүлүмдү алаксытайын дегениби? Бирок анын жанына эч ким барбады. Ага жардамдашуу же кеңеш айтып, акыл таап берүү эч кимдин колунан келмек эмес.

Бир маалда Султаналынын жанында отурган Тоймат бийди көрүштү. Балким көптү көрүп, көптү билген эки абышка бири-бирине датын айтып, жашырын кеңешели – дегендир деп ойлошту.

Султаналы менен Тоймат бий бир уруктан болсо да, экөөнүн өз ара мамилеси салкын, катташы жок болучу. Бий андан көрө Тыныбек бай менен ынтымактуу.

Эки абышка саламдашкандан кийин көпкө чейин сөз аңдышып отурушту. Султаналы «бий мага арманын айтат го» – деп күтөт. Тоймат болсо, «сенден да армандуу бекенмин» деп мыкчыят.

Султаналынын кеп күткөн себеби бар. Тоймат бийдин уулу Чырым арам тамак, жатып ичер, Уулжан менен болгон окуясы да элге шардана болгон. Тыныбек бийге «уулңду тый!» – деп бир нече жолу катуу эскертти. Чырым атасынын сөзүн укпады. Тоймат бий ошондо гана билектен күч, башынан бакыт кетип, сөзү элге түгүл, карамагындагы уулуна өтпөй калганын түшүндү. Мурда уулун жолго сала албагандыгы үчүн Султаналыны бекер эле жаман көргөн экемин – деп өзүн айыптады. Тыныбек байга болсо, алсыздыгын айтып, актанды. «Менин өз пейлим сүттөй ак, кудай баламды эси жок кылып жаратса, менин колуман эмне келет. Айлам түгөндү». Тыныбек ага ишенди. Бирок Тоймат арылбас муңга капталды. Азыр дөңгө келгенде Султаналы экөөбүз арыз-арманыбызды айтышып, ичтеги букту, көптөн берки жыйналган таарынычты тазалайбыз го – деп ойлогон. Сөз жалгашпады.

Султаналы болсо бийдин келишин жактырган жок. Анын бир нерсе күткөнүн, көңүл кирип чайкоого ниеттенгенин да сизди. Бирок андан эмне пайда? Султаналынын арманы айткан менен түгөнбөйт.

Ал ат жалын тартып мингени өз тизгинине өзү ээ болуп, не бир кыйынчылыктардан кыл сууругандай чыгып, намысын душманга алдырбай, көп катарынан калбай жашап келаткан. Акыр аягына чейин ошол калыбынан таймак эмес. Анын кендирин кескен Атай. Баланы оң жолго салам деп жүрүп, алдан тайды, картайды. Акырында ырысы төгүлүп, абийирдүү кызматынан бошоп, аялынан айрылып, как талаада калды. Атасы өгөй ата болсо да, кантип күйбөйт? Кантип туталанбайт?

Атай болуш болуп, өз атасы Огонбайдын наамына көчкөндөн бери Султаналынын көңүлү сууган. Арбак, кудай үчүн элден уялганы үчүн гана кирип-чыгып, чай ичишчү.

«Канча айткан менен жаш эмеспи, токтолуп, акылына киргенде оңолор» деп жүргөндө Атай «Шалтакбай абышканын аялын тооруп жүрөт» – деген ушактарды угуп, абышка ордуна турбай калды. Үч күн үйдөн чыкпаган Султаналынын бүгүн биринчи жолу эшикке чыгышы.

Тууганынын арманы терең экенин кыраакы Тоймат байкады. «Атаңдын көрү куу дүйнө, ушинтип бир-бирибиз менен тирелишип, жакшылап сүйлөшө албай, сыйлаша албай жүрүп өтүп кетебиз го?» деп оор үшкүрдү.

Бийик дөбөдө эки жакка баамдуу отурган Султаналы Шалтакбайдын үйү тарапка бараткан караанды таанып, көзүм жамандык көрбөсүн – дегендей, шашылып жер таяна ордуна козголду. Тоймат жакасын кармап:

– Ээ, кудай шерменде кылба? – деп келме айтты. Шалтакбайдын үйүн көздөй бараткан Атай эле. Анын бул үйгө имерчиктеп калышынын жөнү мындайча.

Бул укмушка Атай кокусунан кезикти. Чабылган беденин ордуна аркандап койгон карагерин токунуп, айыл аралап баратса, карысына чака илип, белдемчи тартыган келин жолунан чыга калып, адат боюнча жолоочунун алдынан кыя баспай, токтой калат. Келиндер улуу кишини же өз кайын агаларын көргөндө ушундайча ызаат кылчу эле. Балким, бул мага келин болуп жүрбөсүн деп, бээ саадыруу үчүн ээрчип келе жаткан баладан анын ким экенин сурайт.

– Шалтакбай акемин катыны, – деп жооп берет бала.

Шалтакбай айылдагы таанымал кишилердин бири.

Атасы орто чарба, казан-аштуу, колу ачык, бакылданан адам. Шалтакбай жакшыга да, жаманга да кошулбаган, өз алдынча кызык неме. Биринчи аялы менен он

беш жыл бирге турган, андан үч баласы бар (аялы былтыр дүйнөдөн кайткан). Атасы ага кыз алып берем десе, ал жубан алып берүүсүн сурайт: «Мага балдарымды багып, өзүмдүн бой-аягыма карап, үй тиричиликти жакшы билген катын керек». Атасынын кызга шыкактаган себеби, Акшайым кичүү баласынын колуктусу эле. Кичүү баласы жубарымбек кетти. Эми калыңы талаада калсынбы? Шалтакбайды ыйлатып туруп бата жаңыртып, ага Акшайымды никелеп берет.

Мындай нике колукту үчүн да кайгы. Көз жашы кургабайт. Аны көрүп, күйөөсү да сакал, мурутун сапсайтып, жашып кетет:

– Кейибе, ананайын! Кудай-кылса, кубарыңдын акысы барбы! Сени кор кылбайм. Балдарым менен өзүмдү оокаттан өксүтпөсөң, тиричилигиңе тың болсоң эле... Калганын өзүң бил. Каалаганыңдай ойноп күл. Кудай урсун, тарлыгым жок.

Жаш аялын сооротом деп ого бетер шолоктоткондон кийин, айтарга сөз таппай, башка жакка аттанып кетип, бир-эки күндөн кийин кайрылчу. Караса, Акшайым балдар менен алагды болуп, жайдарылана түшкөн. «Ии, жайында экен» – деп ойлоп калар эле күйөөсү. Алардын сыры айылга бүт угулган. «Күйөөсү уруксат бериптир» – деген кабарды бел кылышкан бойдок жигиттер жана нысабы жок кер муруттар Шалтакбай жок түндөрдө Акшайымга тынчтык берүүчү эмес. Келиндин эмне ойлогонун ким билсин. Каалгасы күн чыкканча ичи-тышынан кулпуланып туруучу. Эгерде өлөрмандары жабыкка асылса же түндүктөн түшмөк болсо канжарын тулгага кайрап: «Эр болсоң бери түшүп көрчү», – деп кайраты жана айбаты менен токтотуучу.

– Келесоо келин экенсиң! Күйөөң өз көңүлүнөн актык бергенден кийин эмнеге тартынасың? Кайран өмүрүңдү коркылдың – деп, ындыны өчкөн сугалактар сөгүп кетишчү.

Атай дарттуу келин менен экинчи жолу кезиккенде кыйшалактай баштайт.

– Жеңеке, кандай?

– Кандай болсун, жеңең өзүңдөй эле байкуш!

– Кантип эле мендей болсун! Сен мойнунан байлаткан байкушсуң...

– Сен эле жыргап калыпсыңбы?! – Шайым жөнөй бергенде сөзгө жыгылыштуу жигит алдын торойт:

– Айтайын дегеним башка. Жүрөгүмдүн жаратын чучуп алдың... Сени утурумдук эрмек үчүн азгырган жерим жок, бирөөгө зар нерсенин бирөөгө кор болгонуна кейиймин. Менин чын пейлимди түшүн, Шакин!

Акшайым бойдок менен аркы-беркини айтышууну каалабагандай үйүнө кайрылды. Атай кылчактап турсунбу, ага ээрчий кирди.

Эки жашар баласына каймакка көөлөнгөн талканды жегизип отурган бүкүр чалыш көк сакал киши төрдү көргөздү. – Чертмекчим, жогору чык.

Атай ага салам айтып, төргө өттү.

– Бу жигитке чай кайнат. – Бүкүр чал кайыш кепичин кийип, керегедеги камчысын алды. – Мен мал көздөйүн...

Шалтакбайда тыйындай жумушу болбосо да, үйгө кирип келип, ага капысынан жолукканда эмне деп айтаарын билбей ыңгайсызданган жигит амалсыздан чайга карап калды. Күйөөсүнүн жоругу көнүмүшкө айланса да, жаш келин кызарып:

– Мейманды таштап кетесизби? Уят эмеспи?

– Эч нерсе эмес. Өзүбүздүн бала го. Мал жоголбосун!..

Чал кете турган болсо, эртерээк кеткей эле деп чыдамсызданып отурган Атай ушу да жашообу деп, чалдын бечаралыгын, келиндин кайгысын ойлоп, зээни кейиди да, оозунан тамаша сөз чыкпай, жөн-жайды гана сурашып калды.

Жигит шоктонбой, анын тагдырын түшүнүп, сыр алышууга ниеттенгенин сезген келин өмүрү жөнүндө айтып берди:

– Ата-энем оокаттуу кишилер, мени кийим-кечеден өксүтпөй, эркимче өстүрүштү, кааласам оюм-чийимди үйрөнүп, темир комуз кагып, теңтуштарым менен ойнотпойм... Мени бешиктеги чагымда ушу Шалтакбайдын бир тууган инисине кудалашкан экен, бойго жеткенимде аным өлдү. Атам ак батамды бузбайм деп, мени Шалтакбайга берди. Күйөөм жаман киши эмес, бирок экөөбүз бири-бирибизден чоочунбуз, бири-бирибизден коркобуз. Менин көңүлүмдү табайын дегениби же мени сынаганыбы, үйгө боз балдар келсе, мени ошолор менен калтырып, өзү бирдемеге шылтоолоп, кетип калат. Баарынан да ушу кордугуна ызамын. Элдин ушагынан өлө турган болдум.

Келиндин аты эле Акшайым болбосо, иреңи катыңкы, керсары, суз. Суздугу тубасабы же турмуштун азабынанбы, бир көргөн киши түшүнүүгө мүмкүн эмес. «Мурда», «кыз күнүмдө», «жашымда» деп сонун убактары өтүп кетип, карылыкка алдыргандай сүйлөйт. Ал башынан өткөн тарыхын айтып отурганда жигиттин эт жүрөгү элжиреп, өзүнүн эски дарты козголду. Тирүү болсо, Седеп ушуга окшоп, кор болгондур да... Тагдырдын таш боордугу ай! Эч кимге айыбы, кылмышы жок, солкулдаган кызыл гүлдү эмне үчүн куу тикенге жармаштырып койду?

– Бу кордукка кантип чыдап жүрөсүң? – деди Атай бир топко эңги-деңги болуп отуруп.

– Айла канча!

– Кетпейсиңби, төркүнүңө. Өзүңө теңтуш табылат да...

– Төркүнүм батырса, мында эмнеге жүрөт элем?! Алар сүйлөшүп отурганда колдоруна чүкө уучташкан эки бала үйгө киришип, чоочун кишини көрүп, эшиктин алдына туруп калышты. Чоңураагы артына кетенчиктегенде кичүүсү ыйламысырады:

– Апа, курсагым ачты.

– Киргиле. Оокат ичкиле. – Келин ордуна турду. Бирок чоңураак бала «анан» деди да, кичүүсүн желкелеп, эшикке жөнөштү. Бул эмнеси? Мүмкүн атасы үйдө киши отурганда жолтоо болбогула деп балдарына да табыштаган окшойт.

Каралашар киши жок, жалгыз бой жашап, келин карыган абышкасын жана анын жаш балдарын багам деп, ушул үйдүн босогосун аттаганы түйшүккө малынып, эч кубаныч көрбөй, өзү да мезгилсиз соолуп бараткан окшойт. Балдардын бирин-бири сүйрөп чыгып кетиши үйдүн абасын ого бетер оорлотту.

Атай комузунун кулагын толгоп, «Күйдүм чокту» черте баштады. Мындан башка айтууга кеңеш, сооротууга ылаажы жок өңдөндү.

Акшайым бул күүнүн тарыхын жана Седептин окуясын жакшы билчү. Бирок бу жолу комуздан өз арманын, өз күйүтүн уккансыды.

Комуздун дабышын угуп, балдар боз үйдүн сыртына келип туруп калышкан эле, күү басылар менен өз ара кобурашып турушту.

– Мен кетейин. – Комузчу коштошкон жок. – Балдар ачка көрүнөт.

– Ыракмат, күү чертип бергениңе, – деди Акшайым иймениңки. – Кээде, күйөөм үйдө жүргөндө келип, чертип берсең?

– Сенден күү аямак белем!..

Атай Шалтакбайдын үйүнө көбүрөөк каттагандан бери ушак күчөдү. Шалтакбай өзү да мурункусундай «чай ич», «малга барайын» – дегенин коюп, тайган көргөн кирпиче дүрдүйө калат да, аялын коруп үйдөн чыкпайт. Анын мурдагы бала кыял жоругу көргөндүн күлкүсүн келтиргени менен чын дилинен чыкчу. Кийинкисин жаш аялы кыянаттык катары баалай баштады.

Шалтакбай ушактан корктубу же намысына келдиби? Жок. Анын жүрөгүн түшүргөн – урият.

Акыркы убактан бери теңдиги жок никелер тигиши ыдыраган кийимдей дал-далынан бөлүнүүдө. Жалаң ушул Көк-Кашаттан беш-алты келин эрин таштап, каалагандарына тийип кетишти. Мындай окуялар ар кайсы айылдарда бар.

«Акыр заман деген ушул. Эл арбакты, кудайды, батадубаны унутуп баратат» – дешип, карыялар бүкү-дүкү.

Урият! Урият! Аялдар партияга жана комсомолго мүчө болуу, окууга кирип, жыйынга катышуу жана никеге карабай, каалагандары менен кете бериши ата салтын ашкере барктаган эркектер үчүн кысыктуу белги катары туюлду. Алар «билбегенге урият, билгендерге уят» – деген макал ойлоп табышты. Бирок уриятка тоскоолдук кылуучуларды эл да, жергиликтүү бийликтер да колдошпуду».

Шалтакбай урияттан ошону үчүн коркту.

Шалтакбайдын атасы да бекер карап жаткан жок. «Тууганчылык үчүн арбакка коём, балаңа кыз түгөнүп калды беле? Колуңа гана өлөм» – деп Султаналыга ачууланды.

Султаналы намыстанып, Атайга арачы салды: «Өлөрман чалдын жаман катынына тырмышканча, кыз алысын, кимдин кызын алам десе да, калыңын өзүм төлөйүн».

Шалтакбай өзүнүн этияттыгына жана атасынын камкордугуна ишенип, эми аялым өзүмдүкү болот го деп ойлогон түнү эшикке күрмөчөн чыккан Акшайым кайрылып келген жок. Ана келет, мына келет деп күтүп жатып Шакең уктап калат. Эртең менен ойгонсо, айылдагылар «Шайымды Атай ала качып келиптир» – дешип чуулдап жүрүшкөн экен. Шалтакбай жанындагыларга угуза «кеч кирсин» дейт да, балдарын атасыныкына дайындап коюп, малга аттанат.

Аялынан айрылган чалдын кекенич сөзү да элге угулат. «Туугандын эрегиши жаман болчу эле» – деп Султаналынын тынчы кетет. Бирок баласынан көңүлү сууган киши ага өзү басып барбай, кабар айтып жиберет: «Сак болсун!». Султаналы аны менен да сабыр кылбай күн бата Атайдын үйүнө кимдер келгенин, эмне кыларын байка деп, Мамырды тыңчылыкка коёт. Бир окуя чыгарын эл да күтөт.

Шалтакбай кечке жуук малдан кайткандан кийин Атайдын үйүнө бастырып келип, атын мамыга байлаганын Мамыр куурайдын түбүнөн көрүп жатат. Ал үйгө киргенде артынан келип, жабыктан шыкаалайт.

Шалтакбай байкатпай киргенде Атай тура калып, салам айтты, Шайым төргө бостек салды. Ал Атай менен учурашып, бостекке отурганча, бычакташып калбагай эле деп Мамырдын жүрөгү опколжуду. Бирок шектүү эч нерсе байкалган жок.

Меймандын алдына дасторкон жайылып, чай келди. Эртеден бери малда жүрүп, курсагы ачкан бүкүр чал чайга канттан чылай салып, боорсоктон бурдай ашай баштады.

Сыртта турган Мамыр гана эмес, бир жаңжал болдубу – деп саксынып турган Атай да: «Иш оңуна кетти» – дегенсип, жүрөгүн басты.

– Шакин! Аксакалга тамак ас!

Шайым казандагы сууга сүрсүгөн жамбаш менен чучук салып жатканда бул «Шакин» болуп калган экен го дегенсип, ал көк сакалын ийсеңдетип койду.

Мамыр чуркаган бойдон Султаналыга жетти:

– Шалтакбай келди!

Султаналы шашып калды:

– Кудай сактай гөр! Чатак жокпу?

– Эмненин чатагы? – Мамыр бетин басып күлдү. – Чай ичип жайма-жай отурат. Болжолу этке карап калды.

– Эмне дейт арам? – Аккыз ишене албады. – Мен барып келейинби?

– Кой сен барба! – Күйөөсү аны токтотту. – Өңчөй аңги менен маңгинин ортосуна кыпчылуунун эмне кереги бар? Өздөрүн тим кой. Жаш эмеспи, Мамыр барсын...

Мамыр баарына салам айтып, Шайымга кол кабыш кылуу үчүн улагага отуруп, от жагыша баштады, тиктегени – чал.

Шалтакбай чайга кангандан кийин да эмне үчүндүр сөз чыгарган жок. Топ кишинин тым-тым отурушунан үйдүн абасы оордоп баратты. Атай ичи бышып кетти белем, комузун алып өзүнчө черте баштады.

Колго суу куюлуп, алдыга эт тартылды. Мейман менен Бектен бир табакка, Атай, Шайым, Мамыр – үчөө бир табакка карашты.

Шалтакбай гүлчөдөн ооз тийип, Бектенге кайрылды:

– Кана, балам, ал!

– Аксакал, сиз улуусуз. Сиз алыңыз.

Экөө куп кошулган экен – деп Атай күлдү.

Шалтакбай улуулук кылып жамбашты, Бектен омуртканы алды. Кыя кесилген чучук менен койдун куйругу алдыга келгенде Бектен чыга берди.

– Балам, жебесең, да колуңду салып отур! – деди мейман. Бала анын сугунганын тиктеп, табакты тырмалап отура берди.

Эт туурап отурган Атай кулдудай кара кесек этти меймандын табагына таштап койду эле, чал аны бет аарчысына ороп алып, чөнтөгүнө салды.

Ал кичинекей уулун абдан жакшы көрөт, бир жакка барганда кешик ала келе турган.

Оокат желип бүтүп, колго суу куюлгандан кийин сөздү Атай баштады:

– Аксакал, айыбым мойнумда, кечирип коюңуз. Мен аял таппаганымдан ушул ишке барганым жок. Ар кимге

өзүнө ылайык жар керек экен. Сизге да өзүңүзгө жайлуу, балдарыңызга апа боло турган аял керек... Бирок мындай ишти сиз менен алдын ала акылдашууга оозум барбады. Дагы өтүнөм, кечирип коюңуз. Айыбым үчүн алдыңызга ат тартам.

Шалтакбай майланышкан колу менен сакалын сылап, «и деген экен» деп кепке кошулду:

– Алдыңа түшсө атаңдын кунун кеч дейт. Бирок бир ооз акылдашсаң болот эле. Мейли эми, ыймандай сырыңды айттың. Кечтим. Ыраазылык берейин... – Ал алаканын жайды. – Мени сыйласаң, сени кудай сыйласын. Кем болбо! Оомийин!

Баары алакан жайып бата кылышты. Убада боюнча Атай Шалтакбайга бир ат жетелетип чыгарып, Акшайымдын башын ачып алды...

Бул сөздү укканда Султаналы ого бетер беймаза болду:

– Деги, мээси бүтүнү жок экен го. Баламды да, чалды да кудай урган турбайбы! Шермендечилик! Шермендечилик!

Аккыз эрин жоошутту:

– Бакыра турган эч нерсе жок. Шалтакбайга ыраазы болуп калдым. Акыры, тең болбогондон кийин жаш аялдын багын байлоонун кереги эмне? Туура кылыптыр.

Кээ бир учурда Султаналы ачуусу келип бир нерсеге тырчый түшкөндө аялы жүйөөлүү сөз айтса, бир аздан кийин жоошуп калчу. Азыр да мойнуна укурук түшкөн азоочо бир мөңкүп алып: «Багы тайкы кишинин жоругу ушундай болот» – деп тим болду.

* * *

Акшайым тектүү жерден чыккан эмес. Атасы биринсерин малдын аркасы менен жупуну оокат өткөргөн ток казан киши, белдүү, азуулуу билермандар менен да байланышы жок. Кыз үйдүн кара тиричилигине киришип,

эне-атасына кол кабыш кылып чоңойгон. Бирок сайма саюу, килем токуу, оюм оюуну иштеп көрбөгөн.

Шалтакбай малдуу болгону менен анын да турмушу жупуну жана күңүрт эле.

Акшайым Атайдын үйүнө келгенде гана санжыргалуу дүнүйөгө – Айымкандын чеберчилиги менен бүткөн буюмдарга кез болду.

– Мунун баарын кайдан жыйнагансың? – Күндөшүнүн кол өнөрүн укса да, күйөөсүнө ушундай суроо берди.

Күйөөсү ийнин куушуруп койду.

– Айымкан иштегенби?

– Билбейм.

– Кандайча билбейсиң. Анын билбейм дегени кеткен аялды мактай албайм деген сыяктуу туюлду. Анын эм-несин жашырат.

– Буюмдары түгүл, Айымкандын өзүн да жакшы билбей калдым.

Акшайымдын дилгирлиги улам күчөй берди.

– Үй мүлкүндү, койнуңда жаткан аялды билбегениң кандай?

– Мен сени гана билем. Сени. Менин жарым да, дүнүйөм да сенсиң, – деди Атай.

Мынчалык жоопту күтпөгөн келин тым отуруп калды.

Бул үйдөгү баалуу буюмдардын, аземдүү ат жабдыктарынын кайсысын Аккыз топтоп, кайсылары Айымкандын колунан чыкканын жаңы келин кийин укту.

Ал мурунку күйөөсүнүн кемчилиги карылыкта деп гана эсептеп жүргөн. Эгер Шалтакбай өзүнө теңтуш болсо, балким экөөбүз бири-бирибизден чочулабай эрди-катын болуп жашай алмакпыз – деп ойлой турган. Мурунку күйөөсүнүн кемчилиги карылыкта гана эмес, анын шору майдалыгында, андай неме күнүмдүк тиричилик менен чарылдашып жүрүп, өмүрүн текке өткөрөт.

Шалтакбай менен жашаганда күйөө деген нерсе коркунучтуу сөлөкөт катары көрүнчү. «Жаш күнүбүздө баарыбыз ошентип ыйлап жүрүп, көнүп кеткенбиз» дешип, абысын-ажындары айтканынан улам гана жакшылыкты алдыдан күтүүчү.

Азыр болсо күйөөнүн коркунучу каякка жоголгону билинбей калды. Буга алгачкы күндөрү ишене албай жүрдү. Улам жаңы бир нерсе ачылып, өмүрү жаңыланып, келин ак жуумал болуп, өңүнө чыгып, көзгө толумдуу болуп баратты. Анын баарын жарына айтып түшүндүрүүгө кубаты жетпегени менен, Акшайымдын жайдары, бала кыял мүнөзү, ишенимдүү жоодураган көз карашы көп нерсени күбөлөгөнсүйт.

Анын кишини жадаткан бир гана адаты – Атай бас-турса же бир жакка барып келсе, курсагың ачтыбы, кийимиңди котороюн, – деп үйрүлүп турушу. Балким Шалтакбай абышка менен балдарын багам деп жүрүп, үйрөнүп калган көнүмүшүдүр.

Айымкандын убагындагыдай сайма, оймо-чиймеге чогулган кыз-келиндер, омур-томур меймандар жок. А түгүл Султаналы да каттабайт. Аккыз менен Субан гана келип, кетип турушат.

Атайдын «үй күчүк» болушун көпчүлүк жактырышпады. Эл кыдырып, жер таанып, өнөрүн өрчүтөр убагы келмек түгүл, өтүп баратат. Бирок алар бир нерсени байкашкан жок. Мына ушу үйгө имерчиктеп, кээде күнү-түнү чертип жүргөн жылдары ал көп нерселерди үйрөндү, анын чыгармачылыгына да дем берип, шарт түзүп жана кандай табылгаларга ээ болушуна күбө да жубайы. Бир убакта караса, ал комузду түрлөнтө бирде чокусуна, бирде желкесине коюп, бирде тетирисинен кармап, ойдолото черткенин көрөт. Бирде түркүн куштун кубулжуган үндөрүн таңшытат. Айтор он эки мүчөсү бүт кыймылга келип, күү менен кошо термелет. Бир күнү комузду буту менен

кайрып отурганын көргөндө «мунун жини барбы, соо киши кантип ушунчалык чертсин» – деген ойго келди.

Биз канчалык акылдуу болсок да убакыттын кандайча өткөнүн элебей калабыз, тагыраак айтканда, аны өткөрүп коюп эсибизге келип, ошол мезгилден из калганын же калбаганын издейбиз. Өткөн убакыт өмүрдүн өзүлүшүн өөнөй кетет да, анын калтырган изинин канчалык айкындыгына карабастан, адамды өкүнтпөй койбойт. Атай да, башка күнөөкөрлөрдөй эле бир топ жылды жөн эле өткөргөнүнө кийин өкүнөт.

Антүүгө бир окуя себепчи болду. Атай кыздуу болуп, анысы үч жашка чыгып калган.

Каш карайып, жылдыз толгон убакта үйдүн жанынан жалгыз аттын дүбүртү угулуп, Бектен чыга калды.

– Атайдын үйү ушубу? Өзү үйдөбү? – деп кимдир бирөө атынан түштү.

Беймаал жүргөн аксакал киши салам айтып, кирип келгенде комузун кыңгыратып отурган Атай ордунан туруп, алик алды да, аны карап каткан бойдон калды. Чытырашнайdan шырыма чапан кийген, кара көрпө тебетейлүү аксакал адам тууруна конгон турумтай көздөнүп, ага баамдуу тиктеп, кантээр экен дегенсип, жылмайыңкы турган экен. Атайдын көзүнө капысынан келген киши Токтогулдай көрүндү. Турган турпаты, иреңи жана көз карашына караганда башканыкына окшобойт. Анан кантип эси ообосун. Токтогул болсо жалгыз жүрбөйт эле жана Талас эли анын келишинен кабарсыз калбайт эле. А бу киши уурудан бетер беймаал убакта эч кимге билинбей жалгыз өзү шып кирип келди. Балким, ал ази-рети Кыдыр болуп жүрбөсүн. Башына бакыт конор кишинин үйүнө Кыдыр пайгамбар түнөйт дечү эле. Диний түшүнүктөн кабары бар Атай ушундай ойго да түштү.

– Балам, мени тааный албай турасыңбы? – Карыянын оозунан сөз чыкканда, Атай аны үнүнөн жазбай

таанып, алыс сапардан кайткан атасын көргөндөй бакырды:

– Токо! Токо! – Алар кучакташып көрүшкөнчө Акшайым боюн түзөп, төргө жумшак төшөк салды, алар жөн-жайын сурашканда самоорго чай коюп, сүйүнчү ала тургансып: «Токтогул келди» – деп Султаналы менен Субандын үйүнө Бектенди жиберди.

Атай менен Айымкан ажырашкандан бери бул үйдүн босогосун аттабай калган Султаналы Субандан мурда жетүүгө ашыкты. Үч үйдүн бала-чакасы бүт чогулду.

– Мен узак отурбайм, – Токтогул айылга кабар бербөөнү суранды.

– Учурашып алып кайтам. Чүй тараптан келатам...

Көзгө таберик киши менен опур-топурда жакшы сүйлөшө албасын түшүнүшкөн карыялар «куп болот» дешти.

Мамыр бата сурап, бир кара козуну көтөрүп чапты.

Туурга конгон туйгундай букжуюп отурган Током карыялар менен аман-эсендикти сурашкандан кийин, Атай баламды чочутуп, силерди таң калтырганымды кантейин! – деп оң колу менен тизесин мыкчый кармап кыткылыктап күлүп койду. – Жүрүшкө жол болсун десеңер, айылга шашылып кайтып баратам.

Отургандар мурдагыдан бетер аңкайышып бири-бирин тиктешти. – Казак агайындар чакырышкан экен, Чаткалдан Кара-Буура ашып келгемин. Казак айылдарында жыйырма күнчө жүрүп, солтого чейин аралап кайттым...

– Тиги жакка өткөнүңүздү укканбыз, – деди Султаналы.

– Мен жаңы угуп отурам – Атай жакшы кабардан куру калганына ызаланып, эрдин кесе тиштенди.

Токтогул бул үйгө Атайды көрө кетейин деп гана кайрылган. Баягы аштагы жолугушуудан бери көп жыл өттү.

Ошондон кийин аны менен көрүшпөсө да, өнөрүн сыртынан сурамжылап угуп жүргөн. Жана эшиктен киргенде эле комуз денеси менен кошо бүткөнсүп, ыкталышып чертип отурганынан улам укканы ырас экенин билген. Анын аптыгышы, тааныгандан кийин боюн таштап жи- бериши жигиттин жигердүү жана албуут чалыш мүнөзү бар экендигин сездирди. Жүрөгүнүн оту жок, алды-кий- инине көбүрөөк кылчактаган жаштарды анча жактыр- баган карт акын аны көрүшкөндө эле купулуна толтур- ду. Бирок айыл ичиндеги кабардан куру калышы аны эки анжы ойго түрттү, элден четтеп калган же кирген буурадай буулугуп, өзү менен өзү алышып жүргөн күндөрү болуу керек. Мындай өзгөчөлүк жаштык үчүн мүнөздүү. Токоң да токтоно албай, өйдө-төмөн жүргөн учурларын эстеди. Эми карыганда Сасык-Жийдесинен чыкпай тур- ган убакта да, элде эмне жаңылыктар бар – деп, ар ким- ден сурап турат.

Токтогул сөз күтүп, анын эмне үчүн шашып баратка- нын билгиси келген кишилерге жай маанисин түшүн- дүрдү.

– Эркек балалуу болгонмун... Жаш кезде үй-бүлө анча билинчү эмес эле. Карылыктыкыбы, уулумду сагынып, токтоно албай койдум... Кичине тойчук өткөрөйүн де- дим эле...

– Бешик боосу бек болсун!

– Кудай таала өмүр берсин, – дешти отургандар. – Ошону үчүн шашып бараткан экенсиз да.

– Атай балам, карыган киши үйүрсүк болот экен го деп күлүп отурасың го!

Жөн эле чечекейи чеч болуп күлүмсүрөп отурган Атай «жок» деди чочугандай.

– Ээ, жаштар өздөрү антпейт бекен? – Султаналынын сөзү каякка кеткени баарына белгилүү эле.

– Жаштардын жөнү башка. Бизге эмне жок дебейсиңби!

«Ырас жооп берди Током» – деп койду Атай өзүнчө.

– Кагылайын Токо! Кээде ушинтип келип турбасаң жетимсиреп калабыз. Сен үйүңдү сагынсаң, биз сенин булбул үнүңдү, ширин сөзүңдү сагындык. Көңүлдүн черин таратып бере гөр, – деди Субан жалбарып.

Токтогул ырдан аянсынбы! Бирок акыркы убактан бери мурдагыга окшоп, сураган жерге түнөп калып, каалаганча сайрай берүүнү токтоткон. Мүмкүн карылыктын таасири бардыр. Сыртынан билгендер ошондой эле ойлошор. Мунун себебин акын өзү гана билет. Ырдоого ал тойбосо, угууга эл тоюнабы? Ал карып баратат. Акыры эмне болот? Токтогулдун чолпон көзү өткөндөн кийин артына калары эмне? Кудая шүгүр, шакирттери бар, Калык, Алымкул, Коргол, Атай. Алар өздөрү өнөрлүү болуп чыгышты жана устатынын байлыгын алып калышат. Акын буга алымсынбайт. Асылдарынын баары көзүнүн тирүүсүндө жыйналбай-терилбей чачылып калды. Ал молдолугунун жоктугуна армандуу. Бирок өткөн ишке өкүнбө деп көбүнчө шакирттери жөнүндө ойлоно турган. Ушулар жакшы өсүп, элге сүйкүмдүү өнөрпоз болуп чыкса экен деп тилөөчү.

Өмүрдүн далай жерине барып калган киши элди күнүмдүк тамашага курсант кылуу үчүн мурдагыдай конуп-түнөп жүрө бербей, келечекте Токоңдун көзү жокто, ордун жоктоптой турган өнөрпоздордун камын жегенин билген киши аз.

Бирок өнөрпоздорго болжол жок. Дүкөнгө кирген уста, суунун четине келген балыкчы, китепти көргөн молдо бекер карап турчу беле? Атай менен комузду көрүп, Субандын чын жүрөгүнөн чыккан өтүнүчкө шүйшүнгөн акын көтөрүлө отуруп, мойнун кушча койкоңдотуп, комузун белинен сууруп алды.

Күү кол менен чертилбей эле кайнар булактан чыккандай атылды. Токтогул турган турпаты менен күү эле, куйкасы өйдө-ылдый жыйрылганда жылтыр башында-

гы кара топу төбөсүндө ойноп жүрөт, бөрсөйгөн курсагы жел толгон ууртка окшоп, улам бир жаккы ныптасына булт этет, далысы кээде карчыганын мүрүндөй куушурулуп, кээде баатырдыкындай кериле түшөт, кыскасы тула бою бүт кыймылда. Ушуну көрүп турган киши аны колу менен гана чертип жатат деп кантип айта алат.

Устатынын бул өнөрү жана бир катар күүлөрү шакиртине мурунтан тааныш. Бирок анын кыймылы жана күү кайрышы көзүнө азыр башкачараак көрүндү. Бул эмнеси? Токтогул өзгөрүлүп кеткенби? Ошол эле күү, ошол эле Токтогул, бирок өзү жетилип, көзү каныгып жана колдору жатыгып калган жигитке баары өзгөрүлгөндөй көрүнүп жаткан.

– Мен бир топ күүлөрүн бузуп чертип жүргөн турбаймынбы! – Күү басылганда Атай оюн ачык айтты.

Токтогулга да ушу керек эле. Анткени ал күүсүн бузуп же өксүтүп черткен далай жигиттерди көргөн.

Токтогул кезекти шакиртине берди. Атай анын бир катар күүлөрүн аткарды. Токтогул өтө баамдуу отурду. Атайдын күүлөрүнүн ичинен «Жаңы камбарканга» гана көңүл бурду, калгандары ага белгилүү эле. Мунун жаңы күү экенин жана атын Жантакбай койгонун укканда Токтогул «баракелде» деди. «Жаңы камбаркан» угуучуну күү дүйнөсүнө жетелөөчү чыгарма. Мындан ары ушул жолду арбытып кетсе, ал чоң комузчу болот, эгерде ушунусу менен кала берсе деле атагы өчпөйт. Токтогул аны менен жалгыз отуруп, кеңешкиси келди.

Султаналы менен Субан «баягы да» дегенсип мурун көтөрүшүп отурушуп, бир маалда Атайдын колундагы комуз төбөсүнө чыгып, жонуна айкалып, кайра жерге төбөсүнөн сайылып, көмкөрөсүнөн түшүп, куду Токтогулдун колунда тургансып ойной баштаганда көздөрү бакырайды. Бул бери жагы эле. Атай буту жана бычак менен черткенин көргөзүүдөн уялды.

– Бул жинди муну кайдан үйрөнүп алган? – Султанылы Субандын кулагына шыбырады.

– Ким билсин! – Субан ээгин кемшейтип койду...

Токтогулдун суроосу боюнча ал устатынан алган күүлөрдүн баарын чертип бүттү. – Аз, – деди устаты. – Сен билбеген күүлөрүм көп экен.

Ал «Терс кагыш», «Алайдын миң кыялын» айдатып чыгып, акырында «Көкөй кестини» сыздатты.

Тамактан кийин Токтогул эки чал менен кош айтышты.

– Эми эс алалы. Мен уulum менен бир аз аңгемелешип, жолго чыгам. Түн бакырдыкы дейт.

– Караңгыда каякка барасыз? Көнүп, таңында эле аттансаңыз. Өзүбүз Беш-Ташты ашырып коёбуз, – деди Султанылы.

Таңга калса, бир топ күнгө чейин жолу байланарын сезген акын макул болбоду:

– Бөдөнөнүн үйү жок, каякка барса бытпылдык. Биздин каерде болорубузду болжоого болобу?

– Туура айтасыз. – Субан аны жактады. – Ушу Атай да мага бытпылдык болуп көрүнчү эле.

– Сиз туура тапкансыз, – деди Токтогул, – өнөрпоздор бытпылдык болуп жүрүп, акыры ордун табат.

Чалдар аны менен кучакташып коштошуп, үйлөрүнө кайтышты...

«Мени менен эмнени сүйлөшөт?» – деп ойлойт Атай. Аны ачык билбесе да, устатынын оозунан ушундай сөз чыкканына кубанат.

Токтогул төш чөнтөгүнөн дандакүсүн алып, бирин-серин тишин тазалап отуруп, Атайдын эмне иштеп жүргөнүн, Талас эли менен мамилеси кандай экенин сурай баштады. Ушул суроолорго жооп бере баштаганда гана ал билгендеринин аздыгын, иштеген иштеринин андан да аздыгын байкады. Ырчы менен комузчунун баары ушун-

дай болобу же мен өзүм начармынбы дегенсип, ал акырында устатынын кеңешин күттү.

– Балам, ушул курагыңда, эч болбосо, Таласты нечен жолу аралап, эл менен камыр-жумур болууң экен. Айылдан чыкпаганың жаман... Көп болсо, кушчуга барып кайтат экенсиң. Жарабайт. Айыл кишиси болуп каласың. Эсиңде болсун, айыл кишиси болсоң, айылыңа сыйбайсың. Айылдан да, элден да четтейсиң. Эл кишиси бол. Эл кишиси болсоң гана айлыңа батасың. Аны үчүн элинди сүй, элди аралап, көңүлдүн дабасын тап.

Атай кимдир бирөө өзүн чуңкурдан сууруп алып, кырга чыгарып койгондой сизди. Буга чейин Токтогулдун чоң акындыгын, комузчулугун гана билсе, анын даанышман киши экендигин азыр түшүндү.

Эх, турмуш! Не бир сонун булбулдарды, акылмандарды аяксытып жок кылган экенсиң го. Өткөндөгүлөрдү коюп, ушу оозмо-ооз сүйлөшүп отурган Токтогулдун ким экенин али толук билбеген кишилер да бар экенин өзүнөн улам түшүнгөн Атай кайгыга чөмүлдү. Турмуштун уусун нечен жутуп, балын нечен таткан Токтогул буга назар салган жок.

– Балам! Өнөрүңдү арбыт. Антпесең элди ыраазы кыла албайсың. Мен карыдым. Мындан ары айлыңарга жаш күнүмдөгүдөй тез-тез кайрылбасмын. Шартың келсе, Кетмен-Төбөгө өзүң каттап тур! – деди да, Токтогул жолго чыгууга камынды. Расим боюнча үйгө биринчи келген кадырлуу адамды куру кол чыгарбоо үчүн Атай: «Тоюңузга кошконум» – деп, согумга байлаган бээсин алдына тартты. – Ээ, балам! Мага союш табылышы оңой. Сага азырынча кыйыныраак... Ыраазымын, албаймын. Током таштап кетти – деп, өзүң союп ал!

Атай атын токунуп, устатын Беш-Таштын оозуна чейин жеткирип койду. Асман ачык. Зоолору бийик, карагай, кайың менен капталган өзөн ымырт тартып тунжу-

рап жатат. Токтогул аны менен коштошуп: «Менин жолдошторум тиги бурулуштагы айылда» – деди да, караңгыланып, күүлдөп-шуулдап турган коркунучтуу тоо өрөөнүнө сиңип кетти. Атайдын жүрөгү эмне үчүндүр шуу дей түштү. Атын моюнга чаап артына бурулду...

* * *

Эл аралоо ырчы, комузчулар үчүн сонун. Бирок эл кабыл алса сонун. Тааныбаган айыл атактуу акынды да качан билгенге чейин улагага отургузуп коюуга мүмкүн. Атай ыргыштаган карагерин минип, комузун белине байланып жолго чыкканда, алдыдагы жолугушуулар жөнүндө ой жүгүртүп баратты. Таластын баш жагындагы кушчулар, Кең-Кол менен Беш-Таштагы туугандары аны аттан көтөрүп түшүрүшмөк. Ушул убакка чейин катнашы, байланышы жок төмөнкү чоң айылдар кандайча күтүшөр экен. «Бейтааныш эл менен таанышууга Токтогулдан машыккан акын жок» – деп Алымкул ырчынын айтканы көңүлүнө келе калды. «Кишинин баары эле Токтогул боло алабы? Багыма түшкөнүн көрөрмүн» – деп ойлонот Атай.

Ак-Чийдеги орус селосун аралап өтүп, даңкайган асыл тукум уйлар жайылып жүргөн сазга келгенде шапкесин тетири кийип, колундагы узун шапалакты үйрүп, ырдап турган орус жигитти көрүп, токтой калды. Жолоочу анын бийик жана уккулуктуу үнүнө көңүл бөлгөнүн байкагансып, ал шапкесин түздөп кийип, мурдагыдан да созолонто ырдады.

– Рахмат! Жарайсың! – Жолоочу колун бийик созуп койду. Ал шапкесин колуна алып, кош дегенсип булгадады. Саздан кийин созулуп жаткан аңыздар кездешти. Булар орус дыйкандарынын эгин жайы. Анан бөксө жолго жыбыраган мүрзөлөр менен чала бузулган күмбөздөргө

түшүп, майда-майда саздардан өтүп, дөңчөлөргө жеткенде туш келди.

Ал жолдогу айылдарга токтолбостон, мурда катнашы болбогон Үр-Марал, Күмүш-Такка багыт алды.

Чоң жолдон чыгып, тоону көздөй жүрүп отуруп, немечтер турган чоң кыштактын тушундагы калың айылга келди. Бул жер Үр-Маралбы же Күмүш-Тагыбы, сураган жок. Жолуккан кишиден айылдык советтин төрагасынын үйү кайсы экенин билип алып, түз эле ошол жерге келип токтоду:

– Ким бар?

Орто жашаган, багалчак бойлуу аял эшикке чыга калды:

– Түшүңүз?

Мейман аттан түштү. Үй ээси аял анын аты-жөнүн жана эмне жумуш менен келгенин сураган жок.

– Төрага кайда?

– Кантонго кеткен эле.

– Секретарь кайда экенин билбейсизби?

– Бирге кетишкен.

«Эми каягына барар экемин?» – деп ойлоду Атай. Эркеги жок үйгө конуу туура эмес. Анын үстүнө издегени түнөк эмес, тамаша көрсөтүү. Чай ичкенден кийин ал ракмат айтып, аттанып кетти. Эми каягына барат?

Айылдын каптал жагында көөнөргөн чоң өргөө турат. Тегерегинде топураган кишилер көрүнбөгөнүнө жана жумурткадай аппак эместигине караганда байдын, же манаптын үйү эмес го деп, Атай ошол үйдүн тушунан дабыш салды.

– Ким болсоң да түшө бер! – Ичтен карт аюунун күрүлдөшүндөй үн чыкты.

Атай капшыт жакта отурган башы чарадай, мурду чочмордой карыяга салам айтып, төргө өтүп отурду. Карыя аны адегенде акырая тиктеген бойдон экинчи назар салган жок. Үй ичинде карыянын алп кебетесинен

башка көзгө түшөр эч нерсе жок. Жууркан, төшөгү аз, шырдамалы эски, капшыттын бир жагына гана жаңы таар тартылган. Бирок идиш-аяктары көп. Чалдын алды жумшак, кийими таза, көз карашы айбаттуу.

– Уулум сүйлөй олтур! – Карыя колдураган үнүн дагы бир жолу чыгарды.

– Сизге саламдашайын – деп кайрылдым. Атым Атай, колпоч Огонбайдын баласымын.

Үй ээси башын ийкеп койду. Атай деген ат кабарында бары-жогун билдирген жок. Үйгө кирип-чыгып жүргөн кызматкер жигит ээсинин айтуусу боюнча козу жетелеп келип, бата сурап, соё баштады.

Бул карыя ушул элдин эски замандагы болушу Үсөкө эле. Азыр картайып, бийликтен тайып, бирок колдогу малынын жугу үзүлбөй, бала-чака, агайын-тууганынын жардамы менен турмуштан кемиген жок. Атай деген атты ал уккан эмес, колпочтон бир чертмекчи бала чыгып-тыр деген каңырышты гана кулагы чалган, ырчы, күүчүгө ыкласы болбогондуктан, ал жөнүндө сурамжылабаган. Мейман жигиттин жылдыздуулугу жана ошончо ыраак жерден саламдашуу үчүн келгенине гана ичи жылып, мал сойдуруп отурат.

Бир аздан кийин көлкөйгөн чоң кемпир жана бала ээрчиткен жаш келин келди. Үйгө от жагылып, казан асылды. Мейман менен үй ээси баягы бойдон күүгүм кирип, үйгө чырак жагылганча сүйлөшүшкөн жок. Атайдын ичи бышып баратты. Кимдигин байкатуу үчүн беллиндеги комузун сууруп чыгып, жүккө сүйөп койду. Чал байкады, бирок ага кызыгар эмес. Келин көлкөгөй байбиченин кулагына бирдемени шыбырагандай болду. Ошондо гана байбиче абышкасына кайрылды:

– Бу бала ырчы болсо керек. Укпайсыңбы?

Үй ээси угууга каршылыгым жок дегенсип, башын ийкеди.

Атай «Кербез», «Ботойдон» баштап, бир нече күүлөрдү айдатып чыкты. Мындай кол ойнотууну күтпөгөн чал ага кез-кезде көз чаптырып коюп отурду.

- Колуң жөндөм экен! үнүңдү кошуп көрчү!
- Кандай ырды каалайсыз, ата?
- Билгениңди айта берсеңчи.

Атай келинди тиктеп туруп, эсине бир нерсе түшкөнсүп «Күйдүм чокту» жиберди. Мейман жигиттин ашыктыгын айтып зарлашы, муңканганы эски болушка жаккан жок. Эгерде ырчы аны мактаса, даңкын элге жайса ыйманы кубаттанмак. «Мунуңар ыйбаа кылууну билбеген неме го» – деп Үсөкө кыжырланып отурду, эч болбогондо кадырлуу аксакалды бир ооз ырына кошуп койбойбу. Мындай уятсыз ырчылар кезинде айлынын четине жолобой турган. Эми төрүнүн төбөсүнө чыгып, кутурганын көр. Атай анын иреңи бузулганын байкаган жок. «Күйдүм чокту» бүтүп, дагы бир ырга көчкөндө чалдын башка чапкандай айбаттуу үнү чыкты:

- Токтот, каңкылдабай! Эшикке чыгып ырда.

Атайдын оозу жабылды. Эмне деп айтаарын билбейт.

Эшикке чыгып ырдаганча кеткени артык эмеспи. Чочмор мурун бир залим неме экенин эми гана сизди. Казанда кайнап, жаткан козунун этине карабай, кийимин кийип, камчысын алып: «Кошунуз аксакал» – деп эшикке чыкты. Жемге тойгон карагер аса байланып турган экен, ээсин көрүп окуранып койду.

Түн көөдөй караңгы. Туш-туштан оттордун жарыгы жалтырайт. Үргөн иттердин дабышы чыгат. Атына минген Атай каякка барарын билбей, бет алды жол тартты. Чоң, кичинесин ажырата албай бир топ үйлөрдөн өткөндөн кийин бакылдаган үндөрдү жана каткырыктарды кулагы чалды. Келин алган же кыз бергендер болуу керек же аш менен тойдун коногосу чыгар. Эски залимдерден чочуп калган неме аяңдап бастырып, чуу чыккан

жерге жакындады. Эгерде барган жери чоң өргөө болсо, аттан түшпөй кайра тартмак. Тилегине жараша чыкчыйган боз үй кемегеде жагылган оттордун шооласы менен дайын көрүнүп турат. Ал турсун, колуна чыны, чайнек көтөрүшүп, нары-бери чуркап жүргөн келиндердин ак көйнөгү да булак этет. Атай жакындап келип, үйдүн тегерегинде жүргөн бирөөнү чакырып алды.

– Кимдин үйү?

– Ысанын...

– Эмне тамашаңар бар?

– Келинине тойчук өткөрүп жатат.

– Өзүңүз кайдан? – деди алиги жигит.

– Мейманмын.

– Мейман болсоңуз түшүңүз? – Жигит анын атын байлап коюп, үйдү көздөй ээрчитип барып, кабар салды. – Сырттан конок келатат. Орун бошоткула.

Төр жакта отурган үч карыянын төмөн жагындагы жаштар ордунан тура калышты. Мейман «той куттуу болсун» дегенде, боз тебетей кийген чаарала чыт чапанчан кара сакал адам «айтканың келсин» деп жооп берди. «Үй ээси ушу болсо керек» – деп ойлоду Атай.

– Ой, сен Атайсыңбы? – ал жаңы эле отурганда бир жигит ордунан тура калды. – Баягы жылы Таластын базарында карагер атыңды ойнотуп, чертмек чертип турганыңды көрдүм эле. Атай болуш ушул дешкен.

– Атай?

– Атай?

Үйдөгүлөр түгүл, сырттагылар дүрбөп калышты.

– Ай, келиндер! – Үй ээси камкордук кылды. – Мейманга ысык чай алып келгилечи... Кудай берерде ушинтет. Издесе табылбай турган кишинин той үстүндө туш болгонун карачы!

– Пейлиң туура экен! – Бирөө үй ээсин мактады. Сенин ушундай ак жолтойлугуң бар.

Бса жардыраак адам окшойт, жалгыз уулунун кубанычы үчүн бир кунаажын союп, той өткөргөн экен. Киши аз келиптир. Бирок ырчынын кабары менен айыл түбүнөн түрө чогулушту. Тамак чак келбей баары ыр менен күүгө гана карап калышты.

Ырчы үчүн мына ушундай ынтаалуу эл керек. Көпчүлүгү кобур-собурду сүйүшпөй, ырга кулак тосуп мелтиресе, анын кебетесин жана кыймылын дааналап көрүп калуу үчүн алга жутунуп, көрүнгөндөн кагуу жеп, тил уккандар да бар. Убакыттын канча өткөнү белгисиз. Бирок жаштар тараар эмес. Аларга жаңы-жаңы нерселер керек эле. Атай таң атканча отурса да, тамашасы түгөнбөсүн жакшы билүчү. Бирок ошонун баары бир түрдүү угулуп, кайсы бирөөлөр үргүлөп, каалгып барып, кайра селт этип, көзүн ачып алганынан улам, ал оюнга жан киргизүүнү ойлоду.

Ушундай отурушта Токтогулга жан жетпейт го, чиркин! Куудул сөздөрдү, шумдуктуу окуяларды айтып, күүлөрдүн тарыхынан бери козгоп, отургандарды кыраан-каткы күлдүрчү. Ырлары да ар түрдүү чыгуучу. Эң мурун отурган жерин ырдап, анан санат, үлгү, терме ж.б. Жадаганда денесинин кыймылы деле өзүнчө тамаша эле. Ал эми Токтогулдан башка акындар отурган үйү менен саламдашып алгандан кийин көбүнчө өткөндөгү ырчылардын айтышын же «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Саринжи-Бөкөй» сыяктуу жомокторго токтолуп түндү өткөрүчү.

Атай мындай узун жомокторду үйрөнгөн эмес. Ыр жана күү менен баарына жетем деп ойлогон. Бирок өз айлынан чыккандан бери бир нерсе жетпегендигин сизди. Сөзмөрлүк керек экен. Аны үчүн көп угуу, көп үйрөнүү жана көп нерселерди көрүү зарыл. Ошондо гана мелтиреп отурган элге ар жердин өзгөчөлүгүн, болгон окуяларын, улама сөздөрдү айтып берип, көңүлүн толук ыраазы кылууга

болот. Антпесе, жаакты жанып, кол ойнотуу менен таң атырууга Атайдын кырчындай жаш өмүрү, ташкындаган жүрөгү, ышкыбоздугу жана талыкпас кубаты гана түтө турган. Бара-бара карылыкка баш коюп, бойдон кубаты тайганда, элди мурункусуна окшоп, таң атканча алып отура албай, талыкшый баштаганда сөзсүз арман кылмак.

Келечеги жөнүндө эмне үчүн мурда ойлонбоду экен? Ушунун баары – өз айлынан чыкпоонун кесири. Калык, Алымкулга окшоп чоң акынды ээрчип жүрүп таалим албаган, дагы болсо ырысы бар экен, Токтогул жолун ачып берди.

Өзүнүн тажрыйбасы аз болсо да, сөз кезеги келе калганда Токтогулча тамагын жасап, эки жагын каранып, куудулдана сүйлөгөндө бардыгы тым-тырс болушту. Ал алчыланып отуруп алып, атасы кичинекей кызга кантип куда болгонун жана өзү сепейген колуктусу менен биринчи жолу кантип көрүшкөнүн айтканда күлбөгөн киши калган жок. «Ошондогу ырым ушу» – деп коё бергенде каалгып отурган бир топ кишинин уйкусу умачтай ачылды. Анын артынан Токтогулдун айыл аралагандыгы жоруктарын жана тамашалуу ырларын айтып түгөнткөнчө таң супа салды...

– Мейман бала дем алсын, – деп үй ээси чогулгандарды таратты.

Атай Үсөкенин кабарын ушул жерден укту. Анын каарына калган киши мурда жазасыз кетчү эмес, азыр бийликтен тайып турган учурунда гана аман-эсен кутулупсуң дешти.

Эл таанууга аттанган жигит ушул жол менен Боо-Терек, Бейшеке, Бакиян, Кара-Арча, Жайылгандан өтүп, Күркүрөө, Кара-Буура тарапка кайрылды.

Сампарлап жааган биринчи кар аттын тушарын жашырып баратты. Жер бети агарып, майда жолдор билинбей, алысыраак айылдар көзүнөн далдаланды.

Кичи-Капкадан чыккан Атай багытынан адашып, адырлуу белестерге туш келип, каягына болсо да, тезирээк жетүү үчүн карагердин жол жоргосун көшүлттү. Карга бастырылган топ караган, чие жана куурайлардан башка соройгон жыгач жолукпайт, анда-санда майда бодур таштардын үстүнө чыгып какылыкташып отурган кекиликтер кезигет. Арадан бир топ убакыт өткөндөн кийин кайдан-жайдан топ кишинин каткырыгы угулду. Жолоочу дабыш кайдан чыкканын байкоо үчүн аттын жүрүшүн акырындатты. «Э-эй», «Ха-ха-ха» деген үн бет алды жагынан чыккансып, аягы каткырыкка айланды.

Кар басылып, айлана ачыла түшкөн. Шамал согуп турат. Бирок жакын жерден үй көрүнбөйт. Бир аз бастыра түшкөндөн кийин булаган түтүндү көрдү. Мында түлкүнү ийиндетип, түтүн салган аңчылар барбы деп, тамаша көргүсү келип, атынын башын бурду эле, жарга такай тигилген кара үйдүн түндүгүнө туш келди. Ылымтага ыңтайлаган боз үйдүн жанында бир топ аттар байлаштырылган. Ич жактан кажы-кужу сөздөр менен күлкү тыйылбайт. «Бозокордун үйү болуу керек», – деп ойлоп Атай ошол жакка эңкейди. Атын байлап, кийминдеги карын күбүнүп, үйгө кирди: – Ассалоом алейкум!

Тамашага дили оогон кишилер ага назар салышкан жок. Төрдө ак тонду желбегей жамынып, малакайын түшүрө кийип, көк күрмөсүнүн көкүрөгүн ачып, ак көйнөгүнүн бүчүсүн чечсе да, нымтырап тердеп отурган абышка баарынын көңүлүн тизгиндеген сөзүн токтотуп, кирген жигитке үңүлө карады: – Жолоочу окшойт. Бери өт. Өзүмүн жаныман орун ал.

Атай кол алышып, анын төмөн жагына отурду. Чукундаган чал жолоочуну ийнинен мыкчый кармап, өзүнө имере тартты:

– Этиң тирүү! Эрдин жука, көзүнүн шогун! Эл кыдырган кескинин бири болбо – деп, анын жан-жагың аңтара

тиктеп, жонун оркойтуп турган комузду байкады. – Айтпадым беле, мунун түрү башка деп. Мейманга Айдакеңдин кесесин сунгулачы!

Мейман жигит алдына келген сыр аяктагы бозону кичи пейилдик менен карыяга сунду.

– Мунун сыпайкерчилигин көр! Мага тийишкиң келип турабы? Ит алган түлкүдөй кылайынбы, ыя? Кесени бошот, арманда каласың (бир аздан кийин бозо жүрөгүңө барбайт).

Атай кесени оозуна такаганда сары чал чертмегин колуна алып, «чу» дегенде эле зыңылдатып кирди. Чекеси тырышып-бырышып, оозу чулчуюп, бөрсөйгөн курсагы кымызга толгон сабадай көлкүлдөдү.

Ээ, балам менин атым сурасаң

Айдыралы жөргөлөк.

Ар жыйынга барганда,

Айтар сөзүм бир бөлөк.

Керектүү жер чыкыrsa

Кете берем дөңгөлөп.

Келин кызды көргөндө

Керегенин түбүнөн

Кирип барам жөргөлөп.

У-у-у-у-уу,

Ха-ха-ха-ха!

Ал «ха-халаганда» бети-башы жыйрылып, курсагы былк-шылк этип, каткырык боз үйдү көтөрүп кете жаздады. Капшыт жактагы чийдин үстүнө коюлган чоң кара казандагы бозо бетин боз чалып, толкуп турган тоо көлүнө окшоп түрмөктөлүп бир жагынан бир жагына которулушуп, оргуп жатты. Оттун боюнда төшүнө боркок тагылып, көжө ичип отурган кичинекей бала кашыгын кесеге матырып, Айдыралынын оозу менен курсагына алмак-салмак көз жүгүртүп, борсулдап күлөт. Ба-

лага сүйкөнүп турган карала мышык да белин бүкүрөйтүп, кулагын тикчийтип калды.

Сары чалдын ким экенин азыр гана көрүп билген, Атайдын кекиртегинен бозо өтпөй, ойго батты. Аны көргөн жигиттер чалдан жүрөгү түшүп калды дешип, көз ымдашып күлүштү.

Токтогул, Эшмамбет, Чоңду, Эсенаман менен замандаш атактуу Айдыралы жөргөлөк менен жоро-бозодөн кездешерин ал кайдан ойлоптур. Элге «Көйрөң күүдөй» өлбөс белегин берип, өзү очогунун башында кала берип, жадаганда, Талас ичин да кенен аралабаган чоң комузчунун тагдыры Атайдын оюн уйгу-туйгу кылды... «Соктур, Айдаке», деп үндөр чыкканда гана ал башын чолуп алды. Айдыралы карт-карт кекирип, кекиртегин созуп, комуздун башын көтөрө шилтеп, «Көйрөң күүнү» черти. Асманда кайкып учкан карчыганын канатынын күүсүнө окшоп зуулдаган комуз күүсүнө өзүнүн тоодон кулаган таштай колдураган дабышы эп келишип, ырдай баштады:

Олуя Ата, Ташкенден,
Алып келген «Көйрөң күү»
Петербург, Маскөөгө
Барып келген «Көйрөң күү».

Алты капка жаймалап,
Артып келген «Көйрөң күү».
Аркан менен аябай
Тартып келген «Көйрөң күү»,

У-уу, у-уу!
Коён жылы кышында
Жутап калдык ошондо
Уйлар өлүп, кой калды,
Күрөң бука бой калды.

Сары жүрмө, карын сал
Сасып кетер барын сал.
Семиз чыккан болучу
Май-сайын кошуп дагы сал!
Күжү-күжү, күжү-күж!

Таластын көкүрөк жагынын комузчулары анын өзүн тааныбаганы менен күүсүн жакшы билишчү. Айдакең очогунун башында отурганда «күүсү» желдей учуп, бүткүл кыргызга жеткен. Бирок карт комузчу менен айылдаштары аны билишпейт.

– Кезекти мейманга берели!

– Эр болсо чалдын күүсүн кайрып көрсүн – дешип бир катары күүлөнүштү.

– Жигит, коркпогуң! Сени коргоп алууга жарайбыз! – дагы бири жыландын башын кылтыйтты.

Айдыралы баланы сынап көрөйүн дегенсип, уу-чууну укмаксан болуп, кезекти Атайга узатты.

Мейман чапанын аркасына чечип таштап, өз комузун колуна алып, куду Айдыралыга окшоп чекесин бырыштырып, жаагын тырыштырып, ууртун чулчуйтуп, «уу-уу» деп, уулдай баштаганда отургандар «бу да озол көрүнбөйт» дегенсишип, шылдыңды токтотушту. Анын комузунан чыккан «Көйрөң күү» да эң мурун Олуя-Ата, Ташкенден аттанып, короздонуп, койкоңдоп Маскөө менен Петербургга чейин барып келип, акырында коён жылы кышындагы элдин зарын, уйлар өлүп, күрөң бука бой калганын жана бир тоюнуп алайын – деп, калган-каткан этти казанына шыкаткан ач көз байды көргөнүн баяндап, өзү нечен азаптарды баштан өткөрсө да, жоголбой түбөлүккө согуп туруучу тоо шамалына окшоп зуулдай берди...

– Сен кайсы баламсың? – Күү чертилип бүткөндөн кийин сары чал аны ийнинен имере тартты.

– Огонбайдын уулу Атаймын.

– Сен экенсиң го! Өлбөсөң киши болосуң, өлсөң өз шоруң. – Карыя мейман жигитке карап тургандарга бурулду. – Кана, уулум экөөбүзгө кесе жаңырткылачы!

Айдыралы бул үйгө күнүнө бир маал келип, жорочуларга жана өткөн-кеткен кишилерге эрмек боло турган. Айылдын жаштары анын чукугандай курч сөздөрү менен көңүлдү шаттандыруучу күүлөрүнө кызыгышып, кайдан болсо да чакырышчу.

Жорого жолдош болчу чоң абышка азыр алардын тобунан бөлүндү.

Атай Айдыралыга кошулуп, Таластын этегиндеги айылдарды бир нече күнү аралады. Жетимиштен эбак ашса да, абышканын кайраты, сөздөрүнүн мизи жана күүлөрүнүн күчү калыбында. Отурган жери күлкү. Бирок ырлары аз. «Жөргөлөк», «Коён жыл» жана «Жолборско каптырган байдын кошогуна» башка эсте кала турганы жок.

Черткен күүлөрү көп. Бирок өзүнүкү бирөө. Бирөө болсо да бирегей. Билгендер «Айдакемдин өз күүсү көп эле» – дешет. Чал өзү алардын баарын жерип, жалгыз гана «Көйрөң күүсүн» карманып калыптыр.

«Көйрөң күүдөй» укмушту жараткан кишини өзү же элге таанылбай же чүнчүп кетпей, бир айылдын букара-ларына гана эрмек болуп жүрө беришинин сыры эмнеде.

Атай чоң комузчунун өмүрүн бир аз күндөн кийин, анын үйүнө ээрчишип баргандан кийин гана баамдай баштады.

Алар кичинекей кара үйдүн жанына келгенде жапырайган элечек оронгон бөкчөгөй кара кемпир учурашудан мурда эри минген чолок куйрук көк аттын канжыгасын карап койду. Ошондон кийин гана чалынын дида-рына жана ээрчип келген жигитке көңүл бурду.

– Күүлүсүңбү, апа? – деди Атай. Кемпир баш ийкеди да, үйүнө кирип кетти.

– Менин байбичем төрө тукумунан, капа болбо. Капа болгонун менен эч нерсе чыкпайт, – деп Айдакең каткырып койду.

Картаң комузчунун үйү кадимки букаралардын кепесиндей. Төрдө эски чолок кийиз. Туш-тушунда таар жана такырая баштаган талпактар. Кемпир эч болбосо, таардын алдына камыш же бакал төшөп, жумшактап коюуну ойлобосо керек. Табылган жок дегенсип, чалын жактырбагандай мурчуюп отурду.

– Мына биздин базарлык, – мейман жигит койнунан эки-үч тоголок чай, бир түйүнчөк сары набат сууруп чыкты. Ошондо гана кемпирдин бырышы жазылды. – Бул Айдакемдин олжосу. – Ал бир тутам акча да сунду.

Кемпир кедендеп тура калып, от жагып, чай тулгага чайнегин асты. Айдаралы кейиген да, кубанган да жок. Меймандын төмөн жагында отуруп, кемпиринен ал-жайды сурады. Кемпир оттун табына тизесин кактап отуруп, жаңылыктарды божурады:

– Жаңы Сельсовет келди дешет, ким экенин билбеймин... Кичи уулдун кызы күйөөдөн чыгып келди... Марка акемдердин уюн карышкыр жеп, чай катыкты элден сурап калышты.

Абышкасы өз күүсүн өзү тыңшагысы келгенсип, комуздун үнүн кыңгыратып тетири карады. Кепке кулак салган мейманга карап, кемпир сөзүн чубатты.

–Ую жакшы эле, кунаажынында ургаачы музоо тууп, бир үйдү сүткө оңдуруп койгон. Арам өлгүр, быйыл да эрте бооз эле...

– Марка акелердин башка малы барбы?

– Бээси, анча-мынча жандыгы бар. Кой ары, ошонун баары саан уйга жетеби?

Бир бутун жыйып, бир бутун сунуп кошок күүнү чертип отурган Айдыралы оор үшкүрүп алды да, мандаш уру-

нуп, комузунун кулагын толгой-толгой «Көйрөң күүнү» зуулатты.

Ушул күү Атайга эмне үчүндүр Айдыралынын өзү болуп көрүнөт.

Бир ат, бир уйдан башка мал күтпөгөн киши күүгө да кедей болгонбу? Билгендердин сөзүнө караганда ал күүгө да сөзгө да бай экен. Кийинчерээк «Көйрөң күүнү» тапкан дешет. Бул уккандын баарына жагып, айыл аксакалдары: «Датканын алдына барып чертип бер, райым кылса, сени топко кошуп, жолуңду ачат» – дешет. Ал даткага барып, жаңы табылгасын жан-дили менен кайрып отурганда датка: «Бул кандай жинди күү?!» – деп жипкирет... Айдыралынын чоңдорду жандашынын башы да, акыры дал ошол болот.

Атай ал датканын өзүн көргөн эмес, атын уккан, айылдагылар «маркумдун жайы ушу» деп ага төбөсү түшкөн күмбөздү көргөзүшкөн. Кайран киши, атым өчпөй турсун деп, өзүнө ушул эстеликти тургузган экен. Бирок эстелиги урап, өзү унутулуп баратыптыр. Күмбөздүн жанынан өтүп баратканда Атай датка менен Айдыралынын эстелигин өз кыялында салыштырып көргөн. «Көйрөң күү» бейит башында орнотулган эстелик эмес, оң, солго бүт таралган өлбөс жана өчпөс, тирүү Айдыралы.

Ушундай кишилердин кадырын даткасы болсун, башка мыктылары болсун, эмне үчүн билишпейт? Алар тирүү кезинде өз кадыры үчүн гана кам жешип, өлөр алдында өзүм унутулбайын деп эстелигин да башкалардын күчү менен тургузушат. Өзү үчүн туулуп, өзү үчүн өлгөн кишинин эстелиги мейли таптан оюп жасалып өмүр бою тура бергенде да, эл анын ысмын эскербей, муздак ташты гана көрүшөт.

Айдыралы оң, солдун гана кишиси эмес. Ал өзү айткандай, Олуя-Ата, Ташкенден баштап, Петербург, Маскөөгө чейинки элдин кишиси экендигин Атай он жылдан ашыгыраак убакыт өткөндөн кийин, 1939-жылдын жайында

Москвада, кыргыз искусствосунун биринчи декадасынын учурунда чоң борбордун эмгекчилерине өзү «Көйрөң күүнү» чертип жатканда дагы бир жолу эскерген.

* * *

Дөбөнү Тоймат бий жалгыз өзү ээлеп калган. Эми баары ачыгына чыкты. Кызылбаш баштаган Таластын бир топ манабы, башка жакка жер ооду болуп, ири байлар кулакка тартылды. Алардын ичине Тыныбектин уулу Зоотбек да кошулду. Малы азайып, өзү карыгандыгы жана оорукчандыгы үчүн Тыныбек гана өз очогунда калды. Анын кичүү уулу Мамат малынын баарынан ажырап, үй-мүлкүн сатып, жан сактап калган.

Таластын белдүү манаптары айдалгандан кийин Тоймат бий эски доорунун кайра айланып келишинен түңүлгөн. Эл жапырт бир багытка – колхоз курууга бет алган. «Баланча чоңоёт», «түкүнчө кызматынан бошойт экен», ж. б. ушак сөздөр, кажылдашуулар, эрегишүүлөр тыйылып, кишилер өз иши менен алагды.

Тоймат азыр дөбөгө жаңылык угуу үчүн эмес, үйдө жалгыз отура берип зериккенде гана келет. Карыса да, доорону өтсө да, айылдагы топорлордон өзүн жогору сезет, эч кимди боюна теңебейт.

Айтыке чоң сакал карыса да калжаңдап, көпчүлүктүн ичинде. Атабек көсөө активдерди жандап кеткен. Өз жосунун таштабаган – Тоймат. Ал жалгыз калганына кейүүчү эмес, бул жерде аңгемелешүүгө жарай турган киши жок, бирок айылдагы топорлор, көптү көрүп, көптү билген Тоймат аксакалдан кеңеш сурабай, топурашып кантип жашап жатканына акылы жетчү эмес. Алардын жол көрсөтө тургандары Фрунзе, Маскөө жагында экен. Чоң иштерди ошол жактан үйрөнүшсүн... Ал эми айыл ичиндеги иштерди, чыр-чатактарды жайгарууну иштин

жайын билген кишиден эмне үчүн сурашпайт. Же билбегенин суроо намыспы? Алардын кемдиги ушу да деп ойлойт. Болбосо, ошолор менден акыл сурашса, даярмын дегенсип, дөңдө жалгыз өзү кимдир бирөөлөрдү күткөнсүп отурганын түшүнүшпөйбү?!

Ошентип отурганда, көк нооту чепкенин желбегей жамынып, ак калпагын чекесине кийип, Мамат жанына келди:

– Ассалоом-алейкум!

– Алейкима салам! – Жанына адам жолобой калган карыя мырзаны көргөндө күткөнүнө кабылгансыды. Бул жаңы болушпу (айыл Советинин төр агасыбы) деп болжоду.

– Кел, балам, отур!

Мамат чыкчыйып мандаш урунуп отурду. Оюнда эч нерсе жок неме оозунан сөз чыгарбады. Чалдан сөз угуп, зериккенин жазуу үчүн гана келген эмеспи. Тоймат болсо: «Менден качан кеп сурайт экен же мени сыноо үчүн келгенби» – дегенсип кооптоно баштады. Акырында кексе чал анын сырын байкагысы келди:

– Балам, карылык кылып, сени тааный албай отурам.

– Мен Мамат эмесминби!.. Карыганыңыз ырас экен!

– Кайсы Мамат?

– Тыныбектин кенже баласы.

– Аа, ошосуңбу?! – Тоймат көк чапандын этегин кымтыланып, башын жогору көтөрдү. – Сени көрбөсөм да билемин...

Ал Маматтын obu жоктугун, ата-энесин кор кылып, бүлдүргүч болуп жана колунан эч нерсе келбеген ашкебелигин уккан эле. Бул кандай торпок баш неме десе, Мамат ушу турбайбы! Опосуз дүнүйө балким, бу бечаранын көкөйүн кесип, акыл суроого келгендир.

Чал менен жигит бири-биринен кеп күтүшүп, бешимден күн батканга чейин уккуюшуп отура берди. Акырында тынчтыкты Мамат бузду:

– Карыя кеп айтып, эрмек болуңузчу. Зериктим...

Тоймат ошондо гана ок тийгендей шылк этти, бирок дардаңпостун желин чыгарайын дегениби, кескин жооп кайтарды:

– Сөз кулагы барга айтылат. – Мээң болсо, түшүнөрсүң дегенсип, андан ачыгыраак айткан жок.

– Менин кулагым жок бекен? – Мамат таңыркады. – Уганакмын. Түнкүсүн үйдө жөргөлөгөн чычкандын дабышын да билип коём.

«Экөөбүздү да кудай урган экен, – деди Тоймат өзүнчө, – Мен карынын, бул жаштын келжири. Экөөбүздүн ушул дөбөдөн баш кошконубузду кара! Башкалар эмне үчүн менин жаныма келбейт десем, алардын мээси толук тура».

Абышка чекир көзүн сүзүлтүп, арманын козгой баштады. Өз катарынан ажырап, бөөдө баш катырып, дөң сактаганына өкүндү. Заман өзгөрүлгөнүн, бир кездеги акылдуу аксакал эми айылга сыйбаган келжирбайга жолдош болгонуна арданды. Күн батып, күүгүм кирди. Чал ордуна козголбоду. Ансыз жалгыз өзү туруп кетүүгө Мамат да намыс кылды. Акыры курсагы ачып, ичи-ысып баратканына чыдабай үйүнө жөнөдү. Чал бир жагына кыйшайган бойдон кала берди. Жигиттин «кошуңуз» деген сөзүнө жооп кайтарган жок...

Үй-бүлөсү Тойматты ойготууга келип, анын өлүп жатканын көрүштү. Ызы-чуу, бакырык чыкканда үйдүн жанында турган Мамат бийдин өлүгүн көтөрүп келатышкан кишилерди көрүп, жүрөгү шуу этти.

Тойматтын мүрт кетишинен кийин Мамат дөбөгө баруудан да коркуп, үйүнүн көлөкөсүндө отуруп, эки жагына көз сала турган болду.

Бир күнү Маматтын көзүнө алиги дөбөдө чаар чапан кийип, бөкчөйүп отурган чал көрүнгөндө таманынан чыккан дүркүрөк төбөсүнө чейин жетти. Ооба, Тойматтын дал өзү!

Дөңдөгү караан Тоймат бий эмес эле айдоодон терилген чаар таштардын үймөгү экенин байкагандан кийин гана жүрөгүнүн түрсүлдөгөнү басылды. Коркунучу басылганы менен мырзаны ач курсагы карайлатты.

Үйдө үнөм калбады. Көзгө көрүнөр буюмдан Маматтын кызыл тукаба тышталган кара көрпө тебетейи калды, калгандары сатылып бүттү.

– Сенин убайыңды жолдошторуң көрдү эле. Баары тузунду акташкан жок. Өңгө унутса да, Чырым унутпай турган жөнү бар эле, – деди Уулжан ыйлаган баласын соорото албай отуруп.

Ошону уккандан бери Мамат жолдон Чырымдын өтүшүн күтөт. Кечээ ал бир топ киши менен кетип бараткан экен, чакыруудан айбыкты. Бүгүн эртеден бери көрүнбөдү, түш оогондон кийин сазда тезек терип жүргөн Уулжан шаша келди:

– Чырым өтүп баратат. Жолук!

Мамат эшикке жүгүрүп чыкты.

Жолдошунун жанындагы шапкечен орусту көрүп, бир аз айбыкты да, тобокелге бел байлап кыйкырды:

– Ой, Чырым!

Атчандар токтолушту. Мамат кол булгады. Жанындагы орус келбей койгой эле деп турганда, экөө тең бери кайрылышты. Чакыраарын чакырып коюп, Мамат каякка качарын билбей шашты. Өзү жумуш кылбайт, агасы кулак болгон, мындай жек көрүмдү немени кызматчылар жактырбасын биле турган.

Чырым айылдык Советтин секретары болуп иштөөчү. Мамат анын колунан бир нерсе өнөт го деп үмүтөткөн. Бирок чоочун кишинин көзүнчө эч нерсе айта албай мукактанды.

– Эмне айтмакчысыз? – деди Чырым, – уялбай эле кой.

– Айта бер, – деди орус кыргызча сүйлөп...

– Эмнени айтам? – Мамат тайсалдады.

Аңгыча үйдөн Уулжан чыга калды:

– Оокат түгөндү. Ачпыз. Жардам бергиле. Кайнагам кулак болгону менен биз кедейбиз. Аны өкүмөт өзү деле билет. – Уулжан секретарга катуу таарынгандай оң карабай, жанындагы кишиге бет ала сүйлөдү.

– Булар ким? – кайыш пальточон орус кызматчы Чырымга бурулду.

– Тыныбек уулу Мамат...

– Кайсы Тыныбек?.. Илгери аш берген Тыныбек эмеспи?

– Ошол, – деди Чырым, – бирок ал кийин орто чарба эле болуп калган. Мамат үрүп чыгар ити жок кедей. Булардан жалгыз гана Зоотбек...

– Анык кедей болсоң, эмне үчүн колхозго өтпөйсүң? – деди орус жигит Маматка.

Мамат жооп кайтара албады. Чырым бул орус кызматчынын ким экендигин эски досуна түшүндүрө койду:

– Бу киши райкомдун секретары Анатолий Алексеевич Шульгин. Айта бер датыңды.

– Айт! – Аялы да аны кысмакка алды.

– Мага оокат бергиле. Үрөн бергиле. Колхозго өтөм...

– Бул маселени колхозчулардын чогулушуна койгула. Менин оюмча Маматты колхозго мүчөлүккө алып, тарбиялоо керек.

«Насибим түгөндүбү» – деп чочуп турган Мамат райондун жетекчисинин жообун укканда көрөр күнү бар экендигин түшүндү.

Тыныбектин өлүү-тирүүсү менен иши болгон үч аялы гана. Бай кабыргасынан кагынып, төшөккө жыгылганына бир жумага жакын убакыт болду. Денеси от, жакшы дем алалбай ынтыгат, жөөлүйт. Чоң табыштын айтымына караганда бир жумадан ашса айыгат, болбосо...

Бай көзүн ачканда ачык асмандан жаркыраган жылдыздар көрүндү, мен кайда жатам дегенсип, ал айланасын карамак болду эле, башы көтөрүлбөй «ыңк»

деген алсыз үнү араң угулду. «Бүгүн акыркы күнү» – деп тирмийип тиктеп отурган Манат байбиче: «Ий, Маматтын атасы, жайың кандай?» – деди көз жашын мончоктотуп. Оору кеберсиген эрдин жаланып, башын чайкады. Начар...

Бай да, байбиче да жалгыз. Берки аялдары улуу абысындын бакырыгы качан чыгар экен дешип, өз үйлөрүндө күтүп отурушкан.

– Кана? – Тыныбек кимди сурайт. Жер ооду болгон Зоотбекти же таарынычка шылтоолоп, көңүл суроого келбей койгон Маматты же эки аялын жоктойбу?

– Жок. Эч кимиси жок...

Бай көзүн аңтарылтып асманды тиктеп жатып, өлүмгө баш койгонун сизди. Атасы Малабек маркум да өлөр алдында бала-чакасын чогулттуруп, керээзин айтып, ыраазылык сурашкан. «Менин бул дүйнөдөн арманым жок, силерден суарым: агайын-тууган ынтымактуу болгула» дегени эсине келди. Тыныбек ата сөзүн актай албады, агайын-тууган түгүл, Мамат менен да араздашып, бала-чакасы менен чогуу туруп, ыраазылык айтыша албай жан таслим кылганы жатат. Чал өзүнүн көзү өткөндөн кийин артындагылар кандай күндө каларын билет. Айсалкындын эч нерсеси корбойт, жаш неме каалаган күйөөсүнө тийип алат. Бурулча кааласа отурат, каалабаса ал да кете берчү катын, ага чындап күйүүчү – байбичеси, анын каранары, карманары жок карып...

– Суу?

Манат кудайга кулдук кылып, чакадан бир чыны таза суу сузуп, күйөөсүнүн башын жөлөп, оозуна чыныны такаганда, ал эки жолу гана кылк эткизди. Оору жаздыгына кайра баш койгондон кийин «карачы!» – деди шыбыш менен.

– Кимди? Бирөөнү чакырайынбы?

– Эшикти кара! Киши-кара жокпу?

Байбиче үйдү айланып чыгып, эч ким жок экендигин билдирди.

Абышка кыңылдаган алсыз дабышы менен керээзин айта баштады:

– Акембайда эки бээ, он соолук бар. Четинен алып жүр. Маматка этият бол... Өлбөс дүнүйөң бар, капа болбо... Эшикти карачы!

Байбиче үйдү айлана басып келсе, чалынын оозу дале кыбырап жатыптыр. Бирок үнү угулбайт.

– Эмне? Угулбайт. Ачык айт. – Байбиче эңкейип, анын оозуна кулагын такады, бүлкүлдөгөн эрини кулакты жыбыратканы болбосо, башка эч нерсе билинбейт.

Оорулуу чалдын тили байланган. Бирок ал акылын жоготкон жок. Үнү чыкпай тили байланганын өзү да түшүндү окшойт, тоо жакка карап, башын калжаңдатты. Байбичеси эч нерсени түшүнө албагандыгын билгенден кийин бай башын чайкады, көзүнө жаш толду. Байбиче анын оозун тиктеп ыйлап жиберди...

Мындан эки жыл мурда Тыныбек сактык кылып үйүндөгү алтын-күмүштү шириге салып, сыртынан курмушу менен ороп, түн ичинде жалгыз өзү атка араң өңөрүп, тоо жакка катып келгенин Манат байбиче гана биле турган. Дүнүйө бекеринен бүкөнбара болбосун үчүн Тыныбек сырын балдарына да айткан эмес. Керек убагында гана четинен алам – деп ойлогон. Ошол оюна жетпей ооруду, эми өлөрүнө көзү жеткенде байбичесине дайындамак болгондо, тили байланды... Өлүм алдында жаткан абышка менен байбичеси суурдун ийнинде калган алтын-күмүштү ойлоп ыйлашты.

Бир маалда байбиченин чыңырыгы угулду. Шум кабарды күтүп турушкан эки аял эки жактан жетип келишип, өлүктүн жанында бакыра баштады. Айылдагылар чогулушуп, үйдүн бир жагына чий тартышып, маркумдун сөөгүн далдаалап коюшту. Өкүрүк, бакырык, ый ба-

шаламан чыгып, бир аздан кийин байбиченин муңайым-дуу коңур үнү гана созолонуп жатты:

Бекзатым, чолпондой болуп баттыңбы?
Бекзатым, шумкардай болуп качтыңбы?
Түгөйүмдөн айрырдай,
Мен бейбак, бир кудайга жаздымбы?

Бекзатым, кем болбой өсүп жашыңан,
Бекзатым, дөөлөтүң кетти башыңан...
Алтының калды талаада
Ырысы жок бейбактын насибинин азынан...

Тыныбектин сөөгү атасынын мүрзөсүнө жанаша коюлду.
Кечикпей Айсалкынды төркүндөрү үй-жайы менен көчүрүп кетишти. Манат, Бурулча, Мамат үчөө бир үйгө биригишип, калган боз үйлөрдү сатып жиберешти.

Мамат эми үч үйдүн ээси, колхоздун мүчөсү болгондуктан, эл менен бирге жумушка кирип, карамагындагыларды багууга тийиш.

Бригадир бир күнү келип, Маматты кош айдоого ээрчитип барып, тийиштүү аттары менен сокону бөлүп берди. Ага Бектен кошулду.

Бири тай букача букжуюп, бири суу жээгине конгон тартарча тартайып, айдоо талаасына келишти.

– Силерге тийген жер ушул. Айдай бергиле! – деди да, бригадир жүрүп кетти.

Бул Тыныбектин жери экенин таанып, Мамат сүйүндү:
– Абдан семиз жер. Жыргайбыз...

Бектен жылаңаяк, жылаңбаштанып аттарды жетекке алган. Мамат күрмөсүн чечип, жалаң көйнөкчөн, бутун ташка же дүңгөккө алдырбас үчүн өтүкчөн болуп сокону кармаган. Айдоону үч жолу тегеренгенден кийин таноосу кыпчылып, иреңи кара көк тартып, алка-шалка терде-

ген, каруусу кетип, сокону жерге ныгыруунун ордуна ага сүйөнүп алып, тарткан аттарга ого бетер күч келтирүүдө. Түз кармалбаган соконун тиши кыртышты тегиз жиребей, өйдө-ылдый болуп, жер ала-чокул айдалууда. Ат жетелеп бараткан Бектен кээде артына кылчайып, иштин натыйжасын көргөндө: «Байке, ныгыра кармаңыз» – деп кыйкырып коёт. Алсыраган байкеси соконун сабына жөлөнбөсө эле буту чалыштап жыгыла турган.

Бектен былтыртан бери кош айдашып, соконун жайын билип калган эле. Шеригинин жайсыздыгына көзү жеткенден кийин:

– Аттын башын сиз жетелеңиз, сокону мен кармайын.

Маматка баары бир. Бирок дардайган жигит баланы оор ишке салып, өзү коштун башын жетелеп жүргөнүн көргөн колхозчулар өз ара каткырышып, аны шылдыңдай башташты. Шылдыңды да түшүнгөн киши билет. Ал атасынын жери энчисине тийгенине эле кубанычтуу. Жер айдоону ушуну менен үчүнчү жолу гана көрүшү. Алгач Атай экөө бала күнүндө өңчөй буурусундардын арасында соко менен жүргөн Султаналыны көргөн. Экинчи жолу атасынын дал ушул жерин коруймун деп тепки жеген.

– Абаке, борозго тартыңыз, түз тартыңыз!

Ал аттын башын бура коюп, кайра өз кыялы менен алышат. Колхоз деген ушундай болобу? Ар ким өзү иштегенин өзү алса, бардыгын ортолукка жыйноонун эмне кереги бар? Ал аттарды токтотуп, шеригине карады:

– Сен билесиңби? Кийин ушул жерге эккен буудайды экөөбүз бөлүп алабызбы?

Аны кишисинтип, ушундай собол менен кайрылып турган абасына таң калган Бектен уккандарын улап, жооп кайтарды:

– Антпей эле, күзүндө алынган түшүмдүн баарын ортого салып, казынага тийиштүүсүн жана үрөндүгүн чыгарып коюп, калганын бөлүп алат экенбиз.

– Анысы жаман экен? – Маматтын деми сууй түштү.
– Ушул жердин эгини экөөбүзгө тийгенде болмок... Калганы менен ишибиз жок эле.

Анын ынтаасы жоголуп, коштун башын түз алып жүрбөй, сокону бултактатып сүйрөтө баштайт. Бектен кыйкырат...

– Ортолуктан ала турган болгон соң, жакшы-жаман айдалганы – баары бир – дейт Мамат.

– Жаман айдасаңар эмгегинерди төмөндөтөм деп бригадир айтпады беле, – деп сункугуй бала жанына чуркап келгенден кийин гана ал жөнгө түшөт...

Түшкү дем алышта баары аттарын жайдак минишип, өздөрү гана дем албастан, унааларын да тыныктырып, откоруу керек эле. Үйүнө жетип алгандан кийин Мамат атынын тизгинин жолдошуна карматты:

– Саз жакка тушай салчы. Анан кетериңде мени ала кет.

Мамат үйүнө киргенде кийимин чечүүгө дарманы келбей кулап жыгылды. Ары жакта кара кийип отурган эки апасы чоочуп кетишти:

– Дени сообу, карачы!

Уулжан анын колу, башын кармалап, чекесин басып көрүп, апаларына күлүмсүрөп көзүн кысты:

– Чарчагандыкы.

– Ошондой эле болсунчу!

– Ошондой эле дешет! – Мамат тетири оодарылды. – Өлгөнү калдым. Эч нерсе иштешпей, тетири карап отуруп алышып, калп эле ыйлай беришет, – деп күңкүлдөп жатып уктап кетти...

Түштөн кийинки жумуш бир кыйла көңүлдүү өттү. Кыбыладан салкын жел жүрүп, нымшыган дене сергип, кайсы бир шайыр жигиттердин ыры чыкты. Мамат да өзүн чыйрак сезет. Бирок буту-колу сыздайт. Муну кылган соко, бая эле аттарды жетелегенде эч балаа жок эле.

Эми көрчү, буттары эркине көнбөй аттарга тебелете жаздап, сенделип араң басат. Жанынан өтүп бараткан бригадир Маматтын абалын түшүнгөнсүп:

– Ой, болуп калыпсың! Аттардын бирине минип алсаңчы!

Бригадирдин тамашасын ал чындык катары кабыл алды. Аттарды токтотуп, бирине секирип минмекчи болду, бирок ээри жок.

– Буттап жиберчи, аңкайып турбай!

Бектен аны буттап, аттын бирине мингизип койду. Кошчулардын баары күлүштү. Мамат өзү да каткырат. Жайдак атка деле минүүгө болот экен, бирок аңызды эки-үч тегеренип чыкканча кыштан арык чыккан аттын кыр аркасы көчүгүн жоорутуп, улам бир жамбашына кыйшалактай баштады. Алдына төшөөгө эч нерсе табылбайт. Бектен экөө тең көйнөкчөн келишкен. Жамбашы да эзилип бүткөндө аттарды жөө жетелей баштады...

Чакыйып тийген күн кыйыктангандай кеч батты. Кошчулар жумуштан кайтышты. Мамат өзүн өзү аяп, Бектенге бир атты мингизип, экинчисин жетелетип жиберип, элдин артына түшүп, жөө басты.

«Балама түшкөн күн курусун» – деп кайраттанган Манат байбиче катын башын эр кылып, эки үйдү өз бийлигине алып, сарамжалын бүтүрмөйүнчө кор болуп каларын сезген. Чачын өрдүрүп, белин бекем байланып, тирилигине алып, сарамжалын өзү бүтүрүүдө. Кошуп коюп отурган – жалгыз гана Бурулча.

Күйөөсүнүн жашырып кеткен малдарын уулуна угузган жок. Ал шегин билсе, үч айдын ичинде акырына чыкмак. Союш керек убагында бирден-экиден алдыра коёт. Мамат бул кайдан – деп сураса: «Байбичеге», – деп арнап алып келишиптир деп жооп берет.

* * *

Кургакчылык болуп, жазда себилген эгиндердин көбү жаңыдан өнүп келатканда куурап, күнгө күйүп кетти. Талаа чөбү бүт саргайып, турган жеринде бүрүшүп, катып жок болду.

1916-жылдын кургакчылыгынан жана ачарчылыктан коркуп калышкан эл коболоңдой баштады. Ырас, азыр малдын көпчүлүгү колхозго топтоштурулган, жеке менчиктерде бирин-серин кара мал жана жандыктар бар. Камбыл кишилер токойдон, тоонун жылгаларынан тырмалашып жүрүп, кыштык тоюткорун камдашты.

Эгер кыш катуу болсо, тоюткор чак келбей, мал жуу-таарына эч күмөн жок.

Эчен жылдардан бери бузулбай жаткан Тыныбектин жериндеги эгин гана жайкалып жакшы өндү, аны да кайра-кайра сугарып жатышып, кургакчылыктан сактап калышты.

«Биздин жер», «биздин эгин» – деп Мамат дагы эле көпчүлүккө ыраа көрбөй тайрандап жүрдү. Эгин кыйгач бышкан кезде колхозчулар жабыла келишип, орок салышты.

Мамат ошондо туйлады. «Өз жерибиздеги данга өзүбүз ээ болбой калабызбы? Эч болбогондо алдын өзүбүз ооз тийишибиз керек эле» – деп, апаларына жана аялына акылдашат. Алар соттолуп кетесиң – деп зыркырашат.

Ал акырында Бектен менен кеңешмек болду. Андан башка сырдашар кишиси да калбаган.

* * *

Таластын көкүрөк жагынын эгини жаңыдан бышып жатканда этек жагы жыйым-теримди бүтүп коюшат. Атай өрөөндүн төмөн жагындагы айылдардын чакыруусу ме-

нен бир айга жакын жүрүп, үч бут буудай ала келген. Бу жактагы эл жаңы эгинден али ооз тийише элек болучу. Былтыркы азык капкачан түгөнүп, жаңы түшүмгө жетишпей, кишилер нандын тартыштыгынан кыйналып турган учур. Дан кымбаттап, малдын баасы төмөндөп, бир бут буудайдын баасы бир койго көтөрүлгөн. Нарк дагы кийинчирээк кандай болорун ким билсин?!

Эгин мамлекетке да жетишпей жаткан. Колхоз куруунун алгачкы жылдарында чарбаларды уюштуруу жана чыңдоо жагынан көп кемчиликтер жиберилип, алып сатарлар, уурулар көбөйүп, кургакчылык башталган шартта совет өкмөтү эмгекчилерди ар бир килограмм дан үчүн күрөшкө чакырган. Уурулар жана кызыл кулактар менен күрөшүү үчүн 7-августта жаңы декрет кабыл алынган.

Жер-жерлердеги активдер өлкөдөгү чарбанын абалы жана жаңы декрет менен да тааныш эле.

Калба айылдык советинин секретары Тойматов Чырым ушу учурларда күнү-түнү бел чечпей иштеди. Кандай да болбосун, катыра иштеп, жогорку мекемелерге жагынып, ниети тазалыгын жана жөндөмдүүлүгүн далилдөө керек эле. «Эски бийдин баласы», социалдык жактан коркунучтуу дешип, кызматка араң алышкан. Атасынын жардылыгы, өзүнүн кедейлигин жана тап душмандарын кулакка тартууда Зоотбектин каткан малы менен дүйнөсүн таап бергендигине мактанып жатып кызматка сыноо иретинде илинген. Эгер сыноодон өтпөсө, эртең эле секретардык менен коштошмок.

Өзүнүн аткарган милдети жактан көзгө көрүнө албагандыктан, Чырым эгинди түнкүсүн өз ыктыяры менен кайтара баштады. Колунда дагы жок, ачарчылыктын илебине туш келген кишилердин бирер-жарымы уурулукка бараарына өз колундагыдай ишенет. Кимиси болсо да мейли, бир тууганы болсун, милицияга кармап берип, абийир алмак.

Чырым орок башталган түнү эле күткөнүндөй, ууру кармады. Ал Мамат эле. Кимдин колуна түшкөнүн көрүп, арга болот го деп, жалдырай баштады:

– Садагаң болоюн, Чырым! Мен ууру эмесмин. Биздин ата-тегибиз андай жаман жолго баскан эмес. – Ал колундагы бир десте машакты жерге урду. – Уурдаган киши көп албайбы?! Мен атамдын жериндеги эгинден алдын ала өзүм ооз тийейин – деп гана бир тутам машак оруп алдым.

– Сен билесиңби? – Чырым машакты жерден алып, колтугуна кысты. – Өкүмат ар бир тоголок дан үчүн... Сага аз көрүнгөнү менен жаңы закон боюнча он жылга кесилесиң! Түшүндүңбү?

Он жыл түрмөнү укканда Маматтын эси оой түшүп:

– Курбу элек, тузумду таттың эле, бир жолкумду кечирип кой?

– Жок. Андай закон жок.

– Бир эле жолу, кудай жалгагыр?

– Чыныңды айтчы? – Маматтын жайкалган эгинди элеңдей тиктешинен шектенип – Жаныңда ким бар?

Ал таканчыктады:

– Айтпайсыңбы? Өкмөттү алдагың барбы?

– Жок... – Мамат үнүн акырын чыгарып, – Бектен.

– Бая эле айтпайсыңбы? Бар, кете бер. – Ал эгинди аралай басып, узунунан суналып жаткан өспүрүмдү көчүккө тепти. Бектен секирип туруп, кача берерде Чырым билектен шап кармап:

– Козголбо!

Бектен калч-калч этет.

– Канча алдың?

– Бир десте.

– Ал эмнеңе жетет?

– Мамат экөөбүз бадырак кууруп, каймакка салып жейли деп...

– Бар, кете бер.

Бектен тайрактаган бойдон чуркады.

Чырым эки десте машакты кармап, таң атканча эгиндин четинде кароолдоп жатты. Башка эч ким келбеди. «Ууру кармадым» деп районду чуулдатып, чоң-чоң жыйналыштарда мисал келтирүү үчүн эки десте аздык кылат! – деп, түнү менен ошонун айласын таппады. Таң аппак атканда бөксө кап эгинди ээринин үстүнө жая сала, атчан келаткан Атайды көрүп, куурайдын түбүнө букту. Ал өрөөндүн этегиндеги айылдардан келаткан эле. «Эми иш башка – деди ал, Атай узаганда атына минип. – Кайдан алып келгени баары бир. Айтор жаңы эгин болуу керек. Ууру канчалык ири болсо, кармаган кишинин абийири ошончолук жогорулайт».

Чоң шашкеде Мамат менен Атайдын үйүнө экиден төрт милиция жана бир топ айыл активдери кирип келишти.

Милиция каптагы эгинди ачып, анын быйылкы түшүмдөн экенин көргөндөн кийин Атайга:

– Бул кайдан?

– Күркүрөө жактан алып келдим. Таңында гана үйгө келип түшкөмүн.

– Муну да Күркүрөөдөнбү? – Милиция машакты көрсөттү.

– Аныңды билбейм.

– Сен да билбейсинби? – Милиция Бектенге бурулду.

Өспүрүмдүн көзү чанагынан чыгып, калтырап турган эле. Милиционер, Чырым, Атай үчөөн алмак-салмак тиктеп, бышактап ыйлап ийди.

Бир балаа бар экенин Атай дароо түшүндү.

Огонбаев Атайдын үйүнөн үч бут жаңы буудай, бир десте машак табылганы жөнүндө акт жазылып, милиционер, Чырым, Атай үчөөсү кол коюшту.

Маматтын үйүндөгүлөр да акт жазышты. Чырымдын айтуусу менен Мамат «машакты Атай экөөбүз уурдаганбыз» – деп түшүнүк берди.

Иш сотко өттү. Райондун жетекчилеринин кийлигишүүсү менен гана Атайды каматышкан жок.

Мунун баары жалган экенин далилдөө үчүн Атай районго келди. Эгинди Күркүрөөдөн алып келгенин аныктоо үчүн ошол тараптагы эки кишинин адресин берди. «Маматтын сөзү калп. Ал эгин уурдаган түнү мен Кең-Арал колхозуна конгомун. Мени Мамат менен беттештиргиле» – деп сунуш кылды.

Районго Маматты чакыртышты. Ал белгисиз тарапка качып, бирөөгө кат жаздырып, бармагын басып таштап кетиптир.

«Атай ууру деген себебим – ал өзү барбастан, иниси Бектен экөөбүзгө тапшырып кеткен. Мен Атайдын тилине кирип, уят болгонум үчүн элдин бетин карай албай качтым. Ушу сөзүмдүн ырастыгы үчүн бармагымды басам».

Маматтын качып кетиши жана ушу каты болбосо, Атай актала турган жагына чыкты. Эми иш ырбады. Атай акталса да, Бектен түрмөгө кесилери бышык.

Илмийген арык Бектендин көзү ого бетер алайып, жүрөгүнө оокат барбай, азыртадан шалдайып калды. Анысы аз келгенсип, Султаналы менен Тууганбайдан бир сыйрадан таяк жеди.

– Бу сөлдөйгөн немеңер түрмөгө жете электе жүрөгү чыгып өлөт го – Атай анын үлдүрөгөнүнөн чоочуп.

– Өлбөсө, доңуз копсун!

Бектен ичпей, жебей нес болгон эмедей жалдырап отуруп калды.

Атай ойлонуп турду да, атасы менен Субанга акыл салды.

– Бу байкушту чыркыратып кармап бергенибиз уят. Балага да убал.

– Анан эмне кылабыз? – Султаналы мурутун жанып.

– Алып калсаң андан бетер жакшы!

– Уурулукту мен мойнума алайын! – деди Атай.

Эки абышка селт этишти:

– Оозунду ачпа! Бектен...

– Бектен али бала, момун, жүүнү бош, түрмөгө барса кайрылып келбеси шексиз. Андан көрө мага батаңарды бергиле, мен качайын. Ууру качты – дейт да, ишти токтотушат. Ага чейин Мамат да табылып, мен жогору жакка арызданып, чындыкты ачабыз.

Абышкалар оюнан-кырынан кетип атышып, акыры ушу акылга токтолушту.

– Ой, тобо! – Султаналы жакасын карманды. – Кудай түбүн оңдой көр. Баламын иши илгерилебей, кетенчиктегенден кетенчиктөөдө... Кетмен-Төбөгө кач. Сенин агаң Эшмамбет да илгери башына кыйынчылык түшкөндө Кетмен-Төбөгө качып кутулган. Олуясы тирүү Шамшыкал атага бар!

Кетмен-Төбөдө Атайдын бет тутуп барары Садыр досу. Былтыр ал бир жума конуп жатып, карагер жоргону каалап алып, Атай менен дос болуп кеткен.

Алыс жерде көпкө байырлап каламбы деп, аялы менен кызын ала кетмей болду. Бул ойго баары макул. Шайымга көк бээни токушту. Атайга ат таба алышпай, кушчудагы бөлөсүнүкүнө чейин минип баруу үчүн Субандын тору бээсин мингизишти. Бир сыйра төшөнчү, эки сыйра кийим, жолдук оокат, аттын жеминен башка буюм алышкан жок.

– Кандай каргашалуу күнгө келдик! – Коштошордо Султаналы жашыды. – Бектен, эгерде эки болбо! Кесириң агаңа тийди... Кош, балдарым! – Султаналы жаратканга жалынып, уулуна чын жүрөгүндөгүсүн чыгарды. – Башына келген бактысын тебелеп, атанын тилин албаган баланын акыры ушундай болмок... Мындай кордукту көрмөк элек, көрдүк. Ушуну билип, шордуу балам да-лай насыят айттым. Болбодуң. Ырчы менен комузчу өмүрүндө жарыганын көргөн эмесмин. Сен Эшмамбет

агаңдын изине түштүң! Насибиң ушудур. Мындан ары бактыңа келгенин көрөрсүң. Шордуу балам, менин кыйыгыма да калгандай болдуң эле. Мындан ары сени менен жол талашпайм, жаман айтпайм. Өз тизгиниң өзүңдө болсун. Кудай жолуңду оңдосун. Ак батамды бердим. Көңүлүң агарып кетсин!.. Оомийин!»

Субан ээгин кемшеңдетип, көзүн жеңи менен аарчыды. Аялдар шолоктошуп ыйлашты.

Түн караңгы. «Үнүңөрдү акырын чыгаргыла» – дейт Султаналы үнүлдөгөн аялдарга. Кырсыктуу иштин кесепетинен бөлүнүүгө аргасыз болушкан кишилер көңүлдүн муңун чыгаруу үчүн эркин коштошо албай үндөрү буулугуп, көпкө солкулдашып турушту.

– Мамыр, башта жолду! – деди Атай тиштенип.

Кушчуларга чейин жеткирүүгө макул болгон Мамыр топтон бөлүндү.

– Кош!

– Жолуңар шыдыр болсун! Кудайым, аман-эсен жүз көрүштүрсүн!

Атай айылдан узай түшкөндөн кийин туулган жери, алпештеп өстүргөн эли менен өзүнчө коштошуу үчүн тору бээнин башын тартып, артына бурула карады. Караңгычылыкка чүмкөлгөн өрөөн тунжурап, эч нерсе көрүнбөйт, жада калса, чалкайган Кең-Кол менен ак карлуу Беш-Таш да андан далдаланган. Алыстан күңк-күңк үргөн иттердин дабышы гана кош-кош дегендей угулат.

Эх, комузчу! Түн жамынып, эли менен жеринен качып бараткан кишиге эл, жери кош айтышчу беле!!! Сен кимден качып, каякка баратасың? Жүрөгүн мыкчыган оор сезим, аны ызалантып, кыйнап, көңүлүн караңгылатты. Ал же бастырбай, же айлына кайрыла албай токтой калды.

– Эмнеге кылчактайсың? Жолдон калдык!

Аялынын дабышы чыкканда Атай бээсин теминип жолго түштү.

Алар түн жарымы оогон кезде кушчудагы бөлөсүнүн үйүнө жетишти. Бул жерге кайрылуудагы максат – Мамыр айлына кайтып, ашуунун белине чейин бөлөсү жеткирип коймок.

Бөлөсү Биялы анын жөнүн угуп, чырак жарык кылбай, кийимин паша кийинип: «Таң ата электе Чычкандан өткөрүп коёюн» – деп шашылып жатканда аялы Акшайымга эки көмөч сунду:

– Тамакка карабадыңар... Куржунга салып коюңуз, жолдо кереги тиет.

Атай ат минип, төшөнчүнү Биялы артынып алды.

Түн ачык. Жаңыдан гана көтөрүлгөн ай бүлбүлдөгөн нурун чачып, айлана тааныла баштады. Кушчунун жерин туулган жериндей жакшы билген Атай эки жагын абайлап баратты. Мына алар Үч-Кошойдун суусун кечип өтүшүп, кызыл борчуктун урчугун айланышты. Ушул жолдун тарлыгы, имерилиштин опуртмалуулугу сезилди – алдынан чыккан киши жөөлөшүп же тосуп жүргөндөр болсо түз эле тизгинден алчудай. Мындан ары Чычканды өрдөмөйүнчө бөксө жол жок. Ар кайсы жерде карайган тал, дарактуу үйлөр. Бирок кыбыраган жан жок. Иттер да кызуу уйкуда. Акыркы кооптуу жер Чычкандын оозу! Ушул жерде кыймыл көбүрөөк болчу эле. Таң супа салганда андан да өтө беришти. Иттин үргөнү, короздун кыйкырганы жана намазга азан чакырган сопунун үнү артта калды.

Алар Чычканды өрдөй бергенде таң аппак атты. Башында кара көрпө тебетейи бар, шырымал боз чапанды куру менен бек курчанган элпек бөлөсүнүн баамдуу көз карашын, бетиндеги майда-майда чаарын, чекесинин бир жагындагы кичинекей тырыгынан бери шүйшүнүү менен караган Атай өзүнчө ойго чумуп келатты. Бөлөсү жаш болсо да, бетиндеги белгилер анын өмүр тарыхынын татаалдыгын элестеткенсийт. «Мен Жантакбай таятамдыкына келгенде, экөөбүз

далай кезигишер элек. Мен чертмек үчүн, бөлөм ошол айылдын уюн кайтарган кичинекей инисин көрүү үчүн койнуна нанын ката келер эле. Таятамдыкынан жымкырып алган оокатыбызды экөөбүз тең курсагы чермейген уйчуман балага алып барар элек. Бактыбызга Совет чыкты. Эки жетим бөлөм оңолду. Улуусу азыр колхозчу, иниси Фрунзеде окууда. А мен ушундай балаага туш келдим.

«Ушу бечаралар каргашага учурабай жакшы жүргөй эле» – деп тиленет Атай. Ким билет? Балким, булардын жүрөгүндө да муң бардыр. Далайга чейин көрүшпөй турган болгондон кийин ат үстүндө баратып, бөлөсү менен кенен сырдашкысы келди.

– Турмушуңар кандай?

– Жакшы.

– Деги чатак-матагыңар, жокпу?

– Эмненин чатагы?! – Бөлөсү күлдү. – Чатактын көбү активдерден чыгат. Мен алар менен кызмат талашпасам, эрегишпесем, менде эмне акылары бар? Менин талашарым эле жумуш. Биздин айылда жумуш талашкан киши эч качан чатакка калбасын билесиз го.

Атай күлүп жиберди:

– Аның ырас.

Көк-Кашатта да ушундай. Кишилер жумуш талашмак түгүл, бригадир айтмайынча үйдөн козголушпайт. Албетте элдин жалкоолугунан эмес. Мурда биригип, эмгек кылып көрбөгөн жана жаңы коомдун тартибине калып ала элек немелер эски адаттын туткунунан арыла албай жүрүшкөн эле. Атай бул жоопко алымсынбады:

– Урулук-муурулук, жалаадан амансыңарбы?

– Илгери ачка өлгөнү жүргөндө урулук кылбадым, эми жин тийиптирби?

Аны жооп эми каниеттендирди. «Экөө тең өз жолун тапкан экен. Урганда Бектен экөөбүздү уруптур», – деп койду Атай өзүнчө.

Алар ашуунун түбүнө келгенде аттан түшүшүп, бир аз эс алып отурушту. Өздөрү кургак нандан жеп, суу ичишти, кичинекей Саадага шишедеги сүттөн жуткурушту. Көк бээге жем беришти.

– Убакытты өткөрбөйлү! Силер аттангыла. Мен бээни жөө жетелейин, ашууга чыкканча кыйналбаса, мындан аркы жолдо тың болот, – деп жаш жигит озунуп туруп, үч аттын ооздугун салып, ээрлерин оңдоп токуду.

Ой жер кара болгону менен ашууну кар басып, жол билинбей калыптыр.

Акшайым кызды өңөрдү. Атай чоң атты минип, алдыга түшүп, кар кечип, жол ачып баратты. Ашуу бекилбептир. Салт аттуу кишиге эч нерсе эмес, төшөнчү артылган бээни минип аша турган болушса, кыйынчылыкка сөзсүз учурамак экен.

Ашуунун белине чыкканда аркыраган суук шамал беттен сокту. Аттар түз жүрө албай башын утуру бир жагына ыктатышып, жолдон бурулуп кетишет.

Как эткен карга, кук эткен кузгун жок, ач бел, куу жол деген ушул. Туш-тушу баш айланткан бийик бет, жылаңач аска, жарданышкан кырка тоолор. Шамалга ыргалышкан арча менен кайыңдан башка жыгач да көрүнбөйт.

Бөлүнүшөр жер ушул. Алар белдин үстүндөгү борчук таштын түбүнө түшүшүп, ат которушту.

– Кош, Атаке! Жолуңар шыдыр болсун! Аман-эсен көрүшөлүк!

– Кош, бактылуу бол! Тилегиңе жет... Ыраазымын... Иниңе менден салам айтып, кат жаз. Балким, ишимди изденип Фрунзеге барып калсам жолугам.

Жигит качкындар менен кучакташып, атына минди да, бир сөз айтчудай токтой калды эле, ызылдаган борон дем алдырбай көзүнөн жашын чуурутту.

– Кош! – Бөлөсү андан башка сөз айтууга буямасы келбей үнү буулугуп, артына кылчайбай жүрүп кетти.

Мына, жакын кишилеринин акыркысынын да карааны бөлүнүп баратты. Атайдын жүрөгү тызылдай баштады. Бет алды ызгарлуу тоо, терең капчыгай. Жанындай көргөн жери алыстады. Кең-Кол тоолорунун чокусу сууга чөгүп бараткан досунун төбөсүнө окшоп аянычтуу көрүнөт. Таштын түбүндө жалдырап отурган Атай ичигинин оң жаккы жеңин чечинип, комузун сууруп алып, үңүлдөп соккон бороонго үнүн кошту:

Ашуусу бийик бел калды
Айтылуу Талас жер калды,
Алышып ойноп бирге өскөн
Алтындай курбум тең калды.

Күңгөйү бийик бел калды
Күрдөлдүү Талас эл калды.
Күрөшүп ойноп бирге өскөн,
Күмүштөй курбум тең калды.

Кайран Талас жеримди
Ашып келе жатамын.
Катын, балам ээрчитип
Качып келе жатамын,
Калган дүйнө, жыйган мал
Чачып келе жатамын.

Карды кечип, суу жутуп,
Кайрат кетти, дарман жок.
Кайран Талас жеримди
Кайрылып көрсөм арман жок.

Кыштын күнү тоо ашып,
Кылт этерге дарман жок.
Кымбаттуу Талас жеримди
Кылчайып көрсөм арман жок.

Атайдын муңдуу обону катуулап соккон шамалдын ызына кошулуп, аска-зоо уңулдап, тоо ичи кереметтүү күүгө айланып күңгүрөнө баштады. Суукка чыдабай калчылдаган кызын ичикке орогон Шайым:

– Ырдай элегиң таштын түбү калды беле? Солкулдабай тур эми ордуңан.... Кызым кайыгып кетти...

Алар атка минишип, артын кылчайып карап турушту да, «кош» дешип, ашуудан эңкейишти.

КЕТМЕН-ТӨБӨ ЖЕРИНДЕ

Тоо артынан тоо... Касаба мөңгү менен ызгаардуу боорон ашууда калды. Улам арылаган сайын тоо ичи ылымта тартып, саргайган бийик беттүү кууш өрөөн башталды.

Шайым көк бээге минип, кызын өңөрүп, Атай бешмантчан болуп, колуна таяк кармап, жөө басып алган. Булардан башка кыбыраган караан көрүнбөйт. Учкан куш, сайраган чымчык жок, тоо ичи көңүлсүз. Чанда гана тарптын үстүнө жыйылышкан жору менен кузгун кезигет. Ар кайсы жерде чачылып, тытылып жаткан эски кийимдер, малдын тарпы, көмүлбөй калган кишилердин өлүктөрү... Эңишти көздөй оргуштап аккан чоң өзөндүн шары тоону жаңыртып, кулак-мээни жейт. Беттердеги калың бадал шамалга ыргалып, арсайган аскалар жолоочуларга үңүлүшөт.

Тоо арасында туулуп өсүшсө да, бейтааныш жана үрөйлүү жолдо баратышкан жолоочулар алдынан бир нерсе чыга калчудай этияттуу. Ашуу ашканда кыйналбаган көк бээнин жүрүшү тың, бирок жөө басып көнбөгөн Атай эңкейиште тизесине күч келип, муундары шалкылдап, таякка күч келтире баштаган. Өрөөнгө түшкөндөн кийин: «Сен атка мин, мен жөө басайын» – деди Шайым. Атай башын чайкады да, бээни куйруктан алып, аяңдап баса берди.

Бул азаптуу жолду кимдер баспаган дейсиң. Атай ошону ойлоп, кайраттанып келаткан. Бир кезде Эшмамбет Копо ажынын каарынан коркуп, бир эчкинин этин көтөрүп алып, Кетмен-Төбөнү көздөй качкан жолу ушул. Ал заман башка болсо да, Атай Эшмамбеттин изине түштү.

Эл байкерчиликте, каарына алган бай жок же уурулук кылбай же ушак сүйлөбөй, бөөдө жалага жыгылган Атайдын жүрүшү да башкача. Ал эмне үчүн качып келатканын көп ойлобойт, айтор качканын жана шашканын гана жакшы билет.

Атайды го жалаага жыккан Мамат дейлик. «Огонбай уулу Атай экөөбүздүн машак уурдаганыбыз чын, аныбыз үчүн бармагымды басам» – деп ал тергөө органдарына сурак берип качып жөнөсө: «Сага жакшылык кылып, сыр айтайын: сени камаганы жатышат, качпасаң болбойт» – деп, Чырым бир жагынан эмне үчүн демиктирди? Бул суроолор ашуунун аркы багытында да анын көңүлүнөн кеткен жок.

Атай Маматты караниеттүүлүгү үчүн жек көрүп, Чырымга ичи жылып баратты. Эгер Мамат Кетмен-Төбөдөн кезигишип калса, ит терисин башына каптамак.

Мындай чиеленишкен ой кимдин башына келбеген дейсиң. Иштин түйүнүн чече албай, алданып, азгырылып, далайлар тентиреген, кор болгон жана кан төгүшүүгө чейин барышкан.

Өзү уурулукка берилип, Атайды карбаластатып, Кетмен-Төбөгө чычая качкан Мамат ошонун баарын уюштурган Чырым экенин билер бекен же билбес бекен? Аны билсе Атай Маматты жек көрүп, Чырымга пейли чечилбейт эле го.

Алардын башы маң болгону менен Чырым самаганына жетти. Мамат качкан түнү Уулжанды аялдыкка ала качып алып, жаны тынды. Манат байбиче небереси ко-

лунда калганына гана ыраазы болуп, уулунун алыс жолдон аман-эсен кайрылып келишин тилеп калды. Чырымдын ичи таза эместигин байбиче башынан сезчү, бирок Мамат укпай койгон. Ал турсун, жаш мырза качаар алдында Чырым менен Уулжандын айткан сөздөрүн да түшүнбөй койбодубу.

«Кошкула, аманчылык болсо, жазында келем» – деген ал кичинекей баштыктагы талканды койнуна катып жатып.

«Байкуштун көзү ачык кетти» – деп аялы үшкүргөн, Чырым ыржайып күлгөн. Муну көргөндө Манат байбиченин тула бою дүркүрөп, өксүп-өксүп ыйлаган.

Чырым Уулжанга үйлөнүп тынды, бирок ызы-чуунун ичинде калды. «Бирөөгө ор казсаң өзүң түшөсүң» – дегендей сыры билинип калып, Райымбек менен Султаны аны ура берерге алып, эл маскара кылды.

Анын билиниши мындан башталат. Чырым Уулжанга үйлөнгөнүн уккандан кийин таякеси чоң чатак баштаптыр. Мамат Кетмен-Төбөгө качып баратып, жолдо таякесиникине ушунун баарын уюштурган Чырым экенин айтып кеткен экен. Кабар тергөө органына жана райондук аткаруу комитетине председатель болуп келген Эсенбек менен райкомдун секретары Шульгинге чейин жетти. Иш кайра текшерилип: «Атай Огонбай уулу менен Тыныбек уулу Маматтын иши кыскартылды, алар Таласка кайрылып келсин» – деген телеграмманы Кетмен-Төбөнүн прокуроруна жиберешкен. Чырым айылдык Советтин секретарлыгынан бошоп, иши тергөөгө өткөн. Эгер Атай кайрылып келсе эле, экөөнү беттештирип туруп, Чырымды камашмак.

Бирок Чырымдын таалайына жараша Мамат менен Атайдын тагдыры татаалдана баштады...

Көк бээни куйруктаган Атай Маматтын изи менен баратканын билген жок.

Түш оогон кезде көк бээ да ыргалып калды. Алар жылганын туура суусунун боюна жетишкенде эс алууга токтолушту. Шайым бээни тушап отко койду. Атай денеси шалдайып ичигинин үстүндө чалкасынан жатты да, заматта уйкуга көзү илинди.

Шайым менен кызы кургак нан жеп, артынан суу ичишип, бээге көз салып отурушту.

Бир кыйла убакыт өттү. Көк бээ да жумуруна жук баргандай, чөптү тандап оттоп, ыңгыранып жатты. Бейтааныш жолду түн кире электе арбытып алуу керек эле. Шайым уктап жаткан күйөөсүн аяса да, аргасыздан ойготту:

– Тур! Иңир кире электе элдин четине жетели!

Көзүн ачып, ээн тоодо жатканын көрүп, чочугандай эки жагын карап алды... Жолоочулук... Ал да кургак нан жеп, суудан ичип, курсагын кампайтты.

Шайым бээни жетелеп келип, токулгасын оңдогончо Атай чоюн байлангансып көтөрүлбөй калган буттарын көнүктүрүү үчүн колуна таягын алып, ары төш жакта турган жалгыз арчаны көздөй аяк шилтеди.

Карагайга окшоп типтик өскөн жалгыз арчанын жанында эски таш короо бар экен. Тегерегин чөп басып, койдун кыгы жабылып калганына караганда бул эң эле эски короо экендиги байкалат.

Короого жакындаганда тытылып жаткан кызыл тебетейди көрүп, Атайдын жүрөгү шуу этти... Бул кандай дегенсип, дагы нары жылды эле, таш короонун ичинде колу-кол, буту-бут болуп бөлүнүп жаткан кандуу сөөктөр көрүндү.

– Мамат ушубу?

Сөөктөн эмне таанылат?! Чөптүн үстүндө бир нерсе сурагансып, алаканы ачылып жаткан жалгыз кол менен сол таманынан башка бүтүн нерсе жок.

Атай бул сөөктүн Маматтыкы экенине ишене албады. Таанылса тебетейинен таанылат деди да, артында жаткан

кызыл тебетейди колуна алды. Баятан бери бээни токуп коюп, күйөөсүнүн жоругун түшүнө албай турган Шайым тааныш тебетейди көргөндө «ай-ий!» деди бетин басып.

Кара көрпөсүнүн жээги аздап такырая баштаган, кызыл баркыт тышынын эки-үч жери жыртылып, жүнү булайып калыптыр. Мамат башка буюмдары менен кийимдерин сатса да: «Баш кийимим турганда багым айланып келет» – деп тебетейин абдан ардактоочу эле... Мына! Карышкырга жем болуп, өлүгү талаада калды. Атай эмне үчүндүр кайратын жыйнап, таш короону уратты да, сөөктү корумдап койду. Маркумдун тирүүсүндө ардактаган буюму эле деп кызыл тебетейин бейитинин төбөсүнө (желге учпагандай кылып, таштын урчугуна кийгизип) койду.

Ай, байкуш, эмнеге шаштың? Эмне үчүн жалгыз чыктың? Менден сырыңды жашыргандырсың. Мындай болоруңду билгенде мени ак жерден күйгүзбөйт элең... Мүмкүн, бирөөгө алдандырсың... Кечтим күнөөңдү! – Жолоочу жигит бейит башында акыркы коштошуу сөзүн айтып, короонун түбүнө таштаган таягын алууга эңкейгенде дагы бир укмушту көрдү. Короого жабыша чыккан коко тикен күйөө издеген кемпирге окшоп, алтын сөйкө тагыныптыр. Кадимки алтын сөйкө. «О, шумдук, бу кайдан?». Сөйкө көзүнө жылуу учурады. Бул жерге бирөө сөйкөсүн таштады дейсиңби? Маматтыкы болуу керек. Карышкыр талап жатканда тытылган кийминен же колунан түшкөндүр... Атай аны Седептин кулагынан көргөн эле. Маматтын колуна бул кайдан тийди? Сатайын деген го же Седеп Кетмен-Төбөдөбү? Жок... жок... Ал тирүү болсо, эмгиче дайыны угулат эле го.

Сөйкөнүн түгөйү табылбады, көбүрөөк издөөгө убакыт жок: «Ушунусун болсо да, апасына берейин» – деп, аны аялына көрсөтпөй, катып алды.

– Мамат бекен? – деди Шайым дале ишене албай.

Атай «ооба» – деди.

– Таманы менен алаканы гана калыптыр...

– О, шумдук!

Алар жолун улантышты.

Адатта ырчы менен комузчулар бейтааныш тарапка аш-тойсуз бет алганда сөзсүз дос, тамыр, жек-жаат же сыртынан билишкен бирөөнү бетине кармашчу. Атайдын арка туткан кишиси – Чычкан ичиндеги Садыр досу.

Садыр Чычкандын башында жалгыз үй олтурган экен. Жалгыз үй болгону менен эшигинин алдынан ат үзүлбөйт, кажы-кужудан кулак тунат. Көрсө, досу бозо салат экен. Ысык тамак ичпей, күздүн кечки суугуна катын-баласы кайыгып араң келатышкан немелер чакыртпай эле аттан түшүшүп, жетелешип кирип келишти. Үйдө жык толо бозо ичип отурушкан кишилер жүргүнчүлөргө таң калышкан жок. Атайдын саламын алик алышты да, өздөрүнүн тамашасына киришти.

Келгендерге улагадан жай беришти. Башында бир байлам ак жоолугу бар, боз трике күрмөчөн кара көз келин, жеңин түрүнүп, бозо куюп отурган экен, болжолу үй ээси болуу керек. Бул топтун ичинде күйөөсү көрүнбөйт. Келин жүргүнчүлөргө бозо керек болсо сатып ичишер дегенсип, унчукпай отура берди. Ооба, ал тааныбастык кылды. «Кап, досумдун жогу ай, аялы дардаңдаган урган болсо, үйүнө кондурбай кубалап жибербегей эле» – деп Атай кооптоно баштады. Бир маалда төр жакта отурган суусар тебетейчен сары мурут киши үй ээсине карап, тигилерге: «Бозодон ооз тийгиз» – дегенсип ишарат кылды. Ошондон кийин гана кара көз келин жаңы келгендерге бир чыныдан суусун берди.

Үйдө отургандардын кайсы бири жүргүнчүлөрдүн кийим-кечесин жана азып-тозбогон чырайлуу ирендерин көрүп, булар тегин кишилер эмес го дегенсишип, аларды топтон бөлүп таштоону уят көрүшүп, кепке алымыш болушту:

– Тууган, кайдан келатасыңар? Ким болосуң?

– Таластан. Атым Матай.

– Каякка бармаксыңар?

– Досума. – Атай Садырдын аялын сыноо үчүн досунун атын азырынча атаган жок. Бозого кызыган жигиттер да аның ким эле деп суроодон эриништи. Кетментөбөлүктөр канча айткан менен ырчы, комузчулардын жорук-жосунун жакшы билишет эмеспи, меймандын капталы бекеринен дөмпөйүп турбаганын байкай коюшту.

– Тууган, оозу-башың эптүү көрүнөт. Кичине тамаша көрсөтүп берсең кантет? Таластыктар шайыр келчү эле... – деди төрдө отурган сары мурут.

– Анча деле өнөрүм жок эле. – Ырдасамбы же өнөрүмдү жашырсамбы дегенсип Атай ыргылжың боло түштү.

– Комузун ала жүргөн киши тегин болчу беле, – деген сөз угулгандан кийин тартынууга арга калбады. Кара чапанды чечип таштап, күрмөсүнүн жеңин түрүнүп, оңдонуп отура калып, комузун күүлөгөндө, бардыгы анын шамдагай кыймылын, жылдыздуу паанайын таңыркаша тиктеп, тымтырс отуруп калышты. Баятан бери үй ээсинин салкын мамилесинен кысынып отурган Атай сөздү бир чети тамашага чаптырып ырдай баштады:

Келатам Талас жеримден...

Бул жеңем кер маралдай керилген.

Келбеттүү сендей көрбөдүм

Жеңеке Кетмен-Төбө элиңден.

Кеп айтканың калыстай

Келбетин күлүк чалыштай,

Сылыктыгың байкасам

Сыр алышкан тааныштай.

Копшоп койгон дилдедей

Колдорундун салаасы.

Козгоп бир ичти күйгүзгөн
Сурмалуу көздүн карасы.

Борчуктап бозо кайнаткан
Жеңем, ботодой көзүн жайнаткан.
Арактай бозо кайнаткан
Жеңем, алтындай көзүн жайнаткан.

Карадан жибек түрдөп ал,
Кайран жаштын барында
Кара көз жеңе гүлдөп ал.
Калкыңа келген Матайдын
Жеңе, кадырын билсең үндөп ал.

– Кеп эмес бекен!

– Мындай кайнинин кадырын билбеген жеңе кишиби?!
Отургандар дуулашып, жолоочуну жактырып калышты.

Мейман осол болбой калды дегенсип, келин аны жаракер көз карашы менен байкап отуруп, өңүнөн да, сөзүнөн да, үнүнөн да мөөн таба албады. Садырдын аялы өзү да бир айылдын ичинде келбети, билермандыгы жагынан айтылуу келиндерден эле. Бир жолу көрүшкөн жолоочуга андабастан сараңдык кылышынан жана коломтонун боюнда карала-торала болуп отурушунан арданды.

Келин кеселерге мелтирете бозо куюп, Атай менен Акшайымга суна койду да, өзү кереге менен катарлаш жыйылган жүктү оодарып, кара тукаба күрмөсүн, шалы жоолугун сууруп алганда отургандар бири-бирине көз кысышып коюшту. Чоң кесени кылкылдатып жатып, Атай да иш оңуна кеткенин байкады. Күрмөсүн кийип, жоолугун салынып керегенин саканагына кысталган чоң күзгүнү бир аз тиктеп турганда отургандар өз ара кобурашып калышты:

– Буйруса, эми казанды тазалап кетебиз. Баарынын көңүлү Атайга бурулду. Ага төрдө отурган сары мурут-

тун жанынан орун беришти. Акшайымды келин өзүнүн жанына чакырып алды.

– Матай тууган! – Сары мурут ага өтө сылыктык менен кайрылды. – Таласта Атай деген жаш комузчу бар дейт. Атагын угабыз. Билесиңби, чынында кандай?

Кетмен-Төбөгө чейин даңкы жайыла баштаганына Атайдын көңүлү ташкындады, бирок сыр жашыруу оюнан чыккан жок:

– Алына жараша. Мен ошол Атайдан үйрөндүм.

Ал комузчулугун айткан жок. Күү билесиңби деп өздөрү да сурашпады. Сүзүлгөн бозо ыр менен түгөндү...

Күүгүм кире меймандар жай-жайына тарашты. Атай менен аялы гана калды. Аларды: «Бир күн коноктобой жибербеймин» – деп үй ээси кесе сүйлөдү.

Келин кечки оокаттын камы менен жүргөндө Акшайым күйөөсүн жемеледи:

– Жүрүшүң жаман! Мунуңду койбосоң, азабын дагы тартасың го.

– Эмне кылдым? Элдин баары мага ыраазы болуп эле кайтышты го.

– Мен аны айтып жаткан жерим жок. – Аялы анын элге сырын билгизип койгонуна капаланды. – Жулкулдап ырдабай эле тура турсаң ичиң жарылып кетеби?! Матай... Матай дегениң менен Атайлыгың сезилип эле турду. Антип элге шек бергенден көрө Садырдын досумун десең, сени үйдөн кууп чыгышпайт эле го.

– Аның туура. – Атай жасакерленип, кыйшалактап күлө сүйлөдү. – Бирок мен кесик кулакка окшоп, башымды жерге салып отура албаймын. Кезеги келип турганда кантип унчукпайсың! Комуз чертпе, ырдаба дегениң, деги кудайга жагабы?

– Кантейин! Ушундай тоң моюндугуң жаман. Эми кыш-күрөө кирип келди, биерден качсак каякка барабыз?

– Кейий турган эч нерсе жок. Акмын, эч нерседен коркпоймун. Мага жалаа жабам деген Маматты карышкыр жеди! Жаныма күч келсе Фрунзедеги аксакалдардын алдына чейин барамын! Мени менен эч ким эрегише албайт.

Акшайым эмне дээрин билбей убайымдуу отурду. Атай айтканын кылары ырас. Бирок, бир жаман жери, башканын тилине дароо ишенет, көп алданат. Жадаганда, элден чыгып калган Маматка бир жолу алдырбадыбы...

Эшиктен чыккан кобур алардын сөзүн бөлүп кетти.

– Үйдөгү сүйлөшкөндөр кимдер? – Аттан түшүп жаткан кишинин сөзү угулуп турду.

– Таластан келген мейман... аялы менен...

– Тентиреген эмелерди эмне үчүн кондурдуң?

– Ырчы экен? Аты Матай. Сен таанып жүрбө.

– Токтогулдан ашкан ырчы дейсиңби? Ушул убакка чейин Токтогулду да бир кондура албай жүргөндө...

– Сарандыктан деле мүйүзүбүз чыккан жок. Болду эми, кажылдашпа. Меймандар угат. – Аялынын үнү антип чыкканда эри тим болду.

Садыр мурчуюп боз үйгө кирип келгенде Атай тура калып салам айтты:

– Ассалоом алейкум!

Садыр терс карап колун сунду. Атай колун капшыра кармаганда ал жата кала жаздап, «кокуйлап» тыбырчылап туруп, ким менен учурашканын тааныды:

– Атай турбайсыңбы? Ой, досум аман-эсенсиңби!

– Тааныдыңбы?!

– Кечирип кой, мен сени башка кишиби деп ойлодум эле, – Садыр үрпөйгөн мурутун чыйратып, бакырайган көзүн жалжылдатып, досу менен кучакташып көрүштү.

– Сиз Матаймын дебедиңиз беле? – деди Садырдын аялы отурушкандан кийин.

– Матайы кайсы, Атайы кайсы? – Бир аз жайланышып, ал-жайды сурашкандан кийин Атай сырын айтты:

– Жанагы чоочун кишилердин көзүнчө атымды жашырып койдум... Мен качып жүрөм... Бирок ишим ак. Коркпогула, ичиңерде болсун. Мени Матай деп койгула.

Садырдын иреңи бузулуп, муруттары түктүйүп, көздөрү алайды. Аялы дабышын акырын чыгарып, ага ого бетер таңыркап карады. Камаларда качып чыгып, эми «мен мындамын» дегенсип ырдап жүргөнүн кара. Эл Атайды иреңинен тааныбаганы менен, аны ыры менен күүлөрүнөн билишет. Ал ушу жөнүндө айтмак болду. Бирок качкын бечараны капалантпайын деп сабыр кылды.

Садыр элендегени мындай турсун, бөтөн киши жокпу дегенсип, эшикке кулагын тосуп, тамак оорусу кармагансып шыбырап калды:

– Кудай сактай гөр, биздей бечараларды! Ушул убакка чейин ууру кылып, ушак сүйлөп көргөн жок элем...

Атай анын жаны чыгып кетчүдөй алактаганына алгач түшүнө албады. «Бу байкуштарга да кесирибиз тийбегей эле» деп Акшайым үшкүрүнгөндө, Садыр да: «Көлөкөнөр бизге окшогон бечараларга тийбегей эле» – деп күбүрөдү.

Кудай ур, бул ушундай коён жүрөк беле! – Бир кезде ал Таласка каттап жүргөндө «түпкү атабыз баатыр» деп мактанчу эле. Үзөңгүсүн үч кабат кылып, өзү да дүрдүйгөн муруту, бадырайган көзү жана кочкор мурдунун шарапаты менен баатыр сыяктуу сүрдүү көрүнүүчү.

Эми досунун качып келгенин укканда шашкан коёнго окшоп кирерге жер таппай калды. Эшикке чыгып, айланага көз чаптырып, кулак түрүп кайра келгенден кийин да бир топко чейин акылына келе албады. Досун үйдөн кууп жиберүүдөн уялат, жашыруудан коркот... Акырында аялы экөө эшикке чыгып сырдашып, бир акылга келгендей болду. Анткени мурутун сылап коюп, сабырдуулук менен сүйлөдү:

– Кыйышпас дос элек. Мынча келипсиң... Колдон келгенимди аябайын. Бирок бир шарт бар, эч кимге көрүнбө, билинбе, дабышыңды чыгарба. Антпесең сен да кармаласың, мен да... Айыпсыз жерден айыптуу болгонум жакшыбы? Менин да көрөйүн деген күнүм, ичейин деген суум бар?

Атай божурап арыз-арманын козгой баштаган досунун сөзүн бөлдү:

– Менден мынча эмне корктуңар? Бул жерде мени эч ким тааныбайт.

– Тааныбаган менен таластыктар биздин милицияга билдирип коюшат. Анын үстүнө силердин кишилер бул жакка тынымсыз катташып турбайбы! Кой, анын бетин ары кылсын. – Ал өңгөчүн тартып алды да, дабышынын катуу чыкканынан жазганып, эшикке кулак салды...

– Сен эмес, качып жүрүп Керимбай деле кармалган. Өкүматтын укуругу узун!

– Ой, кокуй! – Атай күлүп ийди. – Керимбай ким, мен ким? Ал тап душманы. Мен эмне, ак жеримен айыпталган кедей комузчумун. Ачуум келсе милициянын алдына өзүм барам. Корко турган эч нерсем жок.

Садырдын аялы «коркпосоң эмне качып келдиң» деп сурого умтулуп барып, кайра эмне үчүндүр сөзүн жумшартты:

– Ооба, корко турган деле жумуш көрүнбөйт.

– Эл мени көрөрүн көрдү го. Эми кимден далдалайсыңар!

– Мындан кийин жашырынсаң да жаман эмес. Бүгүнкү көргөндөр сураса Беш-Таш жактагы таякесиникине кеткен деп коёбуз.

Акшайым да «жашын» деп какшап туруп алды. Атай жалгыз өзү каяша айта берүүнү ылайыксыз көрүп, эртең мененден баштап, көздөн далдаа болууга макулдук берди.

Бирок жашырынуу да оңой көрүнбөдү. Күндүз керели кечке Садырдын кампа тамында жатат. Кампасы там сыяктуу болсочу! Дубалы кол менен баксалап тургузулуп,

үстү чыгырканака менен жабылган, ичи-тышы шыбалбай калган. Терезеси жок. Мында Садырдын эгин тегини, керосин куйган челеги; кетмен-күрөк, эски кийим-кече сакталуучу. Жакшы жери, каалгасы кыюусу жок калкандардан сомдолуп гана жасалгандыктан, аралары ачылып, ошол жерден жарыктын шоолалары жана таза аба кирип туруучу. Болбосо, тазаланбай, чычкандардын мекенине айланган жепенин жыт-жыбыры жийиркеничтүү эле.

Атай ушул жерден жай алууга аргасыздан көндү. Алдына чөптөн жана жүгөрүнүн бакалынан калыңдап төшөп, жамбаштап жатты. Алды жайлуу. Караңгылык менен коңурсуган жытын жоготуунун айласы табылбады. Садырдын аялынын бозосу жардам болуп, аны тарс катырып уктатканда гана кампанын азабы билинбей калат.

Аны үй-бүлөсүнө кошуп, Садыр менен сүйлөштүрө турган убакыт – түн.

– Мен үкү болдум, – дейт Атай дайыма тамашалап, – күндүз сыртка чыгайын десем көзүм көрбөйт.

Акырын! – Садыр өз оозун өзү басат. – Тамашанды кой, бай болгур!

Атай түнкү оокатты үйдөн ичет, күндүз эки маал кампада жалгыз отуруп тамактанат. Оокатты Акшайым жеткирип турат. Эртең мененки чайды Садырдын аялы жеткирди эле.

– Чертмегимди алып келип бер. Караңгы тамда ичим бук болуп, өлүп баратам, – деди Атай жалдырап.

Анын көңүлүн кыялбай Садырдын аялы комузун алып келип берди. Акшайым үйдө жок эле, болсо, ал күйөөсүнүн бул суроосун канааттандырмак эмес.

– Акырын чертиңиз? Киши укпасын! – Садырдын аялы эшикке чыгып, кампаны сыртынан кулптап койду.

– Макул! Менден кам санаба! – Башкалардын көзүнө илинип же кулагына чалынууну Атай кудай уруп кааласынбы! Сактыкка кордук жок дейт. Анын мында келге-

нине бир жумага жакын болсо да, Атай экенин жана качып жүргөнүн эч ким биле элек...

Шашкеге жетпей бозо ичүүчү кишилердин баары чогулган. Алардын ичинде баягы сары мурут да бар.

– Матай келдиби? – дешет дайыма алар үйгө кирер менен.

– Жок.

– Аялын таштап кеткенби?

– Балким чангандыр.

Бозого кызыган немелердин ооздоруна ар түрдүү сөз чыга бергендиктен, Садыр менен аялы Акшайымды алар келердин алдында башка үйгө жибереше турган.

Бозо ичүүчүлөр аны да байкашты:

– Матайдын аялы кайда?

– Чакыртып кеткен.

– Эми алар такыр келишпейби?

– Билбейбиз.

– Кап, кайран жигиттин үнү үн эле. Тамашасына канбай калдык.

Алар ошентип, арманда отурушканда алыстан комуздун кыңгыраган дабышы угулду.

– Матай келатат.

– Ошол болуу керек, – дешип отургандар дүүлүгүштү.

Садыр менен аялынын иреңи бозоруп, делдейип отуруп калышты. Бир аздан кийин комуздун күүлөрү ташыган тоо суусунун шарындай шартылдай баштады.

– Матай жакындады. Мына азыр үйгө кирет. Бирок ал үйгө кирбеди.

– Кир-ой! – Узун мурут кыйкырды.

Садыр эсин жыйып, тиги айбанга жаагыңды бас деп айтмакчы болуп, эшикке чыкканда узун мурут артынан жөнөдү.

Эшикте эч караан көрүнбөйт. Комуздун дабышы кампанын ичинен чыккансыйт. Анын каалгасынын сыртында кулпу турат. Садыр айыбы ачылгансып, терс бурулуп кетти. Узун мурут оюнда жаман пикири жок, каалганын

жанына чуркап барып, кулагын тосту. «Эң сонун күү! Ушуну Токтогул чертип отурганын далай көргөмүн».

Мына азыр көздөрүн күлүндөтүп, колдорун ойнотуп отурган Токтогул көз алдына келди. Дабыш басылды.

– Ой, кагылайын, дагы черт! Сонун экен! Ким болсоң да көп жаша!

Чоочун кишинин сөзүн укканда Атай комузга кызып, өзүн ашкере кылганын түшүндү:

– Оңбодум! Баарыдан да досумду өлтүрдүм...

Сары муруттун сөзүнөн кийин бозокорлордун баары жабыла келишип, кампаны сагалашты.

– Ийи, ушу жерге бекинип алган экен го.

– Ээ, Садыр ач эшикти?

– Биз деле угалы. Жалгыз өзүң укканда мүйүзүң чыкмак беле.

– Баса, аны эмне үчүн жаман тамга жашырып койгонсуң?

Садырдын көзү тунара түштү. Өлөт деген ушул. Кесирлүү итти достугуна карабай эле, капкачан кууп жибергенде болмок экен. Ал «ач» дегенсип аялына баш ийкеди...

Атай комузун көтөрүп кампадан чыга келгенде бозокорлор бир боорун көргөнсүшүп, кучак жая кубанышты.

– Бизден далдаланып черткениң эмнең?

– Ээ досторум! Түнү менен жол жүрүп, таңында келдим эле. Силер уйкумду бузабы, – деп кампага уктагам. Ошондо да болбодуңар. Дабышыңар менен ойгонуп, силерге өзүмдөн кабар жеткирейин деп черттим эле.

Ушуну укканда, Садыр эс ала түштү:

– Жообуңа баракелде! – ичинен ошентсе да тигилерге угуза башка сөз айтты. – Беш-Таштан таңында келди. Бүгүн кайра кетет.

– Качан кайрыласыз? – деди бири.

– Ошо бойдон келбейт. Элине кетет. – Садыр мурутун бүлкүлдөтүп ачуулуу сүйлөдү.

– Ошондойбу? – Уккандар шалдырап калышты. Атай кабагым-кашым деген жок. Калыбынча жаркылдап күлүп отурду. Анткени Садырдын караңгы кампасына камалуудан түрмөнүн өзү жакшы эле. Бирок бозокорлор аны жиберешкилери келбейт.

– Эч болбогондо бир жумадан кийин кет. Сен түгүл, Токтогулду да быякка бир келсе, бир аптасыз жибербейбиз.

Атай калам деп айта албайт, антсе досу ыйлаганы турат. А тигилер ого бетер такышат:

– Каласыңбы? Адамкерчиликти билбесең кете бер!

Булар Матайдан убада ала албай жалдырашып отурганда эшиктен дабыш чыкты.

– Ким бар?

– Ой, болуштун үнү экен! Атын алгыла!

Келген киши Жерге-Тал айыл Советинин председатели Абдыраман эле.

«Эми чындап балаа басты, – деди Садыр өзүнчө. – Бул Атайды кармап, туура эле түрмөгө жибертет да, мени кошо кестирет».

Абдыраман суусар тебетей кийген, сыпайкерчиликтүү жигит экен. Ал кирип келгенде баары тура калышып, ага төрдүн төбөсүнөн орун беришти. Алдына чоң кесе бозо коюлду.

– Кана, Матай дос, өнөрүң болсо ташта! – Узун мурут кошполуп койду. Председатель Атайды бир тиктеп койдуду да, жоронун ырчысы го деген кыялда мурчуйду. Мындай балдардын далайын көргөн. Анын мурдун көтөрүшүн байкаган Атай сени эсиңе келтирейин деп «Тогуз-Кайрыкты» баштады.

«Тогуз кайрык» төрт аягы төп келген назик жана лаззаттуу күү. Анын кайруусун кемитип же ашырмак түгүл, дабышын басаңдата чертсе да, мукамы өзгөрүлүп, күү касиетинен ажырайт. Атай мунун сырына жашырынып

жаткандан бери абдан канды. Кампа тамга камалып жатып, ичи бук болгондо сүйгөн «Тогуз кайрыктын» бир-эки кайрымын чалайын деп, акырын дыңгыратып үнгө келтире албай армандуу болгон, катуулап чертүүдөн угулуп калабы деп чочуган. Абдан кыйналган. Азыр бозокорлор ортого алганда «Тогуз кайрыкты» аларга угузуудан мурда өзүнүн сагынганы үчүн тарсылдата кайрыды. Колдору ойносо, муундары кошо шылкылдап, күүнүн алтын бешигине термелгенде үнү да дирилдеди:

Тогуз толгоп кайрысам,
Торгой болот комузум.
Койгуласам капкагын
Кошо чыгат добушум.
Тогуз толгоп черткенче
Токтунун эти бышкан күү
Токтогул тордон чыккан күү...

– Мейман бош келбей калды. – Аны бозонун тама-шакөйүбү деп болжогон Абдыраман ыраазылыгын билдирди. – Кайдан жүргөн комузчусуң? Аты-жөнүң ким?

– Таластан келдим. – Атым – Матай. Анчалык өнөрүм деле жок. Токомдон үйрөнгөнүмдү гана чертип отурам... «Тогуз кайрыкты» жигит күүсү деп атаса да болор эле. Курдаштар, өмүрдүн баасын, жигиттиктин кадырын Токтогулдан ашыра биле албассыңар. Эгер билген болсоңор, Током толукшуп турган жаш өмүрүн ушу күүсүндө калтырган...

Мейман сүйлөп бүткүчө Абдыраман малдаш урунуп, бир жаккы тизесин таяна андан көзүн албай сөз тыңшады.

Ал «Тогуз кайрыкты» Токтогулдун өзүнөн да уккан. Жакшы күү. Бирок ал күүнүн акындын өмүрү менен сиңишкенин биринчи жолу угушу. Абдырамандын көз алдында улуу акын ыр менен күүнүн түгөнбөс кени, бүтпөс сыры сыяктуу элестенди. Акындын сырын жердештери эмне үчүн билишпейт, Таластан келген жолоочу аны кайдан билди?

– Матаймын дедиңби? Укпаган экемин. Таластын кай жериненсиң?

Садыр башына барсқан тийгенсип, шылк этти. Атай шашылбай жооп кайтара берди:

– Колпоч уруусунан.

Председатель мыйыгынан күлдү:

– Таластын колпоч уруусунда Атай деген комузчу бар дешчү эле.

– Мен ошонун бир тууганымын.

Бир тууганың Атай болсо, оңой эмес экенсиң. Баса ошондой го... – дешти отургандар.

– «Атай деген комузчу бала бар» – деп Током айтып калар эле, сен ошонун бир тууганы экенсиң го... – Абдыраман унчукпай ойлуу отурду. Акын менен комузчулар кыйын келет, бири-бирин жакшы билишет, аларды эл да жакшы билишет. Токтогул жалаң Кетмен-Төбөнүн кишиси эмес, бүткүл кыргыздын сүймөнчүгү. Ошондой кишини түшүнгөн Матай да оңой эмес экен»... – деген ойлор анын көңүлүнө чабыттады.

Атай «Мырза кербез», «Арсар күү» жана башкаларды чертип берди.

– Тууган эми үнүңдү кошуп койчу? Атай «Күйдүм чокту» ырдай баштады. Бул ыр Кетмен-Төбөдө да белгилүү эле. Бирок обонду ар ким ар башка ыргак менен аткара турган. Автордун өз оозунан чыккан обон башкалардыкына окшободу. Качуунун кордугун тартып, туулган жерин сагынып, жаштык өмүрүн ыйык көргөн Атай Седептен жаңы гана ажырагансып мундуу созолонду... Колуна чөмүч кармап отурган Садырдын аялы бозо куюуну унутуп, ырчыдан көзүн албай, оозун ачып, жалдырады да калды. Сары мурут кыялы козголгондой ойго батып отурат. Тынчтыкты Абдыраман бузду:

– Мен кайтайын. Районго шашылыш баратам. – Ал Атайга карады. Бүгүн кечинде биздин үйдө бол.

– Азыр Таласка жөнөгөнү турат. Жолдон калбасын, кагылайын! – Садыр андан тезирээк кутулууга шашты. Абдыраман районго барып милицияга билдиреби деп шектенди.

– Таласка кетпейт. – Ал Атайга бурулду. – Макулбу?
– Макул! – деди Атай.

Отургандар ырчы жигиттин калам деп убада беришине ыраазы болушту. Абдыраман кеткенден кийин Садыр досун эшикке чыгарып алып, кеңешин айтты:

– Түшкө калсаң, колго түшөсүң. Ал районго барып милиция алып келет. Илгери Токтогулду эки жолу айдаткан кетмен-төбөлүктөр сени аяшабы. Кач, кач!

– Качканда каякка барам?! Мындан ары каякка барсам да ачык жүрөм. Күнөөм болсо, камашсын. Болбосо мага эч ким тийбейт.

– Дагы айтам...

– Айтып убара болбо!

– Өз убалың өзүңө. Мен достук карызыман кутулдум, – деди Садыр ордуна туруп.

– Кутулдуң. Сенин дооңон мен да кутулдум. Кармалсам да эми айыл Советинин үйүнөн кармалам. Эми мага дооң жокпу?

– Башың соо калса, доом жок.

– Өз күнөөмдү өзүм көтөрөм, сага келгенин кошо ала кетем!

Абдыраман чын пейли менен сыйлайбы же алдап чакырып, айдатып жибереби. Атай үчүн баары бир эле. Ал бир гана нерсеге арманда. Таластан бекер качкан.

Абдырамандын айлы Чычкан суусунун күн чыгыш жагындагы кашаттын үстүндө экен. Бул жердин өзгөчөлүгү бети күзгүдөй тегиз, көк майсандуу жер, баш-аягы 150 гектардай. Бул Кетмен-Төбөнүн кооз, малга да, жанга да эң ыңгайлуу жерлеринин бири. Ошон үчүн бул жерди эзелден бери Садыр, Сейит деген манаптар, кийин алар-

дын тукумдары Рыскулбек, Акмат, Дыйкан, Керимбайлар ээлеп келген. Бул татынакай жерге бөтөн кишинин изи түшпөсүн үчүн ошол 150 гектар аянттын айланасын коргон менен курчатышып, корук кылган. Аны Чоң-Оол деп аташкан.

Чоң-Оолдун этек жагында мурда Садырдын сепили болгон. Азыр анын орду гана калган. Мындагы көзгө көрүнөрлүк бир гана нерсе, Дыйканбайдын ак тамы. Бир кезде бул жерге бейчеки киши жолой алчу эмес. 1928-жылдан бери Ак үй мектеп болгон.

Атай кашаттын башына чыкканда ак мектепти жана анын тегерегинде чуулдашып жүргөн жаш балдарды көрдү. Бир кезде Беш каман мекен кылган жерде азыр жайнаган колхоз айлы. Корук – жалпы элге менчик болгон. Бир кезде чоң мурас боюнча бийлик кылган манаптарга көз каранды эл азыр бийлик жүргүзүүчү айылдык Советти өздөрү шайлап алышкан. Абдыраман Райымбекке окшоп, майда уруудан жана тексиз жерден чыккан кедей. Бирок, тап күрөшүнөн кайнап чыгып, азуулууга алдырбай турган белдүү активдин бири. Мындай жаңы айыл активдерин Атай жакшы билүүчү.

Ал эмне үчүн чакырылганын Абдырамандын үйүнө келгенден кийин түшүндү. Эшиктин алдында кою союлуп, самоору кайнап турган экен. Каалабаган кишисин кыргыз минтип тоспойт. Ушундай кишилерди алдоого болобу? Таластан качкандыгы үчүн күнөөсүнүн үстүнө күнөө кошуп өкмөт алдында маскара болгону деле жетишет. Ал башынан өткөн тарыхты Абдыраманга айтып бермей болду...

Эшикте турган кишилер меймандардын атын алышып, балык жон там үйгө киргизишти.

Там оозгу далисин кошуп эсептегенде үч бөлмөдөн турат. Бири конок үйү, экинчисинде өздөрү жатышат. Эки бөлмөнүн ар биринде бирден керебет жана анын тушунда туш кийиз тартылып, тактайланбаган жерге ала кийиз,

шырдамал төшөлгөн. Башка көзгө көрүнөрлүк байлык байкалбайт.

Кечке жуук Абдыраман өзү да келип калды. Анын соңунан баягы сары мурут менен бир топ айыл активдери чогулушту.

Атай чертти, ырдады.

Эл тарагандан кийин Абдыраман Атайга оюн айта баштады:

– Сен азыр кетпе. Жазга чейин биздин үйдө жүрө бөр. Ушул бөлмө энчиңе тиет. Элди арала, Токтогулга жолук...

– Мен макул болор элем. – Атай кыйылгансыды.

– Бирок?

– Бирок, мен Матай эмесмин, өзүң сураган Атайдын дал өзүмүн. Башымда иш бар. Бир болбогон жалаага жыгылыштуу болуп, качып келгемин.

– Кабарымда бар... Кылмыштуу киши качса, аны коё берет бекен? НКВДга розыск жиберип, сени капкачан кармап кетет эле го...

– Билбейм...

– Билбесең жүрө бөр. – Абдыраман чылым ороп, ойго бата түшкөндөй комузду тиктеп калды. – Болжолу сен арзыбаган ишке туш болгонсуң го?

– Анан эмне? Бир Мамат деген селсаякка кошулуп, иним машак уурдашыптыр. Жалаага мен калдым.... «Камалгандан мурда машак уурдаганы үчүн» деген сөз уят экен!

– Кырсык ошондой болот. Болбосо, ушу сени машак уурдайт дегенге ким ишенет?

Сөзгө ыкласы менен кулак салып, каргашалуу окуяга кейип отурган Абдыраман чоң жаңылык угуп келгенин айтты:

– Мен бүгүн райондун борборунда жүрүп, Таласка барып келген кишиге жолуктум. «Таластан Атай, Мамат деген эки жигит качыптыр, аларды кубалаган деле киши

жок экен. Маматтын аялын ошол айылдын секретары аялдыкка алыштыр» – деген кабар айтты.

Атай өзүнүн артынан куугун жогуна көңүл бурбастан, Маматтын аялын алган Чырымга кыжырланды.

– Жүзү кара!

– Токтой тур! Дагы тамашасы бар. «Маматты бирөө арам ой менен качырыштыр. Апасынын көзүнүн жашы көл дайра. Абдыраманга айтып кой, ошо Тыныбек уулу Мамат деген жигитти көрсө, кайра Таласка жиберсин», – дептир.

– А, Абыш! – Атай күрсүндү. – Маматты карышкыр жептир. Жолдо өлүгүн араң тааныдым... Дагы эмне сөз бар?

– Башка сөз жок.

– Мени да «качпасаң камаласың» деп азгырган Чырым эле. Жүзү кара! Бирок, мени эмне үчүн алдайт?

– Ээ, Атай комузчу! Кишиде ар кандай кыянатчылар болот. Аны кийин билерсиң... Бирок Кетмен-Төбөгө келгениң жаман болгон жок. Ансыз деле келишиң керек эле.

– Келгеним жакшы, качып жүргөнүм жаман. Сага жакса, мен жашырынганымды коюп, Атай эле болуп, ачык жүрөм.

– Мага абдан жагат! Ошент! Мынча келгенден кийин, Кетмен-Төбөнү арала. Бу дагы өз элиң. Тыякта Токтогул атаң бар... Каалашыңча жаша! Анан кеткиң келгенде кетерсиң. Мына үй, алдыңа ат берем...

Атай макул болду.

Ал Жерге-Тал айылдык Советинин төрагасынын бир үйүндө туруп калды.

Кетмен-төбөлүктөр Атайдын аты-жөнүн жана эмне үчүн келгенин сыртынан эле угуп алышкан. Бирок эч кимдин оозунан жаман сөз чыккан жок.

Атай эл кыдырат. Ал Кетмен-Төбөгө ыраазы, качып келгендеги ызалыгы да унутулуп баратты.

Кетмен-төбөлүктөрдүн баары эле комузчуга дос сыяктанып көрүндү. Кай жеринде болбосун урмат менен тосуп алышат. Элге ишенген Атай чакырган жерине кылчактабай бара берет. Бүгүн Коңур-Өгүз тараптан жаңы эле келип, аттан түшкөндө, Абдыраамандын үйүнөн чыккан өспүрүм бала жанына шыпылдап басып келип салам айтты да:

– Сизди чыкырып келдим.

– Каякка? – Атай жообун күтпөй үйүн көздөй басты эле, өспүрүм бала аны колунан кармап калды.

– Тезирээк, жооп бериңиз.

– Каякка? Ким чакырат?

Бу кандай бала дегенсип, Атай анын кара бешмант, боз тумагына чейин көз жүгүртүп чыкты.

– Кара Суунун баш жагындагы айылга... Бери жагына токтобой, коктуну көздөй өрдөй берсеңиз, чоң сарайлуу кыштоого кезигесиз! Сизди ошол үй күтөт.

– Ал кимдин үйү?

– Айтпаймын.

– Эмне үчүн айтпайсың, айтпасаң барбаймын.

– Мага айтпа деген. Барбасаңыз, өзүңүз билиңиз. Өмүрүндө мындай табышмактуу чакырууну укпаган Атай барарын же барбасын билбей ыргылжың болуп туруп калды. Жигит атына минди да, урган бойдон жөнөдү. Аңгыча кызын көтөрүп эшикке чыга калган Шайым: – Ой, сен эмнеге туруп калдың? – деди.

– Атам! Атам, – деп Саада апасынын колунан бошоп, чуркап жөнөдү. Атай кызын көтөрүп, өпкүлөп турганда Абдыраман да үйүнөн чыга калды.

– Ассалоом алейкум! Ат-көлүк аман келдиңби?

– Валејкима салам! Өзүңөр аман-эсенби?

Алар учурашкандан кийин Атай табышмактуу чакыруу жөнүндө айтты.

– Баруудан чочуп турасыңбы?

– Ким билет?

– Мен баланы терезеден көрүп калдым. Тааныш бала. Чакырган үйдүн ким экенин да билип турам... Айылдын үстү жагында бир жыгач уста бар эле... Ошол болуу керек. Бирок ал эмне үчүн жашырып чакыртканын түшүнө албайм...

– Барбай эле кой. Күн батайын деп калды, чоочун жерде каргашаны кайдан деп болбойт, – деди Шайым.

– Бир кеп бар.

– Сөзсүз. – Абдыраман чочуган жок. – Сенин барганың дурус. Жанагы келген бала ишенимдүү кишинин баласы, булар жаман ишке барбай турган немелер...

– Көк бээм да чарчап калды, – деди Атай кыйылгансып.

Сен үйүңө кирип, чай ичип чык. Мен өзүмдүн жоргомду токуп коёюн. – Абдыраман короого кирди.

Атай кер жоргого минип, каптал жолго түшкөндө күн батып калган. Бир аздан кийин кар жаай баштады.

Кара-Суу коңшулаш айыл. Бирок өтө чачкын. Бир катарлары кашаттын алдындагы түздө, бир катарларынын короо жайлары секиде. Ошо секинин майда колоттору бурулуштары бар татаал жер.

Атай ашыгып катуу жүргөнү менен кабарчы балага жетпеди, кар күчөп, ымырт каптады. Каякка барарын билбей калды. Бирок кер жорго мойнун созуп жиберип, ооздукту чайнап, эч жакка бурулбай жана буйдалбай зымырап баратат. Эч нерсе көрүнбөйт. Болжолдуу жерге жеткенсиди. Бирок кайсы колот, сарайы кайсы экени билинбейт. Ар кайсы жерден үргөн иттердин үнү гана угулат. Атай иттин үнүн улап, аттын башын бурду. Карагер жолдон чыкканын сезгендей жүрүшүн акырында тып, тизгин талашпай, ээсинин эрки менен гана жүрүп калды. Баш айлануу башталганын эми көр. Иттин үнүн улап, бет алды жакты көздөй баратканда, үргөн дабыш каптал жактан угулат. Капталга бурулса, дабыш арт

жакта калгансыйт. Чынында иттин үргөнүн улоо деле пайдасыз, балким, таптакыр башка үйгө алып барар. Кимди издеп жүрөсүң десе, эмне жооп кайтармак. Ошентип, ал секи тарапта бир топ убакыт жүрүп калды.

Кар лапылдап жаап турат. Жакшы жери, бороон жок. Эртеден бери жол жүрүп келген неме башы айлангандай бастыра берүүдөн тажап, чарчаганын сезе баштады. Атты бөөдө кыйнабайын деп, тизгинин жыйып, ойлонуп тура калды. Өпкөсүн кагып, солуктаган карагерди аяп, кайра кеткиси келди. Бирок табышмактуу кишини ойлогондо дилгирилиги кармап, сабыр кылат. Илките бастырып, бет алды келатканда карагер кулагын тикчийтип токтой калды. Ат бир нерсени сездиби дегенсип, Атай демин ичине алып, кулак тосту. Эч нерсе билинбейт. Дагы илгериледи. Кайдандыр бир татынакай үн кээде угулуп, кээде жоголот. Ышкырыкпы, ыйбы, ырбы? Айтор ийа-ий дегенсиген мукамы кээде угула калып, кулактын мазасын алат. Ушул үндөн ажырабоо үчүн өйдө-төмөн бастырып жүрүп, анын чыккан жагын байкады да, ошол тарапты көздөй ашыкпай бастырып отурду. Кар да акырындап басаңдап, суйдаң туман арасынан ай шооласы булаңгыр тартып көрүнө баштады.

Жүрө-жүрө үн темир комуздуку экени байкалды. Атайдын көз алдына чогулушуп комуз кагышып отурган кызкелиндер келе калды. Балким, бозоюн эстеген селки же алыска кеткен жубайын күткөн келиндир. Өмүрдүн өткөн бир учуру жүрөгүн козгоду. Талас... чоң саз... Седеп жеңеси менен токойду көздөй сейилге чыкчу эле. Ошондо Атай аркасынан акмалап барып адашып калганда, темир комуздун жылаажындуу ыргагы аны кайдан да болсо таап берчү эле... Жаштык, махабат өз кезинде сонун экен го. Анын баары кайрылбас сапар кетти десе жүрөгү дале опкоолжуйт... Үн басылды. Бирок ал утурлап бара берди. Бир аздан кийин темир комуз кайрадан тилге кирди.

«Күйдүм чок»... Атай ат үстүнөн кулап кетчүдөй эңги-деңги болуп, ээрдин кашын бек кармап, үндү жан-дили менен тыңшады. Байкуш Седеп темир комузду ушинтип кагуучу эле. Бул ким? Ошол байкуштун өзүбү? Же «Күйдүм чокту» билген дагы бир армандуу бечарабы?

Атай атын ылдамдата бастырды. Эми алдынан бир душман кылыч кармап чыга калса да, токтобоочудай кайраттуу. Бет астынан киши да, үй да көрүнгөн жок. Бир түп дүпүйгөн бадал кезикти. Комуздун дабышы басылды. Тумагын баса кийген, кара ичикчен киши бадалдан чыга калып, – Сен кимсиң? – деди.

– Мен жок издеп жүрөм. – Атай муңайымдуу үшкүрдү.

– Качантан бери? – Баягы дабыш кыздын үнүнө айланды.

Эмне үчүндүр Атайдын жүрөгү зырк дей түштү. Көзү ымыр-чымыр болуп баратты:

– Седеп!.. Седеп! Сен болуп жүрбө? Ой, тобо, мен кимдин үнүн уктум?

– Жаңылган жоксуң, Атайжан!

Ал аттан кулап түштү... Седеп денеси калтырап жүрөгү бүкү-дүкү болгон Атайды сүйөп, маңдайынан өптү. Тил күрмөөгө келбейт. Арадан он жылдан ашуун убакыт өткөн... Дайынсыз жоголуп, арбак сындуу түшкө кирген Седеп капчысынан табылды.

– Ырас эле Седепсиңби? – Колунан чыгып кетчүдөй Атай аны бекем кучактаган.

– Ишенбей турасыңбы?

– Бул түш эмеспи? Муңдуу темир комузун, жибектей үнүң, маңкайган ак бетиң, ысык демиң баягы эле, сен Седепсиң, ыраспы, ыя? Седеп элесиң!

– Ооба түш эмес. Түштөн да мүшкүл иш!.. Кыбыладан соккон суук шамал карагандын бадалын дуулдатканы жана тизгини каңтарылган жоргонун суулугун чайнап, жер чапчылаганы гана угулат. Кең асман бетиндеги ай

жашынмак ойногон балача булутка бирде жашырынып, бирде жарк этип күлүмсүрөйт.

Атай Седепти кучагынан жибербей, ай жарк эткен сайын бактысына ишенбегендей анын дидарын тиктейт.

– Сени бул дүйнөдө жок го деп ойлогомун.

– Ишенемин. Ошонун деле жакшы болуптур, эгер менин мында экенимди билсең, издеп азапка түшөт элең, балким, чатак ырбап, кан төгүлүүгө чейин барат беле?

– Баарына даяр элем!

– Дагы эле баягы бойдон экенсиң! – Седеп булуттан чыккан ай өңдүү жаркырап кулду. – Сени, жадаганда, жактаганыңды бербегениңе чейин жакшы көрчү элем... Түк өзгөрүлбөгөнсүң. Иреңиң да бала күнүндөгүдөй, айырмаң эле чырымтал жүнүң жетилип, балтыр этиң толуп, баралыңа келгенсиң, баланын атасысың.

– А, сен жоолугуң эле болбосо, кыз күнүндөгүдөй көрү-нөсүң!

Турмуштун нечен кыйын ашууларын ашып, кагылып, согулуп, кыялдуу жаштыкты жөнөтүп, токтоо мүнөз ата-эненин курагына жетишсе да, эриксизден бөлүнүшкөн немелер капилеттен кошулушканда керээздүү кептен башташпай, капкачанкы өтүп кеткен махабаттын сөөлөтүн эстеп, өздөрүн бактылуу сезишти. Бирок Атайдын акыркы сөзү чын жүрөгүнөн айтылса да, Седеп үчүн тамашадай угулду. Кыз доору кайда калды? Өмүрдүн кубанычы ошо менен кошо кетпедиби! Эми ал өзүнүн бакытын унутуп, бала-чакасынын гана келечегин тилеп калган эненин өзү эмеспи! Бирок жүрөк жалыны суубас жигит аны кайдан түшүнсүн! Тек, беш көкүл селкисин сагынганда көргөн уланча жүрөгү элп-желеп.

Сөздү Седеп баштады:

– Мен баягы Седеп эмесмин. Очор-бачар катынмын, төрт баланын энесимин.

Кыял менен алпурушуп отурган Атай аны кучагынан кандайча бошотконун өзү да байкабай калды.

Сүйгөн селкисинин оозунан чыккан сөздөр жигиттин ысык жүрөгүн кышкы желдей суутуп баратты.

– Кетмен-Төбө конушум. Кудай эми мага ушу конушумду кут кылсын! Бала-чакамын кубанычын көрсөм, бакытым ошол. Сен да бала-чакаң менен бактылуу бол!

– Токточу! – Уга берүүгө Атайдын жүрөгү чыдабады. – Сен эмне деп жатасың? Антпечи! Өмүрүң гүлүн кага элек, өзүң эле азармандан безарман болуп жатасың.

– Сен мени өзүңдөй көрбөчү! Сен таптакыр башкача жаралган жансың! Мен өмүрүмдөн кечкемин. Эгер жыл айланбай төрөп койбосом, күйүттөн эле тындым болот элем... бала үчүн гана жашап жүрөм.

Анын сөзү Атайга эми гана жетти. Өлүп айрылбайм деген кишисинен тирүүлөй ажыраганы ушул эмеспи! О, ташбоор тагдыр! – ал кар чеңгелдеди.

Седеп баягыдай эле салкын кандуулук менен сүйлөй берди:

– Сени чакырган сеbebим, жоголгон бактымды таап, сени да бактылуу кылайын дегеним эмес, башка... Кетмен-Төбөгө келгениңди капкачан укканмын. Жолугуунун амалын таппай жүргөнмүн. Бул жерден дос да, душман да таптың... досунду билесиң, душманыңды билбейсиң.

Турмуш, турмуш! Баарыдан мурда өмүрдүн кубанычы болгон ыр, махабат, достук жөнүндө гана таңдайлашууну ойлогон Атай кээде аргасыздан гана ушак, таарыныч, эрегишүү деген жексур нерселерге алагды боло турган. Талас-тан кеткенде эми ошондой балаадан кутулдум го деп ойлогон. Бирок Седептин сөзүнө караганда, каргашалар анын артынан кууй келгендей. Балким, Кетмен-Төбөгө андан мурда соккон жел менен илээше келгендир.

– Алар ким? – деди ал тиштенип.

– Билбейсиң.

– Атын эле айтып койчу, чыдабай баратам.
– Атасам, Кестибай менен туугандары. Билдиңби!
– Өмүрүмдө көргөн киши эмес. Андай неме дүйнөдө бары-жогун да билбеймин. Мен ага эмне күнөө кылыптырмын?

– Сенин күнөөң махабатың, үнүң, тилиң.

– Ээ, секет! Бирөөгө күнөөлүү болбоюн деп жүрөгүмдү сууруп, кекиртегим менен тилимди кесип таштайынбы? Бул эмне деген кыянатчылык!

Седеп ичигинин жакасын кайрып таштап, ыркырап соккон желге төшүн тосо:

– Кетмен-Төбөдө Жоробай деген бай болот. Ал менин атам менен эски тааныш экен. Келип-кетип жүрүп мага көзү түшүп, атама кудалашуу үчүн арачы салат. Атам макул болбойт. Экөөнүн ортосунда эрегиш башталат да, Жоробай жигиттерин тымызын жиберип, жылкынын камбар атасы Жибек жалды үйүрү менен уурдатып алат...

– Жүзү кара! – Атайдын көзү чакчая түштү. – Абдыракманды өлтүрүп, Субандын малын талатууга себепкер ошол Жоробай экен да. Ал азыр тирүүбү?

– Сабыр кыл! Бул бир эле чети. Анын дагы бир кыянаттыгы бар. Кийинчерээк сен эр жеткен кезде Райымбек болуш экөөң атамды кыстап, сен мага үйлөнмөк болгондо атам Кетмен-Төбөгө киши жиберип, мени Жоробайдын уулуна өңөртүп жиберешет.

– Жүзү кара! Бизге башынан бери жармашкан ушулар турбайбы. Айтчы, ал тирүүбү дейм? – Атай аны колдон кармады. – Мен аны тирүүлөй мууздайм.

Седептин каны ташкындап, күйүттүү жүрөгү күйүп-жанган менен манжалары мупмуздак экен. Атай анын салааларын кыса кармап жооп күттү.

– Ашыкпа, сен Кетмен-Төбөгө качып келдиң. Муну элдин баары жакшы билет. Эртеңби, бүрсүгүнүбү, айтор, жакында сени калың эл алдында маскара кылуу

үчүн камынгандар бар. Ачыгын билбейм... Айтор колу-нан келсе, Кетмен-Төбөдөн кубалап же набактыга отургузушат. Ушуну укканда кантип чыдап жатам. Жанагы баладан салам-дуба айтканымдын себеби ушул. Сак бол, Атаке, эч нерсени кенебеген неме элең. Ылаажы болсо кайра Таласка аман-эсен кеткениң дурус.

– Азыр мага жамандык издеп жаткандар ким? Ошону айтчы?

– Менин күйөөм Кестикбай.

– Кестикбай... Ошол уурудан коркуп, айылыма кетүүчү менминби?

– Мен сени коркот деп жатканым жок. Жалгызсың. Сенин жашырын душмандарың көп. Байкоосудан алдырып койбо деп жатамын. Эсиндедир, мени да душмандарыңа андоостон алдырдың. Мен ал кезде жаштык кылып, колго түштүм, болбосо, азыркыдай дасыгып калган кезим болсо, далайынын жазасын колуна бермек элем.

Атай тура калды.

– Көрсөт үйүңдү, Секебай! Азыр эле мууздап салам! Абдыракмандын каны, экөөбүздүн махабатыбыз үчүн!

– Үйүм жашырын эмес. Көрсөтөр элем. Бирок кан төгүү сенин кесибиң эмес... Сен ага бара албайсың...

Жаш өмүрдү өксүтүп, азыр да кыянаттыгын улантып, далайдан бери каргаша болгон кишиге кыжыры келип, чайнап жибергиси келет.

– Кагылайын Атай! – Седеп аны колдон тартты. – Мен баягы эмесмин десем, мени тирүүлүктөн түңүлгөн экен деп ойлоорсуң. Жок, андай эмес. Мен өмүргө тойгон кишимин. Менин махабатымды чаңкаганда кандырган жалгыз гана сенсиң. Мен өмүрүмө ошо сени менен өткөргөн аз гана күндөрүм үчүн ыраазымын. Мындан ары сага кыйышпас курбуң, тилектешиң болуп кала берем. Сен жалгыз эмессиң. Дагы бир мыкты досуң Абдыраман! Ошого ишене бер. Ага эл да, өкүмат да ишенет.

Кош, эми далай убакыт өттү. Мени издешип келип калышпасын!

– Сенин эриң Кестикбай жыгач устабы? – деди Атай оюна бир нерсе түшө калгандай.

– Жок. Соодагер! Мен жыгач устанын үйүнө идиш жасатуу үчүн келип, эрим шектенбесин үчүн сени ушул жерге чакырттым... Күн туман болуп, кар жааганда сени адашабы деп чочуп, үстүмө устанын кийимин кийип, баятан бери дөңгө чыгып, комуз кагып, жолуңду тосуп жүрдүм. Эми менин эң акыркы сөзүмө жооп бер, мени ыйлайт экен деп алдаба. Мамат кайда? Таластан удаалаш чыккан экенсиңер, кабарын билишиң керек.

Атай үшкүрүнүп, койнун ачып, түгөйүнөн ажыраган жалгыз алтын сөйкөнү жарк эткизип сууруп чыкканда Седептин көзүнөн жашы мөлт этти.

– Тагдыры ушундай экен! Бирге жүрөлү десем болбой, апасы Маматты менден бир күнү мурда качырыптыр...

– «Шордууга шорполуу аш жакпайт» деген ошол. Аны сага кошуудан чочуганы, Седептин кабары билинип калат деп арамзалык кылганы... Арамзалыктын акыры ушу... Сөйкөнү кантип таптың? – деди Седеп.

– ...Маматтын сөөгүн кызыл тебетейинен тааныдым... Корумдап көөмп, таягымды алайын деп эңкейсем, ушул сөйкө тикенге илинип турган экен...

Седептин жашы көлдөдү. Атай аны соорото баштады.

– Седеп, жүрөгүң таза, акылың тунук, баягы эле бойдон экенсиң. Турмуш сени майтара албаптыр... Айрылуу оор, өтө оор. Мындай каргаша бизден мурун да болгон, кийин да чыгар... Тилекке жетпесек да, өмүр бою тилектеш болуп кала бергендигибиз сенин гана асылдыгың. Мен ушуну үчүн да тагдырыма ыраазымын. Сен мага береки айга окшоп, өмүрүмдү жаркыраткан жарыксың! Кош!

– Кош!

Седеп терс бурулган бойдон артына кылчайбай колотко бурулду.

Суукка чыйрыккан ат тынчыбай жер чапчып, тыбырчылап турган экен. Ай эңкейип калган..

Атай атка мингенде көз алдында Седеп, Абдыракман, Субан, Жоробай, Кестикбай... Таластан эмнени көрсө, Кетмен-Төбөдөн ошону көрдү. Аны досторунун да, кастарынын тамырлары тутумдаш сыяктанды. Оюна ар түрдүү нерсе келген неме каякка баратканын болжогон жок, кер жоргого чайпалып, бет алды жүрүп отурду. Качан гана алдынан иттер үрүп чыкканда, капысынан Жоробайдын торуна туш келгенсип, селт этти.

– Бу кайсы айыл. – Жанагыдай эле секиче, төбө чачы дүркүрөдү. Каңкылдап жарыша келген иттер жанына келгенде эмне үчүндүр, куйругун шыйпаңдатышып, эркелегенинен улам гана жүрөгүн басты. Төмөн жагында шаркырап агып жаткан Чычкан суусун дабышынан тааныды.

Карагер жорго туура мамысынын жанына келип токтоп, окурана баштады.

– Үнүңөн кагылайын! – Атай жерге түшүп, кер жоргонун көкүлүн сылады. – Акыл-эсинен адашкан мен байкушту кор кылбай, үйдү таап келгениңе ыракмат! Эңе да ыракмат! Кичинекей нерседен бери алдын ала ойлогонун көрчү! Кетмен-Төбө жериңен да, элиңен да айланайын!

Береги кырка тоонун ары жагы Талас, бери жагы Кетмен-Төбө. Мобу шаркырап аккан Чычкан суусу башталган жылганын аркы бетинен Таластын Чычканынын суусу башталат. Эки тараптын ошондой эле тушташ Туз-Ашуу, тушташ Беш-Таш деген жайлоолору бар. Жери да киндиктеш, эли да киндиктеш.

Атай ойго батып отурганда ичигин желбегей жамынып Абдыраман туруп келди. Ал уктабай жатканбы же аттын дабышы менен ойгонуп кеттиби?

– Жата бер! Атты өзүм жайлайм!

– Жок, мен эле тууралайм. Колуман келбейт дейсиңби?

Абдыраман кой деп айтпай, кампадан калың жабууну алып келгенче, Атай жоргону жайдактады. Ээси ага жабуу жаап, ооздугун чыгарып, таң ашыруу үчүн аса байлап:

– Жаталы! Сөздү эртең менен сүйлөшөлү, – деди Абдыраман.

Сонун кабарларды досу менен бөлүшүүгө дилгирленип турган Атай аргасыздан өз бөлмөсүнүн эшигин аттады.

* * *

Кетмен-Төбөнүн аба ырайынын бир өзгөчөлүгү жайкысын ысыгы, кышкысын суугу күчтүү. Бир көргөн киши бу тегерете тоо менен курчалган ойдуң жерди кышында шамал тийбеген ылымта деп божомолдоого мүмкүн. Тетирисинче, бул ойдуңдун шамалсыз күнү аз болор, анткени, тоо жели туш-туштан согуп турат. Эгер кең пейилин карматса, кыштын кычыраган чилдесинде да шамал сокпой, күн чайыттай тиет.

Бүгүнкү базар дал ушундай күнгө туура келди. Кичинекей кыштактын ортосундагы аянтка эл жык толгон. Ар кайсы жерде байланышкан аттар, өңгөчүн тартып айкырып турган эшектер. Ийнине куржунун асып, колуна таяк кармаган жөөлөр да көп.

Базардын бир бурчунда жүгөрү, арпа, ун. Буттап саткан киши жок, ар бир каптын үстүндө кесе же чай чыны. Алуучулар кеселеп, чакалап гана алышат. Базардын бул тарабында соода мээлүүн. Талкан, жүгөрүнүн бадырагы жана бозо сатылган тарапта эл кыжы-кыйма.

Кишилердин баары иши менен алагды, өз ара кыжыкужу. Ушунча топтун ичинде чокчо сакал бышмыйган сарала киши тумагын түшүрө кийип, тумшугун ак тондун сеңселген кара жакасына катып, топту аралап тын-

бай басып жүрөт. Сатыктагы малга жана азык-түлүккө көңүл бурбайт, бирөөнү издегенсип, ар кимдин иреңине көз чаптырат. Ал бир-эки кеседен бозо ичишип, базардын ичин жаңы гана аралап келатышкан Абдыраман менен Атайдын дал бет алдына чыкканда, терс бурулуп тура калды да, алар жанынан өткөндөн кийин артынан акмалай басты. Бул бышмыгый сары Жоробай уулу Кестикбай эле. Анын кабарын Седептен уккандан бери Атай «жолукса мага көрсөтүп кой» – деп, Абдыраманга дайыма эскертип жүрчү. Мына жолугушту. Бирок Атай түгүл, тааныш Абдыраман да аны байкай албады. Кестикбай тиги экөө элдин арасына барып токтогондо гана кайра артына бурулду.

Кестикбай өз уругунун ичиндеги мыкты киши. Колхоз уюшулардын алдында малын аябай союп, сатып жана туугандарына, дос, тамырларына таратып берип, өзү «орто чарбамын» деп колхозго кирген. Ошондон бери колхозду жарытпаганы менен тийип качып иштейт, айтор, жалкоо деген атакка чалынган жок. Жашырган малы, күткөн дүйнөсү көп болгондуктан, турмушу али мыкты. Ал турсун, айылдагы бир катар кедейлерге, атка минерлерге марттыгын көрсөтө коёт. Ошондуктан кээде аларга да тили өтөт.

Бүгүнкү базарга Атайдын келерин ал тыңчы аркылуу үч күн мурда уккан жана жолугушууга камданган. Өзү турган колхоздун бригадири, ичкиликти сүйгөн дардаңпос жигит Кестикбай алып берген бир челек бозону жоро-жолдошу менен бир бурчта ичип отурушкан эле. Ичтери ысып, тамаша таппай отурган немелер «Атай келди» деген сөздү угушканда орундарынан жабыла турушту.

Бригадирдин иреңи майланышып, кара пальтосун топчулана, беркилерди жайгарып койду:

– Алабармандабагыла. Өзүм эле ээрчитип келем.

Кестикбай чакырылган кишилердин келишин сыртынан байкап турду да, алар бозочулардын катарына кошулганда, ашкананы көздөй жөнөдү. Өңчөй жаштар кундуз жакалуу ичик кийген, багалчак бойлуу кара тору келинди ортого алышып, тамак жешип отурган экен.

– Жүргүлө! – деди Кестикбай эшиктин алдына туураланып тура калып.

Тигилер алдындагы оокатын ташташып, жүрүп баратканда официантка бирин этектен алды:

– Акчаны төлөгүлө!

– Акчаны мен төлөйм. – Кестикбай койнунан дыңкыйган кара капчыгын сууруду. – Буларды коё бер...

Кара тору келинге ээрчиген топ туура эле Атайлардын үстүнө келип кошулду.

– Келгиле! Келгиле!

Атай эч нерсени байкаган жок. Абдыраман аны ийни менен түртүп, келинге карай көзүн кысты:

– Ырчы жана комузчу келин. Кеп бар экен... Сени менен айтыштырмак го. Муну уюштурган ким?

Аны Атай кайдан билсин! Балким, келинди жөн эле бозо ичүүгө чакырышкандыр. Атай айтышуу жөнүндө ойлонбой, колундагы кесени келинге сунуу үчүн ордуна турду:

– Кыздын кырк чачы улуу дейт. Кесени жеңемен баштайлы. Таанышуунун алды болсун!

– Кайним, таанышууга ашыкпаңыз! – Келин кесени алып жатып, кашын кагып койду. – Кургак тааныштыктын кереги эмне? Бозонун угутундай ашып-ташып турган тамашалуу тааныштык жакшы эмеспи!

Күлкү дуу көтөрүлдү. Кестикбайдын тапшырган кишилери баятан бери Атайдын куудул сөздөрүнө алагды болушуп, «келинди гана сүрөйлү» деген убаданы унутуп баратышты.

Сейилкан деген ырчы жана комузчу келин ушу. Өзү тектүү жерден чыгып, тектүү жерге бүлө болуп, эски адат

боюнча кайын ата, кайнагаларынан корунуп жүрүп, өнөрүн анча арбыта албай калган. Кийинки жылдардан бери уялар кишилеринин көбү керт башын ала качып, туш-тушка тараганда Сейилкан да колхозго кирип, курбуларынын арасында аздап эрмек боло баштаган... Бүгүн Атай менен беттешерин ал жакшы билүүчү. Аны мейман комузчунун биринчи көрүшү. Анча-мынча ырчыларды оюн-чындын ортосунан жеңе жүргөн келин оюнкараак жигитти чындасам койбойм го деп болжоду.

Айтышуу тууралуу ырчылардын арасында ар түрлүү түшүнүктөр бар. Кайсы бирөө айтышкан кишисин жеңүүнү ырчылыктын негизги белгиси катары эсептешет. Ошондуктан, аны жеңүү үчүн кемсинтүү, кордоого чейин барышып, кызыганда уят-сыйытты да унутуп, оозуна келгенин оттоп кетишет. Кайсы бири айтышууга башкача карайт. Эрегишкенди капилеттен сөз таап, нускалуу пикир айтуу менен жеңүү керек дешет. Мындайлардын көрүнүктүүсү Токтогул. Айтышуунун жөнү ошондой экенин башкалар да танбайт. Бирок «күлүктөн күлүк чыкса төрт аягы тыбырайт» болуп, күч келгенде, бири-бирин шылдыңдап, элге күлкү кылуу үчүн бу жобону тепсеп кетишет. Кайран акындыкты кор кылышат. Токтогул да далайлар менен айтышкан. Бирок антип абийирден кетишүүдөн көрө нааданга сөз коротпой чыга берүүчү.

Токтогул айрыкча аялдар менен айтышууну жактыруучу эмес. Аялдан чыккан ырчылар өтө сергек жана кылдат келет да, талылуу жерден кармайт. Алар менен кармашуу үчүн урунттуу учурлар эркекке табыла бербейт. Ошону үчүн Жеңижок өңдүү чоң акын да, шашканда аялды кордоп, элди күлдүрүү менен гана жеңүүчү. Калык да аял менен айтышууда Жеңижоктун жолуна түшкөн.

Ушул жөнүндө Токтогулдун Алымкулга «Балам эч качан аялдар менен айтышпа», – деп айткан насааты Атайдын эсинде эле.

Улуу устатынын сөзүн унутпаса да, азыркыдай кыс-талыш жерден кокустук чыкса кантет? Эгерде айтышуу башталса, кара көк болуп кармашпай же абийирин төгүшүп элге шылдың болбой эле, кытыгылуу жай сөз менен чымчылашып отуруп, элди күлдүрсө болбойбу! Буга айтышкан аял да, эл да жок дебес...

Баш кошушкан эки топ бир-эки кеседен бозо ичишкенче аларды эл курчап калышты. Арадан бирөөнүн сөзү бөлүнүп чыкты:

– Карап отурбай эки өнөрпостун тамашасын көрөлү. Кана баштагыла!

– Туура айтат. Мындайда ырдашпаган качан ырдашат?

Бозо ичкендери да, ичпегендери да дуулдашып Атай менен Сейилканды карашты. Илбериңки эки жигит экөөнүн алдына отургуч алып келип бергенден кийин алар комуздарын кармашып, теке-маңдай отурушуп калышты. Сейилкан бир жеңин көтөрүп койду эле бир келин, экинчи жеңин көтөргөндө экинчи келин артынан келип, ичигин чечип, аркасында турушту. Кыска күрмөчөн болуп, билектеги кабат-кабат билеригин шалдыратып, оңдонуп отуруп, тамагын жасап, комузунун кулагын толгогондо эл кубаттагандай күлө багышты. Сейилкан күү чертишүүнү коё туруп, эң мурун ыр менен күч сынашмак болду:

Ашуу ашып, таш басып
Шашкан жигит сенсиңби?
Акылынан адашып,
Качкан жигит сенсиңби?
Дабан ашып, таш басып.
Шашкан жигит сенсиңби?
Тобосунан жаңылып
Качкан жигит сенсиңби?
Көк байтал миндиң буудан деп,

Атайым, көчүп келдиң тууган деп.
Көп жыйындын ичинен
Мен айтпайын урган кеп.

Ак байтал миндиң буудан деп,
Атайым, качып келдиң тууган деп,
Алты сан жыйын ичинде
Аша айтпайын урган кеп.

Жылмайышып турган кишилер күлүп ийишти. Келин ырды кээрдүү баштап, арасына тамашалуу сөз кыпчышы бекеринен болгон жок. «Эркек менен айтышканда бетинди ачып алуу үчүн уяттуу сөздөрдөн баш тартпа» – деп, бирөөлөр бышы кулак кылган окшойт.

Жаракөр Атай кайрылчы,
Жалпы журттан ийменбей
Чабыттап кайда жүрөсүң
Жаныма жакын бир келбей?

Кайрылчы Атай көрөйүн
Калың журттан ийменбей.
Качып кайда жүрөсүң
Кашыма жакын бир келбей?
Карагай найза колго алып,
Качырап болсоң эр мында.
Калк чогула келгенде
Кара көз жеңең мен мында.
Катынча качып уялбай
Катарым Атай, кел мында.
Түпөктүү найза колго алып
Түртүшөр болсоң кел мында.
Түн-күн тынбай сайраган
Түгөнгөн жеңең мен мында.

Түйтөктөп качып уялбай
Түгөйүм Атай, кел мында.

Ырдын акыркы кайруусуна келгенде бир топ киши кыйкырып «бали» дешти. Аңгыча топтун арт жагында кайыш пальто, кара тумак кийип турган узун жаак, кызыл жигит кыйкыра сүйлөдү.

– Сейилкан, сен эле ырдай бересиңби же жаныңдагы кишиге кезек бересиңби?

Келин комузду такылдата чертип келип, да бир эки сап ырдап туруп, кезекти Атайга берди.

Атай да ичигин чечип таштап, күрмөчөн болуп, эки жеңин карысына чейин түрүнүп, колдорун ойдолотуп күү башын кайрыганда элдин оозунан күлкү тарап, бардыгы сабырлуу карап калышты. Ошондо Атай жүрөктү козгогон коңур үнүн кээде созуп, кээде буулуга түшүп муңкантип, ырдай баштады:

Аймалай согуп жел турса,
Айткым келет эл турса,
Айтпай да кантип коёюн
А жанымда ак көйнөк жеңем бир турса
Айтып Атай буткөнчө
Бул жеңем алдастабай тим турса!
Эмесе, калк чогулуп жайнаган,
Катарлап бээ байлаган.
Калба деген наамы бар
Төрүм алыс калды эле.
Калдайып жаткан кең Талас
Жерим алыс калды эле.
Каргадайдан бир өскөн
Теңим алыс калды эле.
Караңгыда барганда,
Капшыттан колду салганда,
Кайран Атай келди деп

Кадырды билчү Кара көз
Өзүндөй келин алыс – оо, калды эле ий-ий

Эл дуу күлүштү. Эми ал эки көзүн келинден айырбай
боздой берди:

Көчөндүн башы көркөм тал,
Көркөм тал көрсөң кыйбай жүр.
Көчүп келген Атайды
Жеңе, көңүлүң менен сыйлай жүр.
Эшигиң алды эки тал,
Эки тал көрсөң кыйбай жүр.
Элиңе келген Атайды
Жеңеке, эсиңе алсаң сыйлай жүр

Кайыңга чыга карагын,
Кайрып чачың тарагын.
Качып келген Атайдын
Жеңеке, катуу ишине жарагын.

Белеске чыга карагын,
Беш көкүл чачың тарагын.
Безеленген Атайдын
Жеңеке, бир ишине жарагын.

Кадырды билер жан жеңем,
Качты деп менден баштадың.
Карагай найза өңөрүп
Капшытыңа мен барып
Качырап болсом качпагын...

Кыраан-каткы күлкү. Атай тамашага чаптырып, элди
каткыртып, келинди басмырттатып баратканын көргөндө
алиги жигит дагы үн салды.

- Бали, экөөң тең мыкты экенсиң. Ракмат, жетет!
 - Сейилкан, кайрып жибер! Черт. Өлбөгөн жерде кал!
- Туш-туштан кыйкырыктар чыкты.

Келин комузунун кулагын толгоп:

- Карамолдонун «Насыйкатын» – деди.

Келиндин ыр башташынан да, күү башташы салмактуу. Карамолдонун аты угулганда эле Атай оңой жоо менен беттешпегенин түшүндү. Таластыктардын жана кетмен-төбөлүктөрдүн бир катары Карамолдонун кабарын жакшы билишчү. Анын өзүн көрө албай жүргөндө, ошо кишинин таалимин алган келин менен кезигишүү да чоң сыноо эле.

Сейилкан колун жумшак шилтеп, терип черте баштады. Күңгүрөнгөн күү комуздан чыкпай эле келиндин өзүнүн жүрөгүнөн чыгып, ага колундагы кош билериктердин дабышы кошулгансып угулууда.

Атай күүнү да, чертишин да өз ичинен жогору баалады. Келин Карамолдонун же карындашы же айылдашы болсо да, таасын үйрөнгөн экен. Бул күүнү мындан ашыра чертүүгө мүмкүн эмес.

Адатта Мураталы, Токтогул, Жантакбай, Ниязалы, Тайтеке өңдүү комузчулардын бүткөн күүсүн эч ким жакшырта албайт. Ошолордун өзүндөй кайруунун өзү чоң өнөр. «Насыйкат» да ошолордуку сыяктуу күү эле.

«Насыйкатты» Атай да жакшы чертчү. Бирок келинге жооп иретинде Карамолдонун вариантын кайрый баштады.

Комузду колго алып, колун ойдолотуп киргенде эле эл жандана түштү. Чертиши башка болгону менен күү баягыдай эле... Атай көпчүлүктүн көңүлүн шамдагайлыгы жана чеберлиги менен гана бөлө алды.

Эки комузчу Токтогулдун күүлөрүн, өз күүлөрүн да кайрышты.

Кетмен-төбөлүктөр күүгө кумар эл, алар Токтотулдун салтына каныгып калышкандыктанбы же Атай аш-

кан чеберчилиги менен арбап кеттиби, аны таңыркануу менен угушту. Аңгыча топтон бирөө баркылдады:

– Буларды чертиштирбейбиз... Кайра ырдашсын! Сейилкан, аянба!

Булгаары пальточон жигит ортого чыкты да, сумсайып, колун шилтей сүйлөдү:

– Силердин оюңарча кан базарда жигит менен келин абийирден кетишип, жаман тилдерин агытышса, силердин моокуңар канат экен го уятсыздар! Болду, айтыш токтолсун.

Атай комузун токтотту. Бет маңдай жагында Абдыраман «иш жакшы болду» дегенсип, маңдайы жаркылдап турган экен.

Эркек, аял, орус, кыргыз, өзбек, уйгуру болуп тирелишкен калың эл кол чаап жибершти. Ошончо көпчүлүктүн ичинде эки жагына элеңдеген бышмыгый кишини Атайдын көзү чалды. Ал ачуулангандай топту жөөлөй аралап, бир милиционердин жанына жете келип, кулагына шыбырады. Милиционер түз эле Атайдын жанына келип:

– Тур ордуңан, сен камаласың! – деди.

Эл жымжырт болуп, иштин эмне болгонун түшүнбөй таңыркап калышты. Абдыраман жакындап келип, кумсарып турду. Атай кубарган да, кумсарган да жок, колундагы комузду Абдыраманга сунду:

– Бала-чака жазга чейин ушул жерде болушсун. Кийин айылдагылар келип, көчүрүп кетишер.

Абдыраман ага жооп берген жок, тек милициянын жолун тороду:

– Камоого кандай акыңыз бар?

– Качкын камалбайбы! Бул ишке сиздин тишеңиз жок, жолдош төрага!

– Атай Огонбай уулун кармоо жөнүндө розыск жок – деп өзүңүз айтпадыңыз беле?

– Дагы айтам, сиздин тишеңиз жок. – Милиционер Атайды алдына салып жөнөгөндө алиги кайыш пальто-чон кызыл жигит:

– Токто, – деди милиционерге, – сизге ким берди мындай укукту?

– Шектенесизби, жолдош прокурор Жумалиев?

– Акыңыз жогу үчүн...

– Аны өз убагында билербиз...

Эл милиционер менен прокурордун сөзүн тыңшап, ого бетер жабалакташты. Баятан бери күлүп турган бышмыгый сары кумсарып: «Качкынды аябоо керек» – деди кыйкыра. Мүмкүн комузчу актыр, бирок элдин көзүнчө прокурордон жеме угуп, аны бошотууга намыс кылып, милиционер ыргылжың боло түштү.

– Атай Огонбаев качкын эмес. Эгер сиз билбесеңиз менден угуңуз: анын иши кыскартылган. Менде телеграмма бар. Бул киши Кетмен-Төбөнүн мейманы, Токтогулдун шакирти, элдин эрке шайырларынын бири. Элдик шайырларды эч ким кордой албайт. – Прокурордон сөз чыкканда чыкыроонго чыйрыгып турган милиционердин маңдайынан муздак тер чыгып: «Кечиресиз» – деди Атайга карап. – Жоробаев кайда жүрөт? Сөз ушакчы менен болсун!

Милиционер Атайдан кечирим сураганда эле иштин жайын түшүнгөн Кестикбай элдин ичине сиңип кеткен.

– Жок, качса керек, – деген үндөр угулду.

Амалкөйлүктөн пайдаланууга болот, бирок амалкөйлүк менен жашоого мүмкүн эмес. Ар кандай амалкөй киши башкаларды алдадым деп кампайганы менен амалы өз башына жетип, келечеги өксөгөнүн эртедир-кечтир түшүнөт.

Кестикбай митаамдыкка сыйынганы бир кезде малын будамайлап, атасын качырып жүрүп, аны кулак болуудан сактаган. Аны менен тең Керимбай болуш эмне бол-

ду? Ошолордун баары акылсыздык кылышты деп ойлоочу, болбосо, жанын коргоп калбайт беле. Амалкөйлүктүн опосуздугун Кестикбай өз башынан биринчи жолу өткөрдү жана ошону менен амалы да тамам болгонун сезди. Ал үчүн жашоонун мааниси кеткенсиди.

– Кайсы жеринен жаңылдым – деп ойлойт бышмыгый. – Атайдын качып келгени ырас. Андайды ар ким кармоого акылуу. Канчалык азгырдым. Айтышууну каалагандай уюштуруу үчүн айылдагы жигиттерге канча челек бозо алып бердим. Бирок ал уятсыздар Атайдын ырын да кубатташып кетпедиби?

Ойлоп көрсө, укмуштай акыл менен иштелген иши тетирисинен чыкты. Мунун себеби эмне? Аны Кестикбай түшүнө албай, айлына армандуу кайтты...

* * *

Сапардан кайткан Атай Кара-Суунун башына келгенде Седептин айлын көрүп, шыр бастырып кете албай айталаада кылчактап туруп калды. Чыйыр жол эки ача, бири белес ашып, Чычкан тарабына түшөт, экинчиси жогорку айылга бурулат. Анакей жолго келип кылчактап турушунун себеби, акыркы илме-кайып жолугушунда Седеп: «Мындан ары мени издеп келбе, бирок өмүр бою тилектеш курбу болуп кала берели» – деп суранган. Барайын дейт, аны жаманатты кыламбы деп чочуйт, бир көрбөй жанынан өтүп кетүүгө жүрөгү чыдабайт. Акырында эркти атына берди, жол ачасына туруп алып, чү демек да, ат каякка бурулса ошо тарапка бармак. Башын салып үргүлөп турган көк бээ чү дегенде эле жол тандоону ойлонбой, чети көрүнүп турган айылды көздөй бурулду.

– Жаша! – Атай кыйкырып ийди. – Сага ыраазымын! Жакшы мал ээсинин оюн түшүнүп турат.

Ал эң мурун башка үйгө түшүүнү туура тапты. Седепке кантип учурашуунун амалын ошол жерден ойлоо керек. Эгерде ал «мага эмне үчүн келдиң? Убада кана?» десе, күнөөнү көк бээге оодара салмак.

Өткөн базарда ушу колхоздун председатели конокко чакырган болчу. Шарт болбогондуктан, Атай Торкенге өтүп кеткен. Азыр Седептин шылтоосу үчүн башкарманын үйүнө кайрылды.

Кыштактын башы чендеги чоңураак там үй ошонуку экенин жолоочу сурап билди. Тилекке жараша үй ээси үйүндө жок экен. Ошондо да аялы меймандостук кылып чай кайнатып ийди.

– Кожоюнун каякка кетти эле?

– Токомо учурашам деп.

– Током Аксыдан келиптирби?

Атай кошо жөнөчүдөй обдулуп, кайра токтоду. Седептин кабарын билүү керек эле.

– Кестикбай деген кишинин үйү ушул айылдабы?

– Ооба. – Жыйырма бештин курагындагы кызыл чырай, нур жүздүү келин Атайды тааныбаса да, тегин конок көрүнбөйт, көзү шок экен, күйөөм келгенче башка үйгө тура турсун дегенсип, анын сөзүн жиреп кетти. – Ал бизге коңшу, жанаша.

– Аялы мага карындаш болот, биздин туугандын кызы.

– Тумарбы?

– Жок.

– Кумарбы?

– Жок, – Атай таңыркады, – анын канча аялы бар деги?

– Экөө... Сиз карындашыңыздын атын унутуп койгонсуз го... Кичүүсү Таластын кызы, каеринен экенин билбейм, аты Тумар.

– Тумар аттуу карындашым жок.

Аял тамактын камы менен оозгу бөлмөгө кеткенде жөн отуруудан зеригип, белиндеги комузун чечип, акы-

рын дыңгыратып отурду. Кызыл чырай келин аны карап койду да, мунун ким экенин билейинчи деп коңшусунун кичи аялынын үйүнө кирди.

– Биздин үйдө чоочун конок отурат. Күйөөмдү издеп келиптир. Кестикбайдын аялы карындашым дейт.

– Аты ким? Иреңи кандай? – Тумар элеңдей түштү.

– Атын билбеймин... Башында суусар тебетей, кара ичикчен, жалаңдаган кызыл чырай жигит...

Тумар дегенибиз Седептин дал өзү эле. Тыныбектин суроосу боюнча Жоробай келининин атын өзгөртүп алган. Коңшусунун сөзүнөн улам Седеп чоочун жигиттин Атай экенин билди. Убадага тура алган эмес экен. Эми биздин үйгө кирип келип, бир чоң жаңжал чыгарбасын деп, ал ээрчий чыкты:

– Барып көрбөсөм, кайдан билем?

Седеп кирип келгенде Атай шашылганынан ордуна тура калды.

– Аман-эсен келдиңби? – деп Седеп кол сунду. Атай унчукпай анын колун эрдине такады.

– Карындашыңыздын атын эми эстедиңизби? – Келин кубанычтуу сүйлөдү.

Мейман күлүмсүрөп башын ийкеди.

– Эмесе, чайды алып келейин. – Ал чыгар менен Седеп шыбырады:

– Бекер келипсиң, күйөөм колуңа өлүүдөн тартынбайт. Башкарма сени чакырганын угуп, бычагын кайрап жүрөт. Кокус, жаман оюң жок деле, биздин босогону аттаганыңды көрсө, иштин бүткөнү.

– Көрүнбөй урулган бычактан көрүнөөсү кыйын дейсиңби? Ансыз деле жаралуумун.

– Аны эске салбачы!

Аңгыча алдыларына дасторкон коюлду.

Атай Седептен көзүн албайт. Баягыда иреңин жакшы көрө албай арманда кетти эле. Оо, ал көп өзгөргөн. Ак-

чыл жүзү кер сары, маңкайган маңдайын мезгилсиз бырыш каптай баштаган. Жаракөрлүк жок, суз. Анын назик кыялын муңайымдуу көз карашы түбөлүккө жашыргансыйт.

– Сен махабат үчүн аянган жоксуң... Дайыма мени аяйсың. Акырында каргашалуу күйөөң мага дагы бир жолу ор казганда да, боорукерлик колунду бердиң... Унутпаймын... Мындан ары менден чочуба. Мага турмуш өзү үйрөттү... Андан көрө өзүңө кара, сен мезгилсиз солуган гүлдөй болбо. Азыр теңдиктин заманы. Оюнду ачык айт. Мен өлгөнчө сен үчүн кызмат кылууга даярмын...

Ооба, Атайдын жетилгенин ал да даана көрдү. Дегендей эле жигит болгон. Анын кыйындыгы. – эл кишиси. Арсыз Кестикбай катылам деп катыгын жеди. Седеп мындан ары Атайдын тагдыры үчүн чочуунун кажетсиздигин сизди.

– Мага эч нерсенин кереги жок. Керек учурда сага кайрылармын. Көңүлүңдө болсун.

– Мен качан болсо да даярмын.

Ал комузун толгой-толгой «Күйдүм чокту» сыздатты. Келин меймандын Атай экенин ошондо гана тааныды. «Күйдүм чок» менен курбусунун көз жашынын ортосунда кандайдыр бир ыйык байланыш бар экендигин жүрөгү сезген келиндин көңүлүнө алакат түштү.

Бул коштошуу ыры эле...

* * *

Атай устаты менен жолугушууга шашылды.

Атай менен Абдыраман чоң акынды сурамжылап жүрүшүп, аны райондун прокурору Курман Жумалиевдин үйүнөн табышты. Мейманда Токтогул күрмөчөн, топучан болуп, адатынча төр жакта чукчууп, мандаш урунуп отурган экен.

– Ассалом алейкум? – деп жолдо отургандарды тепсей колун жайып, пашыла келе жаткан суусар тебетей жигитти көргөндө ал жер таянбай тура калып, кучагын тосту... Алар сагынышкан ата менен баладай кучакташты....

Токтогул шакиртине өзүнүн жанынан орун берди. Абдыраман үчүнчү болуп отурду. Бир топ жылдан бери бет алышып жолугуша албай, сыртынан угушуп жүргөн Токтогул агайдын баралына келген чымыр денесин, ителгинин чеңгелиндей катуу колун байкагандан кийин көңүлү тына түштү. Ырчы менен комузчуда табигый шыктан тышкары балбандык күч, баатырдык кайрат болуу керек. Ошондо гана талбай чуркаган күлүкчө арышын арбыта алат. Токтогул өзү чоң жыйындарда күрөшкө түшпөгөн менен, жекече кармаштарда далысы жерге тийген жан эмес. Анын кара күчүн сырдакана кишилер жакшы билүүчү. Сибирдин суугун, ачкалыкты, кабырганы кайыштырган оор түйшүктү, акырында качкандыгы жол азабын ансыз көтөрө албайт эле... Мындай эргиген күч, кайнаган кайрат Тойкожо сурнайчыда да болгон. Ал чоң топтун алдына түшүп, Олуя-Атадан баштап Меркиге чейин атчан жүрүп, сурнайын оозунан түшүрбөй тартып барган.

Токтогулдан башкалар жаш комузчунун колдорунун күчүнө баа беришкен жок. Таң атканча чаалыгып койбой тамаша кылып берүү ырчы менен күүчүнүн чыгармаларынын көптүгүнө жана сөзмөрлүгүнө гана байланыштуу деп ойлошсо керек.

Үй ээси чолок мурун, кызылдуу, семиз жигит олчойгон денеси менен ийкемдүү кызмат кыла албаса да, отурган жигиттер менен аялынын жанын жай алдырган жок:

– Чай? Дасторконду жаңырткыла! Куурдак! Бозо... Агынан...

Ардактуу меймандын үстүнө саламчылар кошулуп, үйгө киши жык толду.

Токтогул менен Атай жайланышып отургандан кийин эле сөзгө киришкен, тамаша токтоп, баары кепке кулак түрүшкөн.

– Балам, таластыктар куубаса, Кетмен-Төбөгө келмек эмес экенсиң го...

Чогулгандар күлүп калышты. Токтогул сөз тизмегин башка жакка бурду:

– Айдыралы менен жолугушуп жүргөнүң жакшы. Өнөрпоз карыялардын акыркысы ошол Айдакең. Улууларды сыйла, сен да бир кезде карыйсың. Жантакбай дүйнөдөн кайттыбы?

– Ооба.

– Ошо бечара жакшылык көрбөй, Кең-Колдун бир бурчунда далдаланып жүрүп өтүп кетти. Ал элди, эл аны билбей калды. Совет чыгып, эл теңдик алганда ал карып, көр оозуна барып калган эле, иши кылып силердин оозуңардан жылуу сөз укканы жакшы болуптур!

Комузчулар чай ичишип, жай аңгемелешип отурганда бери жактагылар арасында шыбыш башталды:

– Комузчулардын камбаркандары баш кошушкан экен, бүгүн тамашага баталы!

– Аңырандабай коё тур, буларды чертиштирсең, тамашаны ошондо көрөсүң!

– Мээң бар, таап айттың.

– Андан көрө чертишер бекен?

Шыбыр басыла түштү.

– Курманды ортого салалы. Током да, Атай да анын сөзүн сыйлайт.

– Курмандын жаман адаты бар, айтышууну, эрегишип чертишүүнү каалабайт.

Сөздүн акырында арага райондук мекеменин биринин жетекчиси кара сур жигитти салууга макул болушту.

Адатта эл күлүктү жарышта, жоргону салышта, балбанды күрөштө, баатырды сайышта сынайт. Мындай

мөөрөй албетте чоң сын. Бирок акындардын айтышуусун аттын жарышы менен теңештирүүгө болбойт, жаңы замандын шартында айтышуунун мааниси мурдагыдан да өзгөрдү. Мурда ырчылар кармашууда бири-бирин кордоп гана тим болбостон, өз тарабын мактап, айтышкан тараптын мыктыларын жана бүткүл уруусун шылдыңдоочу. Айтышуу көп убактарда бири-бири менен эрегишкен манаптарга кызмат кылып, уруучулук жикти ого бетер ажыратуучу. Токтогул мындай айтышууга илгертен каршы. Ал акындар бири-биринин абийирин кетирбей, элди жумшак сөз менен күлдүрүшүн каалай турган. Ошону үчүн Эшмамбет экөө сакалдын жайын талашып, элди күлдүрүшкөн...

Ал шакирттерин ынтымактуулукка жана чыгармачылык жактан ыкташууга үндөгөн. Насыятын айтып тим болбостон, Коргол, Калык, Алымкул менен нечен жолу чоң жыйындарда алым сабак ырдашып, айтышуунун жаңы түрлөрүнө каныктырган.

Бирок Токтогулдун ушул асыл өрнөгү бүткүл эл түгүл, ырчы менен комузчулар арасында да толук жайылтылган эмес. Буга бирден-бир себеп – алардын азырынча уюшпагандыгы жана бытырандылыгы.

Бул үйдө чогулган кишилер да чоң акындын асыл оюн түшүнүшпөй, устаты менен шакирттин кармаштырып коюп, кумардан чыксак деп, жүткүнүшүп отурбайбы. Башкалар сөз баштай албады. Үй ээсинин айтышууну каалабаганын билгендер сөздү чеченсинген кара сур жигитке дайындашкан.

– Токо! Биз сиздин карааныңызды көрүп, шаңкылдаган үнүңүздү угууга кумарбыз. Бир жактан бу инициз да келип калган экен. Тамаша кылып бериңиздер? Айта жүрүүгө жакшы. Бу иним чочубасын, атагы жаман эмес... Күч атасын тааныбайт дейт.

Сөздүн каякка кеткени баарына ачык болду.

Токтогул чокчоной ак сакалын сылап коюп, айтыштырууга дилгир жигитти карады.

– Ата менен баланын күрөшкө түшкөнүн көрдүң беле?

– Жок...

– Эмесе бизди эмне үчүн шыкактадың?

– Жөн эле байкашып көрсүн деп...

Үй ээси мойнуна чейин кызарып, сөзгө аралжы болду:

– Кечирирңз, Токо! Булардын минтип айтарын билгеним жок.

Башкалар «айтышса болот эле» дегенсишип, арманда калышты.

Чогулгандардын насаа болгонсусуп, нымтыраганын түшүнгөн Токтогул:

– Бизди күрөштүрбөсөң деле силерди зериктирбөөгө жарайбыз, – деди баарына көз чаптырып. – Кана, Атай балам, жоргонду салдырчы!

Атай чапанын чечип таштап, колуна комузун алып, «Тогуз кайрыкты» тарсылдата баштады. Баары угушту, сынашты, мүүн табууну ойлошту. Күү Токтогул черткендей угулат, кемчилиги каеринде экенин ажырата алышпады.

Комузчу өзүнүн «Саадак кактысын» черте баштады. Бул жаңы күүнү азырынча чычкандыктар гана билишчү. Алар «жакшы экен» деп коюшкан. Элге жакканы эң жакшы, бирок жаш авторго мындай туюк мактоодон көрө эмнеси жакшы экендигин аныктай турган калыс сөз зарыл эле. Бүгүн ал Токтогулга учурашайын жана ушул күүмдү сынатайын деген үмүт менен мында келген болучу.

«Саадак кактыны» сыноонун кыйын экендиги да ырас. Ал кайрымы аз, кыска күү болгону менен анын тереңдеп күңгүрөнгөн үнү, жаштыктын отундай жалт-жалт эткен жалыны жана көңүлгө тутууга мүмкүнчүлүк бербеген кандайдыр бир жаңы ыргагы бар. Муну Токтогул гана баамдады.

Эл ичинде чоң акындар жана чоң комузчулар көп. Күүнүн эмнеси артык же каеринен өксүй турганын ошолор гана сынайт. Угуучулар көңүлүнө жакканына же жакпаганына карап, жалпы баа беришет, ошону үчүн эл арасында кадимкидей күү сыноочулар жок. Ал түгүл, чоң чеберлердин бир катары өз мансабын ойлоп, экинчи бир өнөрпоздун чыгармасы жакшы болсо да мактабайт.

«Саадак какты» чертилип бүттү. Баары жымжырт. Токтогул отургандарга бир сыйра көз жүгүртүп чыгып, араларында өздөрүнөн башка комузчу жок экенин байкады. Эл даанышман акын эмнени ойлоп калганын түшүнүшпөй, бирок анын сөзүн кандай болбосун угууну каалай тургансышып, үндөбөй телмирип отура беришти.

«Саадак какты» Токтогулга башка күүлөрдөн өзгөчөлүгү менен жакты. Мындай жаңы ыргакты ал Атайдан мурда бир жолу уккан. Ага «Жаңы камбаркан» деп Жантакбай ат коюп бергени да эсинде эле. «Жаңы камбаркан» жаш комузчунун жаңы жолу, келечеги сыяктуу угулган. Ал жалаң ушул күүсү менен даңктанып кала бермек. Эгерде аны улантса, кыргыздын комузунун тарыхына жаңы барактар кошулмек... «Саадак кактыны» укканда Токтогул жигиттин өнөрү артканын, жолу уланып, чалгыны жетилген шумкарча чабытка чыкканын туйду. Анын жүрөгү толкуп, жаңы күүлөр жаңырып жаткандай кулагы дүңгүрөдү.

Токтогул таттуу кыялдан күч менен бөлүнгөндөй чалкалай түшүп башын көтөрүп, кулагын делбейтип отурган Атайга мудаасын айтты:

– Балам, өз жолунду тааптырсың. Мындан ары сенден кадигим жок. Ырас, көрө электериң бар, биле электериң бар! Көзүң каныккан сайын өнөрүңдү өркүндөтө бересиң!

Ичи буулугуп отурган кишилер Токтогулдун оозунан сөз чыккандан кийин гана демин алышып, жанданып калышты.

Устатынын кээ бир сөзүн түшүнө албаса да, Атай ага чексиз ыраазы болду. Баягы жылы Жантакбай бир күүсүн «Жаңы камбаркан» деп атагандан бери анын чыгармачылыгы кандай жолдо баратканын бир да киши айта алган эмес. «Өз жолунду тааптырсың» деген сөзү менен Токтогул камбыл атага окшоп, анын багытын белгилеп койду. Атай үчүн мындан артык сыноонун, мактоонун, баанын кереги жок эле.

Токтогулдун кээ бир сөзүн башкалар да түшүнө алышпады.

Ал мындан төрт жыл мурда Фрунзе шаарына чакыртылып барып, Москвадан келген Затеевич деген музыковедге күүлөрүн жаздырганда ал жерден Мураталы, Карамолдо жана башка комузчулар менен жолугушкан, күүлөрүн уккан. Ошол жолугушуудан кийин Токтогул кыргыз күүлөрүн байытып жаткан залкарлар ар кайсы жерде көп экенин билет. Эгерде көлдүктөр менен илгертен эле катташып жүрсө, өнөрдү бири-биринен үйрөнүшсө, кыргыз күүсү азыркыдан да күчтүү болмок. Эх, заман, илгери эл быт-чыт болуп бөлүнүп бири-бири менен эрегишкен манаптар өнөрпоздорду баш коштурбай жүрүп, күү да түрдүү жол менен кеткен экен... Азыр Токтогул карып калды, эгерде Сибирдин азабы болбосо, балким, дагы нечен жылга мунбас эле... Анын Атайга көрө элегиң көп дегени бекеринен эмес эле.

– Балам, аманчылык болсо Пронзага барарсың. Өнөрпоздор топтолушуптур дейт. Тамашаны ошол жерден көрөсүң. Бирок сенден сурарым ушул жолундан айныба.

Токтогул көлдүк комузчулар менен таанышкандан кийин Мураталы менен Карамолдонун күүлөрүнүн жакындыгын билген. Аларга салыштырганда Атайдын күүлөрү Токтогулдукуна жакын эле. Ушул минутада Токтогул өз өмүрү үчүн сыймыктангандай сакалын сылады. Ал алы келишинче элге байлыгын чачты, нечен жаш-

тарды тарбиялады. Өз колу менен өстүргөн акындардын ичинен Калык менен Алымкулга, комузчулардан Атайга ишеними толук.

Аңгыча меймандардын алдындагы дасторкон жаңырытылды.

– Чайга караңыздар, – деди Курман.

Токтогул бир чыныны түгөтпөй алдына койду, ага күү, ыр керек эле. Аны туурап, бардыгы чай ичүүнү токтотушту.

– Балам! Биздин элде «Күйдүм чок» деген бир ыр бар, аны ар кайсы жерден угуп калам, Таластан да кулагым чалды эле. Ушуну өз оозуңан бир уксам деп жүрчү элем! – Токтогул боз күрмөсүнүн топчусун чыгарып, чекесинин терин сүртүндү. Көзү китирейип беттеринин чогу албырып турду. Жанараак Атайлар келгенде сакал-муруту үрпөйүп, бети кубарып, жүдөңкү көрүндү эле, жол жүргөндүктүн таасириби же чыйрыгып отурабы деп шакирти күмөн санаган. Үй ысып тамаша башталгандан кийин анын иреңи дароо өзгөрүлүп, тердей баштаганынан улам, карыянын ден соолугу таза эместиги сезилип турду. Анын иреңин тиктеп турган Атай акындын суроосу боюнча «Күйдүм чокту» баштады...

– Мен уккан ыр ушу беле, башка беле?

Анын суроосуна Атай да таң калды.

– Айтор, менин билгеним ушул.

Токтогул күлүп ийди:

– Башкалардан укканым чоктон алган ташызгы экен, сейден укканым «чоктун» анык өзү. Балам, бул сонун обон экен. Муну ырдоо үчүн өзгөчө үн керек, өзгөчө үндүү болуш үчүн өзгөчө жаралуу керек.

– Баракелде! – Көйнөкчөн болуп желпинип отурган Курман башын ийкеди. – Илгери, «эр кадырын эр билет дечү экен. Анысын кайдан билдик, бирок өнөрпоздун кадырын өнөрпоз билери анык экен. Биз көңүлүбүзгө жак-

канын жакшы, жакпаганын жаман деп коёбуз, бирок эмне үчүн жагат, эмне үчүн жакпайт, аны аныктай албайбыз.

– Эл кыйын болот, Курман балам! – деди Токтогул анын сөзүн бөлүп. – Бири-бирибизди кадырлаган менен бизди эл кадырлабаса, баабыз тыйынга арзыбайт... Мен Атайды жөн эле мактайын деп отурганым жок... Ушундай ырлар элге эң керек...

– Ырас айтасыз! – дешти отургандар.

Эл чоң акындардын ырларын жогору баалашат. Алардын чыгармаларын өз оозунан болбосо да, үйрөнүп алган ырчылардан угушуп отуруп, жаттап да алышат. Ал эми эл ичинде ошондой эле сүйкүмдүү не бир жүрөк козгогон күйгөн, секетбай, арман ырлар, терме, насыяттар бар.

Ырдын бул түрүнүн да артыкча мааниси бар, ансыз жаштар жашай албайт жана айыл көркүнө чыкпайт. Атайдын лирикалык ырлары, айрыкча «Күйдүм чок» менен «Ой жеңеси» ошондой канаттуу ырлардан.

Эки өнөрпоздун оозун тиктешип, уйкулары келбей отургандардын оюн билгенсип, Курман чөнтөк саатын сууруп чыкты:

– Туугандар! Саат бешке жакындаптыр, эс алышсын, Током сапардан жаңы эле кайтты эле, кыйнай бербейли.

– Бу кишилер өздөрү да эс алышсын! – деди Атай алардан мурда устатын аяса да.

Чогулгандар кыйылышып туруп, кош айтышып, жайжайына тарай баштады.

Меймандар эшикке чыгышты.

Ай калкылдап батып баратат. Ак мамыкка оронгон жер да, тоо да уйкуда. Кыштак жымжырт. Токтогул ичигин желбегей жамынып, айга моюн созгон бийик тоо жакка көз жиберип, ойго баткансып үнсүз.

Токтотул да кезинде чалкайган асмандын көркү болгон алтын айга окшоп, ушул зыңгыраган бийик тоону нечен жолу ашып, Кетмен-Төбөсүнө кайрадан жарк этип

көрүнө калчу эле. Өмүр өтүп баратат. Кайрат кадимкидей болгону менен карылыктанбы, же оорунун залдарыбы, бойдон кубат кеткенсийт. Мындан ары ушу аркайган тоонун, ээр белдей белесин канча жолу ашарын ким билет. Бул чоң суроо. Бирок ал өткөн өмүрүнө кейибейт, анткени, өзү өтсө да артында тасмадай таасын изи калат. Бул изи – ыры, күүлөрү жана балапандай бапестеген шакирттери. Фрунзеге барганына, эл өкмөтүн көрүп, бир катар күүлөрүн нотага алдырып, кагаз бетине калтырганына чоң каниет кылат. Фрунзе! Фрунзе! Чабылып-чачылып жүрүп, азаттыктын таңында баш кошкон элдин борбору. Кыргыздын баш кошконун, кадыресе эл болгонун жана өсүүгө кулач жайганын ал Фрунзеге барганда жакшы түшүнгөн. Ошону үчүнбү, айтор камыш менен жабылган кара кирпич там үйлөрдөн турган калааны сүйдү да калды. Жылдар өтөр, Фрунзе көз мелжиген бийик үйлүү чоң шаар болуп, эл замананын сайранында дуулар. Мен аны көрөмбү, жокпу, бирок тиги Атай баламдын көрөрү шексиз деп ойлойт карт акын. Балким, ал Фрунзенин өзүнө барып жашаар, баш кошушуп жаткан ырчы, комузчулардын катарында болор. Токтогул ичигин кымтыланып, Атайга бурулду.

– Сен Пронзада болдуң беле?

– Жок. Кичинекей калаа дешет го, ыраспы?

– Ким айтат? – Ал кыжырлана жооп кайтарды. – Кичине, чоң деген эмне? Кичине болсо, бүткүл Кыргызстандагы элдин борбору болобу, биздин көзгө басарлык сыймыгыбызга ушундайча кароого жарайбы, жолуң болгур!

Фрунзе шаары жөнүндө Атай көбүнчө соодагерлерден угуучу. Уккан кебине маани бербей, оозуна келгенин калжыраганы үчүн устатынын алдында уяттуу болду. Сөзүн оңдоого да чамасы келбеди.

Бирок Токтогулдун Фрунзе шаары жөнүндөгү сөзү өмүрүндө унутулбай тургансып жүрөгүнө тамгаланды.

Фрунзе жөнүндө ошондон кийин гана терең ойлоно турган болду.

Кайран киши жаш калааны бир эле көргөндө ушунчалык таасирленген экен. Эгерде колхоздор чындалып, өнөр жайлар өсүп, маданият гүлдөп турган кезде туш келсе кантмек эле!

Тегерек ай тоого жарымына чейин жашырынып калса да, дүйнөнү кыйбагансып, кылчактап, акыркы жарыгын балбылдатып кош айтышууда. Токтогул артына чукул бурулду:

– Кана балам, үйгө кирели!

САГЫНГАН АЙЫЛ

Баягы Көк-Кашат өзүнүн мекени Кетмен-Төбөгө жөнөөрдө эгин талаасына айланган берекелүү жери элине кайрылып келген уулуна бир башкача улам өзгөрүлүп бараткан замандын белгисиндей жаңы жана шаңдуу учурады. Мүмкүн сагынган айлы кусадар болгон кишиге ошондой көрүнүп жаткандыр. Атай күн сайын бош убактысында кашаттын кырына чыгып, туулган жерине көз чаптырып, Абдыракман жылкы жуушаткан талааны, Ак Зыйнаттын көз жашы тамчылап, Седеп баскан жерлерди көз алдына элестетет. Бирок ошол көкөйдү кескен унутулгус элес быт-чыт болуп, ыраттуу узун кыштак салынган Көк-Кашат көз астына тартылат. Үч-төрт үйдөн куралган, ак коргондуу Кожокенин айлы жок, Тыныбектин жайытынан из да калбаган. Ойдо, тоодо бытыранды жашаган ондогон майда айылдар баш кошуп, «баланчанын», «түкүнчөнүн айлы» деген наам жоголуп, Көк-Кашат өзүнчө бир колхоз.

Башка жакта жүрүп, өзү сүйгөн жана өмүрү менен ажырагыс айлынын өзгөргөнүн биринчи жолу көргөн

Атай алгачкы күндөрдө өз көзүнө ишпене албады. Айылдар бир кезде бирикмек түгүл, жаатташып, бири-бири менен чабышып, иттер да башка жактын кишилерин жолотушчу эмес. Эми баягыдай жаат талашып, чуу көтөрүшкөндөр жок, көчөгө үйрөнүшкөн иттер да ары-бери өткөн кишилерге үрүп чыгышпайт.

Бул көрүнүш Атай үчүн чоң жаңылык эле.

Бирок анын толкундаган көңүлүн айнытып, көзүнө өөн учураган нерсе да болбой койгон жок. Ушунча кишилердин ичинен бөлүнүп, көчөгө түшпөй, эски журтунда жалгыз үй калган Султаналы тынчын алды. Эски журтунда калган экинчи үй – Тыныбектин жесирлерине таң калган жок, там салууга алардын чамалары жок чыгар. «Атама эмне болду? Ушунчалык карып болуп калдыбы» деп да ойлоду. Бир күнү үйдө ээндетип атасынан көчөгө эмне үчүн түшпөгөнүн сурады. «Чогурашып жашоо орус менен өзбекке жарашат, кыргыз өпкөсү кысылбай кыргызча эле жашаганы жакшы» – деп туюк жооп кайтарды абышка. Атасынын бул сөзү аны көпкө ойлонтту.

Атай бүгүн да эртең менен кашаттын кырында колунда комузу жок, ушу жөнүндө ойлонуп турду (комузу болсо, кишилер жанына жыйылып калышат). Ойлонбой турган жорукпу? Өз учурунда ушул аймактагы кишилердин эң байы Тыныбек болсо, дүнүйө жана мансап күтпөгөнүнө карабастан, баарынын тыңы жана кадырлуусу болуп жүргөн Султаналы азыр өз катарынан калып өзүмчүлүгү жана өз башынын камын ойлошу анын түбүнө жеткен өңдөндү. Болбосо, андан картаңдар, андан жармачтар деле эли менен. Жадаганда Субан бечара да күйөө баласы Мамыр менен бир түтүн болуп, кыштакка там салып алышкан.

Султаналы өзү эски ордунда калганы менен, иниси Тууганбайды көчөгө кошконуна караганда замандын агымы каякка оогонун боолголоп, анын эл менен жашашы-

на кыянаттык кылбаган. Өзү эмне үчүн эл арасына кошулбайт? Эски конушунда таштап кете албай тургандай эмне бар? Кырчада турган Атай ата-бабасынын конушунан көзгө урунарлык, көңүлгө толорлук эч нерсени таба албады. Көзүнө ысык учураган жалгыз гана бака терек – бейкут балалыктын, азаптуу махабаттын жана түйшүктүү чыгармачылыктын күбөсү. Мүмкүн атасынын да ушу бакатерекке, эски короого, бабалары басып өткөн топуракка байланган ыйык жана кыйбас эскерүүлөрү бардыр.

Султаналы башта кандай болсо, ошондой көрүнсө да анын комузга жана уулуна болгон мамилесинде кандайдыр бир өзгөрүү байкалат. Мурда ырды, күүнү анча каалабаган киши бир айга жакын убактан бери Субанга кошулуп, Атайдын үйүнөн кетпейт. Учурашууга келишкен кишилер менен кошо мейман болушуп, бир нече жолу кайталанган күүлөр менен сөздөрдү угуудан тажабайт.

Эл биринен бири угуп, Атайдын ыр менен күүсүнөн башка да, Кетмен-Төбөгө баратканда жолдо көргөндөрүн, Седепке жолугушун, бозодогу тамашаны, Чыйрымбайдын келини менен айтышууну, Кестикбайдын жоруктары жана Токтогул менен жолуккандарын кайра-кайра сурашат. Атай улам жаңы келген кишилерге ушуларды кайра башынан түшүп айта берүүдөн өзү жадады.

Султаналы карып, мурункудай тирчилик кыла албагандыктан, күү менен аңгемени анчейин эрмек көрүп, убакытты өткөрүп жүргөн жок. Күүдөн жана айтылган кептен улам уулунун кандайча чоң комузчу болгонун, бөтөн элде кантип жашаганын баамдайт. Көп аңгеменин ичинен айрыкча Кестикбайдын жоруктары көп ойлонот.

Кестикбай жана анын атасы Жоробайдын кесепетинен Абдыракман кырчынында кыйылды, Субан жинди боло жаздады, Седеп менен Атайдын жаш өмүрү өксүдү. Султаналы өзү канча жылы азапка түшүп, уулу менен

араздашты. Анысы аз келгенсип, Кестикбай Кетмен-Төбөдөн да Атайга караниеттигин уланткан. «Бу жүзү кара бизге каршыга тургандай эмне жамандыгыбызды көрдү?» – деп, абышка тагдырдын опосуздугу жөнүндө ойлойт жана өзү канчалык акылдуу болсо да башка түшкөн кырсыктын себебин табууга жарабай, уулу турмуштун түйшүктүү сырын чечүүгө жана күрөшүүгө жөндөмдүү чыкканына таң калат. Ошону үчүн ал уулуна үйрүлүп түшүп, аны көбүрөөк жана тереңирээк түшүнгүсү келет.

Бир айга жакын убакыттан бери Көк-Кашат гана эмес, жакын айылдардан бери сүйгөн комузчусу менен учурашпаган киши калган жок. А түгүл, Таластын башаягындагы жолдоштору, жакындары жана ышкыбоздордон бери келишип, жүз көрүшүп, амандашты. Келгендерди күтүүгө жана сыйлоого айылдагы жигиттер жана келиндер бүт жардамдашты. Эгерде саламдашууга келгендер союшун жана башка сыйларын ала келишпеген болсо, Атай түгүл, атасы жана жакын туугандары келгендерди күтүү менен жакырланып бүтмөк. Тууган элин өлгүчө сагынган комузчу алардан сыйын да, өнөрүн да аяган жок.

Мына азыр дөңчөдө туруп, ал «мага учурашпаган ким калды экен?» – деп ойлоду. Тыныбектин жесирлери менен Чырымдан башка эч кимди эсине түшүрө албады. Байдын жесирлери да, Чырым да беттери күйүп, ага саламдашууга батына албай жүрүшкөн.

Байдын жесирлеринин келген-келбегени көңүлгө алчу нерсе эмес. Чырымдын тартынчыктаганы бекеринен эмес өңдөнөт. Эгерде ал Атай өзүнүн жана Маматтын айыпка эмне үчүн жыгылганын жаңы түшүнгөн учурда кезиксе, Чырымдын күнөөсүн кечирбөөчүдөй ачуулуу эле. Бара-бара ал Чырымды унуткан. Айылга кайтарда «Эми мени менен кантип жүз көрүшөр экен» – деген суроо менен гана эстеген. Эгерде Чырым алгачкы күндөрдө көптүн

шары менен аралаша келип, саламдашса, сагындырган көп туугандын ичинде анын кыянатчылыгы бастырылып калат эле. Ал кечиккен сайын жүзү каралыгы эске түшүп, шекти ырбатып баратты.

Атай кашаттын кырынан түшүп келгенде Султаналы менен Субан аны үйүндө күтүп отурушкан эле.

– Ассалом алейким! Атай кепке тойбогон эки абышканы көргөндө эриксизден күлдү.

– Ээ балам, бизге таң калба! – кыраакы атасы анын күлүшүнүн себебин байкап, каадасынча олуттуу сүйлөдү.

– Сени менен сүйлөшө турган сөз көп.

– Ооба, десең, – Субан аны коштоп кетти, – опуртопур менен кенен сүйлөшө албадык.

Сурооңорго жооп берүүгө даярмын дегенсип, Атай алардын төмөн жагына келип отурду.

Сөздү Султаналы баштады:

– Балам, сен Кетмен-Төбөдөн башка жакты араладыңбы?

– Ооба, Аксыда, Ош тарабында болдум. Алайга жеткеним жок.

– Ийи, аяктагы туугандар кандай экен? Жеңижок, Ниязалы менен жолуктуңбу?

Түндүк ачык. Меймандан жаңы гана арылган боз үйдүн ичи шыпырылып, тазаланган. Акшайым бүгүн гана колу бошоп, айыл-ападагылардын үй-жайын, үй-бүлөсүн көрүү үчүн кызын ээрчитип, айылдап кетишкен. Абышкалар эркин аңгемелешүү үчүн ылайыктуу учурду тандашкан экен.

Атай аларга түштүктө деле ушул жердегидей колхоз, совхоз уюшулуп, айылдар кыштакташып атканын айтып берди.

– Түштүктөгү туугандардын турмушунун бир өзгөчөлүгү – капкачан эле отурукташканы. Баарынын там-ташы, жемиш багы бар. Мен Аксы тарабында, Ош шаарында болдум. Сиздер сураган кишилер менен да учураштым.

Абышкалар жомокко ынтаалуу жаш балдардан бетер кепке кунт коюп, былк этпей отурушту. Анын түштүктө болгонун кулактары чалган, бирок кай жерин көрүп, ким менен учурашканын угушкан эмес. Жеңижок менен Ныязалы жөнүндө билүү аларга баарынан кызык эле.

– Жеңижок атабыз картайып калган экен.

– Кайран киши! – деп Субан күрсүнүп койду.

– Бир жолдошум экөөбүз үйүнө капысынан кирдик. Аялы бир жакка кетсе керек, капшытында жайлуу салынган төшөктүн үстүндө комузун кыңгыратып отурган экен. Салам айтсак, алик алып, төр жакты көрсөттү. Биз туруп калдык. Аңгыча жанындагы жолдошум «бу келген жигит – Атай, Таластан» дегенде, ал комузун жерге таштап, жер таянып тура калып, мага кучагын жайды. Экөөбүз кечке кучакташып учураштык...

Эки күнү жылдырбай үйүнөн конок кылды. Таластын эли, акындары, комузчулары жөнүндө сурады. Көбүнчө эски ырчыларды билет экен. Эсенаман менен Чондунун өлгөнүн угуптур. Эки кишинин тагдырына айрыкча кайгырды, бири Жантакбай таятам, экинчиси Эсенамандын кызы Ырыскүл. Жантакбайдын шору – кыйын шартка туш болуп, өнөрү элге билинбей калышы, Ырыскүлдүн шору – эркек болуп туулбаганы – деди.

– Туура айтат! – демейде чыдамкай Султаналы да сөзгө аралжы боло калды. – Илгери айтыш убагында Жеңижокту Ырыскүл кадимкидей шаштырган эмеспи.

– Ошондон кийин Жеңижок Таласка келбептир. «Эми картайдым, туулган жеримди балким кайталап көрбөс мүн» дейт. Кайран киши эки жолку келишинде тең Таластын этек жагынан кайтып кетиптир. Биздин элди бүт аралап да көрбөптүр.

Эми сөзгө Субан аралжы болду:

– Өзүбүздүн элге эмне үчүн кайтпайсың деп сурабайсыңбы?

– Сураганым жок. – Атай көңүлсүз жооп берди. Бармактайында элдин кадырын биле электе Аксыга качып, ал жерден ата-эне, жайлуу конуш тапкан Жеңижок түгүл, кечээ жигит курагында Кетмен-Төбөгө качкан Эшмамбет туганыбыз келбей койгондон кийин, анын эмнесин сурайм.

– Баса, Эшмамбет эмне үчүн келбей калганын билдиңби?

– Эшмамбет 1926-жылы дүйнөдөн кайткан экен. Билгендерден көп нерселерди уктум. Ал киши Таласка бир эмес, эки жолу көчүп келмей болгон экен. Биринчисинде кайнатасынын көңүлүн кыя албай, экинчисинде аялынын көңүлүн кыя албай, ошо бойдон калып калыптыр...

Абышкалар Жеңижок менен Эшмамбеттин туяксыз экенин угушканда кайгырышты. Анан сөз Жеңижок жөнүндө болду:

– Турмушу кандай экен? Ал жердеги туугандар каралашат бекен?

– Ал жагынан өөн жок. Аялы айтылуу Көксулууну тилеп алгандай эле бар экен! Карыса да сыны бузулбайт... Жеңижок бойдок кезинде Көксулуу байдын келини экен. «Көксулууга үйлөнсөм, башка арманым болбос эле» деп кудайдан тилейт. Акынды кадырлашкан билермандар акыры Көксулуунун башын ачып, ага алып беришет. Кийин карыган кезде кайран киши ошондо кудайдан баланы кошо тилебегенине арман кылат, – дешти абышкалар.

– Ой, куу баланын зары ай!

Атай ойго түшкөн чалдардын көңүлүн алагды кылбайын дегенсип, сөзүн токтотуп, аларды тиктеп отурду. Бир оокумда Султаналы сөзгө келгенде гана Субан селт этип башын көтөрдү.

– Сенин өзүң жөнүндө бирдеме айттыбы?

– «Таластан качканың жакшы болуптур – деп каткырып күлдү. Мен кайра элге кайта турганымды айтсам, «тилегине жет!» – деп ак батасын берди. – Эшмамбет

экөөбүздүн заманыбыз башка болучу. Сенин заманың башка. Элден ажыраба».

– Айтканын карачы! – Субан жакасын карманды. – Канча айткан менен чоң киши да.

– Сага ырдап бердиби? Деги кандай ырчы экен? – Султаналы өзүн кызыктырган суроолорду уланта берди.

– Ырдаган жок. Анын чоң акын экенин ансыз деле эл билет. Жалаң өз башынан өткөндөрүн жана кайсы акындар менен беттешкенин эки күнү айтып түгөтө албады. Кээде гана мага черттирип, күүлөрүмдү укту.

Султаналы дагы да анын сөзүн бүтүрбөй:

– Жактырдыбы?

– Жактырганын же жактырбаганын билбейм. Токтогулдай чертет экенсиң, – деди.

– Оо, мындан чоң баа болобу?!

– Сынына толгон экенсиң, – дешип, абышкалар ошондо гана ыраазылыгын билдиришти.

Алар мандаш урунуп, шымаланып отурган жигитке көз жүгүртүштү. Эки-үч гана жыл мурда көздөрүнө токтоло элек, шок баладай көрүнгөн неме азыр денеси чымыр, булчуңдары чың, сымбаттуу жигит, чынында эле чоң комузчу болгонун баамдашты.

Мындай колу ачык, март кишилер дүйнө курай алчу эмес эле, ал Кетмен-Төбөдөн шаңдуу келди. Аялы, кызы үчөөнүн мингени үч ат. Өзүнүн алдындагы жоргону досу Абдыраман мингизиптир. Бир атты атасына берди, Субанга чапан, энеси Аккызга бир сыйра кийим...

– Жеңижок айткандай, Таластан качып, эл аралаганың жакшы болуптур! – деди атасы акырында. Субан менен Атай күлүп жиберешти.

Атай эми чоң комузчу Ниязалы жөнүндө айта баштаганда иттин үргөнү сөздү бузду. Дагы кайдагы сандалган неме же сыйлуу конок келдиби дешкенсип, абышкалар эшикке кулак түрүштү.

Кимдир бирөө атын мамыга байлап, үйдү көздөй келатышына караганда айылдаштардын бирине окшоду. Эгер сырттан келген киши болсо, «үйдө ким бар?» деп, ат үстүнөн үн салмак. Үй ээси эшикке чыгып, атын алмак.

Боз үйдүн эшиги ачылды. Кирип келген киши Чырым эле. Эч ким ордунап козголбоду. Ал бир аз апкаарып, Атайдын бет алдына келип, чөгөлөп отура калып, колдорун бооруна алып, салам айтып жобурай баштады:

– Атаке! Асыл курбум! Аман-эсен келдиңби! Келим-кетимиң сээлдесин – деп, көптөн бери үстүнө келалбай, бетим күйүп, араң эле чыдап жүрөм. Менден өткөн айыпты арбак, кудай үчүн, курбулугубуз үчүн кечип кой? Сага атым тартуу, башым тартуу.

Андан мынчалык пастыкты жана жалбарууну күтпөгөн Атай эмне айтарын билбей калды. Эки абышка да арбак, кудай деген сөз үчүн ийгишти.

– Балам! – Султаналы сөзгө катышты. – Бул иттин күнөөсүн кечип кой?

– Оо, оозуңан айланайын, Султаке! – Чырым ага да жалына баштады. – Абышкалар айлыбыздын берекеси... Силердей кутмандуу кишилер турганда биз бактылуубуз. Атай андан тезирээк кутулгусу келип:

– Мен кечтим. Бирок Маматтын канын кантесиң? Чырымдын бети чырм этпеди:

– Менин күнөөмдү кудай таалам өзү кечээр? Кантейин, Маматтын андай болорун билгеним жок.

– Сага даба жок экен! – деди Субан. Чырым анын сөзүн укпай болуп, Атайга жобурай берди:

– Мен ыраазымын, курбум! Сага бүткүл эл ыраазы. Сен биздин сыймыгыбызсың! – Анын мактоосуна көңүл бурган киши жок, ичтен тынып отурушкандыктан, Чырымда кош айтышып, кетүүдөн башка арга калбады. Аны менен эч ким кош айтышпады. Узаткан да жок.

Чырымдын келиши менен өткөндөгү каргашалуу окуя эске түшүп, кыжырлана түшкөн кишилердин көңүлү эч нерсеге келбей кыйлага үнсүз отурушту. Акырында гана Султаналы ачуулуу күрпүлдөдү:

– Кесирлүү иттин кайдан-жайдан жетип келишин көрчү!..

Эшикке чыгып бараткан Атайды ээрчий карап, Субан кийизге жамбаштап, чыканагын жаздана жатты.

Абышкалар ар кимиси өз кыялы менен алышып, кыйла убакытты өткөрүштү. Бирок эшикке чыккан киши эмне үчүндүр кечикти. Сыртка кулак түрүшөт, кишинин дабышы угулбаган соң абышкалар да ээси жок үйдү кайтарып отурууну эп көрүшпөдү.

Атай үйдүн айланасынан, кашаттын кырынан да көрүнбөдү. Тететиги саз жакка, Тыныбектин үйүн көздөй бараткан жалгыз караанды көзү чалып, Султаналы адегенде жүрөгү шуу этип барып, келмесин айтып, сабырланды. Баягы жылы Тыныбектин жигиттеринен таяк жегенден бери байдын үйү суук көрүнүп калган. Тыныбек өлгөндө гана мүрзөсүнө кишилер менен кошо барып, топурак салып, бирок башка ырым-жырымына катышпай, өз үйүнө бурулган. Андан бери да жесирлердин кандайча жашаганын билмек түгүл, аларды көрүүгө дити барчу эмес.

Атай башка үйлөр табылбагансып, жесирлердикине баратышы суроо артынан суроолорго такады. Киши бир унутулбас жана кыйбас курбусун сагынганда, анын басып жүргөн жерлери, жашаган жайы, соңунда калган буюму, айтор анын атына байланыштуу нерсенин баары сонун эмеспи. Кургуру эсине түшүп, токтоно албагандыр. Же болбосо, Кетмен-Төбөдөн кайтарда Седеп энелерине салам айтып, дайындаган жумуштары бардыр. Баса, эмне жумуш дайындады экен?

Тыныбектин жесирлери Атайга учурашууга келишпесе да, анын кабарын, айткан кебин каттагандардан

угушкан. «Седепти өзүңөр качырган турбайсыңарбы?» деп, бул окуяны биринчи жолу абысындары аларды сыр катышкандыгы, арамзалыгы үчүн жемелешкен. Бирок Маматты карышкыр жегенин эч ким угуза алышпаган. «Маматтын каякка качканын билбейбиз» – деп, элге сөз таратышкан жесирлер «балабыздын кабарын билет бекен» деп суроого батынышпады. Ушунча жылдан бери дайынсыз кеткен Маматтан, албетте кооптуу эле.

Атайды күтпөгөн жесирлер карбаласташты. Бир убакта жаш комузчуга кара санашканы, андан сыр жашырганы, эми тетирисинче, өздөрүнө табышмак болгон маанилүү нерселерди ушу таңгаларлык комузчу жигиттин билиши жүрөктөрүнүн үшүн алды.

– Саламатсыздарбы!

Кемпирлер баш ийкешип, төргө өт дегендей белги беришти. Өздөрү дале орундарынан козголбой шалдайып отурушту.

Атай жупуну боз үйгө көз чаптырды. Тыныбектин тирүүсүндөгү баалуу буюмдардын бири жок. Дагы болсо, эскирсе да, боз үйдүн эмеректери мыкты усталардын колуна чыгып, кооздугун жана сапатын жоготпогондугу айгинелеп турат. Жесирлер өздөрү да жүдөшүп, карылыкка алдыра баштаса да, баягы көнүмүшүн таштабай, дале текебердүү, кесирлүү сыяктанат.

Бул үй азыр таптакыр башкача. Седептин изи да калбагансыйт. Баягы чийдин башына кыстарылган темир комуз да жок.

– Кандай, аман-эсенсиңерби? Мен силерге учурашайын деп келдим.

– Шүгүрчүлүк! – Акырында Бурулчадан үн чыкты. – Өзүңөр аман-эсен келдиңерби?

– Аман-эсен.

– Баягы темир комуз кана? – деди Атай кайрадан керегенин башын тиктеп.

– Кайсы комуз, ботом? – Бурулча чоочуп кетти.

– Седептин комузучу? Ал кеткендин эртеси тетигинде илинип турбайт беле?!

– О, кокуй, комуз түгүл, өзүбүздүн дайыныбызды таппай калдык.

Ушуну менен сөз дагы үзүлдү.

Кызы менен уулунун кабарын өздөрү биринчи болуп сураар бекен деп, комузчу бир азга күтү. Бирок аялдардан суроо чыкпады. Бурулча суз, эч нерсени күтпөгөндөй сабырлуу. Манат байбиче гана бир нерседен кооптуудай жал-жал тиктейт.

– Эмесе, байбичелер, көргөн-билгенимди айтып берейин.

Кемпирлер солк этишти. Экөө тең алактап калышты.

– Седеп аман-эсен... Кестикбайдын колунда. Беш-алты баласы бар. Күйөө балаңар бир кесеп экен, кызыңарды эч жакка жылдырбайт. Кимдин кызы, кайдан келгенин ушул убакка чейин элден жашырат. Атын да өзгөртүп, Тумар коюп алыптыр. – «Кызын мен сөз салганда бербей, өздөрүнүн башына иш түшкөндө гана мага макул болушту» – деп, силерди да жек көрөт экен. Кыскасы, Седепти жашыруу жагынан силерден да ашып түшүптүр.

Седептин кайда жана кимде экенин жесирлер өздөрү да билишчү, бирок кандай немеге туш болгонун уккан эмес. Тыныбек өлүп, Зоотбек айдалып, Маматтын дайыны жоголгондон кийин, жашырын сырдуу кыздын жайын билип келчү эч ким жок эле.

– Маматты да Кетмен-Төбөгө качырган турбайсыңарбы!

Мамат деген сөз угулганда кемпирлердин көздөрү алайып, жакын жылып отурушту.

– Аны да бизден жашырдыңар эле.

– Кагылайын, башка сөзүңдү коё туруп, Маматымды айтчы? – деди Бурулча ыйламсырап.

– Эмнесин айтам...

– Деги аман-эсенби?

– Жолдо баратып, Седептин алтын сөйкөсүнүн бирин окусунап таптым...

– Катыгүн! Эмне дейт? Шорубуз куруган го. – Бурулча бакырып ийди. Манат байбиченин иреңи күлгө айланды. – Жүрөгүм элеп-желеп. Бир шумдук болгон го...

– Сабыр кылгыла. – Атай унчукпай калды. Бурулча көздөрүнүн жашын аарчып, анан кепке кулак салды.

– Сөйкөнүн түгөйүн таба албадым.

– Бирөө эле болчу. Айта бер? – деди Бурулча.

– Эмне үчүн бирөө эле?

– Анын эмнесин сурайсың! Болору болгон экен, сөзүңдү бултактатпай, көргөнүңдү көргөндөй, билгениңди билгендей айта бер.

– Ооба, ошентейин деп келдим. Эгер мен да силерге окшоп билгенимди жашырсам, Маматтын жөн-жайы ошо бойдон дарексиз калмак. – Атай чөнтөгүнөн бет аарчысын алып, майланышкан чекесин сүртүнүп, Маматтын карышкырларга жем болгонун айтып берди.

Кебетеси кеткен кемпирлер ыйлабай отуруп угушту.

– Мен аны кызыл тебетайынан жана Седептин сөйкөсүнөн улам тааныдым... Сөөгүн ташка корумдап койдум.

Баятан бери сөзгө аралашпай кооптонуп отурган байбиче ыйламышраган үнү менен:

– Куран окудуңбу?

– Окудум.

– Ыракмат! Адамкерчилик кылыпсың. Бизге теңелип, акмакчылык кылбапсың. – Байбиче кайраттанып, сөзүнүн аягы шыдыр чыкты. – Ошо сөйкөнү берчи? Седептин көзүңдөй көрүп, сактап жүрөлү.

– Сөйкө Седепте.

– Сен ага жолуктуңбу? – деди байбиче ишенбегендей.

– Ооба Седептин акылы менен... Күйөөсү билген жок.

– Ошонусу жакшы болуптур. Ал сени муздап коймок!

– Эмне үчүн? Мен анын атасын өлтүрдүмбү?

– Ал сенин ким экениңди Седепти алып жөнөрдө билип калган... Кызым «өлсөм – өлөм, бирок Кестикбайга барбайм» деп катуу бүлүк салбадыбы? Кестикбай кемирең каскыр, бир шум экен «анан кимге барасың?» – деп сурап калганы. Кызым тартынган жок, «Атайга» дегени. Тапыр-тупур жигиттер жабылышып, оозун таңып атка өңөртүштү. Ошондо сөйкөсүнүн бири түшүп калыптыр...

Атай Кестикбайдын ага эмне үчүн кадала каршыкканын, Седепти эмне үчүн Таласка каттатпай, эки жакка чыгарбай кайтарууга алганын ошондо түшүндү.

Каадасын бузбай кайраттуу, сабырлуу көрүнүшкөн кемпирлер Атай кетер менен баласын жоктоп бакырышты...

* * *

Атай айылга токтобой турган болду, бир күндөрү өрөөндүн башында болсо, кай бир күндөрү өрөөндүн аягында. Өзүнүн айылдаштары менен али кенен отуруп, тамашасын толук көрсөтө элек. Тамашаны толук көрүп, моокун кандырууга делбеленгендер көп.

Анын күүлөрүн тыңшап, аңгемелеринин бир катарын уккан Султаналы ток пейил, калган сөздү ыңгайы келгенде сүйлөшөт да. «Балага өмүр берсин, мага ыйман берсин» – деп, кадырлуу аксакал болгонуна ыраазы.

Ошентип жүргөндө «Фрунзеден артисттер келишиптир. Алар Таластын этегинде экен, Атайды кошуп алышыптыр. Ал да артисттер менен Фрунзеге кетет экен» деген кабар Султаналынын жай алган жүрөгүн кайрадан коболоңго салды. Ушу турган Кетмен-Төбөдөн үч жылдын жүзүндө араң келсе, Фрунзеден качан кайтарынын ким билет?

Уулу Кетмен-Төбөгө барып келүүнүн ортосунда абышканын башынан көп нерсе өттү, турмуш билбегенди бил-

гизди. Өзүн мыкты кишилердин бири – деп эсептеген Султаналы замандын бай, манаптар үчүн гана эмес, өзү сыяктуу камбыл, керт башынын жансактоосуна тың кишилер үчүн да кыйгач келгенин, азыр ушундай татаал мезгилде өзүнө жол табууга карылыгы мүмкүндүк бербесин сезген эле. Атай болсо, анын күткөнүнөн тышкары жеткилең комузчу, көптүн камын ойлогон эл кишилеринин бири болуп өсүп бартканын байкады. Элдин кадырына ээ болуп, өнөрүн арбытып алган киши кор болбойт. Уулун ушу абалга жетпейт го деп шектенип, бир кезде аны мансапка үйрөтүүгө аракеттенген болучу.

Атайдай баласынын шарапаты менен абышка мурункусунан да кадырлуу карыя болуп, калган өмүрүн үзүрлүү жана бейкут өткөрмөкчү.

Бул кабар Султаналыга жаккан жок. «Атайды Фрунзеге театрга чакыртыптыр» – деген имиш жана ал жакка барууга баланын көңүлдүү экенин ал эбак уккан. Бирок Атай өзү сөз чыгарбагандан кийин, ал да унчуккан эмес. Эгерде кеп козголсо: «Балам, ушул абийириң да жаман эмес, эми мен картайган кезде каякка сандаласың» – деп айтып көрмөк. Балким, карыган ата-энесинин жайын ойлосо, Атай алыска кетпес, эгерде өз билгенин кылса, айла барбы?!

Султаналы бул оюн аткара албады. Артисттердин келиши чукулунан болуп, баланын жүрөгү ээленип калды. «Эми сөзүмдүн таасири болбос» – деп болжоду.

– Кимдер келишиптир? – дешип бири-биринен эле сурашкан кишилер.

Султаналы кимге таарынганын өзү да билбей, үйүнө кирип, тескери карап жатып алды...

Чоң шашкеде айылда кыбыр эткен киши калбаган, баары чоң саздагы тамашага жөнөшкөн. Жадегенде Аккыз да келиндери менен кошулуп кеткен. Карыя жалгыз жатып, өзүнчө ойго келет:

– Кокус, Атай артисттерге кошулам десе, мен токтото аламбы. Эмне деп айтам? Артист деген жакшы же жаман экенин, алардын кандай эл экенин билбей жулкунганым кудайга жакпас. Андан көрө мен да барып, эң мурун артист кандай болорун билейин... Баланын барар, коёрун анан ойлонушарбыз...

Султаналы ушул ой менен аттанып, чогулган элдин жанына келди. Саздын чөбү чабылып, жыйналып, жайыт ачык болуп калган убагы экен. Кишилер аттарын тушап коё беришиптир.

Четте отурган жигиттер аксакалдын атын алып, алды жакка жетеледи.

– Балам, келген артисттериң кимдер экен?

– Калык, Осмонкул, Мураталы, Адамкалый, Шаршен...

– Өңчөй ноёндору келишкен турбайбы. Мага мурда эмне айтып койбодуңар?

– Мен кайдан билем, жарыктык? – Жигит элди аралап барып, аны алды жакка отургузду.

Ак калпакчан, коюу кара муруттуу, быртыйган Осмонкул ырчы элдин бет маңдайында отургучка бутун айкалыштыра отуруп, саламдашуу ырын аткарып жаткан экен. Эл жымжырт угуп отурушат. Өңчөй жаш балдар эң алдыда, анын артында үкүлөрүн сеңселткен кундуз тебетейчен кыздар жана түрлүү жоолук салынып, кызыл-тазыл кийинген-келиндер, өңчөй өспүрүмдөр чөк түшүп, кайсы бири тикесинен тик жарданып турат. Аларды атчандар менен төө мингендер курчап алышкан. Аксакал, көксакалдар бир тарапта.

Осмонкул Талас жерин, жаңы турмушту куруп жатышкан эмгекчилерди мактап, ырдай баштады. Илгерки ырчыларды туураса, сөздү эң мурун райком менен райаткомдун жетекчилерин мактоодон баштар эле. Ал анткен жок, бирок ырынан такалбай, даамдуу сөздөрдү

куюлуштуруп айдата берди. Үнү коңур жана ачык. Султаналы анын ырына да, өзүнө да ыраазы болуп отурду.

Ыр бүтөөр менен кол чабылды. Осмонкул ордуна туруп, урматтаган элге ызаат менен жүгүнүп коюп, боз үйгө кирип кетти. Султаналы да кол чапты.

Боз үйдүн ары жагынан чыга калган кайкы мурун кара киши таноолорун эдирейтип, эки жагын каранып, анан унчукту. Ал Калык эле.

– Эмки номурда Мураталы Күрөңкеев өзүнүн кылкыягы менен «Кер өзөн» деген күүсүн аткарып берет – деди да, көзүн ымдап койгондо колдор дүркүрөдү.

– Ой, тобо! Кадимки өзүбүздүн Мураталыбыз го! – Султаналы жанындагы Райымбекке шыбырады. – Күрөңкөйүп деп жатпайбы! Айтсаң, айланайын, ошобу же башкабы?

– Ошонун дал өзү.

– Бу Кеңеш өкүматы болбосо, сарыбагыштын манаптары Мутакемди бизге жиберет беле? Билип койгун, балам. Мутакем экөөбүзгө тууган – саруу. Атасы Таластан көчүп барып, Мураталы ошо жактан туулган.

Райымбек ага жооп берүүгө үлгүргөнчө тебетейин бир жагына кыйшайта кийип, кыягын бооруна сүйөп кармаган көк сакалдуу, кырдач мурун, кызыл жүздүү адам кара күрмөсүнүн сыртынан курчанган курундагы кесесин салбыратып, бир жагына ыктап жайма-жай басып чыга келгенде колдор кайрадан чабылды. Мураталы күүсүн баштай электе элге башын ийип саламдашып, анан отурду да, кыягын киндигине такай кармап, сыбызгыдай уккулуктуу күүнү созолонтту.

Султаналы чоң комузчуларды кадырлайт, күүнү ыкласы менен угат. Бирок кыяк күүсү ага эмне үчүндүр эң түйшүктүү болуп, адегенде эле кыялын коштоп жөнөдү...

Жайкалып жаткан кең өрөөн, Чүйбү, Таласпы, көл бою же Алайдын өндүрүбү? Айтор бир кереметтүү жер,

кылкылдап чогулган эл, үлпөттүү тамаша, көкүлүн көккө ыргытып эргиштеп баскан күлүктөр чубатуудан өткөнү... «Ат кетти, ат кетти» деп жарчынын таңшыганы...

Мураталы кыяк күүсүн бүтүп жөнөй бергенде Султаналы дабышынын барынча катуу сүйлөдү:

– Мутакемди кетирип коёбузбу? – Ал жер таяна ордунан туруп кыякчыны торой басты. – Кагылайын, Мутаке, токтой тур! Эч болбосо бир көрүшүп калайын!

Артисттерге сөз берип турган Калык ырчы абышканын жоругун көрүп, арсалактап каткырып күлүп, арага түштү:

– Бу киши ушу бойдон Фрунзеге качпайт. Бир аздан кийин кайра чыгат.

Султаналы анын сөзүн уккусу келбейт.

– Кой, кагылайын, мени алдаба. Мутакем менен кантип учурашпай калайын. Өзүмдүн көздөй тууганым...

Отургандар кыраан-каткы күлүштү. Калык өзү да «мейлиң эми» деп көнүүгө аргасыз болуп, күлкүсүн тыя албай жолдон чыга берди. Султаналы менен Мураталы кучакташып көрүшкөндө кол чабуу дүркүрөдү:

– Эми ыраазымын! – Султаналы кучагын бошоткондо Мураталы кол чапкан элге башын ийип, ызаат кылды. Аны көрүп Султаналы да башын ийип койгондо, каткырык кайрадан башталды.

Күлкүсүн күч менен токтотконсуп, кызарып-татарып антиккен Калык эмки номурун жарыялады.

Анысы темир комузду жакшы кага турган келинби же ойсондогондун бириби деп Султаналы ойлоп отурганда орто бойлуу, арыкчырай, чапжаак, кара сур киши, темир комузу менен чыкты. «Эркектен да комуз каккандар болобу» – дешип, бир катары ишене алышпады. Бирок анын артына кайрылган кара чачы жана таноосунун алдындагы бир серпим муруту гана эркек экендигине күбө болгонсуйт.

– Артисиндин билбегени жок бейм? – Султаналы жакасын карманды.

Темир комуздун ыргагы куюлушуп, ышкырыгы созулганда: «Артисиң аялдан да мыктылык кылат» экен го деп Райымбекке карады. Райымбек күлүмсүрөп, башын ийкеп гана жооп берди.

Кезек Шаршенге келди. Аны уккандар да, укпагандар да бар эле, бирок баарынын биринчи ирет көрүшү. Билбеген кишилер «ырын эмнеден баштаар экен» деп күтүштү. Шаршен тамашасын эл менен таанышуудан баштады.

– Туугандар! Силерге таржымалымды айтып берейин: «Термечиков!» десе мен белен! Мени түшүнбөй бирөөлөр момун деген. Жамандын бир аты момун деп сыртыман камымды жеген, чынында менин акылым жок болгонум менен, эсим терең! – Жапырт күлкү сүйлөөгө мүмкүндүк бербегенден кийин ал өзү да мурдун чүйрүп, тишин ырсайтып, «эхе-хе-леп» койгондо эл ого бетер ыкшып калышты...

Шаршен өз тарыхын кыскача бүтүп, илгери кантип күйөө жолдош болгонун айта баштады... Ар бир сөзү күлкү менен коштолуп отурду.

– Ой, Шаршениң түш, оой! Илгери Куйручук, Көкөтай дегенди укчу элек! Көрсө, куудул ушундай болот турбайбы! – деди ал кеткенден кийин Султаналы.

– Аксакал, элди жана сиз деле күлдүрбөдүңүзбү? – Райымбек тамашалады.

– Мен эл күлө тургандай сөз деле айтканым жок. Тамаша кылбачы! Мен өмүрүмдө мынчалык күлгөн жан эмесмин.

Элге суздугу менен белгилүү болгон Султаналынын сөзүндө калет жок эле.

– Туура айтасыз! – Райымбек аны кепке алды. – Артисттер жакшы бекен?

– Укмуш экен! Ушуларды чогултуп, бизге жиберген өкүматка ыракмат!

Султаналы эмне үчүн тамшанды, эмнеге таң калды? Кыргыз элинин тарыхында ырчылар менен комузчулар бир үй-бүлөдөй болуп, минтип чогулушуп алып, эл кыдырган учуру болгонун кулагы чалган эмес. Чогулган артисттер тамашаны атайын көпчүлүккө көрсөтүшү андан бетер сонун жаңылык эле.

Артисттердин жөнү башка болсо да, концерт бүткөндөн кийин эл эски жосунуна түшүп, каалагандарын өз үйлөрүнө жана айылдарына бөлүп кетүү үчүн аракеттеништи. Баланчаны конокко мен чакырам, жок мен алып кетем дешип, кадыресе чатак чыгып, кайсы бирөөлөрү жакалашууга чейин барышты. Мураталыны он чакты киши талашканын көрүп, Султаналы аксакалдык кылып, аны мен алам го деп турганда, кажылдашкандар, «ким-дикине барабыз дешсе, артисттер өздөрү билишсин» деген тыянакка келишти.

«Мутакемдин ыктыярына койсо, меники болду го» – деп Султаналы кудуңдап топ кишиге кошулуп, боз үйгө кирди. Алар сөз баштаганда эле артисттер аларды токтотуп коюшту:

– Биз бөлүнбөйбүз. Кайда жүрсөк чогуубуз. Эч жакка барбайбыз.

Каркырага окшоп тобун бузбаган немелерди чогуу сыйлайлы дешип, далай киши ошол үйдө калышты.

Султаналы өз оюн айта албады. Бирок Мураталы менен өзүнчө сүйлөшө турган жашырын сыры бар эле, эч болбосо ошонусун айткысы келди:

– Мутаке, бери жүрүңүзчү?

Башкалар Султаналыны туш-туштан жаалашты:

– Бөлүп кеткиси бар... Муну карасаң!

– Мутакем эч жакка барбайт.

Султаналы кашын үрпөйтүп ачууланды:

– Кажылдаган кандай немесиңер? Тууганчылык сөздү да сүйлөштүрбөйсүңөрбү?

– Андай болсо жөн! – дешти кажылдашкандар. Султаналы кыякчыны үйдөн обочо ээрчитип барып, экөө тең чөптүн үстүнө мандаш урунуп отурушуп, аңгемеге киришти.

– Мутаке, сизден сыр сурайм. Жашырбай ачыгын айтыңыз?

– Билгенимди эмнеге жашырайын... – Мураталы халалап күлдү. – Менин сырымдын сизге эмне кереги бар?

– Абдан керек. – Султаналы сөздү арбак, кудайдан айландырып келип, – артистке качан кирдиңиз? – деп сурады.

– Жети-сегиз жыл болуп калды го.

– Охо! Ошондон бери Пронзада турасызбы? Мал-салаңыз, чарбаңыз да ошол жердеби?

Мураталы сөздүн каякка баратканын түшүнгөндөй сакалын селкилдетип күлүп койду да, башын бир жагына ыктатып, папиросун тутандырды.

– Шаарда мал күтүүгө же чарбачылык кылууга болбойт. Керектүү нерсени сатып алабыз. Шаардын турмушун билерсиз.

– Билем. Ошону үчүн сурап жатам. Маселен артистте мал жок, эгин-тегини жок дейлик, анда силерге акчаны ким берип турат? Же ушинтип элден чогултуп аласыңарбы?

– Хе-хе-хе! Ээ, биз элетке такыр чыкпай калган жылдар да болгон. Бизге акчаны ар ким берип да турбайт. Театр казнаныкы, бардык кем-карчын көздөгөн казна, бизге өкмат айлык берип турат.

– Мына ушуну билейин дегенмин... Ыракмат өкүматка! Силерге тим эле илгерки болуштарга окшотуп жалыйна³ берет турбайбы. Баса, Мутаке, кантип жашага-

³ Жалыйна – эмгек акы, айлык.

ныңарга акылым жетпей башым маң болду эле... Башка суарарым жок. Мага ушул жетиштүү...

Сырга канган Султаналы Мураталыны үйгө артисттердин үстүнө киргизип коюп, атына минди.

Ал артисттердин тартибине, ынтымагына бир көргөндө эле каниеттенген. Бирок тиричилик жагын гана түшүнө алган эмес. «Балким, Фрунзедеги өкмат балдар ар кимисин үйүнө чакырып, тамашасын көрүп, акча берип турабы» – деп да ойлогон. Жок, артисттер да кызматчыларга окшоп, айлык алышарын жана эч кимге көз каранды болбой өз алдынча жашай турганын уккандан кийин аларда эч кандай шеги калбады.

* * *

Артисттер төрдө. Дасторкондун үстү жайнаган тамак, чоң кеселерде мелт-калт кымыз. Ар ким сөзүн биринин оозунан бири жулуп, кыйкырык-сүрөөн менен үйдүн ичи шаңдуу. Кээде гана «кымыздан алыңыздар» – деген өтүнүч угулат. Күрү-күү басыла түшүп, кеселер которулат. Бир аз тынчтык өкүм сүрөрдө көзү шишимикче быйтыгый толук жигит ооз ачып койсо, каткырык менен чуу кайра башталат.

Атай чыдамсызданат. Ал Мураталынын күү чертип берүүсүн сурагысы келип отурган.

Күрөңкө уулу Мураталы Талас менен түштүк кыргызды аралабаса да, атагы алыска кеткен. Анын атагын чыгарган күүлөрү. Бул комузчу жөнүндө маркум Токтогул да акыркы жолугуусунда Атайга өз пикирин айткан эле. «Мураталы, Карамолдо өзүнчө жаткан залкар экен» – деген сөз али да Атайдын кулагына кайталангансып турду.

Мына Мураталы менен бет алышып көрүштү. Кыягынын күүсүн укту. Атай өзү да артисттерге ырларын ырдап, күүсүн кайрыды. Бирок Мураталы эмне үчүндүр

колуна комуз алган жок. Атай андан чертип берсеңиз деп сураганча Шаршендин куудул сөздөрү, отургандардын күлкүлөрү көңүлдү буруп, ооз ачууга мүмкүнчүлүк бербейт.

Кеселерге кымыз кайрадан толтурулганда ал эң мурун Шаршенди кантип алагды кылуу үчүн копшолду:

– Шаке! Мутакемдин ден соолугу үчүн көтөрүп коёлу!

Курсагы кампая түшкөн кишилер кесеге көңүлсүз карашты. Өзүнүн чамасы арбын экендигин болжогон Шаршен Атайдын сөзүн коштоп кетти: – Мутакемдин ден соолугу үчүн дем албастан ичели! Кана жолдоштор, мен өзүм байкап турам.

Бардыгы кымызды ортолоп келип отуруп калышты.

– Жолуңар болсун! – Шаршен терең дем алып, кесени өбөктөтө берди...

– Баракелде! Шакем ушундай азамат! – деди Атай шаттанып. – Эми Мутакемде өтүнүчүм бар? Ушул жерде отурушкан туугандар аксакалдын күүлөрүн угууга ынтызар... – Ал кебинин аягына чыга электе «суранабыз» деген дабыштар чуу дей түштү.

– Мутакем өнөрүн элден аябайт! – Шаршен ага комузун сунду.

Жайнаган көздөр, сунулган комуз карыянын жүрөгүнө ошончолук таасир бердиби, анын жүзү нурланып, жумуру салаалары өз алдынча кыймылга келди.

Анын колундагы комуздун кулагы толгоно баштаганда кызыган сөз токтоп, күлкү тыйылып, баарынын кулагы делдейди. Ал комузун жай толгоп, сол манжаларын чеберлеп басып, оң колун салмак менен шилтеп, жай гана черте баштады. Анын кыймылы отургандарга эмне үчүндүр өтө кыбыр көрүндү. Бирок күү бир-эки кайрымынан өткөндөн кийин үртүгү сыйрылып, байгеге айдалган күлүктөй куйрук жалы жайылып, кыялды ээрчиге баштаганда, комуздун жай чертилиши, Мураталы-

нын кыбырлыгы таптакыр унутулду. Сезимге бүлүк салган махабат жана ага каргаша болгон кыянатчылыктын каардуу кармашын көз алдыларына элестетишип, жүрөктөрү канжар тийгендей сыздап, мундуу күүгө кошо термелип отурушту.

– Бул Мураталынын сүйгөн күүсү – «Сынган бугу» эле.

«Током ушуну үчүн айткан турбайбы, – деди Атай өзүнчө, – бул киши да өзүнчө Токтогул экен».

– Өх! – Шаршен үшкүрүп, курсагын сылады. – Кымыздын каякка кеткенин билбей калдым.

Отургандар күлүп жиберипти.

– Ырас айтасың, Шаке! Баарыбыз ошенттик. – Атай да терең дем алды.

Таластыктар Токтогул менен Атайдын күүлөрү бир башка да, Мураталынын күүлөрү бир башка экенин сезипти. Эми аларды кай тарабыныкы жакшы деген суроо кызыктырды. Ар ким өз көңүлүндө тон быча берди. Бир катарына Токтогул менен Атайдыкы, бир катарына Мураталынын күүлөрү артык туюлду. Бирок бул эки багыттагы күүлөр тең жакшы экендигин жана алар бирин-бири толуктап, кыргыздын элдик музыкасынын өзөгүн түзөрүн ойлонгондор аз экен го.

Атай артисттерге таанышуу үчүн гана келген. Калыкты мурунтан билчү. Калгандар менен биринчи жолугушу ушу. Алардын баарынын өнөрүн концерт убагында эле болжогон, бирок Мураталынын күчүн анда да чамадай албай, азыр гана сезип отурат. Чынында анын жаны комузда экен. Бирок ал эмне үчүн комузду таштап, кыякка өткөн? Бул суроо Атайдын көңүлүндө табышмактуу сыр болуп кала берди. Аны суроого болбойт. Кези келгенде түшүнөм. «Түшүнбөсөм шорум» – деди өзүнчө. Ал бир гана нерсеге – кыргыз күүлөрү өзүнчө жаткан деңиз экендигин, Атай ушул күнгө чейин деңиздин бир жагында гана сайрандап жүргөнүн түшүндү.

Мындай сезим кыргыз өнөрпоздорунда көп кезигет. Бир кезде Токтогул менен Эшмамбет: «Ыр жагынан эч бир акынга кууса жеткирбедик, качса куткарбадык, эми өзүбүзгө теңдеш издеп, кармашып көрөлү» – деп Алай багытына барып, Кара-Курманга кез болуп, биринчи бет-тешүүдө шашып калышкан экен. Бул аңгемени Атай Токтогулдун өз оозунан да, Алымкулдан көп уккан. Бирок Токтогул Алайдын өнөрпоздору гана эмес, Ысык-Көлдүн комузчулары менен өзбектин молдо Тойчусунан бери таанышкан даанышман киши эле.

Мураталы ага кыргыз күүлөрүнүн өзүнчө бир кылаасын көргөздү.

Атайдын ойлуу отуруп калганын көргөн бригадир мурутун жанып, эки жагын каранды:

– Бул Мутакемдин өнөрүнүн чети гана. Тамашанын баары бизде. Кааласаң бизге кошулуп, артист бол?

– Артист? – Атай суроолуу тиктеди.

– Ооба, артист бол.

– Мени азыр эле кошуп аласыңарбы же Фрунзеге баргандан кийинби?

– Сен, эң мурун макулсуңбу? Ошону айт. Калганын өзүбүз билебиз.

Артисттер да, отурган айылдаштар да Атайдын оозун тиктешет. Атай үчүн мындан артык иш да, сый да жок дегеншишип кубанычтуу.

– Мен макулмун.

– Эмесе жоопту бүрсүгүнү угасыз, – деди бригадир.

Шаршен башкаларга угуза шыбырады:

– Өттүм дей бер. Сен жөнүндө Фрунзеден эле макулдашып коюшкан...

Дагы бир кокустук менен калп болуп калбайын деген ой менен Фрунзеден жооп келмейинче Атай артист болорун туугандарына айткан жок. Бригадирдин сөзү чын болуп чыкты. Фрунзеден оң жооп келди. Эми атасы менен акылдашуу керек эле.

Султаналы бака теректин көлөкөсүндө жеңил кийимчен, маасысын чечип, салкындап отурган эле. Жанында Аккыз менен солдогой Бектен. Ал бою өскүлө,ң көзү алаңдап, жандын коркогу, жоош. Эгерде ак көңүлдүгү жана тил алчаактыгы болбосо, андай немени Султаналы жанына жолотпос эле. Абышка баарыдан да анын тил алчаактыгын жактырат. Өткөн жылы Бектен айылдагы бирөөнүн кызына көңүлү түшүп, үйлөнмөк болгондо, абышка «шашпа, агаң келсин» – деп токтотуп коёт. Агасы келгенче кыз башка жигитке турмушка чыгат.

Бектен жакын күндөн бери кызматын кылымыш болуп, Султаналы чоң атасынын үйүндө. Анын эмне үчүн айланчыктаганы баарына белгилүү. Кимдин кызын сунуш кылышса, ошого макул дей турган, айтор колуктусунун он эки мүчөсү соо, кебете-кепшири иренжиткендей болбосо.

Султаналы Бектенге жооп берүүнү кечиктирүүдө. Анын катын алганы түгүл, өзүнүн башы маң.

Артисттер Таластын көкүрөк жагындагы айылдарда. Жакында Кетмен-Төбөгө жөнөшмөк... Абышка көлөкөдө салкындагысы келбей эле, ошол жөнүндө ойлонуп отурган.

Аңгыча салам айтып, Атай келди. Атасы алик алып, уулуна өзүнүн жанынан орун берди да, аялына карады:

– Бектен экөөңөр бара тургулачы.

Алар боз үйгө кирип кетишти. Бектен менин үйлөнүүмдү макулдашат го деген таттуу үмүттө. Аккыз эмне үчүндүр бушайман.

– Атай! – Ал тунжурап отуруудан кийин сөз баштады.

– Мен жөнүндө уккандырсыз... Ак батаңызды алганы келдим.

Султаналы жооп берүүгө ашыкпады. Көчө жакты эмне үчүндүр узакка тиктеди. Балким, сен кетсең мен ошондо анык жалгыз калам го деп ойлонгондур.

– Уккам. – Бир оокумда сөздү күтүлбөгөн жерден баштады. – Балам, кудайдын мунусуна шүгүр, каякка бар-

саң жолуң ачык. Эми сенден көңүлүм тынык... Канча жылдардан бери сенин камыңды, келечегиңди ойлоп, азабыңды тарттым. Анын баары алыс калды...

– Айтканыңыз ырас. Аны эч качан унутпайм, ата!

– Бирок, ойлоно турган бир иш калды.

Султаналы аны сынагандай кыязда суроолуу карады.

Сөз эмне жөнүндө болгонун Атай дароо түшүнө албады.

– Мен картайдым, балам. Башкага билинбегени менен карылыкка тез алдырдым...

– Түшүнөм. Ал жөнүндө мен да ойлоп жүрөм.

– Кош, эмнени ойлодуң? – деди Султаналы кызыккандай.

– Көзүм тирүү турганда апам экөөңөр кор болбойсуңар.

– Аны өзүм деле билем. – Ал мурутунан жылмайды.

– Менин айтайын дегеним башка.

Кызык киши дагы эмнени табышмак кылат – деп Атай сөзгө кунт койду.

– Менин өсөрүм калган жок, өлөрүм калды. Ошо жөнүндө сүйлөшөлү. Мындан аркыбыз кандай болору алланын иши. Ошондо да пендечилик, бул дүйнө менен коштошор учур жөнүндө ойлоном.

Атай дале түшүнбөдү.

– Тирүүмдө жакшы жүрдүм, катарыман калганым жок. Эми абийирим башта турганда өлсөм, Атайдын атасы деп калдайган Талас эли урмат менен кош айтышса...

Атасы өлүмүнүн камын азыртан ойлогонун уулу эми түшүндү. Мындай кишиге ачык жооп айтмайынча көңүлү тынбасы анык.

– Ата! – деди Атай колун бооруна алып. – Сиз үчүн күчүмдү жана колдо болгон байлыгымды аябайм. Өзүңүз айткандай, Таластын баш-аягына бүт кабар беребиз...

– Ыраазымын. – Султаналы алаканын жайып, уулуна батасын берди. – Ак жолуң ачылсын! Катарыңдын алды бол! Алла таала кубатыңа кубат кошуп, өркөнүң өссүн! Оомийин!

Абышка мууну бошоп, мунажаттуу күбүрөп, чын дили менен тилегин айтып, алакан жайып, көпкө турду... Анын карылыкка чындап моюн сунганы, кудайга сыйынып жана уулуна сүйөнүп жашай турган гана өмүрү калганын Атай ушу минуталардын ичинде сизди. Өлгөндөгүсүнөн да, тирүүсүндө көңүлүн ыраазы кылуу керек эле.

Байкуш абышка, Атай бутун талкалаткан учурдан тартып, кандай мээнеттерди баштан кечирбеди. Айтканынын калети жок. Анын карызынан кутулуу үчүн көп, көп нерселер керек.

Атай да узак сапарга жөнөр алдындагы сөздөрүн табыштай баштады.

– Эртең үйгө уста келет. Кыштактын этегинен сизге там салып берет. Акысын макулдаштык.

– Тамдын кереги эмне? Өзүң кетип баратсаң.

– Сизге кереги болбосо, апам турбайбы... Бектен бар... «Ат айланып казыгын табат» дегендей, мүмкүн мен да келип калармын...

Алыска чапчыган план карынын көңүлүнө жетти. Ырас эле, «мен көз жумсам, кемпирим жалгыз, талаада калабы? Менден башкаларга жансактоо керек эмеспи!» – деп өзүн ичинен жемеледи.

Тамдын акысына берилүүчү акча, өз керегине жумшалчу каражаттарды жана калган малды Атай бүт бойдон атасынын колуна өткөрүп берди.

«Адал балам. – Султаналы кубанганынан толкундады. – Мен кээде өгөйлүк кылат го – деп, кудайга күнөкөр болгон экенмин. Өмүрү узун болсун».

ӨМҮР БАРАКТАРЫ

Чоң бөлмөнүн ичи күбүр-шыбыр. Алдыларына дептер жайып коюшуп, колдоруна калам алышып, ооздорун күбүрөтүшкөн өңчөй сакалдуу окуучулар. Булардын ичинде

сыйда мурут койгон Атай да отурат. Алардын көпчүлүгү жайылган дептери менен убараланышса, азчылыгы тапшырманы жыйыштырып, кызык аңгемеге түшүшкөн.

Жанаша бөлмөлөрдөн музыканын жаңырыктары, тапыраган дабыштар угулат. Отургандар ага көңүл бурушпай өз иштери менен... Кагаз бетиндеги тапшырманы урунуштуруп окуудан жаңылгандары жана жадагандары дептерин жыйып коюп, аңгеме дүкөнүн кургандардын тобуна кошулууда...

Коридорду оё баскан катуу дабыш угулганда алдыңкы катардагылар «келатат» дешти. Жыйын тарап, ар ким калдалактап өз-өз ордун ээлеп, тынчый калышты. Чачы сеңселген кубакай жигит кирер менен окуучуларга көз чаптырып «саламатсыздарбы!» деди. Окуучулар коодурашып жапырт салам айтышты.

Мугалим илберинки отуруп, жашыл папкасын ачты. Бөлмөдөгү сакал-мурутун кырдырган кишилерден жана көсөлөрдөн да мугалимдин жаш экендигине, жаш болсо да, баш экенине кайыл болгондой баары анын оозун карашат. Азыр кай жерде болсо ушу көрүнүш – маданиятты таратуучулар жаштар.

Алар мугалимин эски көнүнүш боюнча сабакта молдоке дешет, окуудан тышкары убакта көбүнчө Жаныбек деп атынан аташат.

Жаныбек тизме чакырган жок. Муруттары айбалтанын сабындай болгон класскомду тиктеди да өзүнчө күлдү. «Ким жок?» – деп сураса эле «баары жайында, молдоке» деп ордунан лып тура калмак. Окуучулар түгөлдүгү алаканга салгандай ачык көрүнүп турбайбы?

Терезенин түбүндө отурган Мураталы анын жанында тартибинен «эң жакшы» деген баадан төмөндөбөгөн чолок мурун Карамолдо. Шаршен мугалимдин айтуусу боюнча эң алдында отургандыктан, кимди күлдүрүүнүн учурун таба албай кыйшалактап, тынчый албай отурат.

Дайыма шайыр мүнөз артисттер сабак башталарда эмне үчүндүр сабыры суз тартып калышчу. «Кантесинер, силердин сабатыңарды жаш убагыңарда ача албаган эски заманыңарга таарынгыла! – деп Жаныбек нечен жолу эскерткен, – албетте жашы улгайган учурда окуу кыйын... Окубай койсоңор андан да чоң кыйынчылыкка учурайсыңар».

Бир тобу сабакка көңүлсүз. Ошондойлордун ичинен көрүнүктүүлөрү Атай менен Шаршен. Экөө бирге отурса, өздөрү да окубай, башкаларга да мүмкүнчүлүк беришчү эмес... Атай арткы катарга бөлүнгөнү сабак тынч өтө турган болду. Сабак баштоонун алдында Шаршен мугалимге алдыртан карап, колун көтөрдү.

– Соболум бар, молдоке! – Ал столунан ныгырыла туруп, оор салмак менен сүйлөдү. – Биз окууну бүтөр күн болобу? Же класстан класска көчпөсөк же курс бүттү деген документ албасак, бул кандай окуу болот? Мен ушуну биле албай жүрөм, молдоке!

– Сабакты ошону үчүн окуй албай жүрөсүңбү? – дешти отургандар.

– Ошону үчүн! – деп жооп берди Шаршен оозу-мурду кыйшайбай.

– Отуруңуз! – Жаныбек ортого чыкты. – Окуу мөөнөтү өз колуңарда, жакшы окусаңар быйыл бүтөсүңөр, илеңсалаң жүрө берсеңер ким билсин? Сабатсыздыгыңарды жойсоңор – документ ошол. Же сельсоветтин справкасы керекпи сиздерге?

– Ой, молдоке! – Муруну эдирейген кер мурут акын туурадан чыкты. – Кээ бирибиз кат жазууну үйрөнүп калдык. Бизди эмне үчүн бошотпойсуңар?

– Бөлүнгөндү бөрү жейт. Чогуу эле бошойбуз деди Шаршен.

– Али эрте. Шашпаңыз... – Мугалим тынчтангыла дегенсип, колун жаңсады. – Эмесе сабакка кирели.

Жолдоштор, мен сиздерге дагы эскертейин... Сабатсыздыкты жоюу бүткүл элдик жумуш. Партиянын бул саясатына бүткүл дүйнө таң калып турган убак...

Балким, артисттерге билимдин кереги эмне деп мурдун чүйрүгөндөр бардыр... Совет эли жаңы турмушту, социализмди куруп жатат. Жаңы турмушту куруу үчүн ар бир киши жаңыча тарбияланган, билимдүү жана адис болуулары керек. Караңгылыктын туткунунда калган кишилер элдин алдыңкы катарында бара албайт. Мына силер артистсиңер! Жаңы турмушту куруудагы силердин үлүшүңөр эмнеде?

– Ийи, ошону айтсаңыз?

– Силер жакшынакай ырыңар жана күүңөр менен элди жаңыча тарбиялоого жардам бересиңер... Силер да элге тарбиячысыңар. Сабатыңар болбосо, газета-журнал окубасаңар, күндөлүк агымдан артта калсаңар, элге кантип тарбиячы болосуңар?!

Отургандарда үн жок. Атай да тынч отуруп калды. Анын театрга келгенине бир жылдан ашкан. Күү менен ыр жагына ыраазы, бирок нота менен ликбезге көңүлсүз эле. Кээде жаны ачынган мугалим азыркыга окшоп, билимдин маанисин жетерине жеткире айтканда гана моюнсунат. Бирок анысы узакка созулбайт.

Артисттер арасында сабатсыздыкты жоюу ишинин башталганына эки жыл болот. Окуунун созулушуна артисттер же окутуучуну күнөөлүү деп кесе айтууга мүмкүн эмес. Алгач аларга мектеп мугалимдерин жиберипкен. Концертке даярдыктар жана элге чыгуулар окууну көп өксүттү. Окутуучуну артисттердин өз арасынан тандаганда гана иш илгерилей баштаган.

Тиги досканын жанында турган кубакай жигиттин өзү да артист. Ооба артист. Мындай билимдүү жаш артисттер да көп. Алар атайын театралдык окуу жайын бүтпөй эле, ушул эле Фрунзе шаарындагы педтехникумду

бүтүрүшкөндөр. Буга таң калууга болбойт. Фрунзенин педтехникуму жалаң гана агартуу кызматчыларын эмес, республиканын партиялык, советтик жана маданий кызматкерлеринин бир нече муунун тарбиялоодо.

Педтехникум жаштарга билим берди, арымын ачты. Алардын эмнеге жөндөмдүү экендигин турмуш өзү көрсөтүп, баарына өз ордун таап берүүдө.

Жаныбектин мугалимдик адистиги жана артисттердин сырын түшүнө билгендиги ишин көп жеңилдетти. Жалаң «Алиппени» үйрөтүү, кат таанытуу менен максат орундалбасын ал жакшы түшүнөт. Артисттерди кандай болбосун, билимге абдан кызыктыруу керек эле. Ушул максат менен ал жакшы ырлар, кабарлар жана өкмөттүн токтомдору чыккан газеталарды алып келип, сабактын аягында окуп берүүчү. Жаңылыктардын күн сайын боло турганына каныккан артисттер Жаныбек колуна газета алганда тим боло калышчу.

– Газетада бир жакшы ыр бар экен. – Мугалим сабактан кийин тезирээк кетүүгө шашылды. – Убакыт өтүп кетти. Келерки сабактарда окуп беремин. Кошуңуздар!

– Ой, иним! Антпей эле окуп берсең?

– Кулакка кирбесе, өзүбүз деле укпайбыз. Сизди кармабайбыз...

– Окуп бербей турган болсоң, бизге эмнесин айттың?
– Туш-туштан чуулдак башталды.

– Болуптур! – Жаныбек күлүп, газетаны жазды. – «Эсимде» деген ыр бар экен.

Жайдын толук кезинде
Адырлуу тоонун бетинде
Сан гүлдөн тандап бирди үзгөн,
Жайдары селки эсимде...

Жаныбек окуй берди. Бөлмөнүн ичи тынч. Чоң кишилер сабакка көңүл бөлгөндө ушинтип, жымжырт бо-

луп угушат. Мындай учурлар көп кайталанчу эмес. Бирок бул жолку газета окуу башка сабактардын баарынан кызык, эсте каларлык окуя катары өттү.

Мугалим газетаны ачып, «Эсимде» дегенде эле баары кулак түрүп калышкан. Ырдын акырына чыкканча ошо калыбынан жасышпады.

Атай бутунун башы менен секин басып келип, алдыңкы столдун жанында тикесинен тик туруп тыңшады. Ырдын ыргагына жараша башы кошо кыймылга келип, анда-санда эрини күбүрөп, акыр жагында кыялга чумугандай былк этпей калды. Ыр окулуп бүткөндөн кийин деле ошентип тура берди.

– Кандай экен? – деди Жаныбек окуп болуп.

– Айтканыңдай эле бар экен, – деген үндөр чыкты.

Атай гана кыялга баткан калыбында, козголбойт да, сүйлөбөйт.

– Молдоке! Бул ырды ким жазыптыр? Өзүңдүкү эмеспи? – Капталдан бирөө озунуп суроо таштады. Сягы баары ошону билүүнү каалагандай жооп күтүштү. Окуу аяктап калса да, кетүүгө шашылышпады.

– Акын Жусуп Турусбеков...

Окуучулар эми өз ара кобурашты:

– Анын колуна келет.

– Канча айткан менен билимдүүнүн иши билимдүү да...

Китеп, кагаздар шытырап, окуучулар кетүүгө камынышты.

Баятан бери Атайдын жоругуна кызыгып турган мугалим, ага жылмая карады:

– Болуптур эмесе, коштошолу. Жакшы баргыла!

– Кош!

– Кош!

Атай ордунан туруп калышкан жолдошторун байкап, шашылгандай унчукту:

– Иним, садагасы, ушу кезитиңди мага берчи?

– Окуй албагандан кийин сизге газетанын кереги эмне? – деди мугалим аны бүктөп, папкасына салып. Анын сөзү тамаша эмес, чындап айтылганын отургандардын баары түшүндү. Бул жорук эмне менен бүтөр экен – дегенсип, токтоп турушту.

Атай мурункудан өктөмдөй баштады:

– Молдоке! Ушуну окуй албасам, мени окуудан чыгарып ташта! Убадамды бердим.

– Кол алышкыла! – Шаршен арага түшө калды. – Биз күбө болобуз.

– Мына, алыңыз!

Экөө кол алышты.

– Сен куу экенсиң, Атай! – Шаршен күлдү. – Эптеп эле окуудан чыга албай жүрдүң эле, шылтоо оңой табылды.

Шаршендин сөзүнө каткырышты. Мураталы аксакал гана сакалын жайкалтып, сабырлуу тиктеп турду.

Күлкүдөн улам мугалим шектенбесин дегенсип, Атай убадасын дагы да бекемдеди:

– Убада деген убада. Эртеңки сабакта ушу ырды окуп берем. – Мугалимге окшоп, анын сөзү да ишенимдүү, чечкиндүү.

Күлкүлөр тыйылып, бирок эмне болуп кеткенин да-роо түшүнүшө албай, дале тарап кетишпей мугалимдин айланасында имерчиктеп турушту.

– Жакшы иш болду. – Ошончо кишилердин ичинен жалгыз гана Мураталы бир нерсени сезгендей, азыркы жоруктун кандайдыр бир купуя сыры жана мааниси бар сыяктуу ыраазылыгын билдирип, башын ийкеп койду.

– Көрөбүз аксакал! – Тургандардын бири Мураталыны сөзгө тарткысы келгенсип, тийиштире кеп салды.

– Сиз бул ишке аралашпаңыз... Кепке калып жүрбөңүз?!

Мураталы аны менен айтышып отурууну каалабагандай, тургандар менен кош айтышты да, ордуна козголдү. Бала кыял, тамашакөй Атайдын сөзүнө ишенерин

же ишенбесин билишпей илең-салаң болуп турган жолдоштору, Мураталы аксакал тегин жеринен айткан жок го деген ой менен үйлөрүнө тарашты.

Бүгүнкү окуя Жаныбекке бөтөнчө учурады. Окууга көңүлү жок Атайдын газетага делбелениши, жолдошторунун күлкүсү, Мураталы карыянын билермандык сөзү ойлонто турган иш эле. Жаш мугалим таңдын атышын, окуянын чечилишин чыдамсыздык менен күтөт...

* * *

Айылда туулуп, айылда өскөн Акшайым адегенде шаардын турмушуна көнө албай жүрдү. Колунда чарбаң болбосо, караганың магазин, эмне керек болсо, баарын сатып аласың, магазинде болсо го жакшы, болбосо, жаймада тамак-аш, кийим-кече, отун-суу бирде арзан, бирде кымбат. Шаардын шартын, соода жайын жакшы билбеген киши көп убакта издегенин таппайт же алдатат. Өнө-бою үй-тиричилиги, бар-жок менен иши болбогон Атайды майда тирчиликке тартпаган Акшайым бул жерде айылдагыдан көп убарачылык кездешсе да, көнүмүшүн таштабады.

Жакшы жери аларга адегенде квартира тийбей, бир жылча ар кайсы кишилердин үйүндө чогуу жашап турушту. Эки үй-бүлө тең келим-кетимге, омур-топурга көнгөн кыргыз болгондугу үчүн гана бирге жашоого чыдашты. Мына ошол убактын ичинде Акшайым шаарда кантип жашоо керектигин үй ээси аялдан үйрөнүп калды.

Алардын өзүнө кийинчирээк эки бөлмөлүү, ашканалуу квартира тийгенде Акшайым шаарга кадимкидей көнүп калган кез эле. Күйөөсү анын жаңы тирчиликке кантип үйрөнүп, башынан кандай кыйынчылыктар өткөнүн билчү эмес. Ал жөнүндө аялы да айтпай турган. Үйдү кандай кармоо керек, мейманды күтүү – анын баары Акшайымдын каалоосу боюнча. Атай үй-тиричилигине кийлигишчү эмес.

Акшайым күйөөсүнүн ушул кемчилигин билчү, бирок аны оңдоо үчүн аракеттенмек түгүл, ушунусун жакшы көрчү.

Жаңы квартирага киргенде Атай «Суусамырды жайлагансып калдым» – деп кубанган. Ырас эле, жашаган жериң кенен болсо, өзүң да кенелесиң. Тыштагы отун-сотун сакталчу бөлмөнүн бир жагынан ал өзүнө комуз чаба турган устакана жасап, эми биротоло өз конушун ээлегендей сезди.

Шаарга келгени булардын турмушуна кирген өзгөрүүлр да ылдамдады. Эмне болгонун ал күйөөсүнүн иреңинен эле сезет. Атай кубанычты, кайгыны же көңүлү бир нерсеге оолукканды эч качан жашыра алчу эмес. Жашырууга аракеттенген сайын анын көңүлүндөгү катылган нерсе ого бетер даана байкалчу.

Бүгүн да ошондой болду. Театрдан жаңы эле кайткан Атайдын көңүлү көтөрүңкү эле. Оокатка да карабайт, кепке, сөзгө да келбейт, бир орунга токтоно албайт. Аялы аны байкамаксан, өз тирилиги менен. Ушундайда көңүлү уйгу-туйгу болуп, акылы бир жерге токтобой турганда ал суроо берген кишини жаман көрчү. Унчукпай, өз., эркине койсоң, бир маалда олжолуу балача кымындап, өзү эле сөзгө келчү.

Атай столуна келип, сүйөнүп отурду да, койнунан бүктөлгөлүү газетаны сууруп чыкты. Жан-жагына карады.

– Шакин! – ал столдо жайылып турган газетаны жанына келген аялына көргөздү.

Аялы эң мурун сүрөттөргө көз жүгүртүп, көңүл бура турган нерсе таппады.

– Муну кара! Ырды! – деди Атай сөөмөйү менен көрсөтүп.

Аялы түшүнгөн жок.

– Сеникиби? – деп сурады.

– Жок... – Атай күлүп ийди. – Таптың. Меники десең да болот.

Аялы дале түшүнбөдү.

– Шакин! – Ал ордуна туруп, терезенин текчесинде жыйылып турган китептерди, журналдарды аңтара баштады. – Кийин билесиң...

Аялынын иреңинен да аны билүүгө ашыгуу сезилбеди. – Ээ, Шакин, баягы жок да... – деди ал бир баалуу буюмунан ажырагандай.

– Кайсы «баягы?»

– Баягычы, «Алиппе»...

Кымбат нересинен ажыраган экен деп чоочуган аялы:

– Аны эмне кылмак элең, кызың ойноп жүргөн.

– Эмне дейт?

– Бул сөздү ал биринчи жолу уккансып, селт этти. Саада ошо китеп менен ойногонун өзү далай жолу көрбөдү беле. – Анте көрбө. Ал мага керек... Ээ, Саада, кайдасың?

– Эшикте балдар менен ойноп жүрөт. Аны жайына кой. Эгерде мешке от тамызгы болбосо, бир жерде жаткандыр.

Экөө тең шашылып, «Алиппени» издей баштады.

Шкаф, шырдамалдардын алдын, керебеттердин астын бир нече жолу тинтишип, акыры мештин оозундагы чаканын түбүнөн табышты.

– Өх! – деди Атай китептин бетин сүртүп, – бул табылбаса, эртең өлдүм эле... Эми, Шакин, мени өз жөнүмө кой. Кызың келсе, оокатыңарды ичип, жата бергиле.

Ал китепти алып, төркү бөлмөгө кирди. «Алиппе». Алгачкы беттеринде бажырайган түрдүү тамгалар. Атай анын көпчүлүгүн жатка билчү. Билбегендери да бар эле. Азыр ошолорго келип такалганда аялына кыйкырды. Акшайым бир кезде күйөөсүнө кошулуп окуп, тамгаларды андан мурда бүт жаттап, бирок күйөөсү ары жылба-

гандан кийин ал да арылоону токтоткон. Азыр келип, күйөөсүнө билбеген аркптерди үйрөтүп коюп, аркы бөлмөгө кетти. Арипти жаттоо кыйын эмес. Адатта чатак урунуштуруп, эжелеп окуудан башталчу. «Ат. Атка така как». «Улак. Улакта эки кулак» – деген жазуулар жана алардын сүчрөттөрү бар. Мугалим ушуну баштаганда эле Атай, Шаршен болушуп, күлүп калышар эле.

– Атка така как, улакта эки кулак.

– Молдоке, үч кулактуу улак болобу – деп Шаршен ого бетер күлдүрөр эле. Мугалим кээде ыза болуп, урушуп же кетип калчу.

Азыр Атай эрдин күбүрөтүп, «Ат. Атка така как», «Улак. Улакта эки кулак» деп эжелеп окуй баштады. Эмне үчүндүр күлкүсү келбейт. Башта эмне үчүн каткырганын түшүнө албайт. Атты ат, улакты улак дейт да, анын эмнеси күлкү...

Түн бир оокум. Уйкусу качкан Акшайымдын кулагы төркү бөлмөдө... Өмүрүндө китепке көңүл салбаган киши чилистен болчудай столунан жылбайт. Бирдемелерди күбүрөп окуганы угулат. Ал күйөөсүнүн жоругуна таң калат. «Билгенимен билбегеним көп экен» – деп ойлойт. Андан башканы күтсө да, мындай иш баштаары түшүнө да кирбеген. Газетадагы ыр менен анын окууга ынтаа коюшунун ортосунда кандайдыр бир байланыш бар экени гана божомолдоду. Ошол ырды окуй албаганына арманда болуп жатты. Кечээ эле ариптерди андан начар билген күйөөсү бүгүн гана бүт күчүн үрөп, жан аябай киришип, билим алуунун жолун таба турган кейиптенет. Мүмкүн комузчулуктун шарапаты тийгендир. Кандай гана татаал күү болбосун, ал көңүлүнө жетсе, бир заматта үйрөнүп, өзүнө кайта чертип бере турган.

Шаарга келгени не бир мыкты комузчулар жана чоң билимдүү адамдар менен таанышып, көп нерселерди биллип, күйөөсүнүн өркүнү өсүп, мартабасы артылып ба-

ратканын байкап, ичинен кубануучу, сыймыктануучу. Кадимки Токтогул, Мураталы, Карамолдо менен тааныш, кыргыз күүлөрүнүн билерманы болгон бир чоң жазуучу Атайды өз үйүнө үч түнү черттирип, «комузчулардын тулпар туягы» деп баа бергенинен улам, аны комузчулуктун кылда чокусуна жеткен экен деген пейилде калган. Бирок күйөөсү улам бир жаңы күүнүн соңунан түшүп, кээде ушинтип уктабай чыкчу. Анысы аз келгенсип, төрт кылдуу, беш кылдуу, биринин турпаты экинчисиникине окшобогон комуздарды жасап, өз алдынча черте турган. Жаңы иштери жөнүндө Мураталы карыя жана комузчу уста Чаке менен гана акылдашчу.

– Тыным таппаган киши! – деп койду Акшайым.

Төркү бөлмөнүн жарыгы өчөр эмес. Кээде күбүрөгөн үн, кээде акырын кыңылдаган обондун кайрыктары учкай-учкай кайрылгансыйт. Анан кайрадан жым-жырттык өкүм сүрөт.

Ырчы кыялында учуп жүрдү...

Көк шиберлүү чалкайган жайлоо. Кызыл-тазыл гүлгө толгон жайык бет. Сайрандап кубалашып ойноп жүргөн кыз, жигит. Ошол жайлоо, ошол гүлдөр... Бирок кыз да, жигит да эски замандын адамдарына бейтааныш, бүгүнкү күндүн жаштары. Булар ким? Биз картайдыкпы? Бүгүнкү жаштар башкабы – деп ойлоп, ырчы аларга сер салат. Жок, жок. Ошол жайлоо, ошол гүлдөр... Ыр жандуу улан Атайдын өзү болуп чыгат, жанындагысы өзүнүн махабаты, тагдырлашы.

Жаныбек жалгыз бөлмөлүү үйүнө кайтып келип, киймин которуштуруп, бир кишилик керебетине чалкалап эс алып жатты. Терезесинин ачык форточкасынан күзгү мээлүүн аба кирип турду. «Окпошконго мушташкан» болуп терезенин түбүндө жалгыз стол, жалгыз отургуч, бурчта жалгыз тумбочка жана этажерка. Идиш-аягы да бирден.

* * *

Жаныбек жыйырмадан жаңы гана ашкан. Педтехникумду бүткөндөн кийин мугалим болбой, театрга киргенине таң калган сыяктуу турмуштан улам күтүлбөгөн нерселер учурап, кээде башы катып, кээде шаттанып, айтор, бир нерсеге илээшкенсийт.

Каалга такылдады. Жаныбек эшик жакты элейип тиктеп турду да, ким келгенин эстегендей үн чыгарды:

– Капсалаң! Кир!

Ак шымчан, чачын кирпинин ийнесиндей түктүйткөн чарчы бойлуу, чапжаак жигит эшиктен күлө кирди:

– Мен экенимди кантип билдиң?

– Ушинтип эле. – Анткени үйүнө Капсалаңдан башка киши баш бакчу эмес. – Кел! – Жаныбек коңшусуна отургучун бошотуп берип, өзү керебетине барып отурду. – Сүйлө. Эмне жаңылык бар?

Капсалаң ага жаңылык айтуу үчүн эмес, жаңылык угуу үчүн келген.

– Коомдук тамак трестинде эмне жаңылык болсун?!

Тамактын сапатын өзүң столовойлордон көрүп жүрөсүң го. – Капсалаң столдун үстүндөгү ак баракка жазылган «күз» деген куплетти окуду... – Бир жазайын деп отурган экенсиң. Акындардын турмушу жакшы. Иштеген жеринен айлык алышат, анан калем акысын... А, сен артисттерди окуткандыгың үчүн да аласың го. Силерде арман жок! Жаныбек күлдү.

– Эмнеге күлөсүң? Жашырбай эле кой, мен билем. Силердин үзүрүнөрдү хан да көргөн эмес.

– Хан биздин түйшүгүбүздү да көргөн эмес.

– Болбогон сөз! Силерде эмненин түйшүгү? Акча каламыңардын учунан чууруп турат.

Капсалаң ак шымынын чөнтөгүнө колун салып, бутун тактайга тыкылдатып койду.

Коңшу турушканына алты айга жакын убакыт болсо да, экөөнүн таанышып, ашына болушканына бир айга толо элек.

Аз убакыттын ичинде эле Капсалаң искусствого өтө кызыккандыгын көрсөттү. Ал тааныбаган артист менен жазуучу жок. Баарын сыртынан тааныйт. Театр менен киного үзбөй барып жүрүп, колуктуну да ошол жерден таап, үйлөнгөнүн да айтып берген. Бир айдын ичинде Жаныбекти үч жолу конокко чакырды. Жаныбек ар бир он күндүн ичинде Капсалаңдын үйүнө стол, стулдар, ар түрдүү сүрөттөр жана буюмдар кошулганын байкаган. Акыркы барышында жаңы килем тартылганын көрдү.

Ал эми Жаныбектин үйү калыбынан өзгөрүлбөйт. Акчасы каякка кетип жатканын болжоого болбойт. Ага жашоонун жайын түшүндүргүсү келсе да, айтууга оозу барбай жүргөн Капсалаң бүгүн чечкиндүүлүк кылды.

– Досум, керебетиңе минип отурганча дагы бир стул алып койбойсуңбу? Акчаң жетишпесе мен карызга берип турайын. Минтип отурушуң маданияттуулукка жатпайт!

– Мага мурда эки стулдун зарылдыгы жок эле. Эми сыныңды мойнума алам...

– Билбегенин билгендерден үйрөнүп туруу жакшы! – Капсалаң тамагын жасады. Ал Жаныбектен искусство жана адабият жөнүндө көп нерселерди сурагандыгы үчүн кээде өзүнө нааразы болор эле. Намыстанар эле. Бирок коңшусу аны түшүнбөгөндүгү үчүн кемсинтчү эмес. Капсалаң искусстводон болбосо аны башка нерседен жеңермин деп, кезегин күтүп жүргөн. Мына бүгүн Жаныбекти маданияттуу жашоону билбегендиги үчүн уяткарды. Дагы маданияттын өкүлү имиш!

Эки жигит узакка чейин сүйлөшүп отурушту. Сөз Жаныбектин көңүлүн алагды кылып, ал эмне үчүндүр өзүн жеңил сезип калды. Кечки тамактан кийин көчөдө бир аз басып келип, төшөгүнө жатып, тарс катып уктады...

* * *

Эртеңки сабак Атайдын ыр окуусу менен башталды. Ал топучан ордунан туруп, газетанын ар басылган бетин ачып, жай урунуштуруп окуй берди...

Агарып тоодон таң аткан
Суюлуп жылдыз бараткан.
Калды го бекен эсимде
Кыйышпай күлө карашкан.

Ал буйдалбай окуду. Окуганына эч ким күмөн кыла албады. Угуучуларды «ал кантип окуду?» деген суроо кызыктыра баштады. Жаттап алганбы? Аны сыноо үчүн башка ырды оку деп сунуш кылгылары келишти. Бирок газетага жармаша калып, өткөндөгү бир окуя эсине түшкөнсүп, үнү дирилдеп, бети нурланып турган Атайдын ыкласына эч ким шек келтирүүгө даабады. Айтор, ушул ырды жаттаган болсо да, ага ыракмат дегенсип, мугалим беш койду.

– Ыракмат иним! – Атай маңдайынан чыккан терди сүртүндү. – Ата сакал чыкканча эч бир молдодон жылуу сөз укканым жок эле. Сен да мени жаман көрчү элең. Ушул кезитти мага бергендигиң үчүн сага дагы, дагы ыракмат! – Ал газетаны бүктөп, пиджагынын ички чөнтөгүнө салды.

– Ой, кезитин кайрып бербейсиңби? – деди Шаршен.

– Мага керек... Иним, капа болбойсуңбу? – Атай мугалимден райым күткөнсүдү.

– Алыңыз. Окуп жүрүңүз? – деди Жаныбек.

– Ой, тобо, мен Атайдын бир күндө молдо болгонуна таң калам! Өзү көрбөгөн киши буга кантип ишенсин? Мутакем билген экен! – деди бири.

Баары жабыла Мураталыны карашты. Мураталы ак топусун колуна алып, жабыла тиктегендерге жүгүнүп койду эле, зал каткырыкка жаңырды.

– Мутаке, сиз кантип билдиңиз?

– Эмнени?

– Айтсаңыз эми!

– Эмнени айтам? Силер кызыксыңар! Эмнени билдиңер. Мен эч нерсени биле элекмин.

– Жолдоштор! – Жаныбек столду тыкылдатты. – Эмесе сабакты уланталы. – Мугалим сөздү токтоткону менен Мураталынын туюк сүйлөшүндө кеп бар дегенсип, аны тикчие карайт. Абышка сакалын сылап коюп, столдун алдынан чыгып жаткан үндү тыңшагансып, бир жагына ыктап, өзүнчө мемиреп отурат. Мүмкүн кулагына ушул ырга чыгарылган күү же обон жаңырып тургандыр. Бардыгы жайланышып, мугалим доскеге эсеп жазарда ойлуу отурган Мутакең өзүнчө күңгүрөндү:

– Мен эч нерсени биле элекмин.

Жусуптун ыры жана Атайдын жоругу ушуну менен токтолгон жок. Окуучулар да, мугалим да ыңгайы келе калса, анын окууну кандай өздөштүргөнүн аныктап билгилери келишет.

Танакис убагында кимдир бирөө мен бир сонун ыр таптым деп газетасын ачты. Папиросту буркуратышып же эрдинин алдын насыбай менен томпойтушкан окуучулар: «Кана, кана» – дешип, аны курчап калышты.

– Ачык окусаңар?

– Какем окусун!

– Жок, Чакем жакшы окуйт.

– Токтогулачы! – Шаршен жолдошунун колунан газетаны жулуп алып, көзүн кысып койду, – Атайдан жакшы окуй турганыбыз жок.

– Туура, – дешип баары көз кысышты. Атай колунга газетаны алып, эжелей баштады:

Ө-н-нөр, би-лим, те-хи-ника.

Өзгө-чө өс-үүп бы-а-ра-тат.

Зы-ым ары-кы-луу а-бы-адан.

Дү-нүйө-гө сы-өзүн Ты-ара-тат.

– Айтпадым беле Атакем зырылдатат!

– Бул ырдын эмнесин мактайсыңар? – Атай газетаны төрт бүктөп, ээсине кайтарып берди:

– Өзүң жаттап алып, ырдап жүр!

Ушундан кийин Атайдын китеп окуй ала турганына эч ким шектенбей калды.

Эшиктен келе жаткан Мураталыга бири шыбырады:

– Атай чын эле окуй алат экен.

Мураталы сөзгө кунт койбой басып кетти: – Мен ага таң калбайм...

Эшик жакта папирос тартып турган Жаныбек: «Мураткемдин эмне билгени бар» – дегенсип, аны ээрчий карап калды. Сураса сөзсүз: «Мен эч нерсени биле албайм» – деп жооп берчүдөй.

Окуянын түйүнү Жаныбекке бир нече күн өткөндөн кийин чечиле баштады.

* * *

Коллектив концерт берүүгө даярданган. Кимдин эмне аткаары Жаныбекке белгилүү. Жаш композитор Молдобаев концерт сайын бир жаңы ыры менен чыгуучу эле. Композитор Петр Федорович кыргыз күүлөрүн оркестрлештирүүгө андан бетер катуу киришкен.

Ал эми Мураталынын кыягы, Молдоке менен Атайдын күүлөрү, Мусанын обондору анын кулагына жат эле. Бир топ күндөн бери артисттер «Ажал ордуна», «Кара чач», «Жапалак Жатпасов» жана башка постановкаларды коюшуп, музыкалык концертке жол тийбей калган. Борбордун калкы акындардын үнү менен күүлөрүн, жаңы ырларды сагынышканбы, айтор, театрдын ичи кишилерге жык толгон. Жаныбек администраторго кадырын салып жатып, Капсалаңга билет таптырып берди.

– Сен болбосоң, бүгүн театрға кире албайт элем, – деди Капсалаң башын чайкап.

Эл өз орундарына отурушкан. Зал караңгыланып барып, сахнанын көшөгөсү ачылды.

Концерт «Манастан» башталды.

Ылаачындай томолок киши улкунуп-жулкунуп «Тайторуну» байгеге жиберип жатканда Капсалаң Жаныбекке шыбырады:

– «Манасты» эмне үчүн жазышпайт?

– Жазып жатышат.

– Китеби качан чыгат?

– Тиш! – деп артта отурган киши ышкыра сүйлөдү...

Оркестр чыкты. Мурду борбогой, жазы маңдай Петр Федорович комузчуларды далысынан сылай тургансып, жайылган колдорун эптүүлүк менен кыймылга келтирип, дирижерлук кыла баштады.

Комуз менен кыяктын үндөрү бирде бөлүнүп, бирде куюлушуп, созулуңку чоюлуп, кээде тереңге чөмүлгөндөй басаңдап барып, кайрымына келгенде тегиз шыңгырап, тааныш күү жүрөктү козгой баштады... «Шыңгырама». Бул элге таанымал күү. Оркестр жана аны түзгөн Петр Федорович элге жаңыдан таанылууда.

Кырка тартып отурушуп, дирижердун таякчасын тиктегендер: Мураталы, Карамолдо, Атай жана башкалар. Кайсы бирлери бет алдына нотаны коюп алышкан.

Артисттер жалпы билимин көтөрүү менен музыкалык сабатты үйрөнүүгө умтулушканы да жакшы саамалык.

Петр Федорович оркестрди түзөрдө алдына бир гана максат койгон. Ал максат элдин сүйгөн күүсүн музыкалаштырып, аны кайра элдин жүрөгүнө жеткирүүдө эле. Аны үчүн күүнүн мукамын гана берүүгө умтулбастан, анын негизги улуттук өзгөчөлүгүн сактоону башкы милдетим деп түшүнгөн. Бирок улуттук өзгөчөлүгү мукамында, кайрымында, комуздун өзүндө жана аткарылышында.

да да бар. Мунун баарын изилдөө үчүн ага көп жылдар керек эле.

Алгачкы аракет өз жемишин берди. Өзү ишинин тууралыгына жана элге пайдалуулугуна көзү жеткен Петр Федорович жаңы музыкаларды түзүүгө бет алды.

Мына «Шыңгырама» бүткөндөн кийин эл андан жаңы номерди күткөндөй үнсүз, кыймылсыз мелтиреп отурушту.

«Мага ушул керек, – деп койду Петр Федорович өзүнчө, – эл күтпөгөн болсо, музыка түзүүнүн деле кереги жок».

Оркестр «Камбарканды» аткарды. Дирижердун кыймылы токтолор менен зал дүңгүрөп калды. Өзүн бактылуу сезген Петр Федорович колун бооруна алып, элге бир нече сыйра жүгүндү. Кол чабуу басылган жок...

– Петр Федорович ушундай киши, – деди Жаныбек зал тынчтангандан кийин.

– Кандай киши? – Түшүнө албаган Капсалаң ага жакындап отурду.

– Көрбөдүңбү? «Камбарканды да» музыкалаштырып коюптур. Оркестр кандай жакшы аткарды?!

– Ооба, ошентиптир! – Капсалаң анын сөзүн уламыш болуп, өзүнчө ойго кетти. – Мунун эмнеси жакшы? Музыка билген киши отуруп алып, бардык күүнү музыкалаштырып койбойбу?

– Атай Огомбаев!

Ал элге күүлөрү, комуз чертиши жана «Күйдүм чок», «Ой булбул» деген ырлары менен таанылган эле. «Номурун кайсы чыгармасы менен баштар экен?» – деген суроо гана ар кимдин көңүлүндө турду.

Сахнага чыкканда иреңи албырып, көздөрү жайнап туруучу Атай бүгүн эмне үчүндүр өтө сабырдуу. Конференсье кулактандыра электе эле ал оңдонуп отуруп, комузунун кулагын толгоду.

– «Эсимде», – деди конференсье.

Бул ырды эч бир кыргыз уга элек болучу. Жаныбектин жүрөгү туйлап кетти. «Кайсы ыр» деп сурады Капсалаң.

Сахна тараптагы артисттер өздөрү да көшөгөнүн далдаасынан тыңшап калышты. Бул ырды азырынча театрдын көркөм жетекчиси, директор гана билчү. Көркөм жетекчи жашырылган сырыбыз ишеничибизди актар бекен дегенсип, көшөгөнүн четинен башы көрүнүп калганына карабастан, Атайга тигилди.

Обон жай жана мукамдуу башталды.

«Жайдын гана толук ай, кезинде

Адырлуу тоонун бетинде»...

Үндү комуздун күүсү коштоп, күү басаңдаганда обон созолонуп, ырдын аягы кол чабуу менен дүңгүрөп турду.

Кыйкырык-сүрөөндү ошондо көр. Атай «Эсимдени» эки-үч жолу аткаруу менен элдин суроосун араң токтотту.

– Бул кандай ыр дейсиңби? – Атайды окууга үйрөткөн ушул ыр экендигин Жаныбек жолдошуна кыскача баяндады. – Мен окууга жарабаймын дечү эле. Шык кандай боло турганын куп түшүндү да...

– Мына искусствонун күчү! – Капсалаң катуу күрсүндү.

– Мен айтып жүрбөймүнбү! Искусство!

– Тиши! – деген үн чыкты...

Театрдан чыгышкандан кийин Капсалаң үйгө жеткенче ойлуу келип, Жаныбек экөө өз бөлмөлөрүнө бөлүнүшөрдө «токточу» деди.

– Мен искусство жагына өткүм келет!

Жаныбек ийнин куушуруп тим болду. Анткени анын искусство жагына өтөм дегени, өзүнө көндүм болгон, коомдук тамактын бир тармагынан экинчисине, мисал үчүн, оокат бышыруудан татты нан даярдоого которулайын деген сыяктуу туюлду.

* * *

Кыргыз театрынан филармония бөлүнө тургандыгы капкачан эле угулган.

Театр жыл сайын атайын билими бар жаш актерлор жана режиссерлор менен толукталууда. Элдик өнөрпоздорду драмалык спектаклдерге, ал эми драмдын артисттерин концертке чыгышы, хорго кошулушу алардын чебердигин өстүрүүгө жардам бермек түгүл, тескерисинче бири-бирине жолтоо боло баштады. Баарыдан да Шаршен куудул бир жолу драманын актеру катарында сахнага чыкканда эстен кеткис окуя болду. Жусуп Турусбековдун «Ажал ордуна» трагедиясы жүрүп жаткан. Сахнада Кытайга качып барган бечара кыргыздардын кайгылуу турмушунан бир көрүнүш. Кыздар бир табак талканга сатылып, көз жашы көлдөп, ата-энелердин муң жүрөктү титиретет. Ошондо кыз алууга келген мырзалардын биринин ролун аткарган Шаршен кыйшалаңдап чыга калганда көрүүчүлөр дуу күлүшөт. Муң-зардын сценасынын касиети качып, ошол оор сүрөт күлкүгө айланат... Шаршен ошондон кийин драмалык роль аткаруудан биротоло четтетилет.

Актерлорду жана администрацияны бөлүштүрүү алардын жөндөмдүүлүгүнө, шыгына жана өз каалоосуна жараша жүргүзүлдү. Кезек Жаныбекке да жетти. Ал бир аз буйдалды. Өзү драмда ойноп жүргөн, бирок кан-жаны ырчы жана комузчулар менен. Башкача айтканда Жаныбектин өзү үчүн драм театр керек, элдик өнөрпоздорду ойлосо, филармонияга өтмөк. Драм театрдын коллективинин күткөнүндөй болбой, Жаныбек филармонияны тандады.

Ошентип, Жаныбек жаңы түзүлгөн филармониянын адабий бөлүмүн башкармак болду. Шаршен, Атай, Мураталы, Карамолдо, Калык, Осмонкул, Муса – баары аны жаңы оруну менен куттукташып, тамашага алышты.

– Мурун эки тарап болуп, кыйналып кеттиң эле, Эми өз колубузга тийдиң.

– Драмга барсаң ролду Шаршенден артык аткара албайт элең.

– Алардын баары билимдүү, окутар окуучуң жок, кызматыңан бөөдө бошомоксуң.

Айтор ушу сыяктуу тамашалар, күлкү...

Чынында эле тыягына да, быягына да чуркап, Жаныбек алагды болуп жүргөн. Бүгүн филармония бөлүнүп чыккандан кийин гана драмалык актер болуу максаты эместигин сизди. Бирок бу сакалдуу окуучулардан эмне үчүндүр ажырай албай тургансыйт. Эмне үчүн андай? Же өзү ырчы, комузчу болбосо же композитор болбосо...

Элдик өнөрпоздордун нак ортосунда көк сакалын жайкап кубанычтуу отурган Мураталы анын көңүлүн бөлүп, ойго салды. Кыргыз күүлөрү өзүнчө чалкып жаткан, миң сырлуу дарыя, чети оюлбаган кенч. Ал жөнүндө илимий изилдөөлөр мындай турсун, жыйноо жана үйрөнүү жаңы гана башталды. Кыргызда адам изи чалбаган музыка дүйнөсүнө биринчи жолу чалгын чалган орус музыковеди Затаевич, аны үйрөнүп, оркестрге сала баштаган Петр Федорович Шульгин.

Алдыда эбегейсиз зор милдеттер турат. Жаныбекти кызыктырып, азгырып, актерлук кесибин таштаткан кереметтүү күч – кыргыздын элдик музыкасы.

Мына, күүнүн Камбар атасынын дал өзүндөй болуп, көк сакалын жайкаган Мураталы карыяда канчалык катылган кенч бар. Кыргыздын гана эмес, ирегелеш казак туугандардын күүлөрүн чертиши, билгичтиги жагынан, уламалыгы жагынан мунун астына чыга турган киши жок. Жаныбек калдалаңдап, ылдамдай басып келди да, Мураталыга колун берди:

– Аксакал, кыргыз музыкасынын Камбар атасы, жаңы конушуңуз куттуу болсун!

Мынчалык чоң сөздү күтпөгөн карыя аны ормоё карап, колун алды:

– Ыракмат, балам. Конушубуз бирге болсун!

Жаныбек анын шадылуу бырыш колун өпкөндө тургандар кол чаап жиберешти.

Мураталы бу адаттан тышкары нерсе – деп чоочугандай колун тартып алды:

– Бул эмнең?

– Сонун күүлөрдү жаратканы үчүн...

– Сонун күүлөрдү жараткан эмне экенин билгиң келсе, бул! – Карыя ага бырыштуу чекесин көргөздү.

Курчап тургандар каткырышты.

Аксакалдын сөзүнүн мааниси бар. – Жигит буулуга үн катты. – Эмнеге күлөсүңөр? Бая күнү Атай «Эсимдени» алганда да күлдүңөр. Аягы эмне болуп чыкты?

– Биз жөн эле...

– Балам, булардын жөнү ушундай. Аны өзүң да билип калдың го. – Мураталы чөнтөк саатын карап алып, топтоң бөлүндү. «Токтой тур», – деген сөзгө карабай Жаныбек ага ээрчий чыкты.

Али эрте күз. Көчө боюндагы дарак көк жашыл. Сабагы чириген жалбырактар гана мезгилсиз саргайып, кичине жел турса калкылдап түшө баштаган.

Көчөдө эл аз. Бирок атчандар, жөөлөр, машиналар жана арабалар аралаша жүргөндүктөн жол чандап, кыймыл жандуу сыяктанат. Мураталы жолдон учурашкан кишилер менен саламдашып, салмак менен басып жүрүп отурду.

Убакыт өткөн сайын чоң жол түзөлүп, майда тамдар чоңоюп, кичинекей шаар өсүп баратат. Театр студиясы жаңы уюшулган жылдары тигилген дарактар көк тиреген чынар болгон. Жаңы окуу жайлары ачылып, айылдан келген жаштар көбөйүүдө. Шаар өзү да жаш, эли да жаш, сүйкүмдүү борборго айланууда. Азыр Мураталы менен сөз сүйлөшүүгө дилгирленип ээрчип келе жаткан

жигит студия ачылган жылдары кишинин үстүнө кирүүдөн уялган өспүрүмдүр. Азыр көрбөйсүңбү, эл аралаган эски өнөрпоздорду окутуп, көптү билген кишиче, жарыбагыр, сыр алышканы келе жатабы деп ойлойт карыя.

– Аксакал, сизден сөз сурайын дедим эле. – Мураталы үйүнө жакындаганда жигит токтоло калды.

Баланын жашырын сөзү барбы дегенсип, карыя үйгө кирбей кулак салды.

– Сурай гой.

– Атайдын окуу үйрөнгөнүндөй окуя сиздин башыңыздан да өткөн чыгар...

– Сурадың эле ушулбу?

– Ушу сыяктуу...

– Ой, жолуң болгур десе! Бул экөөбүз жашырын сүйлөшө турган сөзбү? Кир үйгө!

Жаныбек карыянын үйүндө биринчи болушу. Эки бөлмөдөн турган тунукелүү үй. Тактайдын үстүнө шырдамал төшөлгөн, төрдө эки бүктөлгөн көлдөлөң. Алар отурушканда оозгу бөлмөдө жүргөн байбичеси бул кайсы бала дегенсип, бери кирип келди.

– Апа, күүлүсүзбү? – Жаныбек тура калды.

– Шүгүр! Отура гой, тегеренейин! Сен кайдан келген баламсың?

– Театрданмын...

Маасычан болуп, башына жука боз жоолук салынган байбиче мейман бала менен толук таанышкансып, кайра оозгу бөлмөгө кетти.

Мураталы эски туш кийиздин үстүндөгү узун мыкка илинген комузун ала отурган. Мугалим бала анын күүсүн угууну каалайбы же жооп угуп кетүүгө шашылабы? Андай ой абышканын башына келбегендей кандайдыр бир эң эски күүнү дыңгыратат.

– Балам, бу кимдин шыңгырамасы экенин билесиңби?

– Жок.

Адатта комузчулар өз «мейманын күүнү түшүнсө гана жакшы сыйларына, куйма кулактарды жактырбай турганына Жаныбек кайыл эле. «Эч нерсе билбейт экен», – деп абышка мени менен сүйлөшпөй коёбу деп, кадиксинип калды.

– Билбегениң ырас. – Мураталы күңгүрөндү. – Атам ыраматылык ушинтип чертчү эле.

«Күрөңкөнүн шыңгырамасы» деген күүнү Карамолдо, Ыбрай, Чаке кээде өзүнчө чертишчү. Бул күү көпчүлүктө аткарылбагандыктан эл да, башка комузчулар да билчү эмес. Эгер Мураталынын көзү өтсө, Күрөңкөнүн өзүнө окшоп «Шыңгырамасы» жана башкалары да эскерилбей калчудай.

Жаныбек үйгө кирер менен суроолоруна жооп угуп, кечикпей кайра кетмек. Бирок аңгеме анын каалоосуна жараша башталбай, үй ээсинин адатына жараша баштала тургансыды.

Алдыга чай коюлган кезде жигит үзүлгөн сөздү уламак болду:

– Атаңыз чоң комузчу болсо керек.

– Балам, оокатка кара! – Мураталы ага жооп берген жок, эң мурун нандан үзүп жеп, анан колуна пияланы алды. Жаныбек да ага ээрчиди.

Чай ичүү узакка созулду. Мейман жигит пияласын көмкөрүп койгондон кийин, байбиче чайды экинчи жолу демдеди.

Тамак ичүү учурунда келим-кетим гана сөз алмашылганы болбосо, аңгеме узатылган жок.

Узак паузаны Жаныбек оюна пайдаланды. Ал Мураталынын эски комузчулардын өкүлү, өзүнүн салтын таштабаган, бир сырдуу кызык кишилердин бири деп ойлочу. Анын билгени ушул эле. «Ушу да кишини билгенге жатабы?» деген суроо көңүлүнө азыр келип отурат. Күрөңкө чоң комузчу... Чоңдун да чоңу болсо керек. Илгери ал

Чынгышбай деген комузчудан жеңилиптир. А Чынгышбайды боз улан курагында бир гана күүсү менен жыккан Мураталыны кандай комузчу деп баалайсың?! Ушундай залкар адам кийинки жылдарда концерттерге комузу менен чыкпай кыягы менен чыгышы кандай? Эгерде комузду таштаган болсо, минтип чертип отурбайт эле го.

Дасторкон жыйылганда Мураталы кайрадан комузун колуна алды.

Анын азыркы кош кайрык болуп угулган күүсү Жаныбекке тааныш эле. «Мураталынын шыңгырамасы».

Атасы менен баласынын күүлөрүндө коёндой окшоштук да, аттын кашкасындай айырма да бар. Окшош жери экөөнүн күүлөрүндө да кылымдарды аралап келаткан армандуу кыргыз жана анын тилеги айтылат. Айырма-сы ошол армандуу кыргызды атасы менен баласы эки түрлүү сүрөттөйт. Бул өзгөчөлүктөрдү байкоо үчүн жана үйрөнүү үчүн көп убакыт керек. Жаныбек эң мурун Мураталынын өзүн түшүнбөй туруп, күүсүн түшүнө алабы?

– Кыргыз жаштары комузчулардын өмүрүнө кызыкчу эмес эле? Кыргыз күү угууну гана сүйөт... – Башын бир жагына кыйшайтып, күү кайрып отурган абышка комузун чукулунан токтотуп, мейманына бурулду. – Сен мени ойго салдың го. Билгенимди айтып берейин. Ал сакалын сылап койду. – Атайдын окуясындай окуя менин башымдан өткөн жок. Ал убакта заман башка, гезит да, сага окшогон мугалим да жок. Мен туулуп өскөн доор, менин тагдырым, башыман өткөндөрүм таптакыр башка.

Жаныбек каалаган жообун укту. Күткөнү ушул беле?

Ал кымызды көрүп, суусуну канмак түгүл, ого бетер чаңкаган кишиче аңгеменин уланышын тиледи.

Эх, комузчу! Сенин сырың ушунчалык купуя беле? Эгерде сырың кол жетерлик жерде болсо, күү бүткөндүн баарын билген, баарын черткен даанышман Мураталынын сыры элге эмне үчүн шардана эмес.

Көп комузчу өзүн гана билет, көзү өткөндөн кийин өзү да өтөт. Бул кылымдардан келаткан салт.

Затеевич жана Виноградов менен аңгемелешкенден кийин күүнүн мааниси терең экенин жана ага эл кызыгынын жаңыдан баамдап калган абышка баланын каалаган суроолоруна жооп айта берем деп күтүп отурду. Бирок орус музыканттары менен Жаныбектин музыка жөнүндөгү түшүнүгү асман менен жердей эле. Затеевич менен Виноградов эмне жөнүндө сурарын билишчү. А Жаныбекке аксакал билгендерин өзү эле айта бериши керек эле.

Жаныбек түгүл, Затеевич да күүнүн сырын ача албай, арманда калган учуру болгон. Бул 1928-жылдагы окуя. Токтогул, Мураталылардын күүлөрүн ал нотага алып жаткан. Ошондо Токтогул музыкантка «Чоң кербезин» өзгөчө табыштайт. Анын сөзүн тилмечтер да жеткире алышпайт. Токтогул да, Затеевич да өкүнүчтө калат.

Жигит ойлонуп алсын дегенсип, Мураталы «Көкөй кестини» чертти.

Бул эмне үчүн мынчалык муңдуу? Замананын адилетсиздигинен улам колуктусунан айрылып, камалып, Кытай жерине качып барып, карыганда туулган жерине кайрылып келген Капалдын өмүрү ушунчалык оор болгонбу? Же башынан өткөн окуя кичине болсо да, талантынын кудурети менен чоң күүгө айландырганбы? Аны ким билсин! Эл «Көкөй кестини» гана билет.

«Көкөй кестини» атактуу Токтогул да чертчү. Азыркылардан Карамолдо менен Атай мыкты кайрыйт. Токтогулдун чертишинде «Көкөй кести» башкача кайрылат.

Бул күү Мураталынын өзүн эске салучу.

– Балам, кандай экен? – деди ал.

– Сөз жетпейт!

– Капалдын күүсү ушул. – Жаныбек анын сөзүнө макул болгон жок:

– Капал ушинтип чертчү бекен?

Мураталы мурутунан жылмайып коюп, өз комузу менен кеңеше баштады.

– Мен Капалды көргөнүм жок. Атам ыраматылык «Капал минтип чертчү эле» – деп кайрыганы ушул.

«Көкөй кестинин» азыркы чертилиши кадимкисине окшободу. Кайрымдары аз, мукамы күйөөсүнүн күйүтүнө туталанбай, кааданы сактап гана ыйлап отурган жесир аялдын кошогондай...

– Мутаке! Сиз муну жапжаңы күүгө айландырган турбайсызбы!

– Ээ, балам! Несин айтасың? Бир кезде ушул чертилишинде эле муңдуу кишини жашытууга жароочу. – Мураталы байбичесин чакырды. – Чай апкел! Куу бала капкайдагы немелерди козгоду го.

– Бракмат, чайга кандым! – деди Жаныбек.

– Алып келе бер! – Үй ээси көнгөн жок. – Мейман сыпайкерчиликтүү болот...

– Мейманыңызды зордойсузбу? – деди байбичеси.

– Ээ, алып келе берсеңчи. Чынынын алдыда турганы жакшы.

Чал копшолуп кенен отуруп, сакалын эки колу менен алмак-салмак сылап коюп, дасторкондун бүктөөсүн жазып, кайрадан комузун алды. Шадылуу жоон салаалары кылдарга урундубу, жокпу, айтор, күнгүрөнгөн коңур үн көтөрүлдү.

– Балам, мен «Көкөй кестини» жаңыртайын деп ойлогон эмесмин. Менде андай максат жок. Мен да бир кезде Капал сыяктуу каңгырап калдым. Бирок жалгыз эмес элем, эл менен болдум.

Карыя 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздардын арасында көргөн азаптарын эстөө үчүн кээде комузду кыңгыратып коюп, сүйлөй берди:

– Мен бакыт издеп башы маң болгон элди көрдүм. Адамдын каны суудай акканын көрдүм. Бөтөн жерде кайыр

тилеген карыштардын арасында жүрүп, Чоң-Кеминди, мелмилдеген Ысык-Көлдү жана Кең Таласты сагынып, ыйлаганда ушул күүнү черттим. Мен ошондо Капалдын кайгысын же өзүмдүн кайгымды же жалпы журттун кайгысын чертип калганымды билбейм. Өктөбүр төңкөрүшү болбосо, көкөйүбүз биротоло кесилмек. Бул сөздү кишиге айтуудан көрө комуз менен баяндоону жакшы көрчү элем. Сага кайдан айттым? – Абышка күлүп койду.

Байбиче сөз кызып, чынылардын буусу басылгандан кийин кетип калган.

Мураталынын казнасынын оозу жаңыдан ачылды, эми аны менен таң атканча отура бер, кыргыз эмес, казактын күүлөрүнүн тарыхынан бери сайрап берет. Аны менен мурда сүйлөшүп көрбөгөн Жаныбек аксакалдын «Убактысын коротуп, убара кылдымбы» – деп өзүнөн-өзү кооптонду.

– Дагы эмнени сурайсың? – деди абышка.

– Түшүндүм аксакал! Сизге чоң ыракмат... Убара кылгандыгым үчүн кечирип коюңуз.

– Эмненин убарасы? – Мураталы анын кетүүгө камынганын көрүп, тийиштире сүйлөдү. – Тез эле түшүнө калганың жакшы экен. Москвадан келген кишилер мени менен эки-үч күнү бирге жүрүп, кеп сурашар эле. Бара гой, балам!

– Кошуңуз! – Жаныбек эшикке чыгарын чыгып, аябай өкүндү. – Мени шайтан кубаладыбы? Абышка сүйлөгүсү келип отурду эле. – Кап! Шашмалыгым!..

* * *

Жаныбек чоң комузчуларга бир-эки жолугушуу менен мүдөөсүнө жете албасын, аны үчүн өзүнө алдын ала даярдык керектигин, филармонияда гана бирге жүрүү аз экендигин, алар менен жакын жана сырдаш болуу зарылдыгын сезди. Шашпа, Жаныбек, шашпа!

Ал шашылган жок. Атай менен кадимкидей аралашып, достошкончо арадан бир жыл өтгү.

Бир күнү аны Атай үйүнө чакырды. Жаныбек эмне үчүндүр толкундады. Аны жөн гана мейман болууга чакырбаганы белгилүү. Атай Москвага барып, элдик аткаруучудардын Бүткүл союздук конкурсуна катышып, анда биринчи сыйлыкка жана лауреат деген ардактуу наамга татыктуу болуп кайткан.

Москвада атактуу комузчунун Ак боору менен чертилген «Ак тамак, көк тамагын» – жаштыктын, сулуулуктун жана махабаттын күүсүн угууну эңседи. Бул күүнү ал бир гана жолу уккан. Бирок аны автор жөнөкөй комуз менен аткарганын гана көргөн. Балким, зор атакка ээ кылган жаңы комузудур деп ойлоду.

Жаныбек өзү да кур кол жөнөгөн жок. Жусуп Турусбековдун соңку китебин белекке камдаган, анда «Эсимде» деген ыры да бар эле.

Жаныбек биле элек нерсе али көп. Атай комузчулар ансамблин түзүү үчүн шакирттерин даярдап жаткан. Алдыда кыргыз искусствосунун Москвада өткөрүлүүчү декадасы күтүп турган.

КЫШ ЫРГАКТАРЫ

(повесть)

Боз үйдүн ичинде шырымал кыска күрмөсү курсагына жетпеген жаш келин ийик ийрип отурат. Таш ийик чарк имерилгенде чууда үзүлөт, ал аны кайрадан улайт. Улам эшик жакка кулак түрөт. Тыштан анда-санда кырт-кырт, шыңгыр-шыңгыр эткен дабыш чыгат да, кайра тим болот. Эмнегедир санаасы тынчыбагандай жаш келин жер таянып, ордуна туруп, эшикке чыкты.

Боз үйдүн жанындагы мамыда Апсамат ат токуп турган. Кытыраган дабыш ат менен киши козголгон сайын кардын чыйырынан, шыңгыр дабыш болсо, аттын туягынын чачысына каткан муз мончоктордон угулган болучу.

Келин күйөөсүнүн каяккадыр камынганын билип, эшикке чыккан. Апсамат бир жакка барарда эң мурун камынып алып, андан кийин келинчегине кеңеш сала турган. Мындай учурда Шакин эч качан жок дечү эмес. Бир жакка аттанганы жүргөн кишини бекеринен токтотуунун кереги эмне?! Күйөөсү баккан малынын, үй-бүлөсүнүн камы үчүн гана жол тартарын ал жакшы билчү. Апсамат кээде районго малчылардын кеңешмесине, чогулуштарга кетчү. Башка бара турган жери да жок эле.

Күйөөсүнүн бу жолку сапары учурсуздай сезилип, анын үйдө калышын каалады. Бирок аны кантип айтарын билбей ыргылжың. Шырымал кыска күрмөчөн, жылаңбаш чокусуна буусу булоолонгон Апсамат ат токуу менен алак-

сып, аялынын эмне үчүн турганын капарына албады. Тартманы түздөө үчүн ээрден обдулуп, ошондо гана Шакиндин телмирип турганын көрдү. Тартманы тартпай, аны таң калгандай тиктеди. «Буга эмне болгон? – деп ойлоду. – Айкүнүнө жетип калганбы? Же бир нерсе айтмакчыбы». Шакин үндөбөй тура берди. Эмне болуп кетти дегенсип, жигит атынын жалына сүйөнө ойлонуп калды. «Балким толгоосу келип калгандыр, жок, ага окшобойт. – Ал өз көңүлүндө, келинчеги жүктүү болгонуна канча убакыт болгонун эсептемекчи болду. Бирок, андай эсеп колунан келбеди. Бул аялдын жумушу болсо керек – деп, өзүн-өзү жубатты. Аялы болсо, андан ырайым күткөндөй же сынагысы келгендей дале кыңырылат, унчукпайт. Апсамат түтө албады.

– Кандайсың деги? Табың жокпу?

Келинчеги башын чайкады. Анын ишаарат менен берген жообуна жигит алымсынбады. Баарына ошо күнөөлүү сыяктанып, аттын ээрин ала баштады.

Апсамат демейде эч нерсени тоготпогон, оор басырыктуу болгону менен, Шакиндин толгоосу кармаганда эмне кыларын билбей карбаластап калар эле. Шашканда колунан эмне келмекчи? Жалгыз кошунасынан башка жакын жерде үй жок, доктур алыс, ал урунуп-беринип жүргөнчө аялы төрөп коёр эле. Дагы ошондой болгону турабы?

Шакин да анын эч жакка кетпесин, жанында болуусун каалап турган.

Ат жайдакталды. Бирок Шакин дале кыңырылып тургансыды. Жигит ага жакындады:

– Сага эмне болду?

Аялы эркегендей кашын кага жайдары жооп кайтарды:

– Барсаң барып келчи?

– Түшүнбөйм. – Апсамат анын эмне үчүн заматта өзгөрүлүп турушун билгиси келгендей тиктеди.

– Жолуңан калганың болбос, Самаш! – анын үнү өтүнгөндөй чыкты. – Мынчалык камындың, барганың дурус.

Апсамат ойлонуп калды. Шакиндин ал-абалы жаман эмес. Ырас эле, жигиттин жолдон калбаганы жакшы. Келинчеги үйдө жалгыз эмес. Улуу баласы окуудан дем алышка келди. Бүгүн түндөп же эртең эртелеп өзүм да келип калам – деген жыйынтыкка келди. Анын ою менен аралашып, ширелишип чыккансып, келинчеги да сеники туура дегендей башын ийкеп койду.

Көк ат кайрадан токула баштады. Шакин күйөөсүнүн ичигин, тумагын, камчысын алып чыгып, ак куржунду ээрге бөктөрдү.

Апсамат баягы барып жүргөн кыштагына жөнөмөк. Ал да, аялы да узакка чейин көрүшпөй тургансып, бирин-бири кыйышпагандай коштошту. Бирок кол алышпады, ак тилектерин көздөрү менен билдиришкенсип бөлүнүштү.

Көк ат чыйыр жолду кычыратып, бир аз жүргөн соң имерилишинде далдаланды. Имерилиштин ары жагы имерилиш болуп, Апсамат үйгө кайтып келмейинче көрүнбөй турган болсо да Шакин ордунан жылбай белесте теше тиктеп тура берди.

Бул убакта күн көтөрүлүп калган эле. Көк асман чаңкайып ачык. Тескейи аппак карга бастырылып, күңгөйү карала көрүнүп, тоо арасын чыкыроон бийлеп турган. Көптөн бери күндүн көзүн көрбөгөн койлор короодон чыгары менен күңгөйдү көздөй жабалактап жөнөшкөн. Он жаш чамасындагы бала тумагынын кулакчынын кайра кийип, таягын таянып, койлордун соңунда баратат. Ал каникулга чыгып, таза абада дем алуу үчүн түндө гана келген болучу.

Шырымал чапан кийген кичинекей эки бала жылаңбаштанып, боз үйдүн жанындагы музда ойноп жүрүшөт;

беттери да, колдору да кыпкызыл. Ойлуу турган Шакиндин кызылдуу бети да күн менен шамалга туурулуп, кара кочкул тартып көрүнөт. Бул ирең ысык-суукка биротоло бышып, туруктуу түскө ээ болуп, мейли кышында, мейли жайында калыбынан өзгөрүлбөйт.

Шакин күйөөсүн бүгүн эмне үчүн мынчалык кастарлаганын түшүнө албады. Алардын баш кошконуна он бир жыл. Үч балалуу болушту. Медер туткан тун уулу ондо. Ортончусу беште. Кичүүсү үчтө. Он чакты жылдан бери ысык менен суукту ылгабаган тоо койнунда мал багышып, турмушу күн сайын өзгөрүп бараткан эл арасынан окчундашып, өмүрдү тапшырылган милдетти аткарууга гана багыштаган жаш үй-бүлө карандай тиричилик, мал-жандын камкордугунан башка нерсени ойлошчу эмес. Ойлоого да себеп жок эле. Бирок Апсамат бүгүн көзгө бир башкача, он жыл мурдагыдай, сымбаттуу, кыз жүрөгүн кытыгылаган бир сырдуу, калбаат, табышмактуу көрүнүп баратты. Аны менен айылдаш болуп туруп, биринчи жолу кадимкидей таанышкан учуру кайталангансып, жүрөгү өз алдынча бүлк-бүлк этип, көңүлүн ысык сезим ээлеп алды. Карандай тиричиликке бастырылып, баркталбай жүргөн махабат да, тоонун урчугуна кошо имерилип, жашынмак ойногон баладай жарк этип чыга келгенсиди. «Капырая, мен эмне болуп баратам? – деп ойлоду Шакин. – Деги аман-эсен келгей эле...»

Анан өзүн-өзү жубата баштады: «Көп болсо кыштакка барат да. Анын эмнеси жаман? Койлордун жеми түгөнгөнүн билдирет, айлыгын алат, магазинден бизге базарлык сатып алат. Жолдошторун сыйлап, анча-мынча ичкилик ичер, көңүлүн ачар. Өнө бою тоодо жүргөн киши антпесе да болбойт. Бирок арыктын боюна жыгылып жатчу аракеттерге кошулбайт, шарактаган бекерпоз келиндерге да жолобойт. Мен эмнеден чоочуйм, эмнеге санаркайм?»

Шакин өз көңүлүн алаксытуу үчүн күнөстүү капталда жайылып жүргөн койлорго бурулду.

Койлор бийикте борчук таштардын арасында жыбырап жүрөт. Кара шагылдуу чыбырдын оту мол; күн жылымсый берсе, жайыт улам кеңейип, ачыла бермекчи. Көнгөн адаты боюнча өзүнчө жайылууда. Соңунда бараткан эрбейген бала токтоп, үй жагын кылчайып карады. Үйдүн жанында бир орундан козголбой турган апасын көрдү. «Ал эмнеге эле токтоп калган? Мени кой жаюуну унутуп калды деп турабы?» – деп ойлойт. Кабылан болсо, үйдүн үстүндөгү секиде комдонуп жатат. Ал эмне үчүн койлорду ээрчибейт. Бала капталда туруп үн салды:

– Кабылан! Кабылан! Ме-ме!

Ит козголбоду. Балким кулагы дүлөй болуп калгандыр, же аны баласынтып тоотпогон чыгар. Муз каптаган тоо булагынын жанында набат-музду кытыратып, шимип, өзүнчө ыракаттанып турган беш жашар бала агасына жардам бермекчи болду:

– Бар, Кабылан! Бар! – Ит аны да тоотподу. Ал таш менен кертилген набат-муздарды койнуна толтурду да, иттин жанына келип ура баштады. Кабылан былк этпеди.

– Абитай, убара болбо! – деди энеси, – Кабылан өзү барат.

Абитай ошондон кийин гана токтоп, кайра музга келди. Бир бутун таканчык кылып, экинчи буту менен муз тебе баштады. Кичинекейи болсо, шапар тебүүнүн айласын таба албай, көк жылтырдын үстүндө гана оонап жатты.

Күн жогорулап баратат. Чыкыроон аяз. Муздун үстү кичине да нымдалган жок.

Койлор узап, чокуга жакындаганда Кабылан ордунан туруп, керилип-чоюлуп, силкинип, капталдай басты. Муздун үстүндө жүргөн Абитай кыйкырды:

– Байке! Кабылан кетти. Кабылан...

Бирок байкеси кайда жүргөнү көрүңбөдү.

* * *

Апсамат жайдыр-кыштыр тоодо жашаган чабандардан. Күзүндө гана бир мезгил оруп-жыюу бүткөн учурда жакага көчүп келип, малын аңызга жаят. Калган убакыт бүт бойдон тоодо. Булар жалгыз үй эмес. Коңшусу бар. Ал жарым чакырымдай аралыкта жашайт. Ошондой болсо да, жалгыз үй отуруудан көрө бир-бирине эрмек, каңгыр-күңгүр.

Малчыга бүлөсү түгүл, аты да, ити да тың болгону жакшы. Апсамат барыдан мурда атты тыңдаган. Ар качан жемден, чөптөн өксүтпөйт, төрт бутунан така үзбөйт. Ысык, суукка чалдыктырбайт. Саяпкер баккан күлүктөй дайыма табында турган атына активдер кызыгып, андан алып коюшат. Ага жакшы атты тургузушпайт. Ордуна башка төрт аягы кыбыраган көлүк беришет. Апсамат аны да жакшы багат. Анан баягы окуя кайра башталат. Жакшы ат күтүүдөн жадаган Апсамат акыры колхоздун жетекчилеринен ушу көк атты өзү сурап алган. Көк ат анда арык, жоор, кейпи кеткен мал эле.

Атты мындай илдеттен арылтуу кыйын эмес. Бирок анын оңоого мүмкүн болбогон тубаса кемтиги бар. Анысы – тукурлугу. Тукур атка активдер кызыкчу эмес. Аларга аргымак чалышы, күлүгү же жоргосу жакшы.

Ошентип, көк ат тукур бойдон калганы менен басыктуу, жол жорголуу, тоого-ташка, ачкалыкка муңбаган белдүү күлүк болуп чыкты.

Апсаматты аял жагынан да бактылуу дешет. Шакидин эмнеси жакшы экенин териштирген эч ким жок, турмуш эмне экени мындай турсун, жансактоонун жайын билбеген жетим баланын киши катарына кошулушун ушу аялынын жакшылыгынан деп эсептешчү. Болбосо жетим калып, он жылдык мектептен кийин билим албай, малдан башканы билбеген жигит мынчалык даражага кайдан жетмек.

Багы ачылган кишиге айла жок. Анын итин да кеп кылышат. Кабылан короосуна ууру-бөрү жолотпогон ко-роочу.

Бактылуу экенин Апсамат өзү да билет. Бактыны та-буудан күтүү кыйын экенин, бул жигит башынан эмне-лерди өткөргөнүн эч ким этибар албайт.

* * *

Малчыларда, айрыкча жайыттагы малды баккандарда жумуш күнү же дем алыш күнү деген нерсе болбойт. Анын сыңарындай, малчы өзү да бир күндө канча саат иштеп, кан-ча убакыт дем аларын белгилей албайт. Мал керели-кечке жайытта болууга тийиш. Мына ушу убакта иштөөгө да, дем алууга да үлгүрүшүң керек. Түнкүсүн укта, ошону менен бир убакта малдын короодон чыгып кетпесине жана карышкыр-га сак бол. Башкача айтканда, уктап жатып малыңды кай-тар, малыңды кайтарып жатып укта. Малчынын кагазга жазылбаган жашоо тартиби, закону мына ушундай.

Шакин эми оокаттын камын көрө баштады. Балдар-га нан бышыруу, түшкү оокатты даярдоо керек. Бул кезектеги, өзүнөн өзү бүтчү майда тиричилик. Ага кезек-тен тышкары дагы бир иш – күндүн ачык кезинде кир жууп алуу керек өңдөндү.

Ал эмне үчүндүр бир нерселерин бүтүрүп алууга чебе-лектейт, өзүнөн өзү ашыгат. Эмне үчүн мынчалык кам-был болуп баратканын түшүнбөйт.

Бир жагынан нан бышырып, экинчи жагынан кирип жууп бүткүчө түш болду. Ал спидоланы бурап койду. Адаттагыдан малчылар үчүн концерт башталды.

Зейнептин мукамдуу тааныш үнү... Диктор анын атын, фамилиясын жарыялаган жок. Ырчы кыз ырынан, таң-

шыган үнүнөн өзү эле таанылып турду. Шакин кубанып, кыялга чалкып, баятан берки түшүнүксүз чебелектегенин азга унутту.

Шакин кыргыз искусство адамдарына, айрыкча ырчыларына кумар. Радиопрограммадагы концертти укпай калган учуру болбойт. Ал турсун, айрым ырларды жаттап алат. Өзү да ырдагысы келет. Бирок үнү жакшы чыкпаганынан уялып, кээде ээн тоодо кой жайып жүргөндө гана, эч кимге угузбай өз алдынча созолонот.

Үнү шаңдуу, ырды келиштире аткарган артисттер кандай кызык адамдар деп, ошолорду билбегенине өкүнөт. Бир жолу Рыспайга кат жазган. Каттында мындай деген ойлорун айтат: «Биз сени кадырлайбыз, сүйөбүз. Сен сонун ырчысың. Бирок сен жөнүндө өтө аз билебиз. Газеталарда жазылган макалаларда көбүнчө баягы эле биз билгендей, биографиялык маалыматтар айтылат. Эгер каршы болбосоң, өз турмушуң жөнүндө кеңири кат жазып жиберсең. Мүмкүн болсо, «Алмашым» деген ырдын тарыхы эмнеге байланыштуу экенин да. Биздин угушубузча аялың ушу ырды аткарышыңа ич тардык кылат имиш... Ыраспы? Ырас болсо, эмне үчүн андай?»

Шакиндин ушу катын окуп, Апсамат күлүп тим болгон: «Зериккен экенсиң. Элдин баары эле сага окшоп, эмне иштерин билбей жүрөт дейсиңби? Рыспай, сенин катыңа карап коёт бекен?» Бирок Рыспайдан кечикпей эле жооп келген. Катта ырчы «Алмашымдын» тарыхын айтып келип, минтип эскертет: «Бул ырга ич тардык кылган мурдагы аялым. Азыркым мени менен кошо ырдашат. – Андан ары минтип жазат. – «Алмашым» – менин сүйгөн ырларымдын бири. Ар кимге окшоп, менин да махабат жөнүндө, жубай жөнүндө, келечек турмуш жөнүндөгү түшүнүгүм бар. Ошо түшүнүгүм биринчи жолу ушу ырымдан орун алган болучу».

Шакинге ушуну билүү керек эле. Ал түгүл, Апсамат да ырчылардын турмушу жөнүндө ойлонуучу болуп, Шакиндин андан кийинки каттарына күлгөн жок.

Экинчи катты бир кызга жиберген. Анда мындай суроолор боло турган: «Сиңдим! Сенин ырың мени ар дайым толкутат, делбелентет. Ансайын сени менен таанышууга кумарланам. Өзүң жөнүндө кат жаз. Угушубузга караганда күйөөгө чыга элек дейт. Сөз салган жигиттерди тоотпойт дешет. Ушу ыраспы?» Андан да жооп келген. «Эжеке! Өзүм жөнүндөгү ар кандай сөздөрдү сизден да көп угам. Анын баарын ылгап отурууга мүмкүн эмес. Сурооңузга гана жооп берейин: мен турмушка чыккымын. Балалуу болгонбуз». Солистканын жообун Шакин да, Апсамат да ыраазылык менен окушкан.

Үчүнчү каты дагы бир атактуу актрисага жиберилген. Андан да жооп келген. Анын катындагы сыпайкерчиликтүү жооптун арасына кылдат эскертүү кыпчытылган экен: «Курбум, бирок менин жеке турмушума байланыштуу суроолоруңа жооп бере албайм. Ар кимдин башкаларга айтылбай турган, ишке жана сиз менен биздин өз ара мамилебизге байланышпай турган ички дүйнөсү, жашырын сырлары болот. Аны суроонун өзү анчалык ыңгайлуу эмес...»

Ушул жооптон кийин Шакин бирөөлөрдүн ички дүйнөсүнө башбакпас үчүн актерлор менен актрисаларга кат жазууну токтоткон. Эми бар күчүн ыр угууга, музыка угууга жумшап, алардын ким экенин өнөр аркылуу билүүгө тырышат. Өнөрү жаккандарын жакшы экен – деп, жакпагандарын чабал экен – деп түшүнөт, белгилеген чабалдарды уккусу да келбейт.

Башкаларга «жашырын ички дүйнө» деген сөз келинди көпкө ойлонтту. Анын эмне экендигин Апсамат да ачык айтып бере албады. «Мен деле аялмын. Башкалар-

га тиешесиз ички дүйнө эмне үчүн менде жок» – деп өзүнө өзү койгон чоң суроо ачык калган.

Үчүнчү катка жиберилген жооптогу сөздүн түкшөмөлү Шакинге эки-үч жылдан кийин гана ачыла баштады. Ал убакта Шакин бир балалуу болуп калган учуру. Бирок өзү ичке, шайкелеңдиги кала элек, кыз кезиндеги сымбаты бузула элек болучу. Бир көргөн кишилер аны башына жоолук жаңы гана түшкөн келин экен деп ойлошчу. Бирок иреңи жигиттерди тамшандырарлык сулуу эмес болучу. Илмийген ичкелиги, кашынын суюктугу, кирпичтеринин кыскалыгы анын көркүн кемитип турар эле. Ушул кемчилигин өзү билип турса да, аны эмне үчүндүр толуктап, көркүнө көрк кошууга аракет кылчу эмес. Кийинчерээк бою жазылып, көкүрөгү чыгып, каш-кириктери билинип, кадимкидей сүйкүмдүү келин болду. Кыз күнүндө аны байкамаксан болуп жүргөн жигиттер эми бир кылчаймайынча өтүшпөй турган болгон. Айрыкча зоотехник Ботобай жеңекелеп, айтарга сөз таппагансып, далбастап калчу. «Кайдагы жеңени айтасың» десе, «Апсаматтан үч ай кичүүмүн» деп жооп кайтарчу. Антип тамашалашуу да өзүнчө кызык окшойт. Убакыт өткөн сайын Ботобайдын тийишчээктиги тамашага окшобой баратты. Көрүшкөндө адатынча ыржалактабай, эстен тангансып дал болуп, оозуна биринчи келген сөздү ыроолоп, булдуруктап калат. Ботобай бойдок эле. Бойдок жигит көңүлүнөн уя таба баштаганынан Шакин да чоочуп жүрдү.

Ошол учурда колхоздун башка активдеринен көрө малчыларга зоотехник көбүрөөк келчү. «Азамат, талыкпай иштейт» деп аны башкарма да мактачу. Бир күнү келин түш маалында спидоласын маңдайына коюп, концерт угуп отурган. Рыспай «Эч болбосо бир көрүнүп койсоңчу! Алыссыңбы, жакынсыңбы, кайдасың?» – деп сыздап басылды. Келин ойлуу эле. Көз алдында Ботобай...

Айылдык интеллигенттин үй-бүлөсүндө туулуп-өскөн кыз өмүрүндө аралашпаган малчыга бүлө болуп, эл-журттан бөлүнүп, тоо-таштын арасында камалып калгансыганы азыр биринчи жолу оюна келип, өмүрү кандай болуп кеткенин түшүнө албай отурду. Ботобай көзүнө чөп түшкөнсүп, мурда эмне байкабады экен? Эми турмушка чыгып, очор-бачар болуп калганда каргашадай болуп, ортого кыпчыла калганын карачы... Балким, ал көңүлүнө күнүмдүк эрмек табуу үчүн тырмышып жүргөндүр. Эмнеси болсо да кеч. Ушундайда аны менен кол үзүшпөсөк болбойт деп ойлонгончо эшиктен Ботобай кирип келди.

Шакиндин жүрөгү солк этти. Бу жолу ал өзү эсинен тангансыды. Сыр билгизбөөгө аракеттенип, кереге таяна калды. Жанагы ою, келген чечими куюн учургандай жок болду. Ботобай бир кадам басты. Дагы... Анан келин өзүн жигиттин кучагында турганын, далысы куушуп, кабыргасы кайышып баратканын байкады. Келин эмне болгонун жана дагы эмне болорун ойлоого үлгүрбөсө да, коргонуу сезими пайда болуп жулкунду, бирок албеттүү кучак аны козголтподу. Шакин ошондо гана чыйрала түшүп, аны ээк талаштыра чаап жиберди. Чак этти. Зоотехник көзү ачыла түшүп, кучагын бошотту. Бирок оюнан кайткан жок.

– Мен сени сүйөм! Ишенгин, сенсиз менде күн жок. – Ал керегеге жөлөнө энтелеп турду.

– Менин сүйүүм бүткөнүн билбейсиңби? – Эсин жыйып алган келин тартынбай сүйлөдү. – Мени маскара кылгың келеби?

– Өлөйүн, антпейм. Мен сени сүйөм дейм. Сүйөм.

– Ушул сыйың менен жолуңа түш – деп келин чечкиндүү сүйлөгөндө, Ботобай шылкыйып эшикке жөнөдү.

Ботобай ошо бойдон көпкө чейин жолукпады. «Мен оройлук кылдымбы, анчалык катуу айтпашым керек эле»

деп Шакин бушайман болуп жүрдү. Мүмкүн, ал мени чындап сүйүп калгандыр. Чыныгы махабат бирөөнүн үй-бүлөлүү экенине же кыңырлыгына карабайт. Махабат ошону үчүн махабат. Келиндин жүрөгүндө аёо сезими пайда боло баштады. Балким мен да аны сүйүп калдымбы? – деп ойлонду. Бирок бул оюна ишенбеди.

Андан кийин Ботобай беттешпеди. Беттешсе да, оозунан сөз чыкпады, көз карашындагы баягы чагылышкан от учкундары да өчкөнсүдү. Көңүлү суугандыктан ошентиптиби же утурумдук азгырыктын акыры ушундай болобу? Арадан бир топ жыл өтсө да, келин ушул суроону чече албады. Ал жөнүндө жолдошуна айтууга дити барбады. Ошентип, Ботобай ойносо да, чындаса да, келиндин жүрөгүнө кара нокоттой жабышып, андан өз ордун ээледі.

Ушул окуядан кийин Шакин алиги актрисага бекер эле нааразы болгонун түшүндү. Аял да эң жакын кишилеринен, ал түгүл жанындай сүйгөн күйөөсүнөн да жашыра турган сыр болот турбайбы. Эмне үчүн мындай? Менин махабатка берилгендигим ачык айтылбаса да, көңүлдөн миң кайталаган шертим кана? Махабатка шек келбегендей таптаза жашоого болбойбу?! Мүмкүн бул убакыттын өтүшү менен унутула турган утурумдук азгырыктыр.

Шакин ушул түшүнүксүз суроо жөнүндө кошуна келин Гүлсүндөн сураган. Анын жообу ого бетер таң калтырган.

– Мен эримди сүйөм – деген Гүлсүн. – Ал мени сүйөт. Бирок мен ага ишенбейм. Кези келсе, жылмаңдаган немелерден тартынбай турган түрү бар. Мен шек санап жүрдүм. Ошентип жүргөндө мага Ботобай ашык болуп калды. Өзүң билесиң го, шаардан окуп келген, тарбиясы жакшы, маданияттуу, анан калса, мүчөсү сындуу, өңдүү жигит эмеспи. Күйөөмө эрегишиппи же Ботобайга көңүлүм оогондуктанбы, айтор, ага көңүлүм түшүп калды. Күйөөм шектенип калды. Анткени, Ботобай жумушу

болсо да, болбосо да биздикине көбүрөөк келип, мага көбүрөөк имерчиктөөчү.

Унчукпай угуп отурган Шакин курбусу сөзүнүн аягына чыкканча чыдай албай:

– Сен ошол шарлатанды чын эле сүйдүңбү?

– Ооба. Анан кийин экөөбүздүн мамилебиз өзүнөн өзү оңолду.

– Ботобай экөөңөрдүн жакындыгыңар сенин өмүрүңө кандайдыр бир өзгөчө таасир калтырдыбы?

– Кандайча, «өзгөчө?»

– Кандайча десем, сенин «өмүрүңдүн өксүгөн нерсеси толгондой сезим калдыбы? Сүйүү жөнүндө жаңыча ой туулдубу? Мүмкүн буга чейин махабат кандай болорун билбегендирсиң?

– Эмненин башын оорутасың! – Курбусу күлдү. – Күйөөмдүн алдында өзүмдү уурудай сезип, чүнчүп бараттым. Ботобай мага баягы эле Ботобай... Эрректин эркектен эмнеси артык болмок эле?

– Сен жөн эле майда сезимге жеңилген турбайсыңбы? Никеге ушунчалык жеңил кароого болобу?

– Чыным айтсам, ал учурда нике жөнүндө оюма да келбеди. Аягы кандай болор экен деген суроо күнөөгө батканыман кийин ойго салды.

– Анан эмне болду? Ушундай турмушка көндүңбү?

– Мүмкүн көнөт элем. Бирок иштин баарын өзүм бүлдүрдүм.

Шакин чочугандай суроо берди:

– Өзүм дейсиңби?

– Күйөөм куулук кылды. Ал мага акыркы күндөрдө мурункудан да ынак. Жакага түшкөн сайын жакшы буюмдардан белек алып келет. Бир түнү экөөбүз төшөктө жатып, өзүнүн сырларын, бир убакта бир келинди сүйүп калганын айтты. Мен ага ишенген жокмун. Ал бирөө

гана экенин далилдеп, анан минтип айтты: «Жаш кезде киши жаңылбай койбойт. Жаңылыштыкты өз убагында түшүнүп, оң жолго түшүү, эркек менен аял сырын бир-биринен жашырбоо – адал никенин чыныгы белгиси. Башыңан өткөндү сен деле жашырсаң, никеге кара санаганың» – деди. Мен жылуу сөзгө ийип кетип, Ботобай менен болгон окуяларымды айта салганым... Оозумдагы сөзүм бүтө электе муштуму менен жанча баштады. Башыма, көзүмө карар эмес. Жыланач тура качтым. Ал да жылаңач артыман кууп жөнөдү... Кыскасы, көгала койдой союлдум...

– Ботобай экөөңөрдүн тарыхыңар ошону менен бүттүбү?

– Бүткөнү курсун!

– Ботобайды көргүң келбей калдыбы?

– Көргүм деле келбей калган жок. Ботобай өзү көрүнбөй калды.

– Эмне үчүн? Айыбы ачылышынан уялыппы?

– Менин күйөөм аны да көгала койдой союптур...

Шакин ойлонун калат.

– Эркектер ушундай экен! Жөн жүрсөң жаныңды койбойт, айтканына көнсөң, өз жанына күч келсе, өлгөнүнө карабай жоголот. – Курбусу колун шилтеп коёт. – Эркектин баары бир эркек да. Өз күйөөңөн жакшысы жок. Тек жүрсөң, ток жүрөсүң.

– Андан кийин Ботобайга беттештиңби?

– Ооба. Башын жерден албайт. Уялып калган окшойт.

– Жигит эмес экен! – деди Шакин ага акыркы баасын койгондой.

Канча жылдан бери жүрөктөн тымызын орун алып, кээде санаага малып, табышмакка айланган Ботобай кошуна келин менен болгон ошол аңгемелешүүдөн кийин аны иренжитет, унутулат. Жаштыкка азгырылып, ага

макул болбогонум абийир болгон экен деп, өткөндөгү эрдигине кубанат.

Анын эч кимге айта албай жүргөн, ооз ачууга да мүмкүн эмес, өзүнчө түркүн кыялга түрткүлөгөн беймазалуу дагы бир суроосу бар эле: «Мен чыныгы махабатымды таптымбы?»

Ушул суроонун оң мааниде чечилиши ал үчүн чыныгы бакыт эле. Ага мындан башка чоң бакыттын, шаанишөкөттүн, жыргалчылыктын кереги жок. Эгерде шаарда жашоону кааласа, же болбосо, айылдык интеллигенттин бүлөсү болгусу келсе, өз убагында ошондой тилекке жетиши үчүн мүмкүнчүлүктөрү болгон. Бирок кыз кезинде анда мындай максат жок эле. Ал бирөөнү сүйүп, сүйгөнүнө баш кошкондон кийин гана жогоркудай суроого дуушар болду.

Бул суроону жалгыз өзү чече албады. Күйөөсүнө акыл сала албады. Анын намысына тийип, капалантамбы деп чочуду.

Адамдын тагдырына байланыштуу татаал суроону алдына коюу, аны чече албай азаптануунун өзү, албетте, өз өмүрүнө алымсынбоонун алгачкы белгиси. Алымсынбоо коюлган суроонун татаалдыгына байланыштуубу же жашоосуна, өмүрүнө канаттанбагандан келип чыктыбы? Шакин азырынча суроонун биринчи тарабы менен гана алпурушуп жүргөн. Анын билгиси, түшүнгүсү келген, табышмакка айланган нерселер көп.

Жадатмалуу ойлор келиндин өз башынан чыккан жок. Алар үйлөнүшүүдөн мурда эле Шакиндин атасы минтип айткан болучу: «Кызым! Кимди сүйөсүң, ким менен өмүр сүрөсүң – өз ишиң. Мен сага аталык парз катарында гана өз пикиримди айтам. Сен окусаң болот эле. Мен Апсаматты жамандай албайм. Бирок малчыга баш кошуп, тоо ичинде малдан башканы билбей калып

жүрбө». Ушундай эле каңырыштарды жеңелери да, курбулары да айтышкан. Ал сөздөр кыздын кулагына кирген эмес.

Махабат өз ишин иштеди. Ара-чолодогу сөздөр айтылбай калды. Бирок ошонун баары Шакиндин эсинде. Эми ошол суроонун жөнү бары-жогун, бактылуу же бактысыз экендигин, дегеле бакыт деген эмне экендигин билүүнү Шакин алдына максат кылып койдү.

* * *

Кыштоого чоң шашкеде көрүнгөн күн бешимде кайрадан жашырынды. Көлөкө түшөөр менен суук күч алып жан-жаныбар кечки тиричиликтин камына киришти.

Адатта кыш чилдесинде бу жерде бирин-серин тоо чымчыктары гана калышат. Жадаганда сагызгандар да жылууга, эл-журттун айланасына ыктап, кыштакты көздөй кетишет. Бийик беттеги кекиликтер менен көз мелжиген чокуну мекендешкен уларлар гана малчыларга окшоп, кандай кыйынчылык башка түшпөсүн, тоо чөлкөмүн эч убакта таштап кетишпейт.

Чыкыроон күчөдү. Аяздын илеби катуулап, жандууга да, жансызга да жабыша калууда. Тумактын кулакчындарын түшүрө кийишкен кичинекей балдардын беттери кызарып, ооздорунан чыккан булоо буркурайт. Колгапсыз колдору кыпкызыл. Дале муз кармап, шапар тээп, аязды тоотпой ойноп жүрүшөт.

Аңгыча үйдүн кежигесиндеги кызыл таштан сагызган шакылыктады.

Көптөн бери көрүнбөй калган макулуктун кайдан жана кандайча келип калганына таң калгандай балдар аны тиктеп калышты. Анын үнүн угуп, Шакин да шашылып үйдөн чыкты.

– Ачык айтып, ак сүйлө! – Ал ушу сөзүн үч мертебе кайталады.

Сагызган да бир нече жолу шакылыктады да, кайкып жогору көтөрүлүп, суу ылдый, жылуу тарапты көздөй учуп жөнөдү.

Сагызган быякка эмнеге учуп келди? Адашып жүрөбү? Жок, тоо куштары адашпайт, бет алды жүрбөйт.

Адатта сагызгандын күтүлбөгөн учурда үйдүн жанына келип шакылыкташынын бир жаңылык кабар болуунун белгиси катары баалашат. Азыр ал адат унутулуп баратса да, көңүлү эмне үчүндүр уйгу-туйгу болуп, кандайдыр бир маанилүү нерсе күтчүдөй элендеп турган келинге прогноз бюросунун кабарынан ишенимүү угулду.

– Анык айтып, ак сүйлө! – Сагызган учуп кеткенден кийин ал жанагы сөзүн акыркы жолу кайталады.

– Айтор, бир жаңылык болот – деп ойлойт. Шакин кабарчы куш учуп кеткен тараптан көз албай – Апсамат батареялуу телевизор алып келеби? Же ардактуу конок келеби? Же... Же мен төрөймүнбү? Ооба, ушулардын бири болушу керек.

Ушул азыр да тоодогу жалгыз үй үчүн сагызгандын келиши кубанычтуу окуя болду.

* * *

Асман ачык. Келиндин өтүгүнүн астынан кардын кычыраганы угулат. Шакин бийик беттин кара корумдуу кыр тарабына көз чаптырат. Кой кайтарып кеткен тун уулун көзөмөлдөйт. Бирок койдон дарек жок. Жайыт кууп, алыстап кеткен окшойт. «Күн батканча келип калса экен» – деп баласын аяйт. Анан сагызган жөнүндө ойлойт. «Мейли, баарына ыраазымын, Апсамат эле аман-эсен келсе экен».

Ал өзүнө таң калат. Эмнени ойлобосун, Апсаматка келип такалат. Эмне үчүн андай? Башка ой башына кирбей калганбы.

Шакин бойго жетип, келечек жөнүндө кыялдана баштаганда биринчи жолу көзүнө урунган эркек да, жүрөгүн биринчи жолу ээлеген эркек да, эркектин эркек экендигин билгизген эркек да Апсамат эле. Андан башканы билчү эмес. Билгиси да келчү эмес.

Мына көз алдында али да Апсамат.

* * *

Анда Шакин он сегиз жашта. Он жылдыкты бүтүү алдында эс-дарты орто мектепти абийирдүү бүтүрүү. Андан кийин эмне кыласың? – деп сурагандарга «окууга барам» – деп гана жооп узатчу. Анысы ыраспы, төгүнбү – жооп уккандар түгүл, өзү да ачык билчү эмес.

Кыз үчүн он сегиз жаш бойго жетип, тоо гүлүндөй кулпунуп, каерде жүрбөсүн, көзгө урунуп турган курак. Биз, эркектер, кыздардын бой жеткен курагын ушундайча гана аныктайбыз. Аларда «көзгө чалынуудан» башка өзүнчө татынакай максат, чоң тилек бар экенин билбейбиз. Ошону үчүн кээде кыздардын келечеги алар кааласа, каалабаса да, ушу курагында чечилип калат.

Шакиндин тагдыры башкача чечилди.

Алардын классында жыйырма үч окуучу бар эле. Жарымына жакыны кыз. Класстагы кыздардын жылдызы, балдарды суктандырган Кундуз деген кыз боло турган. Өспүрүмдөрдүн бардыгы ошондон көз алышчу эмес, бир катары, кайда басса да, шампалаңдап ошону ээрчип алышчу.

Шакинге жигиттер көңүл бурушчу эмес. Бирок ал көз жаздымында калган кыздардан эмес. Окуудан да, сөздөн да эч кимисине алдырчу эмес.

Шакин жигиттердин эч бирине көз артпай турган. Андан көрө көркөм адабиятка көп кызыгуучу.

Класстагы балдардын арасында окууга мыктылыгы, спортсмендиги, же окуудан жетишпегендиги, эч болбосо, сылаңкороздугу жагынан таанылгандары боло турган. Кай жагынан болсо да ачык таанылбай, коюу чандын ичинде, ким экендиги билинбей жүргөндөрү да бар эле. Мына ошондой жигиттердин бири Апсамат болучу.

Он жылдыкты бүтүрүшкөндөн кийин баары бир ата-эненин балдарындай бирге чоңоюшкан классташтар туштушка чилдей бытырашты. Бир катары жогорку окуу жайына өтүштү. Бир катары колхозго киришти, үйлөнүштү, жайланышты. Айрымдары айыл чарба мектептерине кетишти. Күндүзгү кирүү экзаменинен кулаар менен ошол жерден бирөө ала качып кетиптир. Бир топ киши артынан кууп барып келишти. Барган жери жайлуу, күйөөсү жаш экен, өз ара тынышып, кубалап барган кишилер олжолуу болуп кайтышты. Апсамат аттестат алар менен чабандык ишти тандаган. Шакин да кирүү экзаменинен кулап, айылга келген.

Шакин бойго жеткенин – өмүрүндө кандайдыр бир бурулуш башталганын жогорку окуу жайына өтпөй калгандан кийин сезе баштады. Бирге ойногон курбулары жок, эми айылдагы балдар менен кыздарга эже болду. Көчөдөн ээн-эркин баса албайт. Жаштары болсун, карылары болсун, карап калышат. Аны мурда көрбөй жүрүшкөнбү, же эмне кылып жүргөнүн жана кандай экенин жакшылап билгилери келишеби? Өзүнүн ата-энеси аны баягыдай эркелетишпей, ага чоң киши катары карап калышты. Окус жигиттердин бири менен сүйлөшүп же бирге басып баратканын көрсө, аны чоң сөз кылышат.

Кыз өз өмүрү жөнүндө ойлоно баштайт. Келерки жылга чейин даярданып, жогорку окуу жайына өткүсү келет. Кай-

сынысына? Мына ошону ачык билбейт. Ата-энеси педагог кишилер кызынын мугалим болуусун каалашат. Кыз аларга макул эмес. Окуунун баары эле жакшы, кайсы бирин тандоону билбейт. Бул жөнүндө мурда, орто мектепке өткөндө, балким андан мурда ойлоо керек эле. Баарын коюп, күйөөгө тийип алсамбы – деп да ойлойт. Кимге? Кандай кишиге?

Айрым кыздарда келечек турмушу жөнүндө өзүнүн ойлогону, күткөнү, кандайдыр бир жашырын пландары болот. Шакинде ал да жок эле. Болочок күйөөнүн сыпаты: шыңга бойлуусу же орто бойлуусу, сыйда чачы же тармал чачы жакшыбы, окумуштуусубу, же маданий ишмериби, агрономбу же дыйканбы, зоотехниги же чабаныбы – кайсынысы туш келгени жакшы? Ал да капырына келчү эмес.

Куяндаган секелек кезде көңүлгө кирип чыга турган учкул кыял – ага бой жеткен куракта келе баштады. Күйөөнүн деги кандайы жакшы? Ага эмне үчүндүр, баарыдан мурда, жигиттин ымандуусу жакшы сыяктуу элестенет. Анан, албетте, кишиликтүүсү, туруктуусу. Болочок күйөөнүн башка сапаты, кызматы жана башка артыкчылыгы көңүлүнө келбеди.

Ар нерсенин өз убагындагысы жакшы. Айрым кыздарда алгачкы сүйүү, же болбосо, эркек балдар менен курбулук ынак мамиле, жаштык оттун алгачкы чарпындысы менен туңгуюк сезимге бийлетиш, кат алышуулар эртелеп башталат. Жаштыктын учкунунан гана жаралган утурумдук сезимдер турмуш толкунун биринчи эле чарпындысына туруштук бере албайт. Жоголот. Унутулат. Шакин мындай нерсени да башынан өткөрө элек болучу.

Эркек менен жолугушуу, жүрөк сезими кандай болору бир эле күндүн ичинде башынан өттү.

Кайсы бир күнү алардын үйүнө кандайдыр бир чоочун жеңил машина келди. Анын эмнеси бар экен, маши-

налар жүрө берет да. Жарашыктуу жаңы костюмчан эки жаш жигиттин биринин «Эсенбай аксакалдын үйү ушубу?» – деп сурашы да таң калтырбады. Анткени булар сыяктуу тажрыйбалуу мугалимдин үйүнө ар кандай себептер менен көп келише турган.

Бейтааныш жигиттер үйгө киришти. Эшиктин алдын шыпырып жүргөн кыз чарбакты көздөй кетти. Алар ким жана эмне үчүн келишкенине кызыкпады. Меймандар узакка отурушту. Мүмкүн атайын чакырылган коноктор же болбосо учурашууга, таанышууга келишкендир. Бир оокумда энеси келди.

– Кызым, үйгө кирчи. – Оюнда эч нерсе жок, бакчаны сугарып жүргөн Шакин колун сууга чайкап, үйдү көздөй басты. Энеси аны утурлап токтотту. – Эң мурун кийинип алчы. Жаңыларыңды.

Делдейип токтой калган кызына сөздүн ачыгын айтты: «Сага айттырып келишиптир».

Анын жүрөгү ийне менен сайгандай тыз этти. – Эмне үчүн антишет, мен көргөзмөгө коюлган малмынбы, жактырышса алып, жактырышпаса, мурдун чыйрып кете беришеби? Ушу сыяктуу ойлор анын намысына тийип, окууга өтпөй калганына же ар кимге сөз болбой эмдигиче өз ыктыяры менен бирөөгө тийип кетпегенине өкүндү. Ата-энеси мугалим боло тура ушундай ишке барса, башкалар кантээр экен. Кызынын кебетесин энесинин чечими өзгөртө албады.

– Биз сени аларга таңуулаган жерибиз жок. – Ал жанагыдан чечкиндүү сүйлөдү. – Кичи пейилдик үчүн учурашып, саламдашып кой. Сенден андан башканы күтпөйбүз.

Антмейинче кутулбасына көзү жеткендей Шакин түз эле конокторду көздөй басты, энеси аны токтото албады. Анын жүрөгү бүкү-түкү бир жактан, чоочун эркектерге

биринчи жолугушуудан сүрдөсө, экинчи жактан, аларга кыжыры келип, өзүн-өзү кармап албай баратты. Аны таң калгандай тиктеп калган жигиттерге акырын үн чыгарды:

– Саламатсыздарбы?

– Саламат!

Жанагы эшикти шыпырып жүргөн кыздын эмне үчүн келгени алар үчүн табышмак сыяктанды. Узун кулактардын айтымына караганда Эсенбайдын кызы сулуу, акыл-эстүү болушу керек эле. Үй кызматкерине окшогон илмигий, жүдөмүш кыз аларга жолтоо болчудай сезилди. Жигит менен сүйлөшүүгө келген колукту ушундай болобу: колунда шакеги, кулагында сөйкөсү жок, жадаганда үстүндөгү көөнөргөн кызыл көйнөгүн да ооштурбаптыр. Бети-башы да суу көрбөгөндөй майланышып турат.

Унчугушпай нымтырашып отуруу созулган сайын Шакин жүрөгүнүн лакылдаганын токтотуп, оюн топтоп баштады. Эки жигиттин кимиси күйөө, кимиси күйөө жолдош экенин ажыратты. Столдун төр жагында отурган жапжаңы боз костюмчан, ак көйнөгүнүн жакасынан көк галстугу чыгып, өз боюна өтө этияттык менен карап отурган толмоч жигит тегин эместей. Ал кимдир бирөөнү күткөндөй улам саатын тиктеп чебеленет, жакасын, галстугун оңдонот. Убакыттын созулушуна жанындагы күйөө жолдош чыдабады белем, үй кызматкери кейиштенген кызга кеп салды.

– Карындаш, мүмкүн болсо, аксакалдын кызына айтсаң... Биз күтүп калдык.

Жигиттердин эч нерсени байкабаганы, сылаңкороздугу жана аңкоолугу анын күлкүсүн келтирип, кысынганы, тартынганы жоголуп, айттырып келгендер деле кадимки кишилерден экен го – деп чыйралып, өз ичинде күйөө баланы сынап баштады. Кийими аземдүү болгону менен толмоч жигит карапайым эле неме го.

– Сөзүңөр болсо, айта берсеңер болот – деп шыпшынып жооп берди отурган кыз.

Бул күтүлбөгөн жоопко жигиттер ого бетер таң калышты. Аксакалдын кызы чын эле ушубу, эгер болсо соо немеби – дегенсишип, аны жарыша тиктешти. Кийиминин жупунулугу болбосо, акыл-эси жагынан шек таба алышпады. Ошондой болсо да, кыздын эси бүтүндүгүн, билими канчалыгын, деги эмне деген кыз экенин билүү керек эле. Күйөө жолдош кеп баштады:

– Карындаш, эң мурун таанышалычы. – Алар аты-жөнүн айтышты. – Эми, бир аз кобурашалы – деди ал сөзүн улап. – Сиз окуп жүрөсүзбү?

– Азырынча үйдөмүн.

– Он жылдыкты бүткөндөн кийин жогорку окуу жайына барганыңыз жокпу?

– Барып келдим.

– Качан?

– Быйыл.

Кыздын жообуна эки жигит күлүп калышты. Чеченсиген күйөө жолдош суроосун улантты.

– Эми эмне кылайын деген оюңуз бар?

Кыз мисбакпай жооп кайтарды:

– Ылайыгы келсе эрге тиймекмин.

Жигиттер дагы да күлүштү. Кыз сумсайып ордунан турду:

– Менде башка жумушуңар болбосо, саламат болгула! Иштин чукул кайрылышын меймандар күтүп турушту. Күлкүгө жырғап, өз кыялына өзү мас болуп отурган күйөө баланын оозунан сөз чыкты:

– Токтой туруңуз. Бир аз отурсаңыз.

– Иштерим көп.

– Анчалык ашыкканыңыздай ал эмне жумуш? – деди күйөө жолдош.

– Бакчаны сугарып жүрөм... Бизде суу кемчил...

Кыздын сөзү чын дилинен айтылса да, аларга тама-шадай учурады.

Шакин отурган жок.

– Айтарыңыздарды айткыла.

– Сизге атайылап алыстан келгенден кийин сөзүбүздү угуңуз, – деди күйөө жолдош.

– Эгерде көңүл жарашса, баш кошсок деген тилегибиз бар. – Күйөө бала анын сөзүн коштоп кетти. Кыз кесе сүйлөдү:

– Көңүл үчүн да үйлөнүшүүгө болобу?

– Сиз мага жагып турасыз, карындаш! – Боз костюмчан ага утурлай басты.

– Сиз жактырсаңыз эле бүтүп калабы? – Шакин сөзүнүн аягын жанагыдан да кескин бүтүрдү. – Соодагерге жакса, колуна кете бергидей кыз мал бекен? Жигиттер, ушу жүрүшүңөрдү туура деп ойлойсуңарбы? – деп ал кетип калды.

Шакиндин кыз айттыргандар менен жолугушуусу жана берген жообу ушу болду. Келген башка жуучуларды атасы эмне деп аттандырганын, калыңы канча сомго жеткенин уккан жок.

Жигиттер менен биринчи беттешүүдө сүрдөгөнү, сүйлөшүүдөн мурда өз жүрөгүнүн дүрбөлөңдүү согушунан апкаарышы, анан бара-бара эсин жыйганы, күйөө баланы кандайча кысымга алганы Шакин үчүн айтса түгөнгүс окуя. Азыр эле көчөгө жүгүрүп чыгып, курбуларына эмне көргөнүн, эмне сезгенин айткысы келди. Бирок айылда сырдакана курбуларынын бири да жок – кайсы бирөөлөрү окууда, кайсы бирөөлөрү күйөөдө.

Чоочун машиналар, табышмактуу келим-кетимдер андан кийин да токтолгон жок. Бирок алардын эч кимиси бойго жеткен кыз менен сүйлөшкөн жок, мүмкүн ата-

энесинин жообу менен гана узатылгандыр. Ата-энесинин этияттануусу, баары бир, жүрөктүн ызасын баса албады. Ал чоң жаңылыштык жибергенин – ушунча жашка чыкканча келечеги жөнүндө айкын план түзө албаганын, айылдын шартында башы бош селкинин тагдыры ушундай болорун сезип, жаңы жылда сөзсүз окууга, кыз-келиндер институтуна кирүүгө даярдана баштады.

Үйүнөн, ата-энесинин айланасынан чыкпаганы менен, баарынан обочолонуп, өзүн өгөй баладай сезип жүрдү.

Ушундай күндөрдүн биринде ал көчөдөн атчан өтүп бараткан Апсаматты көрдү. Ал эки жагын карабай атын ылдамдай бастырып кетип баратат. Аз эле убактын ичинде сынайып, кадимки жигиттердей олбурлуу, токтомдуу көрүндү. Бирге окушуп, бирге чоңоюшкан курбуларын көптөн бери көрбөй, зеригип, сагынып, ичи бук болгон кыз анын соңунан кыйкырды:

– Апсамат!

Чабан жигит атынын тизгинин тартып токтой калды. Бери бастырып келген жок. Шакин өзү аны көздөй басты.

– Кайда жүрөсүң, көрүнбөй?

– Тоодомун. Кой багып жүрөм.

– Ошондой, таптакыр эле көрүнбөйсүң. – Ал чукул келип, жигиттин ысык-суукка туурулган бетине, эмнегедир уялыңкы көз карашына сер салды. Баягыдай эле уяң көрүнөт – деп ойлоду өзүнчө.

– Сага көрүнүү үчүн тоодон түшкөн сайын, үйүңдүн жанынан үч-төрт жолу бастырып өтөм. Көргүң келбесе кантейин!

Андан күтүлбөгөндөй жооп чыгышынан улам чын эле жигит болуп калган экен, бу да мага окшоп, жолдоштору жок, коолдоп жүргөн окшойт – деген пикирге келди курбусу. Бирок ага тийиштире сөз катты:

– Калп!

– Азыр мени көрүп турганың да калппы?!

– Мен өзүм чакырбасам токтолбойт элең. Атайын бастырып келбегенден кийин, ал жайымды сурабагандан кийин көчөдөн өткөнүңдүн эмнесин милдет кыласың?!

– Мага жол тиер эмес. – Апсамат камчысын ээрдин кашына тыкылдатты.

Шакин күлүп ийди:

– Коркпой эле кой. Мага эч ким жолобой калды. Эми сага жол ачылды.

Апсамат да ага бурулуп, баамдуу тиктеди. Бет алдында кусалыктан запкы жеп, курбусуна кезиккенге күлүп-жайнап турган кыздын дидарын көргөндө өзүндөгү илең-салаң кыял жоголуп, бою чымырап, эмне үчүндүр кулагынан бери кызарып кеткенсиди.

Элет жерде бойго жеткен кыз менен боз бала элге көрүнөө көчөдө маектешүү өөн учураарын билишсе да, сөзгө айланышып, туруп калышты.

– Айтсаң, мен малмынбы? Мени көрүшүп, жактырышпаса жолуна түшүп кете беришип, жактырышса куда түшкөндөй. А, мен эмне экем?

Кыз аттын көкүлүн сылап койду. – Айтсаң, сен да колуктуңу ошентип тандайсыңбы?

– Жок.

– Туура кыласың. Ошонун жакшы! Качан үйлөнөсүң?

– Аны сен билесиң?

Шакин каткырып ийип, кайра токтоло калды. Апсаматты тиктеди. Жигит аны сабырдуу, токтоолук менен карап турган. Кыз ага эч нерсе айтпады. Экөө эки жакка унчугушпай бөлүнүп кетишти.

Ошол күндөн тартып, Шакин чабан жигит жөнүндө ойлой баштады. Жоош-момун, кишиге залалы жок, карапайым жигит. Бирок эмне үчүн кой багат? Эмне үчүн

окууга кетпейт? Аны аяды, келечегин ойлоп боору ачыды. Мүмкүн Апсамат ата-энеси болбогондуктан, каралашары, жардамдашары жоктуктан окуудан баш тарткандыр. Бирге окуган курбусу менен кайталап жолуккусу, сүйлөшкүсү келди. Бирок Апсамат ошол бойдон узакка көрүнбөдү. Мүмкүн тоодон түшпөгөндүр, түшсө да, анын үйүнүн тушунан өтүүнү каалабагандыр.

Апсамат экөө окусунан, айылдык магазинден кезигишти. Чабан кант, чай алып жүргөн экен. Куржунунун бир көзүндө кийим-кече жана газета-журналдар бар экен. Курбусун көрүп, эмне үчүндүр адатынча кып-кызыл болуп кетти. Шакин анын жанына жакын басып келип, кол алышып учурашты.

– Эмне үчүн көрүнбөй кеттиң?

– Жумуштан кол бошобойт.

Магазинден чыкканча башка сөз болбоду. Алар ала турганын алып бүтүшүп, анан байланып турган аттын жанына келип токтошту. Апсамат атка минбеди, Шакин басып кетпеди.

Сөздү дагы да болсо кыз баштады:

– Сенден сурай турган суроом бар. Айып көрбөсөң...

– Сура.

Ушул суроого теригер бекен дегенсип, кыз анын иренине көз жиберди. Жигит мудалуу сырын айткысы келгендей көздөрү күлүндөп:

– Мен тоону жакшы көрөм. Сен аны билесиңби?

Кыз бир азга ойлонуп калды. Ооба, Апсамат тоону жанындай көрөрүн билет. Мектепте окуп жүргөндө экскурсия убагында тоого чыгууга, гүл терүүгө жана башка дары чөптөрдү жыйноого баарынан кыйын эле. Жайлоонун жайын, кокту-коллоттордун аттарын, жердин, дарыянын, алардын аты эмне үчүн ушундай коюлганын башка балдардан жакшы билчү. Шакин тоону андай билбесе

да, сүйө турган. Азыр ошону эстеп, өзүнчө кыялга батып турду. Чабан суроосуна ачык жооп берүүнү талап кылбады. Кыздын көңүлүндө эмне бар экенин өзү эле сезип тургансыды.

– Билем! – деди кыз акырында жылмайып. – Да бир суроом калды. Дагы эмнени жакшы көрөсүң?

– Сени жакшы көрөм, Шакин!

Кыз мукактанбады:

– Тоону жакшы көрөрүңдү билем. Бирок мен...

– Кеп, сени жакшы көрөрүмдү билбегениңде.

Кыз унчуккан жок. Апсамат атына минди. Бөлүнүшүүгө туура келди. Сөзүнө жооп күтпөгөндөй чабан атын теинди.

– Эми качан келесиң? – Ал кетип бараткан жигитти ээрчий карады.

– Бир айдан кийин. Мүмкүн бүрсүгүнү келип калармын.

Шакин соңунан үн салды:

– Бүрсүгүнү эле келчи.

Атын шартылдата бастырып бараткан чабан башын ийкеп койду.

Мына жолугушуу белгиленди. Ал күнү Шакин үчүн күн батпады, күн баткандан кийин таң атпады. Ошол күн беймазалуу өттү, түн уйкусуз өттү. Анын жүрөгү укмуштуу сого баштады. Ал махабатка чалынганын сездди. Эми окууга да кете албасын, ал түгүл Апсаматсыз жашай албасын түшүндү.

Ал махабатынын мынчалык күчтүү болорун, адамды толук бойдон өзүнө багындырарын биринчи жолу башынан өткөрүп, кээ бир курбулары аки-чүкүсү жок эле кадимкидей сүйүшүп, эч болбосо ала качты, жула качты болуп, кантип турмуш курганына түшүнбөдү. Ал эми айрым курбулары орто мектептин алгачкы класстарын-

да окуп жүрүшкөндө эле баланчаны сүйдүм деп үшкүрүнүп, кыңылдап ырдап калышар эле. Алар андан кийин дагы эки-үч баланы сүйүп, анан эч кимисинен дайын жок, окууга кетишти, же таптакыр башка эрге тийишти. Сүйүү ушундай көп түрлүү, көп сырдуу болобу? Мүмкүн ар кимибиздин жүрөгүбүз ар башкадыр, чыныгы махабатын тапканча кээ бир жүрөк далай түйшүктөн өтө турган чыгар – деп ойлоду Шакин.

Ал ошол күнү таңында төшөгүнөн турду. Асман сурданып, айлана сумсайыңкы. Бир аздан кийин аппак таң атып, анан тоо башына күн нуру чачыраганда асман көк жашыл болуп, дүйнө жүзү көркүнө чыкты.

Жылтыр сызыктуу боз көйнөкчөн, бир чарчы кызыл жоолугу бар кыз ушу убакта айылдын үстүндөгү секидеги көк шиберди аралап, жол карап жүргөн. Мал караган кишилер, жумушка эртелеп чыккандар айылдын айланасында каран-курап пайда боло баштады. Бирок анын көзүнө алардын бири да токтоо бербеди.

Тоо ылдый түшкөн коктудагы жалгыз аяк жолдо келаткан жалгыз караан капкайдан көзүнө жылуу көрүндү, ага утурлай басты. Ал да жолунан тосо чыккан ким экенин тааныгандай ылдамдата бастырды. Шакин секидеги сорогой таштын жанына токтоду. Бул жерде ушу сорогой кызыл таштан башка жыгач да, бадал да, таш да жок эле.

Апсамат жакындап келгенде бет астында турса да, бактысына ишене албагандай, ат үстүндө толгонуп тура калды. Ооба, Шакин! Шакиндин дал өзү. Ал бактыга мас болгондой жүрөгү туйлап, ат үстүнөн кулап калчудай араң түштү. Атты коё берип, кызга жакындай басты. Аны бооруна кыса кучактамай болду, өпмөй болду. Бирок бүт кыштак, калдайган тоолор тиктеп тургансып, эки жагын элендей карады.

Шакин болсо, күлүмсүрөп жер карайт. Сөз да, кеп да – баары айтылып бүткөндөй.

– Шакин! – деди Апсамат толкунданып, – Мен үйлөнөр менен колхоз бизге боз үй бермек болду. Боз үй! Өзүбүзчө жашайбыз.

– Боз үй? Бизге...

– Азырынча мен бир чабандын үйүндө жашап жүрөм. Бирөөнүн үйүндө жашоо жашообу? Экөөбүз өзүбүзчө, каалагандай жашайбыз.

Шакин үнсүз башын ийкеди. Алар кызыл таштын түбүндө кучакташып турушту. Тизгини ээринен каңтарылган жээрде ат махабатты куттуктагансып, башын кейкеңдетип, алардын жанына басып келди.

Ушул жерде туулуп өссө да, ушул кызыл ташты миң жолу көрсө да Шакин аны ушу жолкудай барктачу эмес, эстечү эмес. Ал махабаттын бекем жана туруктуу күбөсүнө окшоп, анын эсинде түбөлүккө калды...

Алар кечикпей эле үйлөнүштү. Жалгыз бой, жетим бала бир эле күндүн ичинде аялдын эри, бир үйдүн ээси болду. Боз үйдү убада боюнча колхоздун башкармасы берди, үй-мүлктү кыздын ата-энеси жеткирди.

* * *

Шакин боз кыроонун аягында келин болуп келди. Чабандар кыштоого жаңы гана көчүп барышкан. Күз узак жана жылуу болуп, мал семиз, малчылардын көңүлү тынык.

Келин болуп келген учуру Шакиндин эсинде күнү бүгүнкүдөй. Башында чоң ак жоолук, үстүндө жылуу пальто, бутунда өтүк, мингени ферма башчысынын тору жоргосу, жанында жаш күйөөсү, күйөө жолдош жана узатуучулар. Бутуна өтүк, үстүнө жылуу кийим кийгизилгенде эле Шакин кандайдыр башка турмушка, орчундуу сыноолорго туш болгонун сезди.

Ата-энеси ыйлап коштошту. Шакин эмне үчүндүр өзү да ыйлады.

– Кана, тарткыла, аттын башын! – кимдир бирөө кыйкырды.

Кыз, күйөө жана узатуучулар күтүшүп жүрүп калышты. Шакин артына кайрылып, бирдеме айтмакчы болду эле, баягы күпүлдөгөн үн дагы да кайталанды:

– Кызым, артыңды караба! Түз бастырып кет!

Кимдир бирөө анын атын соорулап жөнөдү.

Шакин туулуп өскөн үйүнөн атчан бөлүнүп чыгып, өмүрлүк жолдошу менен үзөнгү кагышып, бирге бара жатты.

Кош, дүрбөлөңдүү кыз өмүрү! Кош бол, ата-эне!

Алдыда аны таптакыр башкача турмуш күтүп турган болучу.

* * *

Атасынын төрүндөгү узатуу тою, топурашкан көп кишилердин узатышы, ооздугун кемирген жорго минип, эркектер менен үзөнгүлөш келатышы болочок күрдөөлдүү өмүрдүн жөрөлгөсүндөй сезилип, кыз кыялга термелип келатты.

Эми аны Апсаматтын үйү кандайча тосуп алар экен?

Тоо жымжырт. Эки гана боз үй бар. Бири Апсаматтыкы, экинчиси коңшусу Эдилбайдыкы. Шатыраган дабышты угушуп, арсылдап үрүшкөн беш ит алдыларынан чыкты. Эки үйдөн жаш баласын жетелеген бир гана келин көрүндү. Жаңы келинди ошол аял тосуп, аттан түшүрдү, эшик ачып, үйүнө киргизди, башына боорсок чачты.

Боз үй өз ээсин күтүп тургандай ээн экен.

Узатып келишкен эркек, аялдар киришкенден кийин гана боз үй жанданып, күүлөп, шаңга бөлөнө баштады.

Алар күйөө, кызды дагы да куттукташып, тост айтышып, бир аздан кийин узатуучулар кыштакты көздөй жол тартышты. Жаңы келиндин үй ичин жыйнап, төшөгүн салып, жаткыруу үчүн кошунасы Гүлсүн гана калды. Анын күйөөсү Эдилбай да кеткен.

Тоо түнүнүн кыскалыгын, ай! Таң качан жана кантип атканы билинбеди. Шакин көзүн ачканда чай тулгадагы чай шараптап кайнап, койдун көңүнүн жалыны бырыксып, кароолонуп жаткан экен. Ал көзүн ачып-жумуп эки жагын карады. Жанындагы жаздык бош. Дароо эле Апсамат эсине түштү. «Мен келин болуп келбедим беле! Экөөбүз бир төшөктө уктабадык беле... Бул биздин үй! – деп өзүнчө күбүрөдү. – Кайнап аткан биздин чай».

Ал ордуна турмак болуп, аппак жумуру билегин жууркандан чыгарды эле, эртең мененки суук ууз денесине жармаша калып, колун тартып алды.

– Ичикий! Кантет, бу суук? – Колун кайрадан жууркандан сууруп, ич көйнөкчөн башын көтөрдү. Жууркандын өңүрү жылаңач төшүнө тийип кетти эле «ичикий» деп секирип кетти. Суук ага жагымдуу тийишип, ого бетер экиленип жатып, кийимин кийинип, чай тулгадагы чайды очоктун жанына алып койду. Анан чемодандан туфлисин алып чыгып, жылаңач бутуна салып, үстүнө пальтосун жамынып, эшикке чыкты. Босогодон аттаар менен буту карга батып, бакырып ийди:

– Апий! – Ары жакта кар күрөп жүргөн Апсамат каткырды. Шакин үйгө кирип, башына жылуу жоолугун салынып, өтүгүн кийди. Шиш така туфли чемоданга бекилди. Ошол бойдон жайдыр-кыштыр кийилбей, ал чемодандан түбөлүк орун тапты.

Тоо аппак карга бөлөнгөн. Карайган таш көрүнбөйт. Апсамат костюмчан жылаңбаштанып үй менен короонун ортосуна жол салып, эми үйдүн тегерегин күрөп

жаткан экен. Кошунасы да короосунун айланасын таза-
лап жүрөт.

Апсамат келинчегин тиктеп токтоло калды. Кыштын
күнү тоого биринчи жолу келип, боз үйгө түнөп чыккан-
дыктанбы, келинчеги суукка чыдай албагандай эки бети
бозомук тартып, түктүйөт.

– Үйгө кир. Отко, жылын! – деди ал күйөөгө таандык
өкүм менен.

Анын сөзүн укпагандай Шакин айланасына суктан-
гандай карайт:

– Тоонун кары! Укмуш! Таптаза. Көзгө чагылышат.
Берчи мага күрөгүңдү.

– Бар дейм, үйгө!

– Өзүң бар! – Ал күрөккө асылды.

Кантер экен деп, күйөөсү күрөктү кармата салып,
күчүн байкайынчы дегенсип, нары-бери басып турду.
Төбөсүнөн булоосу буркурайт.

Жаш келин жыгач күрөк менен карды челип ыргы-
тып, ылдамдык менен иштей баштады.

– Ашыкпа! Тез чарчайсың – деди ал акыл үйрөтүп.

Ал кыймылын аяңдатпай, баягыдай шамдагай иш-
теп жатып, карды мыкчий кармап, күйөөсүнүн бетине
чачты.

– Чарчасам сен турбайсыңбы!

Апсамат күлүп, «эгер сага теңелип, өзүңдү карга ба-
сып, мойнуңа кар тыксам, тамашаны түшүнбөй, үйүңдү
көздөй качып жүрбө» – деп өзүнчө тим болду.

Ары жакта кар күрөп жүргөн кошунасы жанына кел-
ген аялына күңкүлөдү:

– Тигини көрдүңбү! Келер менен кар күрөй баштады.
А сен, өлүп баратсаң колуңа күрөк албайсың!

– Жаш немеге жумуш кызык көрүнүп жаткандыр.
Өнөрүн, аманчылык болсо, бир айдан кийин көрөрбүз...

Алардын кобурашканы беркилерге угулуп турду. Кошуна аялдын сөзү дайыма Шакиндин эсинде калды. Андан бери бир ай эмес, бир нече жыл өттү. Ал күйөөсү экөө биринчи күнкү эртең мененкидей эле карды дайыма талашып күрөшөт, башка ишти деле талашып аткарышат. Бири-бирине түртө салууну, күңкүлдөшүүнү билишпейт. Кайсы бирөөлөр эмне үчүн ынтымактуу жашабайт, талаш-тартыштары бүтпөйт? А, Шакин менен күйөөсүнүн мамилеси алгачкы жолугушкандай таза, биринчи түнкүдөй көп сырдуу, биринчи күнкү кар күрөгөндөй кызыктуу жана кубанычтуу. Мүмкүн киши өзүн-өзү кадырлабаса, бири-бирин баалай билишпесе, сезимди кайдыгерлик тумандатып коёр, же болбосо, биринчи жолугушуулар, турмуш менен алгачкы беттешүү кандай болсо, акыры да ошол бойдон кала берер?!

«Увазир жакшы – хан жакшы, катын жакшы – эр жакшы» деген макал бар. Мүмкүн булардын ынтымактуу жана бактылуу жашашына Шакин өзү себепчидир. Айыл арасында да ушундай шыбыр-күбүр бар эмеспи. Шакин бул жөнүндө ойлонот: «Мен канча мыкты болсом да, эгерде ал жаман болсо, аны кантип оңойт элем, колуман эмне келмек? Кана, анын эл катарына кошулушу үчүн, жакшы адам болуп өсүшү үчүн кандай эмгек кылдым? Эч кандай! Ал башынан нагыз жакшы бала эле. Ошо бойдон калды. Кызык: ал мен жөнүндө кандайча ойлор экен?»

Шакин күйөөсүнүн жанын койбой жүрүп, «мени эмне үчүн жакшы көрөсүң?» деген суроосуна ар түрдүү жооп алган:

«Сүйгөндүгүм үчүн».

«Чынын айтсам, эмне үчүн жакшы көргөнүмдү билбейм».

Жообу эки башкача чыкканы менен бири-бирин толуктагандай, экөө тең чын көңүлүнөн айтылып, кызык

угулгандыктан, ал мезгил-мезгили менен, ошол суроо-сун кайталай берчү. Жооп улам жаңыча угулчу:

– Сулуулугуң үчүн.

– Калп айтасың, мен сулуу эмес болчумун.

– Мага сулуу көрүнүүчүсүң.

– Мени эмне үчүн жакшы көргөнүңдү ачык айтпай жатасың, ошону үчүн жообуң дайыма ар башка чыгат.

– Аның ырас, мен сөз таба албай жүрөм.

– Эмесе, мен мындан кийин бежиреп сурай бербейин.

Өзүң ойлонуп, бир күнү мага толук жооп кайтар.

Алар ушул убадага келишкенден бери далай жыл өтсө да, аялы жоопту чыдамсыздык менен күтүп жүрөт. Болжолу, Апсамат алиге жооп таба элек сыяктуу.

Ошол сөз, ошол убада азыр да келиндин эсинде, күйөөсү жакага ушул барышында мүмкүн жооп таба келер.

...Койлор каптал ылдый чубашып, маарашып келип калышты. Шакин короонун эшигинде колуна чыбык алып, даңкандашып өз жайына кирип баратышкан ириктерди санай баштады. Түгөл чыгабы, жокпу – дегенсип, бала элеңдеп турду.

Чабан үйдө жүргөндө койлорду бир нече күндө бир гана жолу түгөлдөшө турган. Бала балалык кылып, тооташта бөлүнүп калгандарын байкабай калбасын, жоголгондору болсо, өз убагында билингени жакшы. Эттүү, курсагы ток ириктер таш короонун алдында котолошуп, жөөлөшүп, сыгылышып, кээде чубашып эки катардан, кээде биринин үстүнөн бири аша секиришип, үч-төрттөн болуп өтүп жатышат. Келиндин колундагы чыбык тынымсыз ийсектейт, оозу күбүрөйт, мал саноого ыктуу көзү күргүштөгөн койлордун эсебин жаса кетирбейт. Акыркы ириктер өз ордуна кирип бүткөндөн кийин ал короонун эшигин бекитти. Малдын түгөлдүгү же кемигендиги жөнүндө унчукпаса да, бала бардыгы жайында экенди-

гин түшүнүп, үйдү көздөй басты. Ал чарчаган эле. Бирок анын кебетесинен чарчаганы, курсагы ачканы жана үшүгөнү да билинген жок.

Күйөөсүнүн жакага эмне үчүн баратышы, издегени эмне экени бештен белгилүү болсо да, Шакин анын ар бир жолку сапарынан эмне үчүндүр көп нерсени күтчү. Ал барып келгенден кийин тапкан олжосу, уккандары, көргөндөрү жарытылуу болбосо да, каниеттенип, көңүлүндөгү кандайдыр бир өксүк толукталгансып сезилчү. Көптөн бери ушундай, Апсаматтын сапарлары түгөнбөгөн сыяктуу, Шакиндин жаңылыкка кызыгуусу бүтпөйт.

Албетте, адегенде эле мындай болгону жок. Апсамат биринчи жолу жаш жубайын тоого жалгаз калтырып, жакага жөнөгөндө анын келин болуп келгенине бир ай толо элек болучу. Ошо күн экөөнүн тең эсинде.

Апсаматтын чынында үйдөн алыстагысы жок эле. Керели кечке бирин-бири көрүшпөй жүргөнү деле таятчу. Барбай коюуга себеп да, шылтоо да табылчудай. Башкарма чакыртты деген сөз үчүн гана айласыздан аттанып чыккан. Анын барышын Шакин да каалаган эмес, бирок ачык кийлигишүүдөн айбыккан.

Анда да азыркыдай кычыраган кыш. Апсамат эң мурун койлорун короодон чыгарышып, жайытты көздөй чубатышып коюп, жаканы көздөй кеткен. Колуна күйөөсүнүн таягын кармаган кундуз жакалуу жаңы пальточон, башында карала жүн жоолугу бар, бутуна жетимиш беш сомдук модалуу өтүк кийген келин койлорду биринчи жолу жайытка айдап чыгышы. Кебетесине караганда ал чабандын үй-бүлөсүнөн көрө тоого сейилге келип, убактылуу мал көздөшүүгө көмөкчү болгон мейман кызга окшош. Чынында ал өзү да кышкы суукта мал жаюудан чочуп бараткан. Тоо арасында жалгыз жүрүүдөн өлгүдөй корко турган. Ээндик, аркайган зоолор, шамалы шуулдаган капчыгайлардан

сүрдөнүп, ошолордун булуң-бурчтарында карышкыр, ка-
ман же болбосо жин-шайтан бекинип жаткандай сезилди.

Тоого көнө электе мал кайтаруу күтүлбөгөн учурда
башка түшкөндүктөн чочулап бараткан болучу.

– Капырай, тиги келин тойго баратабы? – деп Гүлсүн
үйүнүн жанында күлүп турду.

– Жаш немелер кантишсин! – Эдилбай аялын какма-
лады. – Анын эмнесине күлөсүң! Мал багууну акырын-
дык менен түшүнүшөт да.

Өчөшкөнсүп ошол күнкү суук шамалдын күчөгөнүн ай!
Койлор бороонго буюгуп, таш-таштын түбүнө башын са-
лып ыкташып, бетегелерди туяктары менен тепкилешип,
оттой баштады. Шамалдан качам деп, Шакин өзү да аска-
нын түбүндө далдаланып туруп, суукка кайыгып, аз жер-
ден зыңкыйып тоңуп кала жаздады. Акырында таягын
булгалап, кыйкырып, койлорду экинчи капталга, шамал-
дан ыктуу тарапка кубалайм деп көпкө убараланды. Кээ-
де тайып жыгылып, пальтосу, көйнөгү караганга тыты-
лып, колдору айрылды. Тизеси канады. Далбастап жүрүп,
керт башынын коркунучун таптакыр унутту. Эптеп эле
малды ылымта жакка ашырууну ойлоп калды. Тынбай
жулунуп жүрүп, денеси кадимкидей жылыды.

Качан гана малын ылымта жерге айдап баргандан
кийин кийиминин тытылып, денесинин кызыл сыйры-
гын билип, өзүнчө ызаланды, ыйлады. «Менин ушу аза-
бымды Апсамат сезер бекен? – деп ойлоду. – Балким ал
бу жолу жакага барбай койсо деле болот эле. Бир жолку
күнөөсүн башкарма кечирет эле – деп да арман кылды: –
Окус мен аскадан учуп кетсем, же тоңуп калсам, же ка-
рышкырга жем болсом, жаңылганын ошондо жакшы
түшүнмөк». Ал күйөөсүнө таарына баштады. Бүгүн аман-
эсен баш кошшуса, аны менен урушмак болду. Эч болбо-
со, тетири карап жатып, коркуткусу келди.

Алар кечке жуук жолугушту. Апсамат жакадан келип, аттан түшпөй малдын жолунан тосуп чыгыптыр. Аны көргөндө Шакин эреркеп ыйлап, бирок көз жашнын байкатпай, үйүн көздөй ылдамдай басып кетти. Чабан малды короого өзү айдап келди.

Шакин канча ойлосо да, күйөөсүн ошол замат коркутуу үчүн шарт келбеди. Анткени, боз үй суук экен, курсак ачып, ысык чай көздөн учуп турган. Ошону үчүн мешке от жагып, чай кайнатууга туура келди. Андан кийин деле кыр көрсөтүүгө болот го.

Чай даяр болгондо Апсамат үйгө кирди. «Жакадагы жаңылыктарды угабыз» дешип, кошуналары кошо келишти.

Колхоздо чоң кырсык болгонун Апсамат айта баштады. Түнүндө алыскы кыштоолордун бириндеги короолорго карышкыр тийип, эки отордон элүүдөн ашык ирикти өлтүрүштүр. Бүгүн башкарманын чогулушу болуп, эки чабан тең кызматынан алынды. Өлтүрүлгөн малдардын орду толтурулсун деп чечим чыгарышыптыр.

Муну укканда баары дүрбүп калышты.

– Кудай сактасын! – Эдилбай башын чайкады. – Окус карышкырга туш келсек, ахыбалыбыз кантет. Менин иттерим эч нерсеге жарабайт. Сеники да. Сак бололу!

– Мал аман болгой эле! – Шакин өзүнчө күбүрөдү. – «Келиндин аягынан, койчунун таягынан» – деп, окус бир кырсык болсо, мени жемелеп бүтүрүшөт. Ак жолтой болгой элем. – Ушул минута ал күйөөсүн аяп кетти. – Өзү жаш, жардам болор ата-энеси, агайын-тууганы жок. Окус бир эле тайгаланса, ошону менен кайра оңолгус болушу мүмкүн».

Коңшулары бир аз кобурашып отурушуп, анан кетишти.

Баятан бери сүйлөшүп турганда Апсаматтын эки көзү келинчегинде эле. Анын кийиминин тытылышы, колдорунун кызыл сыйрыгы, көздөрүнүн шишимек тартышы

бекеринен болбогонун түшүнүп отурган. Бирок, аны сооротподу, көрмөксөн, билмексен болду. «Күйөөм ушунчалык таш боорбу, эмне үчүн бир жылуу сөз айтпайт» – деп ал өкүнүп отурганда Апсамат жайбаракат сүйлөйдү:

– Эртең апаң келет.

– Эмне үчүн? Уят эмеспи, соңуман кууп келгенсип.

– Сага тоого ылайык кийим алып келет. Бүгүн мал багып жалгыз калганыңды угуп, аябай кейиди. «Малдан чыккыла. Ишке орношууга жардам берели» дейт.

– Сен эмне деп жооп бердиң?

– Макул болгонум жок, экөөбүз тең тоодон ажырабайбыз – дедим.

– Тоодон кетсек, турмушубуз өтпөй калмак беле?

Ошол түнү алар төшөккө жатышкандан кийин да сүйлөшпөй, ар кимиси өзүнчө кыялга жетеленип барып, уйкуга кетишти.

Шакин ушул сөз кандайча чыкканын байкабай калды. Ошол учурда Апсамат аны же жактырбагандай, же таң калгандай, айтор башкача бир көз караш менен карады. Экөөнүн ортосундагы кобурашуу үзүлдү.

Кечээ күнү кой кайтарып, кыйналып чарчап калган келин кеч ойгонду. Күйөөсү капкачан малын короодон чыгарып кеткен окшойт.

Шакин түндөгү суроонун акырын дагы эле чече албай отурду. Эгер күйөөсү макул болсо, эл арасына көчүп барышканы оң. Колхоздон жумуш табылбай койчу беле. Эч болбосо, шоферлуктун же трактористтин курсуна кирер. Бирок күйөөсүн кантип ийиктирүү керек. Аны коркутууга, алдоого да болбойт. Андай амалды колдонууга өзү да барбайт. Мүмкүн, апасы келип калса, экөөлөп кеңшип, бир жакшы акыл табышар.

Түшкө жетпей куржун-кечесин артынып, апасы да келип калды. Ал сагынгандыктанбы, же башка бүлө болуп

кетишине көнө электик кылыпшы, айтор кызы менен ыйлап көрүштү. Шакин да эмне үчүндүр ыйлап жиберди. Энеси менен кызы кайра өзүн өзү сооротуп, тез эле жаштарын арчышып, үйгө киришти. Эне куржунду ачып, адегенде эле кызынын сүйгөн оокаттарын сууруп чыгып, ага алдын ала ооз тийгизмек болду. Шакин колуна тийген шоколадды дасторконго таштап, койдун тилинен кичине гана ооз тийип, аны да дасторконго койду. Апасы анын мүнөзү, жүрүштурушу тез өзгөрүп калганын баамдады. Шоколад менен койдун тилин талашып жеген баягы эрке шайкелең кызы жок. Аз эле убакыттын ичинде токтолуп, эркелиги калып, тотуга түшкөндөй. «Башына жоолук түшкөндө кыз байкуш тез эле ушинтип калат экен го» деп ойлоду энеси. Аны аяп, жүрөгү зырп этти. Көздөрүнөн жашы тегеренди.

Кызы андан башка нерсени күтүп отурган. Күйөөсү келип калганча акылдашуу керек эле.

Энеси көз жашын сүртүп алып, куржундун экинчи оозун ачып, кийимдерди сууруп чыкты. Талпайган чоң өтүк, көлдөйгөн көйнөк, шырымал күрмө, жаңы таар чепкен.

– Мына, кие гой! – Ал калтыраган дабышы менен буюмдарын кызынын алдына таштады. Көзүнөн жашы кайрадан кылгыра түштү.

Ушул кийимдерди көргөндө эле Шакин «бизди тоого калтыруу камы менен келген экен. Ыйы да ошонуку го. Андай болгондон кийин эми андан кандай кеңеш сурайт элем, иш бүткөн экен... Эгер сөздү апам өзү баштаса иш башка эле, күйөөдөн жаңылгансып, өзүм даттанганым болбос» деп, оозун карманды. Энесинин ыйына бошогон жок. Алып келген кийимдерди кийип, үйдүн ичине арыбери басты. Тоодо туулуп, тоодо өскөн койчунун аялынан эч кандай айырмасы калбаганын көрдү. Тоо кийими – деп ушуларды айт, карды да, аязды да, жаан-чачынды да тоотпойт, бекем, жүрүм-турумга ылайыктуу.

Аны көрүп, энеси да өзүнчө ойго кетти, малчылыкка кызымдын дили биротоло оогон экен, эми буларды кыштакка чакырып убара болуунун кажети жок. Иши кылып, алганы менен тең карысын, бактылуу болсун, кудайым этегинен жалгасын...

Кечке маал мал жайыттан кайтканда Апсамат короонун жогору жагында турган таар чепкенчен, башына токума жүн жоолук салынган аялды жакын келгенче тааныган жок. Түндөн бери башына түшкөн мүшкүлдүү ойдон кутула албаган неме анын өз аялы экенин тааныганда убайымдан ошол замат арылгансыды. Шакин онуна көчкөн экен, ал тоону да, мени да кыя алган эмес экен. Бул үчүн мен сүйүүгө гана милдеттүүмүн деп ойлodu.

Жаңы башталган жаш өмүрдөгү бир ооз кермур айтылган сөз, суз өткөргөн бир түн аларды келечек жөнүндө катуу ойлонтуп, тогуз толгонтуп, махабаттын да бир жолку катаал сынынан өткөрдү...

Кызы менен күйөө баласынын кабагынын ачыгына, ысык-ыкластарына кубанып, эне да күлүңдөдү. А түгүл, бир бутубуз жакада, бир бутубуз тоодо болуп, биздин да өрүшүбүз кеңейип калды – деп шүгүрчүлүк кылды.

Баягы таарынчысы – күйөөсүн коркутам дегени эч нерсеге арзыбаган майда сезим, ачууга жеңдирүү экенин Шакин ошончо күндөн бери бүгүн түшүндү. Акылды жыйгыча булкулдап жинденбей, ичке толгон санааны кармап билгендигине, сабырдуулугуна таң калды. Токтоолуктун керектиги жана мааниси ага биринчи жолу билинип, татаал турмуштун бир бийигине чыккандай сизди өзүн.

Апсаматты таш боор, бирөөнүн кайгысын сезбеген туңгуюк деп кемсинтүү адилетсиз болор эле. Анын сыр-

тынан карагандагы ушу сыяктуу комсоо мүнөзү дагы бир окуядан кийин биротоло ачылды.

...Күндөгү мал жаюу. Күндөгүдөй эле короого кайткан койлор. Бирок Апсамат бүгүн башкараак көрүндү, сылтып басып, малдан көп артта калган. «Жыгылып, ташка урунуп бутун оорутуп алганбы?» көргөн кишинин баары ошентип гана коё тургандай. Келинчеги да ошентип койду. Апсамат шашылбай койлорду короого киргизип, эшигин бекитип, тышта чачылып жаткан көндөрдү үйүп, үйгө анан кирди.

Үйдө чай даяр эле. Ал оокатка караган жок, оң өтүгүн чечип, бутун кар менен жыша баштады. Шакин анын буту үшүккө чалынганын, ал турсун, оң өтүгүнүн таманы түшүп калганын, анын кур менен таңылганы үчүн гана эптеп үйгө жеткенин жаңы көрдү.

– Ай, ий! – Ал чаңырып ийди. – Буттан ажыраган турбайсыңбы!

– Кантет! – Ал баш көтөрбөй бутун кар менен жыша берди. – Тоо кишиси суукка алдырчу беле!

Кайраттанымыш болгонубу же ал чын эле ошончолук бекемби? Эмнеси болсо да эртең билинет. Келинчеги анын сөзүнө ишенбеди. Жаңы эле эмгек жолуна түшкөндө кырсык чалбагай эле – деп, түнү менен жакшы уктай албады. Күйөөсү болсо, эч кандай жаман нерсеге туш келбегенсип бутун «эмдеп» бүткөндөн кийин чайга отурду. Анан кийин бутуна көңүл бурган да жок, түндөсү кадимкисиндей тынч уктады. Тынчый албай жатып, түн ортосунан кийин көзү илинген келин эртең менен ойгонуп, башын көтөрсө төшөгү бош....

– Ырас эле ал бекем экен. Тоого ылайык экен! – Келин ага ыраазы болгондой ойлуу жатты. – Кызык жигит экен... Ушундай да киши болобу? Же кишилердин баары ушундайбы?

* * *

Койлор короого кирип бүткөндө күн батты. Асман-дын бүркөгү, тоо алкагынын күңгүртү кошул-ташыл болуп, заматта күүгүм кирди. Чыйп эткен чымчыктын үнү, же башка бир айбанаттын дабышы угулбайт. Каардуу шамал гана дүйнөгө толук өкүм сүргөндөй ышкырып, ызырынат. Жан-жаныбар түнөгүнө жашырынышкан.

Мындайда жем издеп жортуп чыкчу карышкыр менен түлкү үчүн табылгыс шарт. Сууктан баш калкалап, түнөгүнө тыгылган канаттууларды тырпыратууга түкөн эзелтен маш эмеспи. Кашабаңдын да көздөгөнү ушул.

Азыр карышкырлар да кексе болуп бүтүшкөн. Кайсы короонун бектиги кандай, кайсысына чабуу керектигин жакшы билишет. Башка жактан ооп келип, оторлордун ал-жайы менен табыша электери гана бет алды келгенине урунуп калышы этимал. Бул тегеректин карышкырларына Апсаматтын дөбөтү таанымал. Башка короолор уу-чуу түшүп жатканда аныкы дайыма тынч. Булар дөбөтүнө гана ишенишет. Шакин ай-күнүнө жетип турса да, жалгыз калуудан тайманбаганы да ушунда...

Кечки оокаттан кийин Уланбек төшөгүнө жатып, тез эле уйкуга кетти. Далайдан бери мал кайтарбаган неме урунду болуп чарчаган окшойт. Эки кичинекей төшөктө да кобурашып, түрткүлөшүп жатып, кечирээк укташты.

Шакин гана үй-тирчилиги менен алышууда. Балдарга оокатын берип, аларды жаткыргандан кийин үйдүн ичине жайылган кирлерди жыйнап, ирээттеп, үтүктөй баштады. Анан бет алдында онунчу чырак. Жайдыркыштыр ал ушу чырагы менен беттешип, түн кыскартат. Анын эрмеги да, сырдашы да ушу чырак.

Чырактын шишеси ар убак таза, ачык, ошону үчүн үйү дайыма жапжарык. Ал чырактын шишесинин кири-

нен күңүрт күйүшүнө чыдабайт. Өз үйүнүн жарыгына көнгөн Апсамат башка үйлөргө барса, кайдагы бир үңкүргө туш келгенсип жүдөйт, ансайын өз үйүн жана жубайын сыймыктануу менен эстейт. Кээде «Шакин барда мага электрдин жарыгынын деле кереги жок» деп текеберленет.

Ал ушундай тунжураган узун түндөрдө жалгыз калган учурда чырактын жанында кыялданып отурууну жакшы көрөт. Анын кыялындагы маанилүү жана асыл нерсе: малчылардын отурукташы. Алар чоң-чоң бөлмөлүү там үйдө жашашса, анда электр, радио, телевизор – баары болсо...

Бирок бул кыялы жөн эле жеңил ойлуулук эместигин, Кыргызстандын бир катар кыштоолорунда маданий очок деп аталган кыштактар эчактан бери бар экенин күйөөсүнөн уккан болчу. Кийинчирээк бу колхозго да маданий очок салынды. Бирок Апсаматка ал жерден орун тийбеди. Маданий очокко эмне үчүн баралбай калышы каардуу табышмак болуп калды.

Шакин ушул жөнүндө көп ойлой турган. Күйөөсүнө айтса, ал «малчынын баарына жетпегенден кийин биз эмне деп даттанабыз» деп кыска жооп кайтарат...

Түн бир оокум. Шамал уюлгуп, боз үй качырап, кар жаап жаткансыды. Ал дагы эле жатууну каалабады. Төшөнчүсүн мешке жакын салып, эми малды дагы бир жолу карап койгусу келип, эшикке чыкты.

Жаңы эле жааган кар тушарга жетип калган экен. Бо-роон кар аралаш бетке чабылып, баш көтөрбөйт. Айлана көзгө сайса көрүнгүс. Бирок ал үй менен короонун ортосун көзүн таңып койсо да, адашпай табууга маш болгон...

Койлор тынч. Короонун оозу бек. Ал үйүн көздөй кайра тартканда капысынан бели зыркырап, ичин катуу мыжыгып, чыдай албай отура калды. Жок, оңой менен ба-

сылар эмес. Чымырканып ордуна туруп, бүжүрөө басып, үйгө араң кирди.

– Бул эмнеси? – Ал бөрсөйгөн курсагын басып, анын катууланып турганын байкап, жүрөгү болк этти. – Толгоо келип калганбы? – Ал мурда, боюнда бар кездерде толгоонун алгачкы белгиси башталган сайын жүрөгү зыр дей түшмөй адаты бар эле. Азыр да ошондой болду. Жалгыздыгынан чоочубады. Жалгыздык анын өмүрү менен шериктеш сыяктанып, ага көнүп калган, айылда бир нече күн жүрүп калганда уу-чуудан жадап кетер эле.

Ал төшөнчүсүн мештин түбүнө жакындатып тартып, жаздыгын бийик коюп, чепкенди жамынып, ичин басып, эрдин кесе тиштеп отуруп калды. «Мен эмне, бала төрөп көрбөпмүнбү, баягы толгоо да – деп өзүн өзү сооротту, – толгоом женил болчу эле го».

Анысы ырас. Тун уулун төрөрдө булар кыштоого жаңы эле көчүп келишкен. Анда кошунасы менен жакын жашашчу. Шакин капысынан «ичим ооруйт» деп чебелектей берет. Апсамат ич оорунун дарысын издеп, үйдүн ичин үч көтөрүп чаңдатат. Анын шашканы, далбастаганы ушунчалык, төргө жыйылган жүк бузулуп, чемодандардын ооздору ачылып, буюмдар чачылган бойдон калат. Ал улам кайра башынан түшүп, буюмдарды аңтара берет. Акыры келинчеги чыдай албай, асты суу боло баштаганда, күйөөсү Эдилбайдын үйүн көздөй тарбалаңдан чуркайт. Коңшусу экөө отунга кеткен Гүлсүндү таап келгенче Шакин төрөп коёт. Гүлсүн Апсаматты эшикке түртүп чыгарат да, ыңаалап ыйлаган баланын киндигин кесет. Апасынын «айы-күнүң жакындаганда биздин үйгө кел, докдурга өзүм алып барам» – деп зарлап айткан кеңешин ал аман-эсен тууп, баласын ороп-чулгап алгандан кийин эстеген. Биринчи жолку төрөтү коркунучсуз болгонуна шерденген неме кийинкилеринде

апасынын айткандарын унутпаса да, айылга докдурга барбады. Ортончу баласын койлор кечки жайыттан кайтканча жалгыз үйдө төрөп, киндигин өзү кесип коюптур. Апсамат анын баары кандайча болгонун аялынан кийин угуп, төрөт оңой болот экен го деп ойлоп калат. Ал эми үчүнчү баласы жарык дүйнөгө кандайча келгендигине Апсамат кызыккан да эмес. Аялы аман-эсендигине, үч баланын тең эркек болушуна жетине албай сүйүнүп, Шакиндин маңдайынан өпкөн. Ыраазылыгын билдирген. Кубанычына чыдабай бир ирик союп, коңшусун чакырган. Булардын тойчугуна башка жактан эч ким чакырылбагандыктан, эки чабан таң атканча дуулашып, баштарын көтөрө алышпай сулк жатып калышканда, эртеси эртең менен Гүлсүн эки короо койду кошуп кайтарууга аргасыз болгон.

Маңдайы чыбырчыктап тердеген аял кыйла убактан кийин тынчтанып, көшүлүп жатты. Балдар жакка көз кырын салды, алар камырабай уктап жатышкан. Ушундайда сарамжалымды бүтүрүп алайын дегенсип, ал ордуна туруп, мешке көңдөн толтура калап, чай куюп, дастарконду төшөгүнө жакын алып келди. Катуулай баштап, кайра жанып кеткен толгоонун кайталанышы оңой-олтоң болбосо керек.

Бирок ал дүрбөлөңгө түшкөнү жок, көңүлү тетик, күйөөсү бүгүн түнү менен келер бекен же эртеңге калар бекен, эмне жаңылыктар менен туйтунтаар экен деген кыялда жатты. Эгер зарыл иш чыгып калбаса, ал үчүн караңгылык, бороон-чапкын кеп эмес, бүгүн түнү менен үйдө болору шексиз.

Күйөөсүнүн жакага барышы өзүнчө окуя, алардын турмушундагы чоң жаңылык. Бул анын үйлөнгөндөн кийинки экинчи сапары болучу. Ал ушу сапарында жубайына белекке транзистр алып келип берген. Мына ошондон бери

транзистр анын сүйгөн буюму, эрмеги гана эмес, көңүл черин таратчу курбусу жана кеңешчисине айланды. Мунсуз анын күнү өтпөчүдөй. Жаңы тиричиликке кошулган ар бир буюм ал үчүн жаңылык катары сезиле берди.

Арадан үч жылдын кандай өткөнү билинбеген менен, жаш чабандын тагдыры ушул мезгилдин ичинде чечилди. Алгачкы эки жылда алардын койлорунан жоголгону жана ит-кушка жем болгондору болду. Жоготкондорун кайнатасы экөөлөп төлөп, башкарма анын жаштыгын жана тажрыйбасыздыгын эске алып, ишинен бошоткону жок. «Кайсы күнү малдан куулуп чыгар экенбиз?» – деп аялынын ичкени ирим, жегени желим болуп жүрдү.

Үчүнчү жылы, анын короосунан чыгым болбоду. Ал түгүл, ириктерди семиз бакканы үчүн, жүндү пландан тышкары кыркып алганы үчүн кошумча эмгек жана байге алды.

«Эми ишим оңуна кетти го» деп үмүттөндү Апсамат. «Максаттын орундалганы ушул – деп ойлоду аялы, өзүбүз аман-эсен, корообуз кырсыктан тышкары болсо, мындан чоң бакыт болобу?! Ушинтип, эл катарына кошулуп кетсе, бирөөдөн илгери, бирөөдөн кийин болуп, оокат өтөр». Мындан көптү алар күтүшкөн жок.

Ушу жылы колхозчулардын жалпы чогулушу болуп, ага Шакин күйөөсү менен бирге катышкан. Ириктерин этке өткөрүшүп, колдору бош эле. Шакин башына жоолук салынганы мындай чоң топко биринчи катышкандыктан, көп нерсени билүүгө дилгирленип отурду.

Чогулушка райкомдун секретары өзү да катышты. Демек, маанилүү маселе каралууга тийиш – деп ал кулак түрүп отурганда, Апсамат чогулуштун президиумуна шайланышына быяктагы келинчеги толкунданды. Аны райкомдун секретары жанына отургузуп, анда-санда ыкластуу сүйлөшүп отурду. Башкаларга мынчалык көңүл бурган жок.

Башкарма Батыркановдун докладынан кийин жарыш сөз башталды.

– Биринчи сөз – деп элге жарыялай сүйлөдү парторг – биздин алдыңкы чабаныбыз Апсамат Акматовго берилет.

Элдин баары кулак түргөнсүп калышты, же Шакинге ошондой көрүндүбү, топко өмүрүндө аралашпаган неме сүйлөй албай, уят болбогой эле – деп, өзүнчө кысылып, деми чыкпай калгансыды. Апсамат элди карап, тамагын жасап, бир аз унчукпай турду да, анан үнүн жай чыгарып сүйлөй баштады:

– Жолдоштор! Биздин ийгиликтерибиз аз. Бизде милдеттенмени, ал түгүл, планды аткарбаган кокуй малчылар көп. Мен мал багууну жаңы гана үйрөндүм... – Ал өз тажрыйбасы жана алдыдагы милдеттери жөнүндө сүйлөп берди. Отургандар кол чабышты. Райкомдун секретары да кол чапты. Аны минтип кадырлуу болуп, көпчүлүккө сүйлөйт – деп күтпөгөн аялы кубанганынан ыйлады.

Анын колунан мал багуудан башка нерсе келбейт го деп түшүнгөндөр жаш чабандын ишке да, кепке да жөндөмүн ошондо байкашты. Андан да кызыгы – жаш чабанга карата башкалардын мамилеси өзгөрө баштады. Ага иш табылбагандыктан, же болбосо, адистиги жоктуктун айынан гана малчылыкка келген бала катары кароону токтотушту. Өз ишин жана жашоо жолун таба билген чабан катары карай турган болушту. Муну Шакин кишилердин мамилесинен байкаган. Аны ар кимиси баласынтып тыякка-быякка жумшай беришчү. Эми болсо, көрүнгөн жакка жумшашпай, андан малдын жайын, жайыттын жайын сурашат.

Эл катарына кошулат – деген ушу. Келин ушундай тыянакка келет. Атасынын бир кездеги этияттануусу аны түшүнбөгөндүктөн, кызын аёо сезиминен гана чыккан болуу керек. Чынында ошол убакта жетим болуп, ар ким-

дин көзүн бир карап чоңойгон момун баланын мынчалык өсөрүн, киши болорун ким билиптир.

Келин өзү да андан көптү күткөн эмес. «Кем болбой, кор болбой, эл катарына кошулуп кетсек эле болду» – анын максаты ушул эле. Ошо тилегине жетти. Ал түгүл күйөөсү жаштыгына карабастан, кадырлуу малчылардын катарына кошулганда «Башка бакыт кушу конгону ушу го» – деп ойлоду жаш келин. Болбосо, коңшусу Эдилбай он жылдан ашык убактан бери кой бакса да, алигиче эмне үчүн эмгектин үзүрүн көрбөйт, оозго илинбейт?

Ал энесинин «иши оңолбос, бакыт конбос киши болбойт, бирок аны күтө билүү керек, баарынан да көпкөндүктөн, текеберчиликтен сактангыла» деген сөзүн эси менен чыгарбады. Бу акылдуу кеңешти күйөөсүнүн кулагына куюудан да жадабады.

Аларга дагы да субай койлор тапшырылды.

Бир күнү колхоздон мындай деген кабар алышты. «Акматов даярданып келсин, делегацияга кошулат». «Эмне делегация» экенин эч ким билбеди. Бул сапар узакка созуларын билсе да, келинчеги кыйылбастан, аны ак тилеги менен көңүлдүү узатты.

Апсамат бир аптадан кийин кайтып келди. Көрсө ал райондун текшерүү комиссиясынын составында социалисттик мелдештин аткарылышын текшерүү максаты менен коңшу районго барыптыр. Кеп мында: текшерүү комиссиясын райкомдун секретары өзү башкарып, калгандары: айыл чарба адистери, чарба жетекчилери, малчылардан – жалгыз гана Апсамат экен. Комиссия мелдештин жүрүшүн гана текшербестен, ишти уюштуруу боюнча өз тажрыйбалары жөнүндө да айтып беришиптир. Биринчи жылы кой бакканда кандай кыйынчылыкка дуушар болгонун, мал багууну кантип үйрөнгөнүн, иттерди кантип тандаганы жөнүндө Апсаматтын аңгемесин кызыгуу менен угушуптур.

Чабан башка жактан көрүп-билгендерин коңшусу менен аялына айтып түгөтпөдү. Маектешүү төшөктө жатканда да улантылды.

– Малды багуу жагынан биздин колхоз эч кимден кем калбайт экен. – Ал эми өзү байкагандарын ортого салат. – Бирок малчыларга маданий-турмуш жактан шарт түзүүдө биз артта калыптырбыз...

Күйөөсүнүн саясатка дасыккан парторгчо «маданий турмуш жактан шарт түзүү» – деп, олуттуу сөз тизими менен, сынды колхоздун масштабына чейин көтөрө айтышы аны аялынын көз алдында кадимкидей өсүп калгандай көрсөттү.

– Мен өзүмчө ойлодум. – Чабан олуттуу сүйлөдү. – Биз эмне үчүн артта калдык? Же бизде мүмкүнчүлүк жокпу? Салыштырып көрсөм, алардын жылдык кирешеси орто эсеп менен бир миллион сом экен, а биздики – бир жарым миллион. «Андай болсо, эмне үчүн артта калдык» деп өзүмө өзүм суроо бердим... Ал ошо бойдон унчукпады.

Жоопту күтө-күтө чыдабаган келинчеги сурап калды:

– Биз эмне үчүн артта калыппыз?

– Колхоздун жетекчилеринин камкордугу жоктуктан.

Эми Шакин да ойлонуп, чын эле ошондой – деп койду өз ичинен. Бирок аны кантип оңдоого болот. Башкарма маданий маселесин унуттубу, же ага чолосу тийбей жүрөбү? Аны эске салууга эч ким батынбайбы? Эгерде бул жөнүндө Аpsамат маселе козгосо, эмне болор эле? Анда башкарма экөөнүн мамилеси бузулабы?..

Биздин колхоз маданий турмуш жактан тейлөөнү качан оңдоор экен, кантип оңдоор экен – деп Шакин күтүп жүргөндө райондо мал чарба кызматчыларынын чоң кеңешмеси болуп, райкомдун биринчи секретары доклад жасап, Аpsамат Акматов сүйлөптүр деген сөз тарады тоо арасына. Акматов өз милдеттенмесинин аткарылышын

айтып тим болбостон, колхозунун маданий тейлөө жактан артта калганын конкреттүү далилдер менен айтып, башкарманы катуу сынга алыптыр. Бул кабар айылга кеңешме бүтө электе угулду. Малчылар Апсаматка ыраазы болушту. «Эми башкарманын кыйыгына калбасак болду» деп Шакин чебелектеди...

Кечикпей колхоздо райкомдун секретарынын катышуусу менен жалпы чогулуш өтүп, малчыларды маданий жактан тейлөө маселеси каралды. Райкомдун секретары баш болуп, жарыш сөзгө чыгып сүйлөгөндөрдүн баары Акматов маселени туура койгон дешип, анын ысмын ысык илеп менен аташканын Шакин кубануу менен укту. Жадаганда, башкарманын өзү да «Акматов айткандай» деп, баштаганда райкомдун секретары анын сөзүнө аралжы болду: «ага чейин эмне кылып жүрдүңүз?» «Чарба жумуштарына алагды болдум» деп башкарма башын тырмап, сөз таппай калды. Отургандар күлүп жиберипти. Башкарманын сыңдалганы эч нерсе эмес, шылдың болгону жакшы болбой калды – деп ойлоду Шакин.

Ушу чогулушта колхоз аралык маданий очок куруу жана ага каражат бөлүү жөнүндө план бекитилди. Алыскы мал кыштоосунда түзүлүүчү бул жайда оорукана, төрөт үйү, китепкана, турмуш-тиричилик ишканасы ж.б. курулмак.

Ушундан тартып, Апсамат колхоздун турмушуна, коомдук иштерге активдүү катыша баштады. Кечикпей эле аны эмгекчилер депутаттарынын райондук Советине депутаттыкка шайлашты. Күйөөсү айылдагы карапайым жигиттерден эместигин, анын чоң иштерге жарай турганын сезип жүргөн Шакин буга таң калган жок. Акматов эми малчылардын жана колхоздун муктаждыгы жөнүндөгү маселени райондук масштабда козгой турган болду. Айрым колхозчулар арыз-муңун айтуу үчүн депутат Акматовго кайрылышат.

Колхоз аралык маданий очок бир жылдын ичинде курулуп бүттү. Бир топ малчылар ошо жакка көчүрүлдү.

Бирок – алар эски ордуна калышты. Келин түшүнө албайт: жаш балдарлуу чабанга, анын үстүнө депутатка эмне үчүн шарт түзүшпөйт? Башкарма Батырканов эмне үчүн убадасына турган жок? Мында бир сыр болуп жүрбөсүн? Анын жобурун күйөөсү тыңшабады. Малчылардын баарына орун жетпеген соң биз эмне үчүн догурунабыз? Башкалардан артыкпызбы?

Күйөөсүнүн бул жообу баары бир аны алымсындырбады.

Мына ал азыр толгоонун азабын тартып, бирде кыйналып, бирде тынчый калып жатканда да ошо жөнүндө ойлонууда. Эгерде маданий очокто жашапкан болсо, азыр эле врач келип, төрөт үйүнө алып кетмек. Малы да, балдары да ээн тоо арасында калмак эмес.

Эч кимге кымындай кыянатыбыз жок туруп, кай жерибизден жаңылдык? Башкарма биздин бала-чакалуу экенибизди, менин кош кабаттыгымы кантип эле укпасын? Ушул суроолор көңүлүнөн кетпей туруп алды. Бирок толгоо күчөп, кара терге чөмүлүп, чымындай жаны чыркырай баштаганда турмуштун өкүнүчү эч нерсеге арзыбай, тирүү калар бекемин деген үмүт гана калды. Үмүттүн да, чыдоонун да чеги болот тура. Такат болор эч нерсе табылбагандай, акыры кайраты үрөлүп бүткөндөй чаңырды:

– Апа!

Үнү ошончолук ачуу жана катуу чыккандыктан, өзү да чоочуп, эки жагын карады. Уйкуга карамыккан балдар эмне болуп кетти дегендей, көздөрүн ачып-жумушуп, эч кандай окустук көрүнбөгөндөн кийин кайра мемиреп калышты. Бул ыйык сөз адаттагыдай, жан кыйналарында оозуна келе калган эле. Апасы азыр анын бүт дилин ээлеп, көз алдына элестеп туруп алды. Ападан башканын баары көңүлүнөн сүрүлүп чыккансыды:

– Апа! Жаным, апа! – Ал жалооруп, солуктап ыйлай баштады. – Кечериңиз? Сиздин сөзүңүздү укпадым. Өзүм күнөөлүүмүн... Апаке-ай, айтканыма көнбөй, мени өзүңүз эле доктурга зордоп алып кетсеңиз болбойт беле? Апаке, колунду бер! Тезирээк. Апа, сууга кеттим... Колунду...

Ал колдорун арбаңдатып жөөлүй баштады. Апасы ага жардам бергиче болбой чылк туман каптап, эч нерсе көрүнбөй калды. Ал эсинен танды.

* * *

Бир нерсеге алагды болуп, көңүлүнө бүлүк түшкөн адамдын сыртынан караганда мас же соо экенин, көпкөнүн же келесоо экенин ажыратууга болбойт. Апса-маттын бүгүн жүрүш-турушу ушундай. Ал жумушту конторадан баштамак болсо да, кандайдыр бир илээшме ойго жетеленип баратып, кайнатасынын үйүнө туш келди. Эшикке чыга калган кайын энеси учурашып, «үйгө түш» десе болбой койду. Шакидин жалгыз калганын, өзү шашып жүргөнүн айтып, контораны көздөй бастырып кетти. Кайын энеси анын мамилесин – эмне үчүн келип, кайра токтобой, эч сөз айтпай кеткенин, эмнеге алагды болгонун түшүнө албады (Шакин дайым эле үйдө жалгыз калчу эмес беле).

Конторага да түздөн түз жетпеди. Жолдо магазинди көрүп, баягы көксөгөн буюму келген-келбегенин билүү үчүн кайрылды.

– Сүйүнчү, сиздин заказыңыз орундалды. – Сатуучу аны кирип келгенде эле алка жакадан алып, батареялуу кичинекей телевизорду көрсөттү.

– Ой, рахмат! Мен азыр келем – деди да, ал атына минип, эми эч жакка көңүл бурбоо үчүн контораны көздөй чаап жөнөдү.

Тилекке жараша ведомость даяр, кассир өз ордунда экен. Зарыктырган буюмду дагы бирөө илип кетчүдөй кассирди шаштырды. – Садага, ылдамдат! Мен кечигип калуум мүмкүн.

Ал ведомостко кол коюп, акчасын санабай тутамдаган бойдон чөнтөгүнө салды. Атты текиреңдетип магазинге келди.

– Мындай кымбат буюмду жууш керек! – дешти ошол жерде тургандар.

Апсамат өзү да жуугусу келип турган. Көп жылдыздуу коньяктан бирди алып, алардын ортосуна койду.

– Мына жигиттер, эми мага уруксат эткиле. Шашып жүрөм.

– Токтоңуз. Барарсыз. Алдын өзүңүз ооз тийиңиз...

Ал токтой калды.

– Эмнеге шашасыз? Деги тоо жөнүндө бир ооз айтып берсеңиз! Жеңемдин ден соолугу жакшыбы? – деди бири.

– Жакшы, Жакшы.

– Эдилбай кандай?

– Эдилбай? – Апсамат аны аңкая карап, санын бир чапты. – Кокуй, анын саламын унутуп калган турбаймы! – Ал телевизорун колтуктап, эшикти көздөй жөнөдү.

– Аксакал, кантесиз, ооз тийбейсизби? – Жигиттер анын соңунан күлүп калышты.

«Жакында жакага барсаң менин айлыгымды да ала кел» – деп, ишеним кат жазып бербеди беле коңшусу. Ушу бойдон тоого жөнөп, аялымды кубантып, коңшумдун үй-бүлөсүн томсортконум болбос деп, ал контораны көздөй чү деди. Далбалактап нары-бери чаап жүргөн чабанды көргөндөр «маспы», «токтоо эле жигит эле, буга эмне болгон?» – деп карап калышат.

«Шашкан коён аңга батпайт» – дегендей, иши оңунан чыкпады. Кассир аны бухгалтерге жиберди.

– Анын айлыгы берилбейт! – Бухгалтердин кескин жообу ачуусун келтирди. Ал да тырчыды.

– Эмне үчүн? Силерге мал багып бергени үчүнбү?

– Колхозго карыз болгону үчүн!

– Анын бир тыйын карызы жок. Мен жакшы билемин.

Депутат чабанды алдоого же будамайлоого болбойт – деп, бухгалтер эрингенине карабастан, сейфти ачып, алакандай кагазды сууруп чыгып, анын алдына таштады. «Эдилбай Нурматовго айлыгы берилбесин, анын төлөй элек чыгымдары бар» – деп жазылыптыр алакандай кагаз Ботобайдын колу менен.

Бухгалтер менен талашууга болбой калды. Өзү эсептешип алар деп, кетмей болгондо ошол жерде сөздү тыңшап турган экономист кепке аралжы болду:

– Ашыкпаңыз. Ботобай эртең бизден расчөтүн алып, башка районго кетет. Эгер аны менен бүгүн эсептешип калбасаңар, эртең куйругун карматпайт.

Ботобай кайсы бир чабандарды коркутуп, опузалап, союш же чайлык акча алат – деген каңырыш бар эле эл арасында. «Ботобайдын пейли бузулду, мага жакшылык каалар эмес» – деп, коңшусунун качандыр бир каңкуулаганы да оюна түштү. Эмне үчүн экенин ачык айткан эмес. Ал жөнүндө Апсамат да түкшүмөлдөбөгөн. «Митаам десе, бечаранын акчасын алдап алмай болгон экен, эч болбосо бир айлыкка күйгүзүп кетмек экен» го – деп, Апсамат бул маселени бир жолу чечип кетмек болду. Коңшусуна боору ооруган дагы бир себеби – ал кийинки жылдарда эмне үчүндүр «ишим оңолбоду» деп, өзүнө өзү нааразы болуп жүрөт. Убайымдуу коңшусунун жумушун чала бүтүрүп барса, ал ого бетер кайгыра турган. Ошону үчүн зоотехникти кандай болбосун күтмөк болду.

Күтө-күтө күн батты. Каш карайды. Анан лапылдата кар жаады. Мал эмне болор экен, аялымдын абалы кантти

деп, чабан чыйпылыктай баштады. Ботобайдын ата-энеси «ана келет, мына келет» – деп, анын мында бүтүрө турган зарыл иштеринен бери айтып, токтотуп коюшту.

Бул түнү Апсамат уктабай чыкты.

* * *

Чырак жаркырап жанып турду. Мештеги от капкачан өчкөн. Үй суук. Балдар былк этпей уктап жатышат. Жымжырт. Сыртта эмне болуп жатканы белгисиз.

Алсыраган келин көзүн араң ачты. Ыш баскан тегерек чамгаракты көрдү. Эмне үчүн жатканын, эмне үчүн алсыздыгын, кайсы убак экенин түшүнө албады. Алыстан үргөн иттин дабышы кулакка чалынды. «Апсамат келатабы?» – деген ой көңүлүнө кылт этти. Анан барып күйөөсү үйдө жок экендигин, өзүнүн жалгыздыгын жана толгоо тартканын эстеди. Дал ушул учурда жүгөндүн шыңгыраганы, аттын күтүрөгөн дабышы, анан таноолорунун бышылдаганы угулду. «Апсамат!» – деди ал күбүрөп. Мындай бурганактуу караңгы түндө андан башка эч ким бул жерге бастырып келе алмак эмес.

Боз үйдүн эшиги ачылып, аппак киши кирип келди. Бул ким? Адашып жүргөн Аяз атабы же алсыздыгымды билип, уурданып кирген жин шайтанбы? Ал экөө азга тиктешип калды. Аппак киши жаткан аялдын таң калгандай көз карашынан улам өзүнүн үстү-башына карап, улаганын түбүнө күбүнө баштады. Үстүндөгү кары шыпырылып түшкөндө анын Ботобай экени таанылды. Келин ооз учу менен күбүрөдү:

– Кантип келдиң?

– Ат өзү таап келди? – деди Ботобай жашырбай.

Келин ырас дегенсип, башын ийкеп койду. Анын мингени мурда Апсаматтын аты болчу. Ботобай суранып, башкармадан бери даттанып жүрүп, ошол тору кашка-

ны алган эле. Эгер тору кашка болбосо, ал адашып, ажалдан мурун өлмөк экен.

Ботобай мешке жакын келип, көгөргөн колдорун сунду эле, суук илептен башка эч нерсе жок экен. Келин от жагып, жылын дегенсип, көз карашы менен ишарат берди. Ал мешке көңдөн калап, жыгач тутантып, от жага баштады. Үй жылыгандан кийин да ичиги үстүнөн, тумагы башынан түшпөдү. Апсамат мындайда үстүнө оор кийим кийбейт, башын такырайтып жылаң баш отура берет.

Зоотехник төшөктөн турбай суналып жаткан аялды ооруп калганбы деп ойлоду. Ошондо да өзү бул үйдү атайын издеп келбестен, кокусунан гана туш болгонун түшүндүргүсү келди:

– Жогорку кыштоодогу малчылардан келатып адаштым. Барар жолумду тапмак түгүл, каерде турганымды биле албай, башым маң болгондо, эркти аттын өзүнө бердим. Жаныбарым, үйрөнгөн жерин буйдалбай тапты. Малдын асылы экен!

Оорулуу аял унчукпады. Анын тымпыйып жатышынан улам Ботобай «дале болсо жаныңды Апсамат алып калган экен го» – деген кээрти сизди. Айла канча, чыдап отурду. Азыр эле тура калып, атына минип жөнөйүн десе, айылга аман-эсен жетери күмөн. Анткени жаңы кожоюну тору кашкага үйрөнүшкөн менен, аты ага үйрөнүшө элек болучу. Аны үйдө жүргөндө Ботобайдын атасы, же колхоздун ат багуучусу бага турган. Кожоюуну көп убактарда малчылардын айылдарына да конуп калчу.

Адам тагдырдын оюнчугубу? – деп ойлойт Ботобай, азыркы абалынан улам, келбеймин деп шерт кылган үйгө, көрбөймүн деп шерт кылган келинге кабылганын карачы! Ушу үйдүн шарапаты менен гана жаны аман калып отурат. А тиги көргүсү келбеген келин аны кетчи, кет деп ачык айтса, же жаман көзү менен карап, каарына

алса, айласы эмне болмок?! Антүүнүн ордуна аял көңүлүндө эч кандай терс пикир жоктой, жылуу кабыл алды. Күтүлбөгөн мейман үй ээсинин ырайымдуулугуна ыраазы болуп, чай ичип отуруп, анын эмне үчүн жибип кеткенин билгиси келди:

– Мени эмне үчүн жылуу кабыл алдың?

– Эмне кылышым керек эле?

– Үйдөн кууп чыгышың керек эле... Сен мени жек көрүүгө тийишсиң.

Шакин унчуккан жок, көңүлүндө кири жоктой паанайы ачык жата берди.

– Жашырба. Ачыгын сүйлөшөлү – деди Ботобай бошогон чынысын дасторконго көмкөрүп. Бирок төшөктө жаткан келиндин дидарында эрегишүүнүн белгиси, ачуу сөз, же болбосо күтүлбөгөн жолоочунун келишин жактырбоо байкалбайт. «Бул эмне деген аял?» – деп ал ойго батты. Ал ушул күнгө чейинки өзүнө тааныш кыздарды, аялдарды, алардын ичиндеги жүрөгүнө жакындарын да көз алдына келтирип, алардын бирин да Шакинге окшото албады.

Шакин өзүнчө ойго жетеленип жаткан. Ушул азыр да зоотехник жигиттин жүзү, ким экендиги ага микроскоптун астындагы майда жандыктай даана тартылды. Сырты жылтыр, билимдүү, маданияттуу кишилердин майдалыгы учуру келмейинче көзгө урунбайт турбайбы. Майда кишилердин жаратылышы ар кандай терс иштерге, жүзү каралыкка ыктуу болору, аларды башкалардан ажыратуунун кыйынчылыгы жөнүндө китептерден окуган. Бирок ошол майдалыктын зоотехник жигиттен табылышы үч уктаса түшкө кирбей тургандай жорук эле. Келинди ушул ой таң калтырды.

Көптөн бери көңүлдү алагды кылып, жан дүйнөсүнөн кара тактай орун алып, анын ким экени, эмне үчүн ка-

тылганы ачылбай, табышмакка айланган кишинин ушундай болуп чыгышы адамды билүүнүн, турмушту үйрөнүүнүн татаалдыгын таамайлап эсине салды.

Чоң сөз күтүп отурган зоотехникке мындай деди:

– Чайдан куйчу!

Ботобай чайдан куюп, чыныны төшөктүн жанына койду. Шакин бир колун сунуп, «тарт» дегендей ишарат берди. Ал колдон тарттырып, баш көтөрүп отургандан кийин гана күтүлбөгөн конок анын кош кабаттыгын, «оорусунун» жөнүн жана абалынын оорлугун түшүндү. Жер чукулап, ылдый карап отурду. Шакин чыны кармаган колун калтыратып, чайды бир аз ууртады да, кайрадан төшөгүнө жатты.

– Мен башка районго которулдум. – Ботобай илмекайып иш менен болсо да, мынчалык жүз көрүшкөндөн кийин, жана да келиндин кең пейилдигине жооп кылып, киши сыяктуу коштошууну туура тапты. – Албетте, менин башка жакка кетишиме эч ким өкүнбөсүн жакшы түшүнөмүн. Менин айтарым: сенин алдында күнөлүүмүн, кечирим сурайм.

Жаткан аял башын чайкады. Анысы күнөөң жок дегени, же кечирим сурап убара болбо – дегени белгисиз.

– Ишенгин, мен айыптуумун. Сенин ушул абалда жатышыңа, маданий очокко барбай калышыңарга себепкер болгон мен. Мен! – Ал колун төшүнө алып, башын ийди.

– Шүмшүк! – Анын жийиркеничтүү айткан, алсыз үнү Ботобайдын кулагына жетпеди. Толгоосу кармагандай курсагын басып, онтолой баштады.

– Эмне дедиң? – Ботобай анын акыркы сөзүн угуп калайын дегенсип, эңкейип кулагын тосту.

Аңгыча иттин арс эткен дабышы, койлордун дүр этип үрккөнү опур-топурга айланып, тоо койнунун тынчтыгы заматта бузулду. Зоотехник бирде кыйналып жаткан аялды тиктесе, бирде тышка кулак түрүп, кай жагына кий-

лигишерин биле албай жалдырап отурду. Ушул учурда төшөктөн ачуу үн чыкты:

– Карышкыр! Чурка!

Чоң ичигин далбактаткан бойдон зоотехник эшикке чуркап жөнөдү.

– Мылтыкты... Ачуу үн дагы кайталады.

Мылтыкты алып, эшикке чуркап чыккан зоотехник кескин караңгылыкка туш келип, өзүн көмкөрүлгөн чоң кара казандын астында калгандай сизди. Жакын жерде дөбөт менен карышкыр ыркырашып алышып жатканы угулуп турду. Короо тарап тынч сыяктуу. Ал карды жи-реп бир аз алга басты да, кашабаны чочутуу үчүн үнүнүн болушунча кыйкырды. Тоолор жаңырып, кулак тунду.

Жогору жактан да иттин үргөнү, Эдилбайдын кый-кырыгы чыкты. Бирок кашаба анын кыйкырыгын тоот-пой, дөбөт менен алышып жатты. Ага жакын баруудан Ботобай өзү чочуду. «Жанына барганым менен караң-гыда кайсынысы ит, кайсынысы бөрү экенин кантип ажыратмак элем» – деп өзүн өзү сооротту. Андан көрө мылтыктын үнүн чыгаруу керек. Ал ошол тарапты көздөй мылтыгын сунуп, тарс эткизди. Тоолор урап кетчүдөй кош жаңырык болуп, дүңгүрөп барып, жым-жырттык өкүм сүрдү. Дөбөт менен бөрүнүн эмне болго-ну, кайда жоголгону дайынсыз.

Апсаматтын короосун сактап калып, ага эч болбогон-до бир жолу жакшылык кылгандыгы үчүн адамкерчи-лик карызынан кутулгансып, үйдү көздөй көңүлү көтө-рүңкү басты. Бирок кайдан келгенин, каякка барарын билбей адашты. Бир жагына басса капталга такалат, башка жагына бурулса коктуга кетип бараткансыйт. «Адаштым» деп кыйкыруудан намыс кылат. Ал бир топ убакыт эшикте, аязда калды. Кийими калың болбосо, эмгиче тоңуп калмак. Бир маалда тору кашканын оку-

ранганын кулагы чалып, ошол тарапка бурулду. Курсагы ачып, мамыга сөйкөнүп, жүгөнүн шылдыратып турган атынын жанына келип:

– Ыракмат, жаныбарым! – деп, анын көкүлүнөн сылады. – Сенин курсагың ачканы жакшы болуптур... эгер окуранбасаң менден ажырадың эле.

Ал үйгө кирип, илинип турган жем баштыкты алып, тору кашкага илди...

Шакин кыйналып жатат. Тун уулу анын жанында, көзү бакырайып коркуп отурат (сыягы мылтык тарс эткенде чочуп ойгонгон окшойт). Ботобай адатынча мештин оозуна жакын келип отурду. Ал үшүп, чыйрыгып калган эле.

Убакыт өтүп жатты. Ал нымшып, мурунку калыбына келди. Саатын тиктеди. Таң атар маалы болуптур. Ал эшикке чыкканда асман чайыттай ачылып, чыгыштан таң сөгүлүп келе жаткан. Ал үчүн жолго чыгар убакыт келген экен.

* * *

Ашыга бастырышкан эки адам кыштоо менен айылдын орто ченинен жолугушту. Алардын бири Апсамат, экинчиси Ботобай.

– Бол, ылдамда! – деди зоотехник ал жакындаганда. – Аялыңдын толгоосу катуу.

Бир шумдук болгонун жүрөгү сезгендей санаасы тынчыбаган чабан токтой калды.

– Деги кандай?

– Абалы кыйын. Сен бара бер. Мен доктурга киши жиберем.

– Ыракмат, кичипейилдигиңе! Сен менин кайын атама эле айтып кой, калганы өзү бүтөт. Башка жакка кетүүгө камынып жүргөн турбайсыңбы, жумушуңан калба! Андан көрө сен Эдилбайдын жумушун бүтүрүп кет.

– Койсоңчу, ошонуну! Карызы бар.

Зоотехник менен кежеңдешип турууга убакыт кайда! Чабан атына темиңди. Мейли ал кержеңдей берсин. Апсамат аны күтүүгө чыдамы жетпей түн ортосунда башкарманын үйүнө барып, аны жылуу төшөгүнөн тургузган. Зоотехник менен Эдилбайдын мамилесин ага бүт айтып берген. Акырында башкарма «Эдилбай менен толук эсептешмейинче Ботобайга расчөтун бербеймин» – деп убадалашкан. Эдилбай жата берсин, зоотехник ага өзү кайра чаап келип, тынышууга аргасыз болот.

Чабан үйү көрүнгөндө эле иш кыйын экендигин ачык билди. Үйүнүн түндүгү тартылбаган. Койлор топурашып, маарашып, короодо сыгылышып турушат. Ал атын мамыга байлоого үлгүрбөй, ээрдин үстүндөгү куржунду алып, үйгө кирди. Аялы суналып төшөктө жатат, күйөөсүн көрүп, башын көтөрүүгө да дарманы жетпеди. Үч баласы үч жерде томсоруп отурушат. Үй-бүлөсүнүн ушунчалык үрөйү учушун биринчи жолу көрүшү. Апсамат каңырагы түтөп, ыйлап жибере жаздады. Өзү үй ээси болгону үчүн гана сабырланды. Аялынын жанына келип, чөгөлөп отура калып, маңдайынан сылады.

– Кандайсың?

Шакиндин көзүнөн жаш кылгырды. Унчукпады. Күйөөсүн көрүп, аман-эсен келгенин билип, кубаттанып, эеркеп жибергенсиди. Анын көңүлү дурус экенин сезип, Апсамат куржундагы телевизорду сууруп чыкты. Шакин акырын гана баш ийкеп койду.

– Апышш! – Ал бирдеме айтууга таптанды. Бирок оозуна «Апыштан» башка сөз келбеди.

Апыштын атын көп кайталаганы айтор сөзүм көп дегени. Аны жалдырап, терең жана узакка тиктешинин да мааниси бар. Бирок шайманы жок, тили булдуруктайт. Шакинге кичине эсин жыйып, чачыранды оюн топтоо

керек эле. Антүүгө убакыт да, шарт да жок. Толгоо кай-таланабы – деп заманасы куурулуп турат. Акырында көңүлүндөгү көп нерсенин ичинен эң мурун учурга жараша зарылын, айтууга жеңилин билдирмекчи болду:

– Карышкыр! – Ал каптал жакка ээк какты.

Апсамат карды жиреп баратып, бурганакка чала-була көмүлгөн издерди байкады: мунусу кишиники, тигилер... Ал издерди тепсей басып жүрүп, томпойгон карды буту менен шилеп, өлүп жаткан дөбөтүн көрдү. Жүрөгү шуу этти... Буга эмне болгон? Карышкырга алдырчу эмес. Же буга бир тобу асылганбы? Антип ойлоюн десе, капталды көздөй бир гана шектүү из кеткен. Эмне болгонун түшүнө албай, ал дөбөтүн үстүндөгү карды тазалап, анын дал такыр колтугуна ок тийгенин көрдү.

– Ой тобо! Бул эмне деген шумдук! Бул кыянаттык кимдин колунан келди? – Ал башын салып отуруп калды. Мындай нерсеге ким даай турганын көз алдына элестете албады. Аңгыча улуу баласы кыйкырды:

– Ата! Кел! Апам кыйналып жатат.

Апсамат ордуна учуп турду.

– Жакшы ит өлсө жанга сеп дейт. Шакиним аман калса эле болду!

Ал доктур келе жатат бекен дегенсип, кыштак тарапты кылчак-кылчак карап, үйүн көздөй басып баратты.

АНАРБАЙДЫН КӨПҮРӨСҮ (аңгеме)

Тоо суусу миң кыялдуу. Аны сүйбөй койбойсуң, махабаттын азабына кайылсың.

Кырка тоолордун мэаримдүү койнунда мемиреген кең өрөөндүн көркүн ачып, атагын көкөлөтүп, кыял күүсүн козгогон – анын шар суусу менен көк-жашыл токою. Өзөн бойлоп, кыркалекей тартып, шуудураган токой кээде тирелишип, жыш, кээде суюлуп, өрөөндүн этегине жетпей түгөнөт. Өзөн болсо сай-сайдан куйган туура суулар менен кубаттанып, тоонун деми жана эпкини сүрөп, өрөөндүн чегинен алыска-алыска, чексиз мейкиндикке сапар тартат.

Бул өрөөндүн табиятынын дагы бир өзгөчөлүгү көкүрөк жагы да, этек жагы да ачакей, тагыраак айтканда, ал чакан эки өрөөндөн биригишип башталып, чакан эки өрөөнгө бөлүнүшүп бүтөт.

Баш-аягын ачакейлентип бөлүп турган да тоо кыркалары, аларды өз койнуна имерип, кайрадан бириктирген да тоо кыркалары. Тоо байырлуу жана бейпил болгондуктанбы, айтор ал жөнүндө беймазалаган жан жок. Кишилерди ойлонткон, убарага салган – суу. Кургакчылыкта анын кааты өтөт, жаан-чачын арбыса каары өтөт.

Көкүрөк тарапта өрөөндүн ичинен өрөөн чыгарган адырлуу кырканын этеги кызыл урчуктуу аска болуп чалкаят да, өзөн дал ушул жерден кууш тартып, агымы таштан-ташса урунуп, зоо жаңырат. Ушул жерден эзелтен көпүрө үзүлбөйт, жүргүнчүлөр тынбайт.

Кызыл урчуктагы көпүрөнү эл Анарбайдын көпүрөсү деп аташат. Көпүрө аман турганда эки өрөөн тынымсыз байланышта, анын ачакейлиги да сезилбейт. Көпүрө бузулса тигишинен ыдырап, эки багалеги эки жакка кеткен шымдай болуп, өрөөн бири-биринен ажырап калат.

Ал эмне үчүн Анарбайдын көпүрөсү деп аталган? Анарбай устабы? Же жердин аты ошондойбу? Аны менен жүргүнчүлөрдүн иши барбы? Жол шыдыр, көпүрө ордунда болсо, андан башка эмне керек.

Күндөрдүн биринде Анарбайдын көпүрөсүнө коркунуч түштү. Күтүлбөгөн учурда суу ташкыны күчөп, кууш өзөн алабармандап көтөрүлүп олтуруп, шарпылдаган ылайлуу шардын чачырандысы көпүрөнүн үстүнөн өткөн кишилерге серпиле баштады. Машиналар өйүз-бүйүздө шыкалып, атчандар да, жөөлөр да жарданышып токтоп калышты.

Баарынын көзү көпүрөдө. Өрөөндүн тарыхында кулак угуп көз көргөндөрдүн ичинен эң мыктысы ушу көпүрө эле. Ал он жылдан ашык убактан бери суунун ташкыны менен каптаган селдин далай сынынан өткөн.

Анын ишенимдүүлүгү – көпүрө суунун деңгээлинен үч метр жогору жана ортодогу тиреп турган түркүгү өзүнчө керемет. Түркүк дегени өңчөй бекем жана сууга чирибей турган жыгачтардан кайчылаштырып, жоон темирлер менен чырмалган үч бурчтуу тирөөч, анын ортосуна казандай таштар толтурулган. Анын үстүнө түркүк агымга кыр жагынан коюлуп, суунун кысымы күч келтирбей тургандай орнотулган. Суу канчалык кирсе да, орто эсеп менен белгиленген деңгээлинен үч метр көтөрүлүүгө мүмкүн эмес. Ал эми түркүк узак жылдарда акырындап өзүнчө чирип бүтмөйүнчө тилсиз жоого алдырмакчы эмес. Айтор, билермандардын болжолуна караганда көпүрө чейрек кылымга моюн бербейт.

Тоо суусунун кыялын болжоого мүмкүн эместигин кишилер бүгүн түшүнүштү. Суу жетпейт делген үч метр

бийиктеги көпүрөнүн үстүнө ташкындаган толкундар жабыла берип жатты. Керемет түркүк кычырай баштады. Жүргүнчүлөр арасында кобурашуу башталды:

– Анарбай чала иштеген экен, дагы бир метр бийик көтөргөндө болмок экен!

– Бирок түркүгү түркүк экен!

– Силер эмнени айтып отурасыңар? Анарбай деген киши эбак дүйнөдөн кайткан.

– Дүйнөдөн кайта электе ойлогондо болмок экен.

– Антпей эле бул Анарбайдан кийин салынган көпүрө, – дейт дагы бирөө.

Суу ташкыны күчөдү. Анарбай жөнүндөгү талаш курчуй берди.

– Деги Анарбай тирүү бекен? Аныгын билген киши барбы?

– Ким билсин, көпүрө жөнүндө айтсаңчы?

– Силерге көпүрө болсо болду. Анарбайдын бар жогоу кеп эмес.

– Анын эмнесин талашасың? Көпүрө салган уста акысын алгандыр. Башка дагы эмне керек?

Суунун жарадар аюудай күркүрөшү, жолдон калууга кыжырлануу сөздү жай жана жүйөлүү сүйлөөгө мүмкүндүк бербеди. Өйүз-бүйүздө кажылдашуу, сабырсыздык күч алды.

Бир оокумда качыр-кучур эткен шумдуктуу дабыш чыкты. Шойком болорун сезип, аны күтүп тургандар сесте калышты. Шумдуктуу дабыш чыкканда түркүк кыйраган окшойт, чейрек кылымга моюн бербей турган даңкайган чоң көпүрө бел ортосунан бүктөлө түшүп, мүрдөмгө келбей ылайлуу шарга аралашып, жок болуп кетти. Ар кайсы жерден сорок эткен жыгачтар гана көрүнүп баратты. Көпүрөнүн эки башынын орду эңшерилип, чаңы уюлгуп калды.

Ошентип, талаштын акырын ташкындаган өзөн өзү чечти. Аны улап, тургандардын бири күңк этти:

– Анарбайдын көпүрөсү азыркы шартка жарабайт. Жаңыча көпүрө жөнүндө капкачан ойлоо керек эле.

Калгандар анын сөзүнө макул болушуп, унчугушпай калышты.

Ооба, ал жөнүндө өз убагында ойлошпогондуктан, суудан өтө албай, иштери, сапары өксүп ара жолдо калышты.

Суу тартылмайынча бул жерге көпүрө салууга мүмкүн эмес. Мынчалык катуу кирген суу оңой менен тартылабы?

Эки чакан өрөөндүн жана аларды бириктирген бүткүл чоң өрөөндүн катнашы токтолду...

* * *

Курулуш жумуштары, адаттан тышкары, суу тартыла электе башталды. Мындай окуяны мурда кезиктиришпеген айыл кишилери, айрыкча, карыялар менен балдар эртели-кеч курулушчуларга келип, алардын иштерин таң калуу менен карашат. Өйүз-бөйүздө өңчөй техника: таштарды, курулуш материалдарын жүктөгөн машиналар, бульдэзорлор, крандуу машиналар. Аларды өзгөчө таң калтырганы – курулуш материалдарынын арасында жыгачтын жогу. Баары темир, уютулган таш. Айылдагылар арасында «таш көпүрө», «темир көпүрө» салынат экен деген сөз тарады.

Абышкалар айланчыктап кетишпей, урчуктун көлөкөсүнө отуруп алышып, илгеркиден жана азыркыдан кеп салышат, курсактары ачканда гана үйүн эстешет. Балдар үчүн темир көпүрө өзүнчө кызык. Ушул жерде ойношот, жеңил материалды көтөрүүгө жардам беришет, жүк ташыган машинанын шофёрлорунун жанына отуруп, ары-бери сайрандашат.

Абышкалардын бири гана өзүн башкача кармайт. Ал көбүнчө көпүрөнүн кантип куруларын баамдагысы келет. Бирде долбоорду тиктеп отурган адистердин, бирде

жумушчулардын жанына келет. Көпүрөнү тез бүтүрүү үчүн ашыккан кишилердин аны менен жумушу эмне? Анын ак топусуна, чычайган аппак мурутунда да көңүл бурган эч ким жок.

Жумушчулар менен техника Анарбайдын көпүрөсү бузулгандын эртеси эле келишкен. Адегенде алар өйүз-бөйүздү байланыштыруу үчүн асма көпүрө орнотушту. Жумушчулар менен катар зарыл иштери бар кишилерди биринчи кезекте өткөрүшмөк болушту.

Курулуш инженери көп кишилердин арасынан алиги ак топулуу абышка менен балалуу аялды асма көпүрөгө биринчи чакырды. Балалуу аял келди. Абышка баш тартты. Убакытын эптеп өткөрө албай жүргөн бекерчи экен, – дегенсип, аны ошондон кийин таптакыр капарга албай калышты. Жүргөн бир ак топу деп коюшту.

Жумуш күнү-түнү кызыды. Жээктин эки четине жумушчулар үчүн чатырлар тигилип, ар кандай аркайган темирлер, темир бетон калкандары жыйылды. Экскаваторлор тынымсыз иштеп жатты.

Башка карыялар келбесе да, баягы ак топулуу, чычайган аппак муруттуу абышка чыккан күн менен кошо келип, кошо кетип турду. Кебетесинде анчалык бырыш жок, жүрүш-турушу тыкан болгону менен, ал сексенден ашып калган эле. Көзү да кадимкидей. Кулагы гана каңырыш. Аны менен сүйлөшпөгөндөн кийин кулагынын жайын кайдан билишсин.

Абышка өбөк тартып, бөжөндөй басып, дайыма жөө келет. Колундагы таягына да анчалык күнү түшө электей. Басканда анысын коомай шилтеп же аркасына келтирип, эки колтугуна кыпчып коёт. Отурганда, турганда гана таягы жөлөк.

Ал адегенде эле оңурайган көпүрөнүн ордун тиктейт. Суу бир калыпта жошодой кызарып, жыландай ийрилип акканын, агындылар бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй тар-

балаңдап кетип баратканын көрөт. Башын чайкап коюп, анан курулушчуларды тиктейт. Суу кирип жаткан учурда кандай неме көпүрө салат? Булар өтө айлакер же болбосо, тажрыйбасы жок балдар. Балким курулуш материалдарын жыйнап, камылганы бүтүргүчө ташкын басылар. Антип ойлоюн десе, аларда суудан ырайым күтүүчү кебете байкалбайт. Пландарына ишенет окшойт. План деген кагаз. Тилсиз жоо планга баш ийеби? Абышка аларга оюн ачык айтайын десе, ишке биротоло чечинип кирген балдар мени алжып, акылынан ажыраган экен дешпесин деп чоочулайт.

Абышканын тажрыйбасы боюнча көпүрөнүн сапаты бийиктиги жана түркүгүнүн бекемдиги менен аныкталат. Болочок көпүрөнүн түркүгү шек туудурбайт. Анткени ал темирден болоруна көзү жетет. Эмки максат – жерпайынын бийиктигинде.

Ак топучан адам жээкте таягына жөлөнүп, жумуштун чаркын байкап отурганда бульдөзорчу жигит көпүрөнүн бир жаккы башын каза баштады.

– Бул маспы? – деп ойлоду абышка. – Мас болсун, соо болсун, мунусу туура эмес. Мындан ары унчукпай коюуга чыдабай, таягын булгалап, жигитке кыйкырды.

– Ай, бала, токтот!

Ак топуга эмне болду? – деп жигит моторду басып, кулак түрдү.

– Токтот дейм, токтот! – деген сөздү укту.

Менде бир эле начальник бар.

Жигит моторду кайрадан от алдырды. Абышка анын чымчыкейин түшүнбөгөндөй даге таягын сороктотуп, бирдеме айтып жаткансыды. Андан оңой кутулуу үчүн жигит начальникке карай кол жаңсады. Ак топу ишаратты жакшы түшүнгөнсүдү. Бөжөндөй басып инженерге жетип барды.

– Балам, көпүрө сала турган жерди эмнеге басайтасың?

Инженер аны аң-таң тиктейт.

– Сизге эмне керек, ата?

– Катуулап айтчы? – Абышка ага кулагын тосуп су-роосуна суроо укту.

– Сизге эмне керек, ата?

– Көпүрөнүн бийиги жакшы эмеспи. – Абышка аны кеңешке чакыргысы келип, кулагын кайрадан тосту.

– Ооба, бийиги жакшы.

Абышка жанына кылчайса, инженер жигит кеп-ке-неш бүткөндөй кетип баратыптыр.

Аңгыча бульдөзор жээкти оңурайта казды да, жөнөп кетти. Ошол жерге башка жумушчулар келишип, чуңкурду таш, цемент менен кайрадан толтурушту. Мына эми көпүрөнүн жерпайы бекем жана бийик болду. Абышка баятан бери бекер убараланып, балдарга бөөдө жаман көрүнгөнүн түшүндү.

– Азаматтар! – деди аларга ыраазылыгын билдирип.

Көпүрөнүн бийиктигинен көңүлү тынса да, ал ушул жерде дале айланчыктап жүрдү. Аны беймаза кылган дагы бир бүдөмүк суроо калды. Жин ургандай алабармандап жаткан ташкын таргыла электе түркүктү кантип орнотушат?

Булар эргишип калышты, суунун өжөрлүгү жеңер бекен же балдардын күчү жеңер бекен? – деп ойлойт абышка. Муну өз көзү менен көрүү өмүрдө унутулбай турган зор окуя, учтан түпкө чейин арзып айтар жомок эмеспи. Ал ошол күндү, саатты саргая күттү.

Карыя жээктен алыс кетпей, мандаш урунуп, көпүрөнү тиктеп ойго батып отурат. Адамды таң калтыруучу укмушту өз көзү менен көрүүгө не жетсин?

Жумуш созулуп бараткансыйт. Күн таптуу. Карт дене магдырайт, талыкшыйт. Ал карылыкка жеңдирип, уйкуга алдырбас үчүн чымырканат, таягына мүлжүйгөн эрдин такайт. Бирок алсыз көз түнөргөнсүп кирпичте-ри бири-бирине жабышып баратат...

Ал чоочугандай селт этет. Көпүрө жакты карайт. Аркайган узун темирлер жээктин эки жагына арта салынып калган. Атакей, бул эмнеси?

Карыя калчылдап ордуна туруп, жээкке жакындайт. Ооба, түркүгү жок темир көпүрө! Түркүгү жок көпүрө да болчу беле?

Көргөнүңдөн көрбөгөнүң көп деген ушул! – Ал жакасын карманат. – Адамзат илээге толгон экен?! Баракелде, балдарым?! – Ал жакасын карманды. – Ушуну көрбөй өлсөм арманда кетмек экенмин.

Ал курулушчулардын жанына келип: «Баракелде, балдарым!» – деди угуза. Суунун шары аларга сөз угузбады. Курулушчулар иштерин уланта беришти. Калган жумуш абышканы кызыктырбады. Аркайган темирлердин үстү эмне менен жабыларын, калган жумуштар кантип бүтөрүн айттырбай билди.

Өрөөндөгү биринчи темир көпүрө. Акылга сыйбаган мындай илээ кайдан чыкканын билгиси келип, айланасына көз жүгүрттү. Колуна балта, чот кармаган бир да киши жок. Айлананын баары темир, чоюн. Темирлерди кыймылга келтиргендер, иштеткендер кадимкидей эле башы кара, буту айры кишилер. Адам жана темир. Темир жана адам.

Таякка өбөктөгөн абышка көздөрүн жумду... Бир нерсени эстегендей болду. Көпкө турду...

Курулуш иши күнү-түнү жүрүп жатты. Баягы ак топулуу, чычайган аппак муруттуу абышка жээкке келбей калды. Анын келген-келбегени менен эч кимдин жумушу болбоду.

* * *

Курулуш жумуштары аяктады. Жумушчулар менен адистер кетүүгө камынышты. Көпүрөнү өткөрүп алуучу комиссияны күтүштү. Ошол учурда айыл тараптан ке-

латкан атчан киши көзгө урунду. Аны көзгө чалдыктырган артырган кымызы, өңөргөн козусу. Жакындап келген атчан – баягы ак топулуу болуп чыкты. Бирок азыр башына кийгени ак калпак, үстүнө төө жүнүнөн жасалган жука саргыч чепкен. Ал кийими өзгөрүп, өзү да ат үстүндө олбурлуу. Аны менен атайын таанышпаган кишилер чычайган аппак мурутунан улам анын баягы ак топу экенин божомолдошту.

Күн ысыкта ыштан жаңы чыккан сары чаначтар тургандарды ого бетер суусатты. Эгер атчан киши жаш болсо, кымызыңды сат дешип оюн-чынга салып, эсин оодарышмак. Бирок сакалдуу адамга эч ким батынбай жол ача беришип, салам айтышты.

– Ассалоом-алейкум!

– Алейкума-ассалам!

Карыя алик алды, бирок аларды таштап шыр өтүп кеткиси келбегендей ат тизгинин жыйды. Инженер абышканы көздөй озунду:

– Ата! Жол ачык. Чоочубай өтө берсеңиз!

– Балам, сен мени каякка өткөргөнү жүрөсүң?

– Каякка баратасың?

– Менин жөн-жайымы коё туруп, буларды түшүрүп алгыла, – деди абышка.

Ушу сөздү гана күтүп тургандай жигиттер козу менен кымызды дарактын көлөкөсүнө алып барышты. Тааныш абышка өзү да атынан түштү. «Буларды кимибизге алып келди? Же сатмаккабы?» – деген ой ар кимсинин оюна келди.

Инженер абышканы жандай басып, көлөкөдө чогулган кишилердин жанына келди.

– Кана, кымызды ичпейсиңерби? – деп кожоюндан сөз чыкканча чыдамкайлык менен күтүп отурушту.

Ынак жана муздак кымызга эл каркындай түшкөндө гана чычайган аппак мурут абышка сөз катты:

– Балдарым! Жаңы көпүрөңөрдү куттуктайын деп келдим.

Иштин жайын туюп, кубанышкан жигиттер ага ыраазы болгондой баш ийкешти.

– Балдарым! – мен эски көпүрө менен коштошкону келдим.

Бул сөзгө эч ким маани бербеди.

– Балдарым! Силер да мени менен коштошсун деп келдим. Анын сөздөрү салмактуу жана ойлонорлук чыккандыктан, бул абышка ким өзү дегенсип, суроолуу тиктеп калышты.

– Эмесе, мени таанып алгыла! Анарбай деген менмин, – деди абышка.

Бардыгы тым-тырс. Алардын иреңинде таң калуу, карыяга уят болгондой нымтыроо бар. Кымыз кекиртектен өтпөгөндөй ар кимиси жер тиктешет. Нечен күндөн бери араларында көлөкөдөй илээшип жүргөн аксакал адам менен кишиче бир жолу сүйлөшпөгөнүнө уяткор болуп отурган жигиттерди ал жакшы түшүндү.

– Ар нерсенин учуру болот. – Абышка таягы менен жер чукулады. – Таанышпа турган, сырдаша турган убакыт эми келди. Адегенде, кымызыңарды ичкиле, козуңарды сойгула.

Козу дароо союлуп, чоң казанга түштү. Кымыз ичилип жатты. Абышка узун сөзгө түшүүдөн мурда бир-эки собол таштады.

– Анарбайды силер ким деп ойлойсуңар?

– Уста...

– Жок, андай эмес. Менин усталыгым жок. – Ал экинчи соболуна өттү:

– Баягы күнкү сууга кеткен көпүрө кимдики – деп ойлойсуңар?

– Анарбайдыкы...

– Жок, андай эмес. Ал көпүрөнү өзүңөргө окшогон адистер тургузган.

Абышка таягын жанына таштап, ныкталып олтурду. Сыягы узун сөзгө түшчүдөй.

Бардыгы тым болушту. Далайдан бери ачылбаган сыр ачылып, Анарбай өзүн-өзү таанытып отурганда, ар бир сөздү көңүлгө түйүп калууга ниеттеништи. Жадаганда, ашпоз да чөмүчүн колуна кармап келип, кулак түрдү.

– Анарбайдын көпүрөсү салынганга элүү жылдан ашты. Ал көпүрө бар болгону үч жылга турду... Андан берки көпүрөлөрдүн Анарбайга тиешеси жок...

«Бул абышка эмненин башын оорутат» – деп ойлоду уккандардын бир катары.

– Илгери биздин өрөөндүн эли жоокер келчү экен, – деп койду Анарбай, – Тышкы душмандар менен кармашпастан, өз ара чабышчу экен. Менин жаш кезим... Акыр жагына аралашып калдым. Өрөөндүн бир тарабын Кызылбаш болуш, бир тарабын Карабаш бийлечү. Алар өмүр бою касташты, чабышты. Далай эр өлдү, далайлар майып болду. Далай көз жаш төгүлүп, далай кун төлөндү. Эки тараптын бири бирде жыгып, бирде жыгылып, бирок биротоло жеңилип, кол куушуруп бергени болбоду.

Чабышуу ушу суунун өйүзүндө же бүйүзүндө болор эле. Анда ушу темир көпүрөнүн ордунда эки узун жыгач салынган солкулдак көпүрө боло турган. Качкан тарап шашылыш түрдө солкулдак көпүрөдөн өтүп, анан жыгачты бери жээкке тартып коёр эле. Кууган жаат суудан өтө албай калчу. Ошол заманда солкулдак көпүрө оюнчук болгон. Эрегишкен тараптын кайсынысы болсун, аны каалаган убагында тартып коёр эле.

Ошентип өйүз-бүйүз болуп, өрөөн экиге бөлүнүп калчу. Жаатташуу, барымта күчөй турган. Өрөөндүн эки жагы бири-бирине душмандашып, бирдик, ынтымак кетип, кайран эл азапка түшкөн, алсыраган...

Биздин өрөөнгө совет бийлиги орноду. Кара таман, ак ниет кедейдин баласы деп мени болуш шайламак болуш-

ту. Мен безилдеп качтым: «Эл башкарып көргөн эмес-мин, билимим жок». Эл айтканыма көнбөдү. Акырында аргасыздан макул болуп, мындай деген шарт койдум:

– Андай болсо менин жардыгыма макул болосуңар. – Бул сөзгө алар муюшту. Болуш шайлагандагы биринчи жардыгым: «Эки өрөөндү түбөлүккө бириктирүүчү көпүрө салабыз?»

Эл чуу этип, менин сөзүмдү коштоп кетишти. Айтканды аткардык. Колума балтамды алып, элди баштап бардым. Тандап жыгач кесип, ташты, кумду сандал менен ташып, көпчүлүк коёбу, мурун бул өрөөндөгүлөрдүн эч кимиси көрбөгөндөй чоң көпүрө салдык. «Тексиз болуш өз жосунуна түшүп, жыгач көтөрүп жүргөнүн көр» деп манаптар табалашты. Алар биздин көпүрөнүн маанисин түшүнгөн жок... Эл аны Анарбайдын көпүрөсү деп аташты. Ал чоң көпүрөнү эч ким буза албады, эл ынтымактуу жашап, өрөөн бүтүн бойдон турду.

Илгерки көпүрө үчүн эки кырсык болгон, бири – жаатташуу, экинчиси – суунун ташкыны.

Көпүрөнүн биринчи кырсыгы түбөлүккө жоюлду. Бирок экинчи кырсыктан элүү жыл өтсө да арылбай жүрдүк. Эми акыркы кырсыктан, балдарым, силер куткардыңар.

Анарбай сакалын сылап, ойлоно калып, инженерге карады:

– Балам, сенин атың ким?

– Турар.

– Турарым, эмесе көпүрөнүн тарыхы ушундай!!!

Аңгыча оокат даяр болду. Сөз токтоду. Козунун эти желип бүткөндөн кийин абышка кайрадан сөзгө кирди.

– Акыркы сөзүм калды. Макул десеңер оокатка бата кылуудан мурун акылдашалы, кеңешели.

– Биз макулбуз, ата!

– Эмесе, айтайын дегеним мындай: мурунку көпүрөлөрдүн баары бири-бирине окшош, жыгач көпүрөлөр эле.

Анын баары чынында Анарбайдын көпүрөсү болгон. Азыркыңар башка. Анарбайлардын колунан келмек түгүл, акылына сыйбас керемет! Ар нерсенин өз аты менен атаган жакшы! Силер менин сөзүмдү эп көрсөңөр, темир көпүрөнү Турардын көпүрөсү деп атайлы. Кана, Турар балам, тура калып бата сура!

– Аксакал, жаңылышасыз! – Турар чебеленип кетти. – Атты эл коет.

– Биз элбиз! – деди Анарбай! – Мына азыр бата кылып, көпүрөгө сенин атыңы коёбуз. Ошо бойдон элдин баары аны Турардын көпүрөсү деп атап калышат!

Калгандар эмне дээр экен дегенсип, Анарбай жанындагыларга карады. Алар чалдын сөзүнө күлүп турушкан эле. Анарбайдын каштары үрпөйүп, ызалана түштү:

– Мен силерге иштин жөнүн айтып жатам. Анарбай илимпоз бекен, темир көпүрө жасагандай билимдүү уста бекен? – кантип бет чыдасын? Болбойт мунуңар. – Ал Турарга өкүмдүү сүйлөдү.

– Тура кал, бата сура!

– Көпүрө Анарбайдыкы болуп кала берет.

– Сиздин демилгеңизди эл дайыма баалайт.

Туш-туштан аны жаалап жиберипти.

Алардын сөзгө көнбөсүн түшүнгөн соң, Анарбай шылкыйып отуруп калды. Бата суралбай, орундарынан турушту.

Анарбай менен таанышуу ыккластуу, ынтаалуу башталып, коштошуу оор болду. Абышка кабагын салаңдагытып, кадимкидей убайымга түштү. Аны инженер Турар өзү атказды. Анарбай атка минип, бастырып кетер алдында жигиттерге акыркы жолу көз чаптырды. Алардын иреңи кубанычтуу эле.

Анарбай кеткенден кийин көпүрөнүн жазы темиринин бетине электр менен ширетилген жазуу пайда болду:

«Анарбайдын көпүрөсү. 1969-жыл.»

МАЗМУНУ

КАСЫМ КАИМОВ	3
АТАЙ (<i>роман</i>)	6
КЫШ ЫРГАКТАРЫ (<i>повесть</i>)	447
АНАРБАЙДЫН КӨПҮРӨСҮ (<i>аңгеме</i>)	510

Адабий-көркөм басылма

«Окурмандын китеп текчеси» сериясы

16-том

КАСЫМ КАИМОВ

Тандалган чыгармалар

Чыгышына жооптуу *Акматалиев А.*

Түзгөндөр: *Жакыпбекова А., Мусаева А.*

Тех. редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Жакыпбекова А.*

Компьютердик калыпка салган *Өмиров Б.*

Терүүгө 04.05.16 берилди. Басууга 30.06.16 кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 32,75 б.т. Нускасы 600. Заказ № 75.

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс» ЖЧК
басмаканасында басылды

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз к. 49.